સ્વર્ગસ્થ

નામદાર ન્યાયમૂર્તિ

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે,

એમ્. એ., એલ્. એલ. બી, સી. આઈ. ઈ., વગેરે.

મુંબઇ હાઈકોર્ટના માજી સુપ્રસિદ્ધ જજ,—એમનું

સંક્ષિપ્ત

જીવનચરિત્ર.

(રા. બ. માનકરના અંગ્રેજી પુસ્તકના તથા અન્ય કેટલાક આધારો ઉપરથી.)

લેખક,

સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયી.

" ઈશ્વર, અમને નરરત્નો આપ. હાલના સમયમાં દૃઢ મન, પ્રૌઢ હૃદય, ખરેખરી શ્રદ્ધા અને કાર્ય પરત્વે તત્પરતાવાળા મનુષ્યોની જરૂર છે."

સર વિલિયમ્ જોન્સ.

અમદાવાદ—યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મુદ્રાંકિત કર્યું.

ઇ. સ. ૧૯૦૫. સંવત ૧૯૬૨.

મૂલ્ય દોઢ રૂપિયો.

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं, मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता
भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥

श्री॰ भ॰ गीता॰ अ॰ १६, श्लो॰ १–३

महतां तादृशं तेजो यत्र शाम्यन्त्यनौजसः ।
अस्तं याति प्रकाशेन तारका हि विवस्वतः ॥

प्रास्ताविक

नवनीतोपमावाणी करुणा कोमलं वचः ।
धर्मबीजप्रसूतानामेतत्प्रत्यक्षलक्षणम् ॥

पद्मपुराण.

सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥

भर्तृहरि नीतिशतक, श्लो॰ ७३.

अर्पणपत्रिका.

રા. રા. શ્રીયુત શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, જે. પી.

મેમ્બર ઑફ્ ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટિ,—મુંબઇ.

સુજ્ઞ વિદ્યાવિલાસી મહાશય,

આપશ્રી એક શ્રીમંત ભાટિયા સદ્ગૃહસ્થ હોઈ, પોતાના બહોળા ધંધાને લગતી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંથી અવકાશ મેળવીને સાહિત્ય તથા વિદ્યાવૃદ્ધિને લગતી બાબતોમાં પોતે પુસ્તકો રચીને તથા અન્ય લેખકોને આશ્રય આપીને ઘણા ઉત્સાહ અને ઉમંગપૂર્વક ભાગ લો છો, પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસમાં મંડયા રહો છો, અને તે ઉપરાંત પોતાના દેશી ભાઇઓના હિતને માટે હરેક રીતે પ્રયત્ન કર્યા જાઓ છો—આ સઘળાં પરોપકારી કૃત્યો અને સદ્ગુણોને લીધે, જે પ્રજાના ઇતિહાસને લગતી શોધોમાં આપ ખાસ કરીને મચ્યા રહોછો તે મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના એક અગ્રગણ્ય પુરૂષ, તેના ઇતિહાસના એક ઉત્તમ અભ્યાસક, લેખક તથા સમર્થ વિદ્વાન, અને પોતાની વિવિધ નિઃસ્વાર્થી દેશસેવાઓ વડે રાજા પ્રજા ઉભયની સર્વથા અસાધારણ પ્રીતિ અને સન્માન સંપાદન કરી પોતાનું અમર નામ પાછળ મૂકી જનાર મહાત્મા મર્હુમ નામદાર ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે જેવા દેશના એક મહાન્ શુભેચ્છક અને હિતકર્તા, જેમની તરફ આપ પોતે પણ અત્યંત પૂજ્યભાવ ધરાવો છો, તેમનું આ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર આપને માનપૂર્વક અર્પણ કરૂં છું.

હું છું, આપનો નમ્ર સેવક,

સૂર્યરામ સો. દેવાશ્રયી.

જનની જણજે ભક્ત જન, કાં દાતા કાં શૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત્ત ગુમાવીશ નૂર.

PREFACE.

It is but an universally acknowledged fact that the lives of great men exercise a very great and abiding influence not only upon their contemporaries, but upon a series of future generations of their countrymen, and hence it is that works and books on the lives of such high personages are considered to be of much greater importance than novels and similar other works of fiction. " The career of a great man, " as the well-known English author Mr. Smiles observes, "remains an enduring monument of human energy." As he further says, "the man dies and disappears, but his thoughts and acts survive, and leave an indelible stamp upon his race. And thus the spirit of his life is prolonged and perpetuated, moulding the thought and will, and thereby contributing to form the character of the future. It is the men that advance in the highest and best directions, who are true beacons of of human progress. They are as lights set upon a hill, illumining the moral atmosphere around them; and the light of their spirit continues to shine upon all succeeding generations ... Their great example becomes the common heritage of their race; and their great deeds and great thoughts are the most glorious of their legacies to mankind."

Mr. Justice Rânade was, no doubt, one of such exceptionally great men of India. When one thinks of "his wonderful intellect, his vast and varied learning, his lofty sense of duty,

his unwearied industry, his ceaseless activity in various fields, his patience and forbearance and gentleness, his simplicity of heart and nobility of soul, and last but not least, the immensity of his faith and the moral fervour of his utterances," the writer of these pages feels quite sure that there would hardly be a soul in India, who would dare deny his claim to be ranked among such really great men. Having been always actuated by lofty ideals and very high principles of morality in all his actions, 'he has,' as the Hon'ble Sir Lawrence Jenkins, the present popular Chief Justice of the Bombay High Court very rightly remarked, 'left behind him a precious heritage, the example to us all of a simple, guileless and noble life.' He was indeed, as the 'United India' observed 'in one of its very recent articles, the one Indian, whose work and life is most eagerly studied throughout the length and breadth of the country today. It is for this very reason that the author, though of humble abilities, has undertaken to write in his mother tongue this sketch of the life of the great man, and thereby do what little service he can to the Gujarati literature.

The idea of writing this work first struck the writer within a few months after the sad death of this great personage, but he had to postpone it for a time, in the absence of necessary information and materials for the purpose. Laterly Rao Bahadur G. A. Mankar, the writer of a sketch of Mr. Ranade's life in English, having been kind enough to grant his permission for a translation or an adaptation of his work (which has been sanctioned by the Educational Department of the Bombay Presidency as a Prize and Library Book for

all the secondary schools) into the Gujarati language, the writer has, by this time, been able to place this humble contribution of his, before the public. It might here be observed that the writer has not merely confined himself to the text of R. B. Mankar's work, but that he has, by omissions of the portions not very important, and additions from various sources steadily and patiently gathered during the preparation and publication of his work even upto the very last moment, tried to give it almost a new phase, and it therefore deserves more to be termed an adaptation than a translation.

The writer, it is hoped, will be indulgently excused, if he were to say that he has left no stone unturned to make his work as complete and instructive and at the same time as interesting as possible. The language of the work has, as far as practicable, been made easy and interesting, with a view to satisfy the requirements of the student-world, which is more prone to imitate and adopt higher qualities and tendencies than *grown-up men. How far the writer has succeeded* in this literary attempt of his, will be seen at a glance at the opinions of a few well-known learned gentlemen published at the end of the book. And he will think himself amply rewarded for his labours towards thus perpetuating, in whatsoever small degree, the memory of perhaps the most popular and staunch well-wisher of his fellow-brethren, if the work meets with the approval and generous support of the public.

It would not be out of place here if the writer takes the opportunity of expressing his indebtedness to several kind-hearted and magnanimous gentlemen, who have helped him

materially in the compilation of this work in a variety of ways. In the first place, he should mention the name of his most esteemed well-wisher, the ever generous Sir Bhálchandra Krishnarao Bhátavdekar Knight, L. M., J. P., &c., who has, by his exemplary sympathy and skill in his honourable medical profession as well as by his various services for the good of his countrymen, endeared himself both to the rulers and the ruled in this presidency, and made his name famous throughout India. He has been kind enough, from the very outset, to help and cheer up the writer in his task by giving him the benefit of his valuable advice and suggestions from time to time and to secure for him the patronage of the well-known Sheth Pürüshottamdàs V. Marji Esquire, J. P., M. R. A. S. of Bombay.

The next gentleman to whom the author's most cordial thanks are due, is his another kind and esteemed well-wisher Mr. Narmadáshankar Devashankar Mehta, B.A., the winner of the Bhon Dàji Prize of 1894 and the Sûjna Gokulji Zálá Vedánta Prizes for 1894 and 1899 from our University. He has been kind enough to spare time, from the discharge of his onerous duties, to carefully go over the whole of the manuscript, to particularly revise the chapter on Mr. Ranade's religious views, and to make numerous useful suggestions and corrections throughout. The writer must frankly say that, had it not been for the kind and generous help of Sir Bhálchandra as well as of Mr. Narmadáshankar, the work would not have seen the light of the day, at least in its present form.

He would also express his greatfulness to Rao Bahadur G. A. Mánkar, as also to Mr. Nilkanthrao and Dr. Shri-

padrao G. Ranade—the brothers of the late Mr. Ranade— to the former gentleman for having kindly granted permission to translate his work and lending his block of the portrait of Mr. Ranade to get copies printed therefrom for this book, and to the latter two for supplying him with some manuscript information regarding the family life of the hero and various other information by way of correspondence, and for going over the proofs of the ninth chapter of the book.

The author's heartfelt thanks are equally due to Rao Bahadur Lalshankar U. Travadi, the late veteran Judge of the Court of Small Causes at Ahmedabad, and the pioneer of social reform movement on this side as also to Mr. Dolatrám K. Pandyá, the late learned Dewan of the Lûnáwádá State, for their kindness to go over some portion of the book, and give their advice, from time to time, in connection with the general arrangement and get-up of the work.

The author, in conclusion, heartily thanking all his remaining friends and well-wishers who have rendered him assistance in various ways in the publication of this work, begs to mention in particular the names of his kind friends Dr. G. V. Kher, L M & S, Medical Officer of the Lûnáwádá State, Mr. Rámchandra N. Joshi, Taluka school-master Lûnáwádá, and Messrs Púrúshottamdás L. Mehta and Manilal G. Diwan, of Ahmedabad.

Finally, the writer, craving the indulgence of his readers for any mistakes or discrepancies that they may come across in the body of the work—the out-turn of his humble and maiden effort in the field of literature, begs to observe that it will indeed be a sort of great gratification to him if

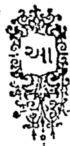
his work contributes to create a stimulus in the mind of his readers, both old and young, to acquire some, if not all, of the noble traits of Mr. Rànade's character and thereby to realize the truth of the following lines of the well-known English poet Longfellow:—

> " Lives of great men all remind us,
> We must make our lives sublime,
> And departing, leave behind us
> Footprints on the sands of time."

LUNAWADA,
Rewàkànthà Agency.
9th November 1905.
(The auspicious day of T.R.H. the Prince and Princess of Wales' landing on the shores of India.)

SURYARAM S. DEVÀSHRAYEE.

પ્રસ્તાવના.

જકાલ કલ્પિત વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ પ્રતિ ગુર્જર વાચકવર્ગની અભિરુચિ પ્રધાનપણે વધેલી જોવામાં આવે છે. અલબત, સુબોધક વાર્તાઓ અને નવલકથાઓનું વાંચન કેટલેક અંશે સારી અસર નીપજાવી શકે ખરૂં, તોપણ દુનિયામાં હયાતિ ધરાવતા કે ધરાવી ગયેલા મહાન્ સત્પુરૂષોનાં ચરિત્રોના ગ્રંથોથી જેટલી ઉપયોગી અસર થઈ શકે છે તેટલી કલ્પિત પાત્રોના ગુણાદિના ગમે તેવા અસરકારક અને રસમય વિવેચનવાળા ગ્રંથોથી પણ થઈ શકતી નથી. મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રો તેમના સમયની પ્રજાને, અને સેકડો અને હજારો વર્ષ પછી પણ તે તે સમયની પ્રજાઓને તેમના જીવનના અનુભવનો લાભ જીવતા મનુષ્યની પેઠે આપી શકે છે, તેમના હૃદય ઉપર અમુક અંશે સત્તા ચલાવે છે, અને પ્રસંગોપાત્ત આશા અને ઉમંગ આપી તેમને પોતાના કાર્યમાં ઉત્તેજિત કરે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કેઃ—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રોથી પ્રજાવર્ગ ઉપર નીપજતી અસરના સંબંધમાં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ગ્રંથકાર સ્માઇલ્સે પોતાના 'કેરેક્ટર' નામના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં અતિ ઉપયોગી સૂચન કરેલું છે. તે વિદ્વાન્ ગૃહસ્થ લખે છે કેઃ—"એક મહાન્ પુરૂષની કારકીર્દિ માનુષિક શક્તિના ચિરસ્થાયી સ્મરણસ્તંભ તરીકે ચાલુ રહે છે. મનુષ્ય મરી જાય છે અને

અદૃશ્ય થાય છે, પરંતુ તેના વિચારો અને કાર્યો પાછળ હયાત રહે છે, અને પોતાની જાતિ ઉપર કદી ન ભૂસાય એવી છાપ પાડી જાય છે. અને આ પ્રમાણે તેના જીવનના ચૈતન્યની કલા વિસ્તાર પામે છે અને ચિરસ્થાયી થાય છે, વિચાર અને સંકલ્પશક્તિને તે યોગ્ય રૂપ આપે છે, અને તે વડે ભવિષ્યના સ્વરૂપને ઘડવામાં સહાયભૂત થઇ પડે છે. માનુષિક ઉન્નતિના ખરા માર્ગદર્શક મનુષ્યો તેઓજ હોય છે, કે જેઓ પોતે ઉત્તમ અને ઉંચામાં ઉંચી દિશામાં આગળ વધે છે. તેઓ પોતાની આસપાસના નૈતિક વાતાવરણને પ્રકાશિત કરનારા ટેકરી ઉપર મૂકેલા દીપકો સમાન છે; અને તેમના ચૈતન્યનો પ્રકાશ ભવિષ્યના સઘળા જમાનાઓ ઉપર પડતો રહે છે...તેમનું મહાન્ દૃષ્ટાંત તેમની જાતિનો સર્વસામાન્ય વારસો થઇ પડે છે, અને તેમનાં મહાન્ કાર્યો અને મહાન્ વિચારો મનુષ્યજાતિને મળવાની સર્વોત્કૃષ્ટ પૂંજી રૂપ થાય છે." બીજો એક સમર્થ વિદ્વાન્ કહે છે કે, "મહાન્ પુરૂષોનાં જીવનચરિત્રો પ્રજારૂપ સ્ત્રીના પલ્લા સમાન છે."

આમ હોવાથી, મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રોની નોંધ સાચવી રાખવાની આવશ્યકતાનો સર્વ દેશોમાં અને સર્વ સમયે એકસરખો સ્વીકાર કરાયલો જણાય છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો જણાશે કે, અન્ય દેશોની પેઠે, આપણી આર્યભૂમિમાં પણ કાવ્યો, નાટકો, આખ્યાનો અને પુરાણો આદિ દ્વારા મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રોની નોંધ કોઇ ને કોઇ રૂપે રાખવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. હાલમાં પાશ્ચાત્ય દેશોની પદ્ધતિને કેટલેક અંશે અનુસરીને મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રો ઇલાયદા સાહિત્યના ગ્રંથો તરીકે ગદ્યમાં પ્રકટ કરવાની પ્રથા ઘણે ભાગે પડેલી જોવામાં આવે છે, જે વિશેષ પ્રશંસનીય છે.

હવે કેવા પુરૂષનું ચરિત્ર લખાવું જોઇએ એ વિષે જરાક વિચાર કરીએ. સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ગેટીના સિદ્ધાંતને અનુસરી અવલોકન કરતા રહીએ તો, જગતમાં કોઇ પણ મનુષ્ય એવો એક નહીંમો

નહિ માલૂમ પડે કે જેની પાસેથી ડાહ્યા માણસને કાંઈ પણ શીખવાનું ન મળે. પરંતુ સામાન્ય વર્ગનાં મનુષ્યોમાં જોકે કેટલાક ઘણા સારા સદ્ગુણો હોય તોપણ તેમના હલકા દરજ્જાને લીધે તેમનું અવલોકન અને અનુકરણ કરતા રહેવાનું આપણને બહુધા ઘણુંજ થોડું વલણ થાય છે. આથી કરીને, જે મનુષ્ય, પોતે ગમે તેવે મોટે દરજ્જે ચઢેલો હોવા છતાં, અનેક સદ્ગુણોથી યુક્ત હોઈ પોતાના સર્વજાતિના માનવબંધુઓ તરફ સમાન પ્રીતિભાવથી વર્તો હોય, જેણે તેમના કલ્યાણ અને ઉન્નતિને માટે તન, મન, અને ધનનો સર્વથા ભોગ આપીને સતત મથન કરતા રહી માત્ર વિશુદ્ધ કર્તવ્યબુદ્ધિથીજ કરેલાં અનેક પરોપકારી કૃત્યો વડે પોતાનું નામ અમર કરી મૂક્યું હોય, જેને તેના સમયની સમગ્ર પ્રજાએ પોતાના નેતા અને શુભચિંતક તરીકે માન્યો હોય, અને પ્રસંગોપાત્ત જેના શુભ નામ અને યશનું પૂજ્યભાવપૂર્વક ગાન થતું હોય, અને ટૂંકમાં કવિ ટૅામ્સનના શબ્દોમાં કહેતાં, 'મનુષ્યજાતિની સેવામાં દુનિયાના રક્ષણ કરનારા દેવ' થઇને, જેણે પોતે સર્વથા અનુકરણીય જીવન ગાળ્યું હોય–તેવાજ મનુષ્યનું ચરિત્ર ખાસ કરીને સામાન્ય જનસમૂહને લાભકારક થઈ પડે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રો પ્રકટ થવાની આવશ્યકતા છે ખરી, પરંતુ તેમાં પણ પ્રાચીન–ગતકાળના મહાન્ પુરૂષો કરતાં આધુનિક સમયમાં સર્વોત્તમ મનાયલા પુરૂષો–જેમનાં નામ અને કામનું પ્રજાને તાજુંજ સ્મરણ હોય–તેવા પુરૂષોનાં ચરિત્રોથી હાલની પ્રજાને વધારે સારી અને ઉંડી અસર થઈ શકે એ નિઃસંદેહ છે. આધુનિક સમયમાં 'મહાન્ પુરૂષ' ની પંક્તિમાં ગણાયલા મનુષ્યોમાં, આખા આર્યાવર્તમાં જેમનું નામ એક ઘરગતુ શબ્દ જેવું થઈ પડયું છે તેવા આ ચરિત્રના નિરૂપ્ય, પૂજ્ય ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, ઉપરના પૅરેગ્રાફમાં સૂચવેલી સર્વપ્રકારની યોગ્યતા ધરાવતા હતા એની

કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી, અને તેથી તે સંબંધે અત્રે કંઈ પણ લખવું એ પિષ્ટપેષણ કરવા જેવું છે. એમ છતાં એટલું તો જણાવવું પડશે કે, તેઓ ' એક ઉત્તમ વિદ્યાર્થી, સમર્થ વિદ્વાન, નૈસર્ગિક વિચારક, અગાધ વાંચનવાળા અને તત્ત્વજ્ઞાની, ચુસ્ત સ્વદેશાભિમાની, અને સંપૂર્ણ રીતે વ્યવહારકુશળ પુરૂષ ' હતા; અને લગભગ ૪૦ વર્ષ પર્યંત લાગલાગટ, સાર્વજનિક કાર્યનાં માત્ર એકજ નહિ પરંતુ લગભગ સધળાં ક્ષેત્રોમાં અનુપમ સ્વાર્પણવૃત્તિ અને દ્રઢતા તથા સખતમાં સખત નિરાશાના સમયે જરાક પણ નરમ પડયા વગર ચાલુ રહેતી શ્રદ્ધા વડે, અદ્ભુત બુદ્ધિચાતુર્ય, વિવિધવિષયક વિદ્વત્તા અને ઉંચા પ્રકારની કર્તવ્યબુદ્ધિ વડે, અથાક અને અવિરત ઉદ્યોગ, ધીરજ, ખામોશ, નમ્રતા, હૃદયની સરળતા અને આત્માના ઔદાર્ય વડે, તથા તેમનાં વ્યાખ્યાનો ઉપરથી જણાઈ આવતા નૈતિક જુસ્સા વડે આપણા દેશના પુનરુદ્ધાર અર્થે સતત પ્રયત્નો કરીને,' અને તે વડે સર્વ તરફથી અસાધારણ માન અને પૂજ્યભાવ પ્રાપ્ત કરીને તેઓ એક અનુપમ અને અનુકરણીય ચરિત્રવાળા ' મહાપુરૂષ ' ગણાઈ ચૂકયા છે. પોતાના દરેક કાર્યમાં અતિ ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને ઉચ્ચ પ્રકારના નીતિનિયમોથી પ્રેરાતા હોઈ, મુંબઇ હાઇકોર્ટના હાલના લોકપ્રિય વડા જજ્જ નામદાર સાર લૉરેન્સ જેન્કિન્સે યથાર્થ રીતે જણાવ્યું હતું તેમ, ' તેઓ આપણા સધળા માટે સાદા, નિષ્કપટી અને ઉમદા જીવનના દ્દષ્ટાંત રૂપી કિમતી વારસો મૂકી ગયા છે. ' તેઓ ખરેખર પોતાના ચરિત્ર વડે પ્રજામાં અમુક પ્રકારનો નૈતિક વેગ અને જાગૃતિ મૂકી ગયા છે, અને તેથી સર ભાલચંદ્રના શબ્દોમાં કહેતાં, તેઓ ખરી રીતે આપણા સામાજિક અને રાજ્યકીય જીવનના હાલના સ્વરૂપના કર્તા હતા, એમ કહી શકાય. તે નામાંકિત ગૃહસ્થે મિ. રાનડેના ચરિત્રથી મોહિત થઇ તેમના સ્મારક માટે મળેલી સભામાં

પોતાના સંબંધમાં પણ ગંભીર રીતે જણાવ્યું હતું કે, 'તેમના સંબંધમાં આવ્યાથી મને મારા જીવનમાં એક ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ અને શિક્ષણ મળ્યું હતું એમ હું માનું છું.' વળી તેમની સ્વદેશ સેવાના સંબંધમાં અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજવાળા પ્રો. ધ્રુવે તેમના જાણીતા માસિક 'વસંત' માં હમણાંજ પ્રકટ થયેલા એક લેખમાં જણાવ્યું છે તેમ ખરેખર, તેમના સકળ આચાર વિચારમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ પ્રધાન સ્થાને હતી; અને યદ્યપિ સંસારસુધારાની આવશ્યકતા તે વારંવાર બતાવતા તથાપિ તેમ કરવામાં તેમનુ દૃષ્ટિબિંદુ ખરૂં જોતાં રાષ્ટ્રીય હિતનુંજ હતું. તેમના ચરિત્રના દરેક સૂક્ષ્મ અભ્યાસકને જણાશે કે તેઓ માત્ર એક સુધારક હતા એમ નહોતું, પરંતુ દેશના ખરેખરા-ચુસ્ત અને મહાન્ હિતચિંતક તથા પુનરુદ્ધારક હતા, અને તેથી 'યુનાઇટેડ ઈંડિયા' નામના દેશના એક પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રે માત્ર થોડાકજ માસ ઉપર તેમના સંબંધમાં પોતાના એક અંકમાં કરેલું સૂચન સર્વથા વાસ્તવિકજ હતું. તે પત્રે જણાવ્યું હતું કેઃ—હિંદુસ્થાનના જે એક વતનીનાં કાર્ય અને ચરિત્રનો આજના સમયે આખા દેશમાં આતુરતાપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે પુરૂષશ્રેષ્ઠ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે છે.' આ સઘળાનો વિચાર કરતાં કહી શકાય કે, જ્યારે ડેક્કન કૉલેજના વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલ સેલ્બિ સાહેબના જણાવ્યા પ્રમાણે મિ. ગ્લૅડસ્ટનનું જીવનચરિત્ર ઇંગ્લાંડના, અને ઘણે ભાગે યૂરોપના પણ ઇતિહાસ રૂપ છે, ત્યારે મિ. રાનડેનું સવિસ્તર જીવનચરિત્ર, અલબત કંઇક નાના પાયા ઉપર, મુંબઈ ઇલાકાના અને ઘણે અંશે હિંદુસ્થાનના તેમના સમયના ઇતિહાસ રૂપ છે. આમ હોવાથી આ મહાપુરૂષનું ચરિત્ર લખાઇને પ્રસિદ્ધ થવાની આવશ્યકતા સંબંધે અનેક લેખકો અને વિદ્વાનો તરફથી પ્રસંગોપાત્ત ઘણી સૂચનાઓ થયેલી છે. મુંબઇ ઇલાકાના માજી ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ નૉર્થકોટ

સાહેબ તરફથી પણ આ સંબંધમાં તેમના ભાષણ દ્વારા ઇશારો થયેલો છે. હિંદુસ્થાનની એક યુનિવર્સિટિ તરફથી મિ. રાનડેના ચરિત્ર વિષે નિબંધ લખનારને અમુક ઇનામ આપવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. મિ. રાનડેના ચરિત્રના પુસ્તકની ઉપયોગિતાનો આમ વારંવાર સ્વીકાર થયેલો હોવાથી તે સંબંધે થયેલાં સૂચનોનો બીજી ભાષાઓમાં ક્યારનો અમલ થઈ ચૂક્યો છે ખરો, પરંતુ ગુર્જર ભાષામાં તે સંબંધે કંઈ પ્રયત્ન થયેલો ન હોવાથી, તે મહાન્ પુરૂષના ચરિત્રનું પુસ્તક પોતે લખીને પોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યની કંઇક-સ્વલ્પ સેવા બજાવવા લેખક પ્રેરાયો છે.

સને ૧૮૯૭ માં એક મિત્રની સૂચના ઉપરથી 'બુદ્ધિપ્રકાશ' દ્વારા પ્રખ્યાત અમેરિકન ગ્રંથકાર એમર્સનના Behaviour (વર્તન) નામના એક નિબંધનું અનુકરણ પ્રકટ કરવાનો આરંભ કરી, એક અંગ્રેજી શાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નોકરી કરવા સાથે, સાહિત્યસેવાની દિશા તરફ દૃષ્ટિને વાળવાનું લેખકને પ્રથમ વલણ થયું હતું. તે સમયે અધૂરો રહેલો તે લેખ સન ૧૯૦૦ માં પૂરો કર્યાથી તેના પારિતોષિક પેટે અમદાવાદની આપણી જાણીતી 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ' એ તેને 'લાઇફ મેમ્બર' તરીકે સ્વીકારી સાહિત્યસેવાના કાર્યમાં તેને ઉત્તેજિત કરતાં, ભાષાંતર અથવા અનુકરણ કરવા યોગ્ય કોઈ ઉપયોગી પુસ્તકની શોધમાં તે પડયો. તેવામાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના પરલોકગમનથી સર્વત્ર દર્શાવવામાં આવેલા અસાધારણ માન અને શોકના ઉદ્ગારો પરથી તેને સૂઝયું કે, તે મહાન્ પુરૂષનું જીવનચરિત્ર નાના વા મોટા રૂપમાં લખાય તો ગુર્જર સાહિત્યની કંઇક ઠીક સેવા બજાવી શકાય ખરી. થોડાક માસ પછી તેમના ચરિત્ર વિષેના માત્ર ચાર આનાની કિમ્મતના મુંબઇના 'નિર્ણયસાગરના' પ્રેસના નાના અંગ્રેજી પુસ્તકની 'ગુજરાતી' પત્રમાં જાહેરખબર વાંચવામાં આવતાં તે મંગાવવામાં આવ્યું. પરંતુ તેમાં તો

ઉપરથી, આપણા માનવંતા શહેનશાહ નામદાર એડ્વર્ડ સાતમાના હિંદુસ્થાનમાં થયેલા રાજ્યારોહણના અતિ મંગળમય દિવસે એટલે તા. ૧ લી જાન્યુઆરિ સને ૧૯૦૩ ને રોજ તે નામદારની મુંબઇ ખાતેની વરિષ્ટ અદાલતના આ મર્હુમ માનવંત અને રાજ્યભક્ત ન્યાયાધીશના ચરિત્રનું આ પુસ્તક લખવાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો. બનતી ત્વરાથી પુસ્તક પૂરૂં તૈયાર કરી, તેને પ્રકટ કરવાના ખર્ચ પેટે અગાઉથી કંઇક સહાય મેળવવાની જરૂર હોવાથી તે સંબંધે તજવીજ કરવામાં આવી;અને તેમાં કેટલેક અંશે પ્રયત્ન ફળીભૂત થતાં માર્ચ સને ૧૯૦૪ માં મુદ્રાંકિત થવા પુસ્તકને યંત્રમાં મોકલવામાં આવ્યું. પરંતુ પ્રેસમાં કામના બોજાને લીધે, તે ધાર્યા કરતાં ઘણું મોડું બહાર પડી શક્યું છે, જેને માટે ઉદાર દષ્ટિના વાંચકો દરગુજર કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

પ્રજાની ઉન્નતિને અર્થેજ યોજાયેલી મિ. રાનડેના જીવનની સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજ્યકીય, ઔદ્યોગિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ઘણી ઉપયોગી અને અનુકરણીય હતી એમાં કંઇજ શક નથી. આમાંથી સાંસારિક સુધારક તરીકે તેમના ચરિત્રનું સ્વરૂપ સામાન્ય જનસમૂહની દષ્ટિએ ઘણે અંશે જણાયલું હોવાથી તે વિષે પ્રસ્તાવના અતિ લંબાણવાળી થઈ જવાના ભયને લીધે સંક્ષેપમાં પણ, કંઇક વિચાર અત્ર દર્શાવવાની અગત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વખતના વહેવા સાથે દેશની પરિસ્થિતિમાં પણ ક્રમે ક્રમે ફેરફાર થતો રહે છે, અને તેથી તેને અનુસરતો અગત્યનો અને હિતકર ફેરફાર જનસમાજના આચારવિચારમાં થતો રહેવો જોઇએ એ વાત સર્વ સુજ્ઞ પુરૂષો સ્વાભાવિક રીતે કબૂલ કરે છે. મિ. રાનડેએ સૂચવેલા અને જે સંબંધે સંસારસુધારાસમાજમાં દર વર્ષે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવે છે એવા કેટલાક નાના મોટા સુધારાઓની અગત્ય હવે દેશમાં દરેક પંક્તિના મનુષ્યો સ્વેચ્છાથી સ્વીકારવા લાગ્યા

છે, અને તે પ્રમાણે અમલ પણ થતો જાય છે. એમ છતાં બાળલગ્ન અને પુનર્લગ્ન જેવી બાબતો વિષે બે મત ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે. આર્ય ધર્મશાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યની ખાસ આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે, અને વૈદક દૃષ્ટિથી પણ તેની એકસરખી જરૂર પ્રતીત થાય છે. આમ છતાં ઘણી દિલગીરીની વાત છે કે નાની ઉમ્મરમાં બાળકોનાં લગ્ન કરી તેમને સંસારમાં યોજવાનો રિવાજ આપણા હિંદુ લોકોમાં ઘણે અંશે સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેના પરિણામમાં પ્રજા દિન પર દિન અતિ નાકૌવત અને મતિમંદ ઉદ્ભવે છે, નાની ઉમ્મરની બાલિકાઓ મોટી સંખ્યામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, અને ઘણી વખતે તેઓ પોતાના અપૂર્ણ જ્ઞાન અને અયોગ્ય સંસર્ગને લીધે કુમાર્ગે ચઢી અનર્થ કરતી માલૂમ પડે છે. આ સઘળા અનર્થોનો જડમૂળથી નાશ કરવા માટે બાળલગ્ન અને કન્યાડાંના રિવાજનો સમજુ પુરૂષોએ અને સુધરેલી જ્ઞાતિઓએ સત્વર અટકાવ કરવાની જરૂર છે. કેટલાંક મોટાં શહેરોમાં વસતી નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રિય, કેટલીક જાતિના વણિક અને કાયસ્થાદિ કોમોમાં કેળવણીના પ્રસારથી આ સંબંધે આપોઆપ ત્વરાથી સુધારો થતો જોવામાં આવે છે અન્ય સ્થળોની પ્રજાએ તેમનો દાખલો લઈ પોતાનાં મંડળોમાં તેવો સુધારો કરવો જોઇએ. વડોદરા રાજ્યમાં તો ત્યાંના નામદાર મહારાજા શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદો પસાર કરીને, જો કે તેવા કાયદાથી જનસમાજની નીતિરીતિમાં તાત્કાલિક સુધારો થવાના સંબંધમાં બુદ્ધિમાન પુરૂષોની અંદર કેટલોક મતભેદ છે, તોપણ અનેક બાજુના શુભ પ્રયત્નોમાંના એક શુભ પ્રયત્ન તરીકે, તે દિશામાં અગત્યનું સ્તુત્ય પગલું ભર્યું છે.

બાળલગ્ન કરતાં પુનર્લગ્નનો સવાલ વધારે બારીક અને મતભેદવાળો છે, અને તેથી તે વિષે સ્વતંત્ર વિચારો આપી બેમાંથી ગમે તે એક પક્ષની અપ્રસન્નતા વહોરી લેવાનું ઉચિત લાગતું નથી. આમ

છતાં ન્યાયની ખાતર એટલું તો જણાવવું પડે છે કે, આપણામાં ઉંચી કોમની વિધવાઓની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થતો જાય છે, અને તેમની સ્થિતિ અતિ દુઃખદ અને દયાજનક થતી માલૂમ પડે છે, તથા તેટલા માટે તેમાં હરકોઈ પ્રકારે સુધારો થવાની ખાસ અગત્ય છે. વિધવાઓની દયાજનક સ્થિતિ અને તેમનાથી થતા અનર્થો લક્ષમાં રાખીનેજ પુનર્વિવાહપક્ષ વિધવાવિવાહની આવશ્યકતા આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે, અને પોતાના તે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે તે સતત પ્રયત્ન કર્યા જાય છે. આમ છે ત્યારે જૂના વિચારવાળા-પુનર્લગ્નની હીલચાલના વિરોધી-પક્ષે સુધારાવાળાઓને તેમના કાર્ય માટે દોષ ન દેતાં કેટલાક વખતથી પોતાના વ્યવહારમાં ઘુસી ગયેલી કેટલીક ખામીઓને શોધી કાઢી તેને સત્વર નિર્મૂળ કરવી જોઇએ, જેથી પુનર્લગ્નની જરૂર એની મેળેજ ઓછી થાય. ઉપર કહ્યા મુજબ બાળલગ્નોનો અટકાવ થતાં નાની વયની વિધવાઓની સંખ્યામાં મોટો ઘટાડો થશે. એમ છતાં દૈવયોગે જે સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમની તરફની વર્તણુકના સંબંધમાં તે પક્ષે પૂરતી સંભાળ રાખીને તેમને નિર્વાહ માટે યોગ્ય અનુકૂળતા કરી આપી નીતિનિમય વાળવા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ. હાલમાં સામાન્ય રીતે હિંદુ વિધવાની સ્થિતિ ઘણી દયાજનક હોય છે એ સૌકોઈ કબૂલ કરશે. ઘણી હિંદુ ગ્નાતિઓમાં ઘણે ભાગે (કેટલાક અપવાદો સિવાય) નાની અથવા યુવાન્ વયની સ્ત્રીને પોતે વિધવા થયા પછી સાસરે રહેવાનું હોતું નથી, કેમકે તેનાં સાસુસસરો કે દીયરજેઠ પોતાના પુત્ર કે ભાઇના મરી ગયા પછી તેની તે વિધવા સ્ત્રી તરફ અતિશય તિરસ્કારથી વર્તવા માંડે છે, અને કેટલીક વખતે તો તેને પોતાના પુત્ર કે ભાઇના ખુન કરનાર જેવી માને છે. આમ છતાં જો કોઈ વિધવા દુઃખ સુખ વેઠીને પણ સાસરામાં રહેવા ઇચ્છે તો તેને પેટપૂરતો રોટલો પણ મળતો નથી, અને ઘણી વખતે તો

તેને કાઢી મૂકવામાં આવે છે. એવામાં જો તેના પિયરમાં કોઈ સંભાળ લેનાર હોય ત્યારે તો ઠીક, નહિ તો પછી તેને અનેક અનેક દુઃખો વેઠી-કોઇને ઘેર મહેનતમજૂરી અને દળણાંખાંડણાં કરી પોતાનું દુઃખી જીવન ગાળવું પડે છે. ઘણી વિધવાઓનો પોતાના માબાપના ઘરમાં સમાસ થાય છે ખરો, પરંતુ ત્યાં તેને શુભ કાર્યમાં ભાગ લેવા દેવામાં આવતો નથી, અને ગૃહકાર્યનો બોજો મોટે ભાગે તેના માથાપર આવી પડે છે. તેવામાં યોગ્ય સંભાળ રાખવામાં ન આવે તો કુસંગતિને લીધે, પોતાનાં નજીકનાં સગાંઓને સંસારની મોજ માણતાં જોઇને તેનું મન વિકારી બને છે, અને પોતાની સધવા ભગિનીઓથી વિપરીત થયેલી પોતાની સ્થિતિ માટે તેને વિવિધ વિચારો અને સંતાપ થવા માંડે છે, અને પરિણામે તે કુમાર્ગે દોરવાય છે. આમ થતું અટકાવવાને, પ્રાચીન આર્ય શાસ્ત્રકારોની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને આરંભથીજ ધર્મ અને નીતિના માર્ગે ચઢાવી અખંડ બ્રહ્મચર્ય-શિયળવ્રત પાળવાનું તેને વલણ અને નિશ્ચય થાય એવા વારંવાર સદ્બોધયુક્ત પ્રયત્નો થતા રહેવા જોઇએ, અને બ્રહ્મચર્ય એ એક જાતનું ઉત્તમ તપ હોવાથી તેનું આચરણ કરનાર તે વિધવા બાઈ તરફ ઘરમાં સર્વેએ યોગ્ય પૂજ્યભાવ અને માન સહિત વર્તવું જોઇએ. આથી તેને કોઈ પ્રકારે નારાજ થવાનું કારણ ન મળતાં અનીતિના માર્ગ પ્રતિ તે દૃષ્ટિ કરશે નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાનું જીવન સન્માર્ગે અને પવિત્રપણે પસાર કરી શકશે, તથા તે સંબંધમાં પોતાની અન્ય વિધવા ભગિનીઓને દૃષ્ટાંત રૂપ થઈ પડશે. આવી પૂજનીય સાધ્વી વિધવાઓના દાખલા ઘણાં કુલીન કુટુમ્બોમાં જોવામાં આવે છે; અને આજ પ્રમાણે આવા અનિષ્ટ પ્રસંગોમાં આવી પડનાર અન્ય કુટુમ્બોએ પોતાના સંબંધવાળી વિધવા સ્ત્રીઓના સંબંધમાં હરેક પ્રકારે સંભાળ રાખવી જોઇએ. જેમની આવી સંભાળ રાખનાર કોઈ પિયરનું નજીકનું સંબંધી

હોતું નથી અને તે સાથે જેને ગુજરાનનું પણ પૂરતું સાધન હોતું નથી તેવી વિધવાઓમાંની કેટલીક ઘણું કરીને વિમાર્ગે જવા અથવા તો પુનર્લગ્ન કરવા પ્રેરાય છે. તેવી અનાથ વિધવાઓ માટે પરોપકારી સજ્જનોએ આગળ પડી 'નિરાશ્રિતવિધવાસહાયક' ફંડો ઉઘાડવાં જોઇએ, અને તેમાંથી દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પૂનાના પ્રો. કર્વેના વિધવાશ્રમ જેવા આશ્રમો સ્થાપીને ત્યાં તેમને પોતાનું જીવન પવિત્રપણે ગાળવાનું બની શકે એવી સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપવી જોઇએ. ઘણી ખુશીની વાત છે કે આપણી તરફના સંસારસુધારાના આગેવાનો રા. બ. લાલશંકર અને રા. રા. રમણભાઇના પ્રયત્નોથી આવો એક આશ્રમ અમદાવાદમાં સ્થાપવાની હીલચાલ થતી સાંભળવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, દરેક જ્ઞાતિના પંચે એક મતથી વચ્ચે પડી પોતાની જ્ઞાતિની વિધવાઓના ગુજરાન માટે તેના સાસરાના ઘેરથી ખોરાકીપોશાકી માટે ઘટિત બંદોબસ્ત કરી આપવો જોઇએ, અને પોતાના તે સંબંધના ઠરાવનો અમલ ન કરનાર માટે અમુક શિક્ષા ઠરાવવી જોઇએ. પુનર્લગ્નની હીલચાલ તરફ નાપસંદગી ધરાવનારાએ આવી હરકોઈ રીતે તેવાં લગ્ન માટે ઉભી થતી જરૂરનાં કારણોનો અવશ્ય પ્રતીકાર કરવોજ જોઇએ, અને તેમ થશે તો તેમના હેતુની સિદ્ધિ થવા ઉપરાંત ખરેખર અનેક જીવોની હત્યા થતી અટકશે, અને તે સાથે અનાથ વિધવાઓ ઉપર જીવન પર્યંતના ઉપકારો થશે તથા પ્રજાની ઉન્નતિમાં પડતાં વિઘ્નો પણ કેટલેક અંશે દૂર થઈ શકશે.

આ સાથે સુધારાપક્ષને બે બોલ જણાવવાની અગત્ય છે. છે. લાંબા વખતની રૂઢિઓથી બંધાઈ ગયેલા લોકોના વલણની છેક સામે પડીને વર્તવાથી ગમે તેવી ઉચ્ચ ધારણાઓ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, પરંતુ તે સામે અણગમો ઉત્પન્ન થતાં સુધારા માટે થતા પ્રયત્નોને ઉલટો ધોકો પહોંચે છે. આથી સામાન્ય જનસમૂહ સાથે બનતાં સુધી મિ. રાનડેની પેઠે ભળી જઈ પોતાનો ઉદ્દેશ દૃષ્ટિમાં

રાખવા સાથે તેમની વૃત્તિને અનુકૂળ રીતે કામ લેવું એ હાલના સમયમાં ઉત્તમ માર્ગ છે. જૂની પરંતુ ફાયદાકારક બાબત સાચવી રાખી, તેમાંની ખામીઓ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં સમૂહ તરફથી ઘણોજ ઓછો વિરોધ ઉત્પન્ન થશે, અને તેથી ધારેલા સુધારા કેટલેક અંશે ઓછે પ્રયત્ને થઈ શકશે એમાં કાંઇજ શક નથી. મિ. રાનડે જેવા ચુસ્ત આગેવાને આવી પદ્ધતિએ કામ લીધાથીજ સુધારાની હીલચાલ આટલે દરજ્જે આગળ વધવા સાથે તેઓ ઉભય પક્ષની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. વળી ગયા વર્ષે (૧૯૦૪)ની સોસ્યલ કૉન્ફરન્સના વયોવૃદ્ધ અને માનવંત પ્રમુખ ઑન.મિ.ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખે પણ પોતાના વિચારવંત ભાષણમાં આવી પદ્ધતિએ કામ લેવાની ભલામણ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું, એ સૌને વિદિતજ હશે.

આમ સાંસારિક સુધારા માટે થતી હીલચાલની સાથે સાથે પ્રજાની ધાર્મિક ઉન્નતિ માટે પણ તેવીજ પ્રવૃત્તિ થવી આવશ્યક છે; અને બ્રહ્મોસમાજ, આર્યસમાજ, અને પ્રાર્થનાસમાજ જેવી હીલચાલો સાથે, તે પછી સ્થાપન થયેલી 'થીઑસૉફિકલ સોસાઇટિ' ના સુપ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય વિદુષી અને પૂજ્ય બાઈ ઍની બીસાન્ટ તથા તેના સહાયકો દ્વારા થતા પ્રયત્નોથી આખા દેશમાં, અને આપણી ગુજરાતની બાજુ તરફ ખાસ કરીને, વડોદરાના 'શ્રી શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ' ના પ્રયત્નોથી વિવિધ પ્રકારે ઉદ્ભવ પામતી ધાર્મિક અને સાંસારિક જાગૃતિ પણ ઘણી સ્તુત્ય અને સંતોષપ્રદ છે.

દેશની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ અર્થે મિ. રાનડેએ અસાધારણ પ્રયાસ કર્યો હતો, અને ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સ પ્રતિવર્ષે કૉન્ગ્રેસ સાથે ભરવાની પણ તેમણેજ પહેલવહેલી સૂચના અને હીલચાલ કરી હતી, એમ પુસ્તક વાંચતાં જણાશે. તે સૂચનાનો ત વખતે અમલ થયો નહોતો, પરંતુ તે વડે રોપાયલું બીજ હાલમાં બનારસ (કાશીક્ષેત્ર) મધ્યે આ વર્ષે કૉન્ગ્રેસ સાથે સુપ્રસિદ્ધ બંગાળી

ગૃહસ્થ મિ. દત્તના પ્રમુખપણા નીચે મળનારી ' ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કૉન્ફરન્સ ' (ઔદ્યોગિક પરિષદ્) ના રૂપમાં આરકે વર્ષે પણ ઉગી નીકળવા પામ્યું છે, એ ઘણું ખુશી થવા જેવું છે.

ન્યાયમૂર્તિ રાનડે સાહેબના ચરિત્ર વિષે અનેક સભામંડપોનાં ઉચ્ચ આસનો ઉપરથી ઘણું બોલાયું છે, અને વિદ્વજ્જનોની લેખિની વડે ઘણું લખાયું છે, તોપણ કોઈ સમર્થ વિદ્વાન્ મોટા ગ્રંથના રૂપમાં તે સંબંધમાં જેટલું લખવા ધારે તેટલું લખી શકે એમ છે. મિ. રાનડેની ત્રીજી પુણ્યતિથિને દિને તેમના એક વિદ્વાન્ મિત્ર અને દક્ષિણ વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. ગણેશ જનાર્દન આગાશે, બી. એ., તરફથી વંચાયલા વ્યાખ્યાનમાં તેમણે કરેલા સૂચન ઉપરથી જણાય છે કે, મિ. રાનડેના એક સર્વોત્તમ શિષ્ય અને તેમની કારકીર્દિના પાછલા ભાગના મિત્ર સુપ્રસિદ્ધ ઑન. પ્રોફેસર ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે બી. એ., સી. આઈ. ઈ., એ મહત્કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે, અને તે વડે, પ્રો. મોર્લીએ મર્હુમ જગદ્વિખ્યાત પુરૂષ રાઇટ્ ઑન. મિ. ગ્લૅડસ્ટનનું મોટું જીવન ચરિત્ર ઘણા મોટા કદના ત્રણ વિભાગમાં લખીને જેવી તે મહાન્ નરરત્નની સેવા બજાવી છે તેવીજ સેવા, તેઓ પોતાના ગુરુ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે જેવા આપણા દેશના ખરેખરા નરરત્નની બજાવવા ધારે છે. તે સંબંધે ઘણી ઘણી હકીકતનો સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે. પરંતુ એમ જણાવવામાં આવે છે કે તેમનાં અનેક અનેક અગત્યનાં રોકાણોને લીધે હજી સુધી તેમ ન બન્યાથી તે પુસ્તક લખવાનું કામ આગળ વધી શક્યું નથી. રા. બ. માનકર પોતાના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે, મિ. રાનડેએ પોતાના ચરિત્રની નોંધ કોઈ પણ પ્રકારે રાખી નથી એટલું જ નહિ, પણ એક મિત્ર, મર્હુમ રા. બ. શંકર પાન્ડુરંગ પંડિતની સૂચના ઉપરથી તેમણે (રા. બ. માનકરે) તેમને પોતાના ચરિત્રની નોંધ લખાવવા આગ્રહપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરેલી ત્યારે પણ તે સંબંધે

તેમણે ચોખ્ખી ના પાડી હતી. એમ છતાં પોતે અંગત પ્રયત્નોથી સંગ્રહેલી હકીકત ઉપરથી અને રા. વામનરાવ બાળકૃષ્ણ રાનડેના નાના–માત્ર ૪૪ પાનાંના–મરાઠી પુસ્તક ઉપરથી, તથા તેમનાં લખાણો અને વ્યાખ્યાનોમાંથી અગત્યના ઉતારા લઇને રા. બ. માનકરે લગભગ ૪૭૧ પાનાનું સાડાચાર રૂપિયાની કિમ્મતનું પોતાનું પુસ્તક બે વિભાગમાં બહાર પાડ્યું છે. + તેમના તે પુસ્તક ઉપરથી આ પુસ્તક ઘણાજ ફેરફાર અને વધારા ઘટાડા સાથે યોજવામાં આવ્યું છે. મૂળ પુસ્તકમાંની કેટલીક ઓછી અગત્યની જણાયલી હકીકત મૂકી દીધી છે, અને પ્રકરણોની રચનામાં પણ અગત્યનો કેટલોક ફેરફાર કર્યો છે. તે સાથે, પુસ્તકને જાણવા યોગ્ય હકીકતથી જેમ બને તેમ વધારે ભરપૂર અને રસિક કરવાના હેતુથી મિ. રાનડેની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે અપાયલાં વ્યાખ્યાનો અને અન્ય જે જે સાધનો મળી શક્યાં તે પરથી તેમાં ઘટતો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. મિ. રાનડેના ભાઇ મિ. નીલકંઠરાવ તરફથી મળેલી કેટલીક હકીકત અને બીજાં કેટલાંક સાધનો ઉપરથી 'ગૃહસંસાર' નું નવીન પ્રકરણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. આમ કરતાં પુસ્તકનું કદ પ્રથમ ધારવા કરતાં લગભગ બમણું થઈ ગયું છે, તથા તે સાથે તેનો સામાન્ય દેખાવ હરેક રીતે સુશોભિત કરવામાં ધારવા ઉપરાંત ખર્ચ પણ ઘણુંજ વધી ગયું છે, તો પણ હરકોઈ સાધારણ મનુષ્ય તેનો લાભ લઈ શકે એવા હેતુથી તેની કિમ્મત અંગ્રેજી પુસ્તકની કિમ્મતના માત્ર એક તૃતીયાંશ જેટલીજ રાખવામાં આવી છે. પુસ્તક લખવામાં ઉપયોગી માલૂમ પડેલાં ટાઇમ્સ્ ઑફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ સમાચાર, ગુજરાતી,

+ આ પુસ્તક નામદાર મુંબઇ સરકારના કેળવણીખાતા તરફથી સેકન્ડરિ સ્કૂલો માટે 'ઇનામ અને લાઇબ્રેરિ' ના પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે. ('ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન' મે સને ૧૯૦૩.)

વગેરે આ ઇલાકાનાં નામીચાં વર્તમાનપત્રો તથા અનેક ચોપાનિયાં વગેરેનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ પણ અત્રે જણાવી દેવું જોઇએ છે. રા. બ. માનકરના પુસ્તક ઉપરાંત નીચેનાં પુસ્તકો અને વ્યાખ્યાનોની યોગ્ય સહાય લેવામાં આવી છે, જેને માટે તેમના લેખકો અને પ્રકાશકો વગેરેનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

'નિર્ણયસાગર' પ્રેસનું મિ. રાનડેના ચરિત્રનું નાનું અંગ્રેજી પુસ્તક.
રા. વામનરાવ રાનડે કૃત મિ. રાનડેના ચરિત્રનું મરાઠી પુસ્તક.
ઑન પ્રો. ગોખલેનું સને ૧૯૦૩ની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે વ્યાખ્યાન.
મિ. અગાશેનું ૧૯૦૪ની પુણ્યતિથિને દિવસે વંચાયલું વ્યાખ્યાન.
મિ. રાનડે કૃત 'મરાઠી રાજ્યનો ઉદય' ભાગ ૧ લો
મિ. રાનડે કૃત 'એસેઝ ઑન્ ઇન્ડિયન ઇકૉનૉમિક્સ.'
મુંબઇના સ્મારકની સભાનો રિપોર્ટ. ('ટાઇમ્સ'માં પ્રકટ થયેલો.)

આવી રીતે માત્ર ચાર આનાની કિમ્મતનું નાનકડું પુસ્તક તૈયાર કરવાનો વિચાર પ્રથમ ઉદ્‌ભવ્યા પછી ક્રમે ક્રમે શુભ પ્રેરણાથી તેમાં ફેરફાર થતાં પુસ્તક તેના હાલના મોટા કદમાં બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. એમ છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના જીવન-ચરિત્રનું પુસ્તક કોઈ સમર્થ લેખક હજી ઘણું વધારે મોટું અને સવિસ્તર લખી શકે એમ હોવાથી આ ચરિત્રને 'સંક્ષિપ્ત' કહેવામાં આવ્યું છે. મિ. રાનડેની સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો પોતાને સંબંધ ન હોવાથી પુસ્તકમાં કોઈ જાતની નૂતનતા (Originality) નો લેખક દાવો કરી શકતો નથી. નિરૂપના ઉત્તમ ગુણોનું યથોચિત દર્શન આપવાની તથા સર્વને અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીવર્ગને માટે જેમ બને તેમ પુસ્તકો બોધક અને મનપસંદ બનાવવાની શુભ અભિલાષાથી દરેક રીતે મળી શકી તેટલી સર્વ ઉપયોગી હકીકત છેક છેલ્લી ઘડી સુધી દાખલ કરવામાં આવી છે, તથા ભાષાને બનતા સુધી સરળ અને રસિક રાખવાને

યોગ્ય સંભાળ રાખવામાં આવી છે. જોડણીને માટે એકસરખો નિયમ રાખવાને પણ બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. લેખનપદ્ધતિ અને શબ્દો છૂટા પાડવા વગેરેના સંબંધમાં 'ગુજરાતશાળાપત્ર'માં પ્રકટ થયેલી સૂચનાઓ અને નિયમો પર પણ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. ટૂંકામાં લેખક નમ્રતાપૂર્વક જણાવવાની રજા લે છે કે, પુસ્તકને જેમ બને તેમ પરિપૂર્ણ બનાવવાને દરેક પ્રકારે શ્રમ લેવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં મનુષ્ય માત્રથી ભૂલ થવાને સંભવ હોવાથી પુસ્તકમાં હરકોઈ પ્રકારના નાના મોટા દોષો વિદ્વજ્જનોને દષ્ટિગોચર થાય તો લેખકનો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ પ્રથમનો નમ્ર પ્રયાસ હોવાથી તે તરફ ક્ષમાની દષ્ટિથી જોવા અને તે સંબંધે ઘટિત સૂચનાઓ કરવાની તસ્દી લેવા તેની નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે. આ પ્રકારની સૂચનાઓ ઉપકાર સહિત સ્વીકારવા ઉપરાંત ભવિષ્યમાં બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યેથી તે પર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે.

છેવટે આ પુસ્તક બહાર પાડવામાં અનેક રીતે સહાય આપનાર સદ્‌ગૃહસ્થોનો ઉપકાર માનવાની ખાસ જરૂર છે. આ કાર્ય માટે મુખ્ય આશ્રયદાતા તરીકે ઉમંગથી આગળ પડી દ્રવ્યની પ્રાથમિક સહાય આપવાનું જણાવવા માટે મુંબઈનિવાસી સાહિત્યપ્રેમી ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ રા. રા શ્રીયુત શેઠ **પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી જે. પી. એમ. આર. એ. એસ.**, નો લેખક ખરા અંતઃકરણથી ઉપકાર માને છે.

પોતે સ્વીકારેલા **आर्तः पुत्रवदुपक्रम्यः** । એ નીતિસૂત્ર પ્રમાણે યથાર્થ રીતે રોગીની પુત્રવત્ સંભાળ લેતા રહીને પોતાના વૈદકના પરોપકારી ધંધામાં અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા અને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરનાર, અને તે સાથે પોતાની વિવિધ પ્રજાકીય સેવાઓથી રાજાપ્રજા ઉભયની તરફથી એકસરખી પ્રીતિ અને માન સંપાદન કરી આજકાલ અતિશય વિખ્યાતિ પામેલા, અનેક સદ્‌ગુણોથી વાસ્તવિક રીતે વિભૂષિત, હરકોઈ ઉપયોગી કામ અને હીલચાલને તન, મન, અને

ધનથી ટેકો આપવા સદા ઉમંગી અને તૈયાર રહેનાર, અને પોતાનાં વિવિધ રોકાણોમાંથી હરેક રીતે અવકાશ મેળવી છેક આરંભથી અંતસુધી, પ્રથમના કોઈ પણ જાતના સંબંધ વગર, અપૂર્વ ભાવ અને પ્રેમપૂર્વક સર્વ પ્રકારની સલાહ અને સહાય આપતા રહી લેખકને તેના આ કાર્યમાં હરેક રીતે પ્રોત્સાહિત કર્યાં જનાર પોતાના માનવંતા મુરબ્બી **સર (ડૉ.) ભાલચંદ્રરાવ કૃષ્ણરાવ ભાટવડેકર નાઇટ, એલ. એમ., જે. પી.** વગેરે, એમનો લેખક જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે, કેમકે તે નામીચા ગૃહસ્થે પ્રથમથીજ ઉત્તેજિત કરીને સહાય ન આપી હોત, અને શેઠ પુરૂષોત્તમદાસનો આશ્રય ન મેળવી આપ્યો હોત તો પુસ્તક બહાર પાડવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડી હોત.

તેવીજ ઉપકારની લાગણી લેખકને, ઉત્તમ નીતિરીતિવાળા અને વ્યાવહારિક સાથે પારમાર્થિક ઉન્નતિની બાબતમાં એકસરખી રીતે આગળ વધનાર, તથા આપણી યુનિવર્સિટિ તરફથી ભાઉ દાજીનું સને ૧૮૯૪ નું અને સુજ્ઞ ગોકુળજી ઝાલાનાં વેદાંતનાં સને ૧૮૯૪ અને ૧૮૯૯ નાં ઇનામો મેળવનાર તેના પૂજ્ય અને વિદ્વાન્ હિતચિંતક રા. રા. શ્રીયુત **નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બી. એ.** પ્રતિ દર્શાવવાની છે, કેમકે તે સાક્ષર ગૃહસ્થે પોતાના ઓદ્ધાના કામમાંથી ઘણી અડચણો વેઠીને આખું પુસ્તક અથથી ઇતિ સુધી વાંચીને સુધારવાનો ઘણા પ્રેમથી અત્યંત પરિશ્રમ લીધો છે. તે ઉપરાંત તેમણે 'ધાર્મિક વિચારો' ના પ્રકરણનો કેટલોક ભાગ પોતે લખવા તથા તે અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનાં પ્રકરણોનું ખાસ કરીને સંશોધન કરી જવા તસ્દી લીધી છે; તથા આ કાર્યમાં લેખકના એક મુખ્ય માર્ગદર્શક તરીકે, જે જે બાબત વિષે તેમને વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવી તે તે બાબત વિષે દરવખત પૂરતી ત્વરાથી સવિસ્તર ખુલાસાઓ લખી મોકલવા તેમણે કાળજી દર્શાવી છે. ટૂંકમાં આ પુસ્તકના સંબંધમાં સર ભાલચંદ્રરાવ અને રા. રા. નર્મદાશંકરના ઉપકાર નીચે લેખક સદાને માટે દબાયલો રહેશે, કેમકે તે બન્ને ઉમંગી અને ઉદારચિત્ત ગૃહસ્થો તરફથી લેખકને જે

જે સહાય મળી છે તે તે ન મળી હોત તો પુસ્તક કંઈ નહિ તો તેના હાલના સ્વરૂપમાં તો ભાગ્યેજ પ્રકાશ પામી શક્યું હોત.

રા. બ. માનકરે પોતાના ગ્રંથ ઉપરથી આ પુસ્તક તૈયાર કરવા ખુશીથી પરવાનગી આપવા માટે તથા મિ. રાનડેની છબીનો પોતાનો ફોટો-ઝિંકો બ્લૉક આ પુસ્તક માટે જોઇતી નકશો ઉતરાવી લેવા ઉછીનો આપવા તથા કેટલાક ખુલાસા આપવા માટે તેમનો, તથા મિ. નીલકંઠરાવ અને ડૉ. શ્રીપદરાવ રાનડેએ તેમના પૂજ્ય ભાઇના ગૃહસંસારને લગતી કેટલીક હકીકત લખી મોકલવાનો તથા તે ભાગનાં પ્રૂફ તપાસવાનો શ્રમ લેવા માટે તેમનો, લેખક ઉપર ઘણો આભાર થયો છે. સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જર સુધારક અને સાક્ષર રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડીએ કેટલોક ભાગ પોતે વાંચી જઈ વખતોવખત ઉપયોગી સલાહ આપી છે, તથા લુણાવાડા સંસ્થાનના માજી વિદ્વાન્ દિવાન રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાએ અવકાશ મેળવી પુસ્તકનો ઘણોક ભાગ વાંચી જવા શ્રમ લીધો છે; જે માટે તે બંને ગૃહસ્થો પ્રતિ લેખક ઉપકારની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે.

વળી પ્રસંગોપાત્ત ઉપયોગી સલાહ અને સહાય આપતા રહેવા માટે તેના શુભેચ્છક મિત્રો લુણાવાડાના ચીફ મેડિકલ ઑફીસર ડૉ. ગણેશ વિષ્ણુ ખેર, એલ્. એમ. ઍન્ડ એસ., અને તાલુકા સ્કૂલ માસ્તર રા. રા. રામચંદ્ર ન. જોશીનો, તથા વખતોવખત પ્રેસમાં જતા રહી કામ પર દેખરેખ રાખી તાકીદ કરતા રહેવા માટે પોતાના સન્મિત્રો રા. રા. પુરૂષોત્તમદાસ લ. મહેતા, અને રા. રા. મણિલાલ ગો. દિવાનનો લેખક આભાર માને છે. તે સાથે અત્રે જણાવવું જોઇએ કે, જો કે કંઇક મોડું પરંતુ પૂરતી સંભાળથી પુસ્તક છાપવાનું કામ કરવા માટે પ્રેસના મેનેજર રા. મોતીલાલ શામળદાસે, તથા રા. બ. માનકરના બ્લૉક ઉપરથી મિ. રાનડેની છબીની જોઇતી નકશો યૂરોપીઅન પેઢીના જેવી સફાઈથી ઉતારી આપવા માટે

પૂનાના 'ચિત્રશાળા' પ્રેસના મેનેજરે સંપૂર્ણ કાળજી રાખી છે. (જણાવેલા ગૃહસ્થો ઉપરાંત, જે જે ગૃહસ્થો અને મિત્રો તરફથી કામમાં વખતોવખત સલાહ અને સહાય મળી છે, તેમની સ પ્રતિ લેખક આ સ્થળે પોતાનો આભાર દર્શાવવાની તક લે છે.

છેવટે, પોતાનો પ્રયત્ન કેટલે અંશે સફળ થઈ શકયો છે દર્શાવવા પુસ્તકને અંતે મૂકેલા સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જર સાક્ષરોના ભિપ્રાયો તરફ વાચકવર્ગનું ધ્યાન વિનયપૂર્વક ખેંચીને લેખ કાર્યમાં થયેલા કોઇ પણ પ્રકારના દોષ માટે તેમની પુનઃ ક્ષમા યાચ લેખક જણાવવાની આજ્ઞા લે છે કે, જો પ્રખ્યાત અંગ્રેજ લૉન્ગફેલોની સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ ઉપરથી રા. રા. નૃસિંહ દીવેટીઆએ રચેલી નીચેની પંક્તિઓમાં દર્શાવ્યા પ્રમા સામાન્ય વાચકવર્ગ અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીવર્ગ, જેને માટે હ રીતે આ પુસ્તક ઉપયોગી થઇ પડે એવી ધારણાથી લખવામાં આ છે, તે મિ. રાનડેના અનેક સદ્દગુણોમાંથી અતિ અગત્યના થો થોડા પણ સંગ્રહ કરવા યત્ન કરશે તો આ પુસ્તક લખવા મ પોતે લીધેલો શ્રમ ફળીભૂત થયો છે એમ તે માનશેઃ—

(રોળાવૃત્ત.)

મહાન પુરુષો તણાં જીવન ચેતવતાં જનને,—
છે આપણ આધીન કરવું ઉન્નત જીવનને,
ને મુકિ જાવી પુંઠે—વિદાયો લેતાં છેલી,—
કાળસિન્ધુ તણી વાળુ વિષે પદપંક્તિ પડેલી.

લુણાવાડા.
(રેવાકાંઠા. એજન્સિ.)
સંવત્ ૧૯૬૨ ના કાર્તક શુકલ ૧૩
તા. ૯ મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૫.
(નેકનામદાર પ્રિન્સ અને પ્રિન્સેસ ઑફ વેલ્સના હિંદમાં આગમનનો શુભ દિવસ)

સૂર્યરામ સોમે
દેવાશ્રયી.

नामदार न्यायमूर्ति
महादेव गोविंद रानडे

નામદાર ન્યાયમૂર્તિ

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું

સંક્ષિપ્ત

જીવનચરિત્ર.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ લું—બાલ્યાવસ્થા અને વિદ્યાભ્યાસ.

જન્મ–કુટુંબ–પ્રાથમિક કેળવણી–શરમાળપણું–અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે મુંબઈ જવું–યુનિવર્સિટિની વિજયી કારકીર્દિ–અભ્યાસની પ્રશંસા. પૃષ્ઠ ૧—૧૫

પ્રકરણ ૨ જું—સરકારી નોકરી.

આરંભમાં જૂદા જૂદા સ્થળે નોકરી–પૂના ફ. ક. સબ-જડ્જ તરીકે નિમણુક–નાશક અને ધૂળિયે બદલી–વાસુદેવ ફડકેનું તોફાન અને બુધવારવાડાની આગ–મુંબઈમાં પ્રેસિડેન્સિ મૅજીસ્ટ્રેટની જગાએ નીમાવું–પૂને સબ-જડ્જતરીકે બદલી-ખેડુતોના સંકટ નિવારણના કાયદાની રૂએ આસિ. સ્પેશ્યલ જડ્જ–સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના જડ્જ થવું ખેડુતોના કાયદાની રૂએ સ્પેશ્યલ જડ્જ તરીકે નિમણુક અને તે હોદ્દામાં મેળવેલી ફતેહ–હાઇકોર્ટના જડ્જ તરીકે નિમણુક અને કારકીર્દિ–એ ત્રણ જાણવા યોગ્ય મુકરદમાનું ટાંચણ. ૧૬—૪૦

પ્રકરણ ૩ જું—નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા.

સ્પેશ્યલ જડ્જ તથા ફિનાન્સ કમિટીના સભાસદ તરીકે બજાવેલા કામની કદર–સી. આઈ. ઈ.નો ખેતાબ–લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં નિમણુક–હાઇકોર્ટના જડ્જના પદે નીમવામાં સરકારે કરેલી કદર–મિ. તેલંગ અને મિ. રાનડે–દેશી-રાજ્યો તરફથી માગણી–હાઇકોર્ટના જડ્જ નીમાતાં મળેલું અભિનંદન–જડ્જની કારકીર્દિ માટે પ્રશંસા દર્શાવનારા ચીફ જસ્ટિસ વગેરેના અભિપ્રાયો–પૂનાની જૂની

જૂદી સંસ્થાઓ સાથે સંબંધ-તે શહેર છોડતી વખતે થયેલો સત્કાર. ૪૧—૭૦

પ્રકરણ ૪ થું—સંસારસુધારો.

આરંભની હીલચાલ-પહેલું પુનર્લગ્ન-જ્ઞાતિ બહાર મૂકાવું-પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં ન્યાતિમાં દાખલ ન થઈ શકવું-પ્રથમ સ્ત્રીનું મૃત્યુ અને દ્વિતીય લગ્ન-તે વખતે ઉભી થયેલી ચર્ચા-પિતાની આજ્ઞાનું પાલન-મિ. તેલંગના સ્મારકની સભામાં દર્શાવેલા વિચારો-સંસાર સુધારા કૉન્ફરન્સની સ્થાપના—મદ્રાસમાં સને ૧૮૯૪ માં આપેલા ભાષણનો સાર-છેવટ સુધી કૉન્ફરન્સની સેવા-સ્ત્રીકેળવણી-મિ. જસ્ટિસ ચંદાવરકર પર લખેલો પત્ર. ૭૧-૯૮

પ્રકરણ ૫ મું ધાર્મિક વિચારો.

પ્રાર્થનાસમાજ સાથે સંબંધ-તેમના ધાર્મિક વિચારો-'હિંદુસ્થાનનો પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ' ઉપર ભાષણ-સર્વ ધર્મ તરફ સમાનતાનો ભાવ-'સેશ્વરવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન' વિષેના ભાષણની નોંધ-પ્રાચીન ઉપનિષદ્ધર્મ તરફ પ્રીતિ-ઑ. મિ. ગોખલેએ વર્ણવેલો પ્રસંગ-મિ. આગાશેએ વર્ણવેલા બે પ્રસંગો. ૯૯—૧૩૩

પ્રકરણ ૬ ઠું—રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ.

પૂના સાર્વજનિક સભા-તે સાથેનો સંબંધ-તે સભા વિષે 'ટાઇમ્સ', ડૉ. વર્ડ્સવર્થ અને લૉર્ડ રેના અભિપ્રાયો-સભાના કામમાં વિચારપૂર્વક રાખેલી સંભાળ-૧૮૭૬-૭૭ના દુષ્કાળ વખતે સભાએ મિ. રાનડે દ્વારા બજાવેલી સેવા—ઉદયદર્શીપણાનો મિ. ગોખલેએ વર્ણવેલો પ્રસંગ—નાના ફડનવિસ સાથે સરખામણી. ૧૩૪-૧૪૯

પ્રકરણ ૭ મું—વિદ્યાદેવીની અનેક પ્રકારે ઉપાસના.

પોતે વર્તમાનપત્રકાર ઇન્દુપ્રકાશનું આધિપત્ય-ઇતિહાસકાર તરીકે—'મરાઠી રાજ્યનો ઉદય' નામના પુસ્તકનું અવલોકન—

'ઇકૉનૉમિકસ' તથા અન્ય લેખોનું અવલોકન—યુનિવર્સિટિની સેવા—શી બાબાઓ માટે લડત—એકઝામિનેશન બાયૂ કમ્પાર્ટમેન્ટ્સનો સવાલ—અભ્યાસના બોજાથી ગ્રૅજ્યુએટોમાં વધતું મરણનું પ્રમાણ—સર મંગળદાસે વારસામાં મૂકેલી રકમ મેળવી—ટાટા ઇન્સ્ટિટયૂટની હીલચાલને ટેકો. ૧૫૦—૧૯૨

પ્રકરણ ૮ મું—ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ અને અર્થશાસ્ત્ર.

ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ—ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ઍસોસિએશનની સ્થાપના અને તે અંગે કરેલા યત્નો—દેશની આર્થિક સ્થિતિ તથા તે સુધારવા સરકારથી થવા જોઇતા પ્રયત્નો સંબંધે વિચારો—પૂનાનાં ઔદ્યોગિક કારખાનાં સાથે સંબંધ—'હિંદુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર' વિષેના ભાષણનું અવલોકન—'હિંદુસ્થાનની હાલની બનાવટો' નામના ભાષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ. ૧૯૩—૨૨૪

પ્રકરણ ૯ મું—ગૃહસંસાર.

પ્રથમ પત્ની—દ્વિતીય પત્ની મિસિસ્ રમાબાઇનું ટૂંક ચરિત્ર—ભાઇઓ મિ. નીલકંઠરાવ અને મિ. શ્રીપદરાવ તથા બ્હેન વગેરે તરફ વર્તણુક—નોકરવર્ગ વગેરે તરફ ક્ષમાયુક્ત વર્તણુક—આકૃતિ અને વ્યાવહારિક રહેણી—બાળપણમાં અકસ્માત—માંદગી—સહાધ્યાયીઓ—ડૉ.ભાંડારકર, મિ. મોદક અને મિ. વાગલેના ચરિત્રોની ટૂંક નોંધ. ૨૨૫-૨૫૪

પ્રકરણ ૧૦ મું—અંતકાળ અને તે સમયનું સન્માન.

છેવટની બીમારી—દેહનો ત્યાગ—સ્મશાનયાત્રા—સર બાલચંદ્રનું સ્મશાનમાં ભાષણ—સર્વત્ર પ્રસરેલી દિલગીરીની નોંધ—ના. વાઇસરૉયનો તાર—ના. ગવર્નરનો સરકારી ઠરાવ—તેમનો પત્ર—યુનિવર્સિટિના ચાન્સેલર તરીકે આપેલા ભાષણ દ્વારા તેમના ઉદ્દગારો—મિ. જસ્ટિસ્ ચંદાવરકરની પ્રાર્થનામાંથી ઉતારો—સ્મારક માટે મુંબઇમાં

થયેલી હીલચાલ–તે પ્રસંગે ના. ગવર્નર અને વડા જજનાં ભાષણ અને થયેલું કામકાજ–પૂના, મદ્રાસ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ તે સંબંધે થયેલી હીલચાલ. ૨૫૫-૨૮૪

પ્રકરણ ૧૧ મું—ગુણાવલોકન.

સાર્વજનિક હિતના ગુણો–ઉદ્યોગ–સ્વદેશભક્તિ અને મિ કુંતે સાથેનો પ્રસંગ–કર્તવ્યપરાયણતા—દીર્ઘદર્શીપણું–લોકપ્રિયતા અને પ્રતિષ્ઠા–રાજ્યભક્તિ–મગજના ગુણો–વિશાળ વાંચન અને જ્ઞાન–વકતૃત્વ–લેખનવાંચનની પદ્ધતિ–નોંધ કરવાની ટેવ–મોટેથી વાંચવાની ટેવ–વાર્તાચિતની શક્તિ–વૃત્તિની તન્મયતા–સ્મરણશક્તિ–સારગ્રાહી સ્વભાવ. ૨૮૫-૩૨૩

પ્રકરણ ૧૨ મું—ગુણાવલોકન. (ચાલુ.)

હૃદયના ગુણો—સરળતા અને નિરભિમાનીપણું–સમાધાનવૃત્તિ અને પૂનામાં સુધારાની વિરૂદ્ધના પક્ષનું વર્ણન–શાન્તિ અને ક્ષમા તથા તે સંબંધમાં એક સિવિલિયન અને મિ. આપ્ટે સાથેના પ્રસંગો–વિચારવંતપણું–અનુકંપા અથવા દિલસોજીવાળો સ્વભાવ–દયાળુપણું–ઉદારતા–સામાન્ય સાધુવૃત્તિ–ચરિત્ર ઉપરથી મળતો વિશેષ બોધ અને ઉપસંહાર—સાર્વજનિક કાર્યમાં ભાગ લેનાર દરેક પુરૂષે યાદ રાખવા યોગ્ય વિચારો–મહાન્ પુરૂષનાં લક્ષણો–ઉપસંહાર. ૩૨૩-૩૬૬

नामदार न्यायमूर्ति

महादेव गोविंद रानडेनुं

संक्षिप्त जीवनचरित्र.

પ્રકરણ ૧ લું.

બાલ્યાવસ્થા અને વિદ્યાભ્યાસ.

નામદાર ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે એમ. એ., એલ્, એલ્, બી., સી. આઇ. ઈ.,–નો જન્મ નાશક જીલ્લામાં આવેલા નિફાડ નામના ગામમાં શાકે ૧૭૬૩ ના માઘ માસના શુકલપક્ષની ૬ તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરિ ૧૮૪૨ ને મંગળવારને દિને થયો હતો. તેમના પૂર્વજો જાતે દક્ષિણી કોકણસ્થ બ્રાહ્મણ હોઈ રત્નાગિરિ જીલ્લાના ચિપલુન તાલુકામાં આવેલા મોબારપાચેરી ઉર્ફે પાચેરીસડા નામે ગામના મૂળ વતની હતા. મિ. રાનડેના વડદાદાના ખડદાદા એટલે તેમનાથી આઠમી પેઢીના પુરૂષ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં ગુજરાનનાં પૂરતાં સાધન ન મળવાથી તથા કુટુંબકલહને લીધે

પોતાનું વતન છોડી શોલાપુર જીલ્લામાં પંઢરપુરની પાસેનાં કિંકીમ-કરકંબ નામના ગામમાં આવી વસ્યા હતા. અહિં તેમને મરાઠી ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાતિ પામેલું સરદાર પટવર્ધન કુટુંબ, જેના વંશજો હાલ દક્ષિણ મરાઠા પ્રાંતનાં સાંગલી, મીરજ અને કુરન્દવાડનાં સંસ્થાનોમાં રાજ્ય કરે છે, તેનો સારો આશ્રય મળી આવ્યો હતો. મિ. રાનડેના વડવા ભાસ્કરરાવ અપ્પા ઉર્ફે આપાજી ભગવંત તેમનાં માતપિતાને એકના એક દીકરા હતા. પોતાનાં ૨૦ સંતાન નાશ પામ્યા પછી આ પુત્ર જીવે તેટલા માટે આપાજીની માતા કૃષ્ણાબાઇએ અનેક વ્રત અને ધર્મક્રિયાઓ કરી હતી, અને છેવટે એક ગાયને કેટલીક મુદત સુધી જવ ચરાવી તેના છાણમાંથી નીકળેલા જવના દાણાના લોટની બનાવેલી ભાખરીનો માત્ર આહાર કરી તેની પાછળ એક લાખ ફેરા ફરવાનું વ્રત કર્યું હતું એમ કહેવામાં આવે છે. ગમે તેમ હો, તો પણ આ પુત્ર જાતે ઘણો ધાર્મિક હોઇ આગળ જતાં ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વાર લશ્કરનો ઉપરી બન્યો અને પૂનામાં પેશવાના દરબારમાં સાંગલી રાજ્યના પ્રતિનિધિ–વકીલની પદવી મેળવીને એક મોટા કુટુંબનો સ્થાપનાર નીવડયો હતો. આ આપાજીને વિશ્વાસઘાત કરી પોતાના ધણીના હક્કને નુકસાન પહોંચાડવાનું અને તેમ ન કરે તો તેમને કેદ કરવાનુ પેશવા તરફથી કહેવામાં આવ્યા છતાં તેમણે કેદી બનવાનું પસંદ કર્યું હતું. આવી નિમકહલાલ નોકરીના બદલામાં તેમને સાંગલી સંસ્થાન તરફથી કેટલુક વતન કાઢી આપવામાં આવ્યું હતું, જે હજી પણ તેમના વંશજો ભોગવે છે. આ આપાજીના ચાર પુત્રોમાંના એક અમૃતરાવ આ ચરિત્રના નિરૂપ્ય મહાદેવરાવ રાનડેના દાદા થાય. તેમણે પૂના જીલ્લામાં ઘણાં વર્ષ પર્યંત મામલતદાર તરીકે નોકરી કરી હતી. તેમના દીકરા

ગોવિંદરાવ–મિ. રાનડેના પિતાએ નાશક જીલ્લામાં નિફાડના 'મામલતદાર પાસે ૪૮નિસ અથવા અવલ કારકુનની સરકારી નોકરી મેળવી હતી. આ કારણને લીધે તેમના પિતાનું નિફાડમાં રહેવું થતું હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મિ. રાનડેનો જન્મ તે ગામમાં થયો હતો. આ પછી ગોવિંદરાવે નોકરીમાંથી પેન્શન લઈ નિવૃત્ત થતા અગાઉ કોલ્હાપુર સંસ્થાનમાં કેટલાક મોટા ઓહ્દાઓ ભોગવ્યા હતા. તેમનું મરણ ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં થયું હતું.

કોલ્હાપુરની મરાઠી શાળામાં પાન્ડોબા તાતીઆ દ્વિવેકર ના મના ?.ખ્યાત શિક્ષકના હાથ નીચે પોતાની પ્રાથમિક કેળવણી લીધા પછી મર્હુમ રા. બ. નાના મોરોજી, જેઓ પાછળથી મુંબઈના પ્રેસિડેન્સિ મૅજીસ્ટ્રેટના અધિકારપર નીમાયા હતા, તેમના પ્રયત્નથી તેજ શહેરમાં સ્થપાયેલી અંગ્રેજી શાળામાં મિ. રાનડેએ પ્રવેશ કર્યો. મિ. રાનડે, પોતાની આ શાળાના વડા શિક્ષક મિ. કૃષ્ણરાવ ચાંપાજી, જેઓ પ્રોફેસર હેન્રિ ગ્રીનના શિષ્ય હતા, તેમનાં તેમની અંગ્રેજી શિખવવાની ઢબ માટે ઘણુંજ વખાણ કરતા. મહારાજા હોલ્કરના દિવાન મર્હુમ રા. બ. વિનાયક જનાર્દન કીર્તને, પૂના હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર મર્હુમ મિ. મહાદેવ મોરેશ્વર કુંતે બી. એ., અને તેજ હાઈસ્કૂલના પેન્શન પર નિવૃત્ત થયેલા હેડમાસ્તર મિ. વિઠ્ઠલ નારાયણ પાઠક એમ. એ., એઓ મિ. રાનડેના કોલ્હાપુરના સહાધ્યાયીઓમાં મુખ્ય હતા.

મિ. રાનડે અસાધારણ બુદ્ધિવાળા નીવડશે એવું આરંભમાં તેમનાં માતાપિતાને તેમજ શિક્ષકવર્ગને જણાતું નહોતું. ૭ વર્ષના તેઓ થયા ત્યાંસુધી તો તેમને દંતસ્થાનીય અક્ષરો બિલકુલ બોલતાં આવડતા નહોતા અને તે અક્ષરોને બદલે તેઓ મૂર્ધસ્થાનીય

અક્ષરોનો ઉપયોગ કરતા. એમ કહેવામાં આવે છે કે આથી તેમનાં માતાને ઘણી દિલગીરી થતી અને ભવિષ્યમાં તેમનું શું થશે તે વિષે તેઓ નિરંતર ફિકરમાં રહેતાં. ઘણી વખત તો તેઓ પોતાના પુત્રની આ ખામી દૂર કરી તેને વિદ્વાન્ બનાવવાને વિદ્યાના દેવ ગણપતિની સ્તુતિ અને વ્રત કરતાં. પરંતુ પોતાનું ધાર્યું ભૂલ ભરેલું હતું અને પોતાનો સુસ્ત તથા જડ દેખાતો પુત્ર આગળ ઉપર હાઇકોર્ટ (વરિષ્ઠ અદાલત) નો ન્યાયાધીશ થયો તથા મુંબઈ યુનિવર્સિટિ (વિશ્વવિદ્યાલય) ની પદવી મેળવનારાઓનો અગ્રેસર કહેવાયો એ જોવાને તેઓ દુર્ભાગ્યે વધુ વખત જીવ્યાં નહિ, કેમકે ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં મિ. રાનડેને માત્ર અગીઆર વર્ષના મૂકી તેઓ દેવલોક પામ્યાં.

ખરેખર મિ. રાનડે શરૂઆતમાં પોતાનાં માતપિતાને તથા સહાધ્યાયીઓને જેવા જણાતા હતા તેવા તેઓ ખરી રીતે નહોતા. તેમના સૉક્રેટીસના જેવા કંઈક કદરૂપા દેખાતા ચહેરા ઉપરથી તેમના વિષે ખરો અભિપ્રાય બાંધવામાં સૌ કોઈ આડે માર્ગે દોરવાઈ જતું. તેઓ શાંત, શરમાળ અને ધીંડ રસ્તે જવાની પ્રકૃતિવાળા હતા, પરંતુ ઘણાજ ઉદ્યોગી અને વિદ્યાવ્યસની હતા. દર વખત પોતાની પરીક્ષાઓ ઘણા માન સાથે પસાર કરવા છતાં અજાયબ જેવું એ હતું કે બીજા સાધારણ છોકરાઓની પેઠે તેઓ તે વિષેની ખબર પોતાનાં માતપિતાને પણ આપતા નહિ. જ્યારે આમ હતું ત્યારે બીજાઓ આગળ તે વિષે બડાઈ તો શાનીજ મારે? માત્ર તેમના વર્ગના છોકરાઓ પાસેથીજ તેમનાં માબાપ તેમણે વખતોવખત નિશાળમાં મેળવેલી ફતેહની ખબર મેળવી શકતાં. અને જ્યારે તેઓ પોતાને આમ વખતસર આવી ખુશાલીની ખબર ન આપતા

માટે તેમને ઠપકો દેતાં ત્યારે તેઓ કહેતા કે, " એ વિષેની ખબર આપવાની જરૂર જેવું મને કાંઈ જણાતું નથી, કેમકે પરીક્ષા પસાર કરવી એનો દરેક ભણનાર–વિદ્યાર્થીનું કર્તવ્ય છે. અને વળી અમુક મુદ્દત સુધી ખાસ અભ્યાસ કરીને પસાર થવું એમાં તો કાંઈ જ નવાઈ નથી. "

મિ. રાનડે એટલા બધા શરમાળ હતા કે તેઓ પોતાના પિતાની રૂબરૂ બાગ્યેજ કાંઇપણ બોલતા. આથી તેમના પિતા તેમને મૂર્ખ ધારતા અને તેને લીધે જ્યારે તેઓ કડક દેખાવ ધારણ કરતા ત્યારે મિ. રાનડે બહુજ બ્હીતા. તેમનાં માતુશ્રી ગોપિકાબાઈ તેમને અગીઆર વર્ષના મૂકી મરણ પામવાથી તેમનાં માતાપિતાએ તેમની ચારિત્ર્યનો પાયો રચવામાં બહુ ભાગ લીધો નહોતો એ દેખીતું છે. આ કારણને લીધે તેમને સ્વાશ્રય-એટલે પોતાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખી વર્તવાની ટેવ-નો આશ્રય લેવાની જરૂર પડી હતી અને તેથી તેઓ સ્વસત્તાથી કેળવાયેલા અને દીપી નીકળેલા પુરૂષ હતા. તેઓ શરમાળપણાને લીધે પોતાના પિતાની સમક્ષ બોલી શકતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેમના દાદા અમૃતરાવજીની સમક્ષ પણ તેઓ બોલતા નહિ. જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૬૩–૬૪ માં **બી.** એ. અને એમ. એ. ની પદવીઓ મેળવ્યા પછી મિ. રાનડે તેમના દાદાને પાબલ ગામે મળવા ગયા હતા ત્યારે તેમને તેમના એક મિત્રની સાથે પોતાની રૂબરૂ વાતચિત કરતા સાંભળીને તેઓ મિ. રાનડે વિષે આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા એમ કહેવાય છે, " આજ સુધી હું ધારતો હતો કે મારો વહાલો માધવ* ન સુધરી શકે એવો ચોગા–

* મિ. રાનડેને તેમનાં કુટુંબીજનો ' માધવ ' એ નામથી બોલાવતા પરંતુ તેઓ પોતે લખાણ વગેરેમાં ' મહાદેવ ' નામનો ઉપયોગ કરતા.

ઓળ્યો છે અને મારી ઈશ્વર પોતાની વાણી કાઢતાં મેં એને આપહેલીજ વખત જોયો છે. ”

કોલ્હાપુરની અંગ્રેજી શાળામાં જેટલી કેળવણી અપાતી હતી તેટલી લઈ રહ્યા પછી મિ. રાનડેને તેમની ચૌદ વર્ષની વયે એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં વધુ શિક્ષણ માટે તેમના મિત્ર (રા. બ.) વિનાયકરાવ કીર્તને તથા તેમના બે પિત્રાઈ ભાઈઓ બળવંતરાવ અને ત્ર્યંબકરાવ કીર્તને સાથે મુંબઈ મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમને એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશન, જે હાલ એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલ કહેવાય છે, તેના બીજા વર્ગમાં દાખલ કરવામા આવ્યા. મિ. રાનડેના પિતા પોતાના શરમાળ પુત્રને મુંબઈ જેવા દૂરના સ્થળે મોકલવાને પ્રથમને નારાજ હતા. અને આ બેઉ છોકરાઓ પોતપોતાના પિતાની એટલી બધી આમન્યા રાખતા કે તેઓ તેમને એ વિષે કાંઈ પણ કહી શકતા નહિ. તેથી તેમણે બન્નેએ એક બીજાના પિતાને એના કાલાવાલાથી વિનંતિ કરી કે તેમને તેમના આગ્રહથી દબાઈ જઈને તેમને મોકલવાનું છેવટે કબૂલ કરવું પડ્યું હતું.

જે વર્ગમાં આ છોકરાઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા તે વર્ગના શિક્ષક **ખા. બ. કેખુશરૂ હોરમસજી આલપાઈવાળા** હતા, જેઓ પાછળથી સૂરતની સ્મૅાલ કૅાઝ કોર્ટના જડ્જ થયા હતા. મિ. આલપાઈવાળાને મિ. રાનડે ઘણા હોશિયાર અને ભવિષ્યમાં ઘણી સારી-કારકીર્દિવાળા વિદ્યાર્થી નીવડશે એવું માલૂમ પડ્યાથી તેમણે તેમને તેમના સ્કૂલમાં દાખલ થયા બાદ માત્ર બે ત્રણ મહિના પછી ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૫૭–૫૮ માં મિ. રાનડેએ એલ્ફિન્સ્ટન કૅાલેજમાં પ્રવેશ કર્યો અને અનુક્રમે રૂ. ૧૦–૧૫ અને ૨૦ ની સ્કૅાલરશિપો–શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવી. ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં

મુંબઈ મધ્યે યુનિવર્સિટિ તરફથી પહેલવહેલી લેવાયલી 'મૅટ્રિક્યુલેશન'ની પરીક્ષામાં પસાર થનાર ઘણા થોડા–એટલે મુંબઈના ૧૪ અને પુનાના ૭ ઉમેદવારોમાં મિ. રાનડે પણ એક હતા. આ પરીક્ષા પસાર કરતાં તેમને, ડૉ. ભાંડારકર અને ઑ.ન. મિ. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક, જેમણે મિ. રાનડે સાથેજ મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં ફતેહ મેળવી હતી તેમની સાથે, દરમાસે રૂ. ૬૦ના પગારની 'દક્ષિણા ફેલો'ની જગા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા. 'દક્ષિણા ફેલો' કેટલેક અંશે શિક્ષક અને કેટલેક અંશે વિદ્યાર્થી કહેવાય, કેમકે તેને પોતાના વખતનો કેટલોક ભાગ પોતાનાથી ઉતરતા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામાં અને કેટલોક વખત પોતાને પસાર કરવાની યુનિવર્સિટિની ચડતી પરીક્ષાઓ માટે અધ્યયન કરવામાં ગાળવાનો હોય છે. 'જ્યૂનિયર' ફેલો તરીકે ત્રણ વર્ષ કામ કર્યા પછી તેમને દરમાસે રૂ. ૧૨૦ના પગારથી 'સીનિયર' ફેલો નીમવામાં આવ્યા. આ જગાએ તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કર્યું. પોતાના અભ્યાસમાં ઘણા ઉમંગથી મચ્યા રહીને ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં તેમણે પહેલવહેલી **લિટલ-ગો** (ફર્સ્ટ બી. એ.)ની પરીક્ષા પસાર કરી અને ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં ડૉ. **ભાંડારકર**ની સાથે પહેલા વર્ગમાં આવીને બી. એ. નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેજ વર્ષે તેમણે એકલાએ ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયોમાં 'ઑનર્સ'ની પરીક્ષા માટે પણ ઉમેદવારી કરી અને બીજા વર્ગમાં મુકાઇને ઘણા માન સહિત તે પરીક્ષા પસાર કરી. સામાન્ય રીતે આવી પરીક્ષાઓમાં પહેલા વર્ગમાં આવવું ઘણું માન ભરેલું ગણાય, પરંતુ તે સમયે યુનિવર્સિટિની ધારણા એવી હતી કે અમુક ઉમેદવારને પહેલા વર્ગમાં આવેલો જાહેર કરતા પહેલાં તેને આપવામાં આવેલાં

થયો છે એમ બતાવી આપવું જોઈતું હતું. આ પરીક્ષામાં યુનિવર્સિટિના ધારા પ્રમાણે જોઈતી કુદરતી શક્તિની કસોટીમાં મિ. રાનડે બરાબર ઉતર્યા હતા એમ કહેવાય છે. આ પછી હાઇકોર્ટ હસ્તકની 'ઍડ્વોકેટ' ની પરીક્ષા માટે લાયક થવા સારૂ તેઓએ બે વર્ષ સુધી હાઇકોર્ટમાં હાજરી આપી અને તે પરીક્ષા પણ ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં ઘણી માન ભરેલી રીતે પસાર કરી. આ પ્રમાણે મિ. રાનડેની એક વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકીર્દિ ઘણીજ ઉજ્વલ અને યશસ્વી હતી. તેમણે સઘળી 'આર્ટ્સ' અને કાયદાની પરીક્ષાઓ ઘણીજ કુશળતાથી પસાર કરી હતી અને આગળ આપણે જોઈ ગયા છિયે તેમ 'આર્ટ્સ' ની 'ઑનર્સ' ની પરીક્ષા સિવાયની સઘળી પરીક્ષાઓમાં તેઓ પહેલાજ વર્ગમાં મુકાયા હતા. આ પ્રમાણે બી. એ., એમ. એ., અને એલ્. એલ, બી., ની પદવી પહેલવહેલી મેળવનારાઓમાંના તેઓ એક હતા એટલુંજ નહિ, પણ આપણી યુનિવર્સિટિના ઘણાજ થોડા ગ્રૅજ્યુએટો, જેઓ એક પણ પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા નથી અને જેમણે ઘણા ઉંચા પ્રકારનાં માન મેળવ્યાં છે, તેમાંના તેઓ એક વિરલ પુરૂષ હતા. એમ કહેવામાં આવે છે કે બી. એ. ની પરીક્ષાના અંગ્રેજી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોનાં જવાબપત્રોમાં તેમણે એટલી બધી અસાધારણ વિદ્વત્તા અને માનસિક શક્તિ દેખાડી આપી હતી કે તેમના એક પરીક્ષક અને તે સમયના મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર મર્હુમ મિ. ઈ. આઈ. હાવર્ડ સાહેબ*, એક હિંદુ વિદ્યાર્થી કેટલે બધે

* એક બે સ્થળે વાંચવામાં આવ્યું છે કે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના તે સમયના પ્રિન્સિપાલ સર એલેક્ઝાંડર ગ્રાન્ટ સાહેબ તેમનાં જવાબપત્રો પોતાની સાથે ઉંચકી લઈ ગયા હતા.

દરજ્જે વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે પોતાના વિદ્વાન્ મિત્રોને દેખાડી આપવાના હેતુથી તે જવાબપત્રો પોતાની સાથે ઈંગ્લાંડ લઇ ગયા હતા.

પોતાના અભ્યાસક્રમની અંદર આવી ચળકતી અને લાગલાગટ ફતેહ કાંઈ મહાભારત ઉદ્યોગ વગર મળી શકે નહિ. તેમનો ઉદ્યોગ કેવા પ્રકારનો અને કેટલો ભારે હતો તે સંબંધે **બી. એ.** ની (ઑનર્સવાળી) અને એલ. એલ્. બી. ની પરીક્ષાઓ માટે વાંચેલાં પુસ્તકોની સવિસ્તર યાદી, જે તેમણે દક્ષિણા ફેલો તરીકે કરેલા (વાર્ષિક) રિપોર્ટની અંદર આપી છે, અને જે ઈ. સ. ૧૮૬૨–૬૩ અને ૧૮૬૫–૬૬ ના ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના વાર્ષિક રિપોર્ટોમાં દાખલ કરવામાં આવી છે, તે પરથી સહજ ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. આ લાંબી યાદી અત્રે આપવાનું ઉચિત ન ધારતાં વાંચકવર્ગને વિચાર કરવાનું બની આવે તેટલા માટે એટલું તો જણાવવું જરૂરનું લાગે છે કે ' ઇતિહાસ ' ના વિષય માટે ૩૪૦૦૦ ઉપરાંત પાનાંના નામીચા ગ્રંથકારોના મોટા કદના ૩૩ ગ્રંથો 'પોલિટિકલ ઇકૉનૉમિ—અર્થ શાસ્ત્રના વિષય માટે તેવાં દશ પુસ્તકો, અને ' કાયદા ' માટે જૂદા જૂદા ગ્રંથકારોનાં ઘણા મોટા કદનાં ૬૦ પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યાં હતાં. આમાંનાં કેટલાંકનું તો તેમણે ખાસ અધ્યયન કર્યું હતું, કેટલાંક બે બે ચાર ચાર વખત વાંચ્યાં હતાં અને કેટલાંક એકજ વખત વાચ્યાં હતાં.

કાયદાની પરીક્ષા માટે વાંચેલાં પુસ્તકોની યાદી સંબંધે મિ. રાનડે દક્ષિણા ફેલો તરીકે પોતાના ઈ. સ. ૧૮૬૫–૬૬ ના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કેઃ–" આ પરીક્ષા માટે તૈયાર થવાના ઇરાદાથી મેં વાંચેલાં કાયદાનાં પુસ્તકોની યાદી હું આ સાથે સામેલ રાખુંછું. મારા મિત્ર મિ. બાળ ગંગેશ **વાગલે** અને હું બન્ને જણ માત્ર આ

પરીક્ષા માટે ઉમેદવારો હોવાથી અમે બન્ને ઘણે ભાગે એકઠા અભ્યાસ કરતા. તેથી આ યાદી અમે બન્નેએ વાંચેલાં પુસ્તકોની છે. આ યાદી હું કાંઇ અસાનંદના આવેશમાં આવી જાહેર પાસે મેલી રાખતો નથી, પરંતુ અમારા માટે જેઓ કાળજી ધરાવે છે તેઓને, અમારે કેવા પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરવો પડ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આવી શકે એવા અને અમે અમારા 'ફેલો' તરીકેના દરજ્જાને મળતા હક્કોનો અને સગવડોનો ગેરઉપયોગ કર્યો નથી તે દર્શાવવાના હેતુથી આ સાથે યાદી આપવાનું હું જરૂરનું ધારૂંછું. અને મારી ખાતરી છે કે આ સંબંધે મારો ખરેખરો ધારેલો હેતુ સર્વને દૃષ્ટિગોચર થશે અને અમે આત્મશ્લાઘાદિક દોષોને પાત્ર ગણાઇશું નહિ."

આટલાં બધાં પુસ્તકોના વાંચનથી મિ. રાનડેની તબિયતને ધક્કા થયા વગર રહી નહિ. તેમની આંખો જે અસલથી નબળી હતી, તેમને તેમના ઉપર નાંખવામાં આવેલા હદ ઉપરાંત બોજાથી કાયમનું નુકસાન થયું. આવા મહત્ બુદ્ધિકૌશલ્ય સાથે આટલા બધા ઉદ્યોગ અને વિદ્વત્તાનું સંયોજન થવાથી આ મહાપુરૂષને ટુંક સમયમાં મુંબઇના ગ્રૅજ્યુએટોના શિરોમણિ–**પદવીધરમુકુટમણિ** (**Prince of Bombay Graduates**)નું ઉપનામ મળ્યું એ કાંઇ આશ્ચર્યની વાર્તા નથી. એલ્ફિન્સ્ટન્ કૉલેજના ઇ. સ. ૧૮૬૧-૬૨ ની સાલના રિપોર્ટમાં એવી નોંધ લેવામાં આવી છે કે:–" એક વિદ્યાર્થી, મિ. **મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે**એ **બી. એ** ની પરીક્ષામાં ઘણી નામના મેળવેલી કહેવાય છે. તે ઇતિહાસના વિષયમાં ' ઑનર્સ 'ની પરીક્ષા માટે હાલમાં અભ્યાસ કરે છે." તેજ વર્ષના ડિરેક્ટર ઑફ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના રિપોર્ટમાં જણાવેલું છે કે તે પરીક્ષા પણ તેમણે " સંમાન સાથે " પસાર કરી છે.

મિ. રાનડેને સઘળી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ માટે અભ્યાસ કરવામાં લાગેલા સમયના ઘણાખરા ભાગ દરમિયાન આગળ કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમતો તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના 'જ્યુનિયર' અને પાછળથી 'સીનિયર' ફેલો હતા. આ ફેલોશિપો પહેલાં પેશવા સરકાર તરફથી સંસ્કૃત પંડિતો અને વિદ્વાન માણસોને 'દક્ષિણા' તરીકે બક્ષિસ આપવાને જૂદી કઢાયલી નાણાંની રકમમાંથી સ્થાપવામાં આવેલી હોવાથી 'દક્ષિણા ફેલોશિપો' કહેવાય છે, અને તે સૌથી વધારે લાયકાત ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓનેજ આપવામાં આવે છે. એક 'દક્ષિણા ફેલો' તરીકે મિ. રાનડેને પોતાના અભ્યાસ ઉપરાંત અઠવાડિયામાં કેટલાક કલાક પોતાનાથી ઉતરતા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને તેમની પરીક્ષા માટે ઠરાવેલા કેટલાક વિષયોનું શિક્ષણ આપવું પડતું તે વાત આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ. આ કાર્ય તેઓ કેવી ઉત્કૃષ્ટ રીતે બજાવતા તે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના તે સમયના મુખ્ય અધ્યાપક (પ્રિન્સિપાલ) મર્હુમ સર એલેક્ઝાંડર ગ્રાન્ટ, બારોનેટ,ના ઈ. સ. ૧૮૬૨–૬૩ ના વર્ષના રિપોર્ટના નીચેના ફકરા ઉપરથી જણાઈ આવે છેઃ—"મિ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ ગયા વર્ષમાં બજાવેલા કામનો જે પ્રશંસાપાત્ર રિપોર્ટ તેમની તરફથી રજુ થયો છે તે તરફ હું આપનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. ઉંચા પ્રકારની માનસિક શક્તિવાળા એક હિંદુ વિદ્યાર્થીના શ્રમ અને તેણે કરેલા મહત્ કાર્યનું તે રિપોર્ટમાં યથાસ્થિત વર્ણન છે. વળી તે ઉપરથી દક્ષિણા ફેલો તરીકે નીમાના માણસો કેવું ઉત્તમ કાર્ય બજાવે છે તેની પણ માહિતી મળે છે. આવી જગાએ નીમાતા મનુષ્યો ઘડાઇને વિનયવાળા, પ્રમાણિક, અને સ્વપ્રતિષ્ઠા સાચવનારા થઈ જોખમદારીવાળા ઓદ્દાઓ ભોગવવાને લાયક બને છે. મારા અનુભવ ઉપરથી હું કદી

નિયમોને નુકસાનકારક છે એવો સામાન્ય અભિપ્રાય તદન ખોટો છે. કૉલેજમાં મને જણાયું છે કે વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી વડે વિદ્વાન્ માણસ તરીકે જે ઉન્નતિ સંપાદન કરે છે તેના પ્રમાણમાંજ તેઓ બીજાઓના વિશ્વાસપાત્ર થવામાં અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સમજતા થવામાં એકસરખી રીતે આગળ વધતા જાય છે. "

ઉપર જણાવેલા **સર એલેક્ઝાન્ડર** ગ્રાન્ટ સાહેબને તેમના સ્વદેશગમન વખતે માનપત્ર આપવાને ફરામજી કાવસજી હૉલમાં મળેલી સભાની અંદર તે વિદ્વાન્ ગૃહસ્થે " મિ. રાનડે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી નીપજેલું એક અતિ સુશોભિત આભૂષણ છે " એમ જણાવી તેમના ' અદ્ભુત બુદ્ધિબળ ' અને વિશાળ અર્થાત્ ' અનેક વિષયગ્રાહી મન ' ની પ્રશંસા કરી હતી.

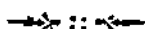
એલ્ફિન્સ્ટન્ કૉલેજના એક શિક્ષાગુરુ, પ્રોફેસર હ્યુલિંગ્સ્ તેમના સંબંધમાં એક પ્રસંગે બોલ્યા હતા કે—" કૉલેજમાં સ્વતંત્ર તર્ક કરે એવો વિદ્યાર્થી ફક્ત મિ. રાનડેજ છે. " કેળવણીનો મુખ્ય ધર્મ મનુષ્યને વિચાર ચલાવતાં શિખવવાનો હોવાથી મિ. રાનડેએ પોતાને મળેલી કેળવણીને કેવી સાર્થ-ઉપયોગી કરી હતી તે એ ઉપરથી પૂર્ણ રીતે જણાઈ આવે છે.

જોકે મિ. રાનડેને હાઈકોર્ટના ઍડ્વોકેટ (દેશી બારિસ્ટર) થયા પછી તે કોર્ટના બન્ને વિભાગમાં પોતાનો ધંધો ચલાવવાને હક પ્રાપ્ત થયો હતો, તોપણ તેમણે વકીલાતનો ધંધો કદી કર્યો નહિ. પરંતુ ' આર્ટ્સ ' અને ' કાયદા ' ની શાખાઓ માટે ઠરાવેલી જૂદી જૂદી પરીક્ષાઓ પસાર કર્યા પછી તેઓ વકીલ તરીકેના પોતાના ધંધામાં મળવાના લાભાલાભના અનિશ્ચયને લીધે ઓછા પગારવાળી પણ વધારે નિર્ભયતાવાળી સરકારી નોકરી પસંદ કરી તેમાં જોડાયા

હતા. કદાચ તેમના એકમાર્ગી અને નિરભિમાની સ્વભાવને લીધે, તેમની એકદમ ઝંપલાવી ન પડવાની અસાહસિક વૃત્તિ અને અનુપમ વિનયને લીધે તેમજ પોતાની ભારે કુશળતા પર અવિશ્વાસને લીધે, અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના અસાધારણ સામર્થ્યને પ્રકાશમાં ન મૂકવાના રમ્ય સંકોચને લીધે, વકીલના સ્વતંત્ર ધંધા કરતાં તેમણે સરકારી નોકરીને વધારે પસંદ કરી હશે. જો તેમણે પોતાની પસંદગી ઉલટી રીતે કરી હોત અને વકીલાતના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું હોત તો તેમની નિર્મળ મગજશક્તિ, તેમની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા, કાયદામાં નિપુણતા, તેમની તાત્કાલિક અને સરળ ભાષણ કરવાની શક્તિ, અંગ્રેજી ભાષામાં મેળવેલી ભારે પ્રવીણતા, તેમની સામાન્ય ઉંડી સમજશક્તિ તથા તેમનો અથાગ ઉદ્યોગ અને ખંત–આ સઘળા ગુણો, જે એક ધારાશાસ્ત્રી તરીકે કૃતેહ મેળવવાને પૂરતા છે, તે ગુણોને લીધે તેમને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય કદી આવ્યો ન હોત. જો વકીલાતનો ધંધો તેમણે સ્વીકાર્યો હોત તો કદાચ તે તેમને મહુમ મિ. જસ્ટિસ્ તેલંગ જેટલો લાભપ્રદ થયો ન હોત તો પણ મિ. તેલંગ કરતાં તેઓ હાઇકોર્ટના ન્યાયાસનપર વહેલા બિરાજવા પામ્યા હોત. પણ તે ધંધામાં ન પડવાથી વકીલ મંડળને જે ખોટ ગયેલી ગણાય તેટલોજ લાભ તેમની સરકારી નોકરીથી પ્રજાવર્ગને મળી ચૂકયો છે.

જે પ્રમાણમાં કુદરતી બુદ્ધિના આંતર પ્રકાશથી મિ. રાનડેનું મન પરિપૂર્ણ હતું તેજ પ્રમાણમાં તેઓ સરકારી નોકરીમાં પણ ખ્યાતિ મેળવ્યા વગર રહ્યા નથી. નોકરી દરમિયાન બજાવેલાં મહત્કાર્યોનું વર્ણન હવેના પ્રકરણમાં આવશે.

પ્રકરણ ૨ જું.

સરકારી નોકરી.

કૉલેજમાંથી તેમનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં મિ. રાનડે પહેલવહેલા કેળવણી ખાતામાં મરાઠી ટ્રાન્સ્લેટર (ભાષાંતર કરનાર) તરીકે દર માસે રૂ. ૨૦૦ ના પગારથી કામ કરવાને નીમવામાં આવ્યા હતા. એ જગાએ તેમણે તા. ૨૮ મી મે ૧૮૬૬ થી ૨૦ મી નવેમ્બર ૧૮૬૭ સુધી કામ કર્યું. આ અરસામાં મિ. રાનડેએ કેટલોક સમય શોલાપુર જીલ્લામાં આવેલા અક્કલકોટ સંસ્થાનના કારભારી–વહીવટદાર તરીકે કામ કર્યું હતું. આ સંસ્થાનને આ વખતે તેના રાજ્યકર્તાની ગેરવર્તણુકને લીધે મુંબઈના ગવર્નર સર બાર્ટલ ફ્રીઅરે મર્હુમ દાદાસાહેબ ચિન્ટુરકરને રીજન્ટ–રાજપ્રતિનિધિ નીમી તેમની સત્તા નીચે મૂક્યું હતું. આમ માત્ર ચોવીશ વર્ષની ઉમ્મરના કૉલેજમાંથી તાજા નીકળેલા એક યુવાન ગૃહસ્થને અક્કલકોટ જેવા અગત્યના સંસ્થાનના રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લેવાને નીમવો એ બેશક મિ. રાનડેને અને નામદાર સરકાર બન્નેને એકસરખી રીતે શોભાપ્રદ હતું. મિ. રાનડેનો અક્કલકોટનો ટૂંક સમયનો કારભાર એટલો બધો વખણાયો કે તુરતજ તેમને કોલ્હાપુરના વધારે મોટા દેશી રાજ્યમાં રૂ. ૮૦૦ ના દરમાસે ન્યાયાધીશ તરીકે બોલાવવામાં આવ્યા. પણ કાયદાની 'ઑનર્સ'ની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ તુરતજ નોકરી મળવાથી તેઓ પોતાની ઍડવોકેટની પરીક્ષા પસાર કરી શક્યા નહોતા. આથી કોલ્હાપુરની જગાનું ઘણીજ થોડી મુદતમાં રાજીનામું આપી મુંબઈમાં ઍલ્ફિન્સ્ટન

કૉલેજના અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રોફેસર–શિક્ષાગુરૂનો કામચલાઉ ઓહો તેમણે સ્વીકાર્યો. જે વખતે આ દેશમાં કેળવણી છેક બાલ્યાવસ્થામાં હતી તેવા વખતે એક યૂરોપીઅન વિદ્વાનને છાજતાં અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રોફેસરના ઓહ્દાપર મિ. રાનડે જેવા દેશીની નિમણૂંક થઈ હતી એ કંઈ સાધારણ વાત ન કહેવાય. આ ઓહ્દાનું કામ તેમણે એવી સંતોષકારક રીતે બજાવ્યું કે તેથી સરકાર તરફથી કાયમી પ્રોફેસરના પાછા આવતાં તેજ કૉલેજમાં તેમને માટે મદદનીશ પ્રોફેસરની જગા નવીન કાઢવામાં આવી. અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રોફેસર તરીકે તેમણે બજાવેલા કામકાજથી તેમના વિદ્યાર્થીઓ પણ એટલા બધા પ્રસન્ન થયા હતા કે તેમણે માંહોમાંહે ઉઘરાણું કરીને રૂ. ૩૦૦ ની કિમ્મતનું એક સોનાનું ઘડિયાળ પોતાના પ્રિન્સિપાલ મિ. ચૅટફીલ્ડ સાહેબની આગેવાની નીચે તેમને બક્ષિસ આપ્યું હતું. આ મદદનીશ પ્રોફેસરની જગાએ તેમણે ઈ. સ. ૧૮૬૮ થી ૧૮૭૧ સુધી કામ કર્યું. આ અરસામાં તેમણે ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં ઍડ્વોકેટની પરીક્ષા હમેશ પ્રમાણે ઘણી નામના સાથે પસાર કરી. પરંતુ પાછલા પ્રકરણના અંતમાં જણાવેલાં કારણોને લીધે હાઇકોર્ટમાં ધારાશાસ્ત્રી તરીકે કામ કરવાનું પસંદ નહિ કરતાં તેમણે સરકારી નોકરીમાં ચાલુ રહેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. આ ઉપરથી તા. ૧૭ મી માર્ચ ૧૮૭૧ ને રોજ મુંબઇના ત્રીજા પોલિસ મૅજીસ્ટ્રેટ તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા. મૅજીસ્ટ્રેટ તરીકે થોડો વખત કામ કર્યા પછી તેમણે મુંબઇની સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના ચોથા જડ્જ તરીકે આશરે બે માસ કામ કર્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના નવેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે મિ. રાનડેને પૂનાના પહેલા વર્ગના પહેલા દરજ્જાના સબૉર્ડિનેટ જડ્જ તરીકે કામ કરવાને નીમવામાં આવ્યા. આ જગાએ તેમને ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના

ફેબ્રુઆરિમાં સરકારે કાયમ કર્યા હતા. દર માસે રૂ. ૮૦૦ ના પગાર વાળી ફર્સ્ટ કલાસ ફર્સ્ટ ગ્રેડ સબૉર્ડિનેટ જજની જગા, જેને માટે સબૉર્ડિનેટ જજો પોતાની નોકરીના અંત સમયેજ આશા રાખી શકે. તે મિ. રાનડેને સરકારે ન્યાયખાતામાં પ્રવેશ કરતાની સાથે આપી એજ ઉપરથી નામદાર સરકારનો તેમના બુદ્ધિબળ અને જ્ઞાનને માટે કેવો ઉંચો અભિપ્રાય હતો તેનું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે. સરકારે આ પ્રમાણે આવી ભારે અને જોખમદારીવાળી જગો મિ. રાનડે જેવા યુવાન્ અને નહિ કસાયલા અમલદારને લગભગ ત્રીશ વર્ષની વયે આપી, જે ભરોંસો તેમના ઉપર મુક્યો હતો તે અસ્થાને નહોતો એવું તેમણે પોતાની નોકરી ન્યાયીપણાથી અને નિષ્પક્ષપાતીપણાથી બજાવી પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું, કેમકે સબૉર્ડિનેટ જજ તરીકેની તેમની કારકીર્દિ એકસરખી રીતે પ્રશંસાપાત્ર નીવડી હતી. એક ફર્સ્ટ કલાસ સબૉર્ડિનેટ જજને સરકાર સિવાય ગમે તેવા મનુષ્યની વિરૂદ્ધ અને ગમે તેવી મોટી રકમના સઘળી જાતના દાવા ચુકવવાના હોય છે, અને તેથી તે કામ ઘણું ભારે અને જોખમ ભરેલું ગણાય છે. વળી મુંબઈ ઇલાકામાં વસ્તી, રાજ્યકીય અગત્ય અને લોકોની બુદ્ધિ તથા ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં પૂના બીજા નંબરનું શેહેર ગણાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં તો મિ. રાનડેની જોખમદારી ખાસ કરીને વિશેષ ભારે હતી.

પરંતુ મિ. રાનડેએ પોતાની કોર્ટના સઘળા પક્ષકારોને તેમના કામની અંદર સંપૂર્ણ સંતોષ આપીને અને પોતાની જોખમદારી ભરેલી ફરજો યોગ્ય રીતે બજાવીને સર્વને દેખાડી આપ્યું કે તેઓ પોતાને સોંપવામાં આવેલા કાર્યને માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે કુશળ હતા. ધીરજથી અને સૂક્ષ્મ રીતે પૂછપરછ કરવાની તેમની પદ્ધતિ,

પોતાની પાસે આવતા દરેક કેસની સંપૂર્ણ રીતે તપાસ ચલાવવાની તેમની રીત, કેસની અંદર સામેલ રાખેલા દરેક દસ્તાવેજ અને કાગળનું સંભાળપૂર્વક અવલોકન, સત્યાસત્યનું સરળ રીતે તેમના હાથે થતું પૃથક્કરણ, ખરા પુરાવાની તેમની તરફથી થતી બ્યાજબી તુલના, ચાલતા પ્રશ્નને લગતી દરેક બાબતનું બહુ શ્રમે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની તેમની પદ્ધતિ, અને છેવટે પોતે જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા હોય તેની સાબિતીમાં દર્શાવેલાં કારણોની સબળતા–આ સઘળી બાબતોને લીધે પ્રખ્યાત થયેલા તેમના ચુકાદાઓ માટે તેમની હાઈકોર્ટ તરફથી વારંવાર પ્રશંસા થતી; અને તે એટલે બધે દરજ્જે કે મુંબઈની હાઇકોર્ટના પોતાની કુશળતા માટે સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ પામેલા જજ્જ, મારુ ચીફ્ જસ્ટિસ્ સર માઇકલ્ વેસ્ટ્રૉપ મિ. રાનડેના એક ચુકાદા પર થયેલી અપીલને લગતી તકરાર સાંભળતાં એવું બોલેલા કહેવાય છે કે, "આ ચુકાદાનો લખનાર મારી સાથે હાઇકોર્ટના આસન પર બિરાજવાને લાયક છે." નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ ઈંગ્લાંડ ગયા પછી આ માનવંત ગૃહસ્થે તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૮૪ ને રોજ એક પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) મિ. રાનડેને મોકલી આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, "ચીફ્ જસ્ટિસ્ તરીકે ઘણાં વર્ષ સુધી મિ. રાનડેના ચુકાદાઓ સાથે થયેલા મારા પરિચય ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તેમના ચુકાદાઓ મુંબઈ ઈલાકાના તે વખતના કોઈ પણ સબૉર્ડિનેટ જજ્જના ચુકાદાઓ કરતાં બુદ્ધિબળ અને કાયદાના જ્ઞાન માટે ઘણાજ ચઢીઆતા હતા. મિ. રાનડે પોતાનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે બજાવવામાં માન સમજતા અને તેનું પરિણામ આગળ જણાવ્યા મુજબ આવ્યું છે." (એટલે કે આ વખતે તેમને પૂનાની સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના જજ્જ તરીકે નીમવામાં આવ્યા

ઈ. સ. ૧૮૬૯ ના સિવિલ કોર્ટના કાયદાની રૂએ, ડિસ્ટ્રિક્ટ (જીલ્લા) જજ્જ તરફથી મોકલવામાં આવતા સેકન્ડ કલાસ સબૉર્ડિનેટ જજ્જોના ફેંસલાઓ ઉપર અપીલ સાંભળવાની સત્તા મેળવનાર ઘણું કરીને પહેલા સબૉર્ડિનેટ જજ્જ મિ. રાનડે હતા. એ કહેવાની જરૂર નથી કે અપીલ સાંભળવાની સત્તાનો પણ મિ. રાનડેએ એવી ઉમદા રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો કે તેથી એક ન્યાયાધીશ તરીકે તેમની ખ્યાતિમાં ઘણોજ વધારો થયો હતો.

એક સબૉર્ડિનેટ જજ્જને એકની એક જગાએ ત્રણથી પાંચ કરતાં વધારે વર્ષ પર્યંત રાખવો નહિ એવા તે સમયે અમલમાં મુકાયલા એક ધારાની રૂએ મિ. રાનડેની બદલી ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં પૂનાથી નાશક કરવામાં આવી. એક જગાએ બહુ વખત રહીને ત્યાંના લોકોની સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવવાથી એક ન્યાયાધીશનું મન જાણે અજાણ્યે પણ વહેમાઈ જાય એવા હેતુથી ઉપરનો ધારો અમલમાં મુકાયો હશે અને તેથી એ ધારો ખોટો હતો એમ કહી શકાય નહિ. મિ. રાનડે વિષે પ્રજા કે સરકાર આવી શંકા કોઈ રીતે લાવે તેમ નહોતું. છતાં આ ધારા મુજબ મિ. રાનડેની બદલી નાશક કરવામાં આવી હતી.

મિ. રાનડેને નાશકમાં દોઢ વર્ષ કરતાં વધુ વખત રહેવા દેવામાં આવ્યા નહિ. ત્યાંથી તેમને ઈ. સ. ૧૮૭૯ ના જુલાઇની પહેલી તારીખે પછાત પડેલા ખાનદેશ જીલ્લાના મુખ્ય સ્થળ ધુળિયા જેવા ઘણાજ અપ્રસિદ્ધ સ્થળે મોકલવામાં આવ્યા. ફર્સ્ટ કલાસ સબૉર્ડિનેટ જજ્જોની બદલીઓ વખતે સરકાર વારંવાર હાઈકોર્ટની સલાહ લે છે પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે મિ. રાનડેની આ બદલીના સંબંધમાં તેમ બન્યું નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તે કોર્ટ વાંધો લીધા...

છતાં તે સમયના ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલે સ્વેચ્છાનુસાર, રાજ્ય-દ્વારી કારણોને લીધે બદલી કરવામાં આવે છે એમ જણાવી આ પગલું ભર્યું હતું. આ કારણોના સંબંધમાં રા. બ. માનકર જણાવે છે કે, જ્યારે જ્યારે પૂના શહેર કે જીલ્લામાં જમીન યા મિલ્કત સંબંધી, અથવા ન્યાત જાત સંબંધી, ધર્મ સંબંધી કે જનુની, હુલડો ઉઠે છે, ત્યારે જોકે શંકા લઈ જવાને ભાગ્યેજ કાંઈ પાયાદાર કારણ હોય તોપણ પૂનાના બ્રાહ્મણો નામદાર અંગ્રેજ સરકાર વિરૂદ્ધ ફિતૂરી ઇરાદા ધરાવે છે એવો તેમના પર તેમના કમનસીબે પ્રસંગોપાત્ત વહેમ લઈ જવામાં આવે છે. આવો એક પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૭૮–૭૯ માં બન્યો હતો. આ વખતે વાસુદેવ બલવંત ફડકે નામના એક ભ્રમિત મનના અને જનુની બ્રાહ્મણે શિવાજીના જેવું ફરીથી કાર્ય કરી તેની પેઠે નામના મેળવવાનો અને ફરીથી મરાઠી રાજ્ય સ્થાપવાનો મૂર્ખાઈ ભરેલો વિચાર દર્શાવવા માંડ્યો હતો. આ તદ્દન અસંભવિત કાર્ય સાધવા માટે તેણે થોડાક લુંટારા અને ઠગારાઓ એકઠા કર્યા અને કેટલાંક વેગળેનાં નિરાધાર ગામડાં લુંટવા લાગ્યો. પરંતુ સરકારે તુરત-જ લશ્કર મોકલી આ તોફાનો સહેલાઇથી દાબી નાંખ્યાં. અને સ્થળે સ્થળે તેની પાછળ લાગીને તેના મદદગારોની ટોળી જે ઘટતી જતી હતી તે સાથે તેને પકડી એડન મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં પણ એક વખત નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી તે મૃત્યુશરણ થયો. આ જંગલી અને મૂર્ખાઈ ભરેલી યોજનાને પૂનાના વગવાળા બ્રાહ્મણોનો ટેકો મળ્યો છે એવી સરકારને શંકા ઉપજી. અને તે સાથે પેશવાને રહેવાના બુધવારવાડા નામના મહેલને અને વિશ્રામબાગનો પૂનાની હાઇસ્કૂલ જ્યાં બેસતી તે ભાગ, એ બન્નેને ઈ. સ. ૧૮૭૯ ના મે માસમાં એકે દિવસે સળગાવી મૂકવાનું કામ આ યોજનાનો વિભાગ

હતું એમ પણ માનવામાં આવ્યું. પરંતુ પૂનાના બ્રાહ્મણોના સારે નસીબે એવું બન્યું કે તે જનુની ઠગારો પોતાના કામોની અને પોતાને જેની તરફથી માણસ અને દ્રવ્યની મદદ મળતી તેની એક ડાયરી–નિત્યનોંધ રાખતો તે પકડાઈ આવી. તે ઉપરથી ખુલ્લી રીતે માલૂમ પડી આવ્યું કે પૂનાના બ્રાહ્મણોએ તેને કોઈ પ્રકારની મદદ કરી નહોતી તેમજ તેનાં કામો તરફ તેઓ દિલસોજી ધરાવતા નહિ, અને પેશવાના મહેલને સળગાવેલી આગ સાથે તેને પોતાને કંઈ સંબંધ નહોતો, પણ તે તો એક સરકારી ડીપોની ચોપડીઓ વેચનારનું કૃત્ય હતું, જેણે સરકારી ચોપડીઓ અને મિલક ઉચાપત કરી તે દુષ્ટ કૃત્ય છુપાવવાના હેતુથી આ નીચ પગલું ભર્યું હતું. આ મકાન સળગાવનાર દુષ્ટ માણસ છેવટે ઘણે ભાગે મિ. રાનડેના યત્નથી પકડાયો અને પૂનાના સેશન્સ જજે કામ ચલાવી તેને જન્મ દેશનિકાલની સજા કરી. આવી રીતે મિ. રાનડેએ એ કામમાં મદદ કરી તેની કદર કરવાને બદલે નાશકથી ધૂળિએ તેમની એકદમ બદલી થઈ તેનુ કારણ એ હતું કે ચોપડીઓ વેચનારે પોતાની જુબાનીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મકાનો સળગાવી મૂકવાના કામમાં મિ. રાનડેનો હાથ નહોતો એમ માલૂમ પડ્યા છતાં તે વખતે ફડકેની ડાયરી નહિ જડેલી હોવાથી પૂનાના સૌથી આગેવાન બ્રાહ્મણોમાંના એક તરીકે તેમણે તેના કામમાં કોઈને કોઈ રીતે તેને મદદ કરી હશે એવો સરકારને વહેમ આવી ગયો હતો. મિ. રાનડેએ આમ પોતાના ઉપર આપત્તિ રૂપી કસોટીના પ્રસંગો આવ્યા છતાં અને એકાએક ધૂળિયા જેવા સ્થળે બદલી થયાથી અનેક રીતે અડચણ આવી પડ્યા છતાં ગભરાયા વગર ધીરજથી જે બન્યું તે સહન કર્યું. તેમને સારે નસીબે ધૂળિયામાં પોતાની વિશાળ બુદ્ધિને વધારે વખત કસાવા

દેવાની જરૂર પડી નહિ. કેમકે ઈ. સ. ૧૮૭૯ ના અંતમાં ફડકેની ટોળી પકડાતાં તેઓ પોતે તદ્દન નિર્દોષ ઠરવાથી સર રિચર્ડ ટેમ્પલ બદલાઈને તેમની જગાએ આવનાર ઉદાર અને ગુણપરીક્ષક નવા ગવર્નર સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસને ઈ. સ. ૧૮૮૧ ના આરંભમાં તેમને મુંબઈના એક પ્રેસિડેન્સિ મૅજીસ્ટ્રેટ તરીકે કામ કરવા નીમ્યા. આ જગોએ તેમણે તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૮૮૧ સુધી કામ કર્યું હતું.

પોતાના આ કામચલાઉ ઓદ્દાની ફરજો બજાવતાં મિ. રાનડેએ બતાવી આપ્યું કે તેઓ પોતે એકલા દિવાની કાયદાઓમાં નિપુણ છે એટલુંજ નહિ, પણ ફોજદારી કાયદાઓમાં પણ એકસરખી રીતે પ્રવીણ હોઈ એક ખરા શુદ્ધન્યાય આપનાર છે અને ક્રિયાઓનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી શકે છે. આ સંબંધમાં તેમણે ચૂકવેલા કટાક્ષ સરખા પ્રકારના બે કેસની નીચેની હકીકત પરથી પૂરતી ખાતરી થશે.

એક યુરોપીઅનને રૂ. ૫૦ ની ચોરી માટે મિ. રાનડેએ છ માસ કેદની શિક્ષા કરી, જ્યારે એક કોચમૅન, (ઘોડા ગાડી હાંકનાર)જેણે પોતાના શેઠે વટાવવા આપેલી રૂ. ૧૦૦ ની ગલણી નોટનો ગેરઉપયોગ કર્યો હતો, તેને તેમણે માત્ર એક માસ કેદની શિક્ષા કરી. આ શિક્ષામાં દેખાઈ આવતી વિષમતાથી દેશી મૅજીસ્ટ્રેટ એક યુરોપીઅનને એક દેશી કરતાં વધારે સખત સજા કરવામાં પોતાના નિષ્પક્ષપાતીપણાને અને ન્યાયબુદ્ધિને બાજુપર મૂકી દીધાં છે એવો આક્ષેપ કરી સઘળાં અંગ્રેજી પત્રો સખત ટીકા કરવા મંડી પડ્યાં. પરંતુ તે વખતના થાણાના સિવિલિયન જજ, મિ. કૅાઘલેને 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિયા' પત્રમાં એક લેખથી જાહેર કર્યું કે, "દેશી મૅજીસ્ટ્રેટના નિષ્પક્ષપાતીપણા અને ન્યાયબુદ્ધિ પર જરા પણ શંકા લઈ જવા જેવું છે નહિ, કેમકે જે યુરોપીઅનને રૂ. ૫૦ ની ચોરી

માટે છ માસની સજા કરવામાં આવી છે તે રેલ્વે સ્ટેશન પરની એક ગાર્ડની ઓરડીમાં ભરેલી પિસ્તોલ સાથે પેઠો હતો અને તેણે તે ગાર્ડની ગેરહાજરીમાં તેની પેટી ફાડી તેનાં કપડાં વગેરે રૂ. ૫૦ ની કિમ્મતનાં ચોર્યાં હતાં. આ વખતે જો કોઈ સામે થનાર હોત તો પોતે ભરેલી પિસ્તોલ પાસે રાખેલી હોવાથી તેણે કદાચ ખુન પણ કર્યું હોત. પણ બીજા દેશી ગાડીવાળાના સંબંધમાં એમ બન્યું હતું કે, તેના શેઠે પોતાની જુબાનીમાં તેની લાંબી નિમકહલાલ નોકરી અને સારી ચાલનાં વખાણ કરી તેણે કરેલા ગુનાહના કામ માટે તેને હલકા પ્રકારની શિક્ષા કરવાને કોર્ટને અરજ કરી હતી. આવી જુદી જુદી હકીકતવાળા કેસોમાં મેજીસ્ટ્રેટે કરેલી જુદા જુદા પ્રકારની સજા માટે તે મેજીસ્ટ્રેટ કદી પણ અપમાણિક કે અન્યાયી ગણી શકાય નહિ."

મેજીસ્ટ્રેટ તરીકે કામ કરવાની મુદત પૂરી થતાં મિ. રાનડેને તા. ૩૦ માર્ચ ૧૮૮૧ ને રોજ ફર્સ્ટ ક્લાસ સબૉર્ડિનેટ જજજ તરીકે પાછા પૂને મોકલવામાં આવ્યા. પરંતુ આ જગોએ સુમારે ચાર માસ કામ કર્યા પછી એક પ્રમાણિક ન્યાયાધિકારી તરીકે તેમણે મેળવેલી ખ્યાતિને લીધે ઈ. સ. ૧૮૭૯ ના દક્ષિણના ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદાની રૂએ, ડૉ. એ. ડી. પોલન, જેમની એજ કાયદાની રૂએ ખાસ (સ્પેશ્યલ) જજજ તરીકે નિમણુક થઈ હતી, તેમના હાથ નીચે તેમને પૂના અને સતારા જીલ્લાની નીચલી કોર્ટો પર દેખરેખ રાખવાને તથા તેમને તપાસવાને તા. ૯ મી ઑગસ્ટ ૧૮૮૧ ને રોજ સ્પેશ્યલ ફર્સ્ટ ક્લાસ સબ-જજજ નીમવામાં આવ્યા. દક્ષિણના પૂના, સતારા, અહમદનગર, અને શોલાપુર એ જીલ્લાઓના ખેડુતો પોતાના બાપદાદાના વખતના દેવાના બોજાને લીધે ઘણાજ -

કચરાઈ જઈને છેક નિર્માલ્ય થઈ પડ્યા હતા. તેમના સ્વાર્થમાં ચતુર શાહુકારો અથવા નાણાં ધીરનારાઓ, જેઓ તે ખેડુતોની બાપીકી જમીનની ઉપજમાંથી તેમના ભરણપોષણ માટે એક શેર અનાજ પણ રહેવા દેતા નહિ, તેમના તેઓ સહેલથી ભોગ થઈ પડતા અને છેક નિરાધાર ને દરિદ્રી થઈ પડ્યા હતા. આ નિરાધાર ખેડુતોના સંકટનિવારણાર્થે નામદાર સરકારે તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૭૯ ને રોજ એક કાયદો બહાર પાડ્યો હતો. આ કાયદાનો હેતુ પૂર્ણ રીતે લક્ષમાં રાખી મિ. રાનડેએ કેવી બાહોશી અને ન્યાયબુદ્ધિથી ડૉ. પોલનની દેખરેખ નીચે પૂના અને સતારા જીલ્લામાં તેનો અમલ કર્યો હતો તે તે અમલદારે પોતાના ઈ. સ. ૧૮૮૧ ની સાલના રિપોર્ટમાં દર્શાવેલા રિપોર્ટના અભિપ્રાય ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે તેમ છે. ડૉ. પોલને લખ્યું હતું કે:–" તે ગૃહસ્થ (મિ. રાનડે) ની બુદ્ધિની ગ્રાહકશક્તિ અને અવલોકન કરવાની તીવ્ર શક્તિને લીધે તેમના અભિપ્રાયો ઘણાજ વજનદાર ગણાવાને પાત્ર થાય છે." ઈ. સ. ૧૮૮૨ ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ડૉ. પોલન ફરીથી જણાવે છે કે:— "મારે કહેવાની જરૂર નથી કે તેમના (મિ. રાનડેના) આ બાબતને લગતા વિચારો ઘણાજ માનનીય અને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, કેમકે તેઓ પોતાની કુદરતી અવલોકન શક્તિ સાથે ચાલતા પ્રશ્નને લગતી સઘળી વિગતોથી માહિતગાર થઈ જવાની ખાસ સુગમતા ધરાવે છે."

ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ફેબ્રુઆરિની ૨૭ મી તારીખે તેમને પૂના ની સ્મૉલ કૉઝ કૉર્ટના જજ્જની રૂ. ૧૨૦૦ ના દરમાયાની જગોએ નીમવામાં આવ્યા. કોઈ પણ સબૉર્ડિનેટ જજ્જ પોતાની નોકરીને અંતે જેને માટે આશા રાખી શકે તેવી આ લગભગ છેલ્લી ઉંચામાં ઉંચી જગો છે. અને તે સરકારની મહેરબાનીની મેળવનાર ઘણાજ થોડા

ગૃહસ્થો મેળવી શકે છે. એક સબ-જડ્જ તરીકે તેમણે જેવી રીતે પોતાની ફરજ બજાવી હતી તેવીજ રીતે આ ઓદ્ધાનું કામ પણ તેમણે બજાવ્યું. અપીલ કોર્ટોના બંધનો અને દાબમાંથી છુટા થવાથી મિ. રાનડેને એક સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના જડ્જ તરીકે શુદ્ધ ન્યાય આપવાને પૂરતો અવકાશ મળ્યો. ન્યાયકોર્ટોમાં ન્યાયાધિકારીઓ દરેક કેસમાં કાયદાની અસંખ્ય બારીકીઓ અને નિયમોને વળગી રહેતા હોવાથી કેટલેક પ્રસંગે શુદ્ધ અને સરળ ઇન્સાફ અપાતો નથી એવી સામાન્ય વાતો ચાલે છે. આ વાતો ગમે તેટલે દરજ્જે ખરી હોય, પરંતુ એ તો કબુલ કરવું જોઇએ કે એક સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટનો જડ્જ એક સબૉર્ડિનેટ જડ્જ કરતાં અને વળી ઉપલા જડ્જ કરતાં પણ આવી ફરિયાદને માટે જેમ બને તેમ ઓછાં કારણ આપી શકે. મિ. રાનડે તેમના પોતાના જેવી લાયકાતવાળા કોઈ પણ ન્યાયાધીશ કરતાં કાયદાની બારીકીઓને ઓછા વળગી રહેતા હોવાથી અને શુદ્ધ ન્યાય આપવાનું વધારે પસંદ કરતા હોવાથી ઉપર પ્રમાણે ફરિયાદનું કારણ ન આપવાને પૂર્ણ રીતે લાયક હતા. પરંતુ એક સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટનો જડ્જ આવા દોષને કોઈ રીતે પાત્ર થઈ શકતો નથી એમ તેઓ પોતાના જાતિદૃષ્ટાંતથી પૂરતી રીતે બતાવી શક્યા નહિ, કેમકે દક્ષિણના ખેડૂતોના સંકટ-નિવારણના કાયદાની રૂએ નીમાયલા કાયમી સ્પેશ્યલ જડ્જ ડૉ. પોલન રજા ઉપર ઇંગ્લાંડ ગયા હોવાથી તેમની જગોએ કામ કરવા તેમને તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૮૫ થી નીમવામાં આવ્યા. મિ. રાનડેને ડૉ. પોલનના મદદનીશ નીમવામાં આવ્યા હતા તે અરસામાં તેમણે પોતાની બાહોશીથી તે ગુણગ્રાહક અમલદારનો સંતોષ અને પ્યાર એટલે બધે દરજ્જે મેળવ્યાં હતાં કે તે અમલદારને પો-

તાને રજા પર જતી વખતે, મિ. રાનડે ખેડુતોના કાયદાનો કુનેહ-મંદીથી અમલ કરવાને જોઇએ તેવી રીતે લાયક છે એમ જણાવી તેમને પોતાની જગોએ નીમવા સરકારને ભલામણ કરવાની વૃત્તિ થઈ.

સ્પેશ્યલ જજ્જ તરીકે મિ. રાનડેની કારકીર્દિનું વર્ણન કરતા પહેલાં જણાવવું જોઇએ કે પૂનાની સ્મૉલ કૉઝ કૉર્ટના જજ્જનો ઓદ્ધો ધરાવવા સાથે તેમણે પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાં કાયદાના શિક્ષક તરીકે ઈ. સ. ૧૮૮૫ ની શરૂઆતમાં ચાર માસ કામ કર્યું હતું. ત્યારબાદ ઍકાઉન્ટન્ટ-જનરલે તે સંબંધમાં એમ જણાવ્યું કે એક માણસને બે જગાનો પગાર એકી વખતે મળી શકે નહિ, તેથી તેમને કાયદાના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાનું બંધ કરવું પડયું. નહિ તો પૂનાના લૉ ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓ તેમની વિદ્વત્તા અને કાયદાના વિશાળ જ્ઞાનનો લાભ વધારે લાંબા વખત સુધી લઈ શક્યા હોત.

તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૮૫ થી ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના નવેમ્બરમાં હાઇકોર્ટના જજ્જની જગોએ તેમની નિમણુક થઈ ત્યાં-સુધી વચ્ચે માત્ર થોડાક વખત સિવાય મિ. રાનડેએ સ્પેશ્યલ જજ્જ તરીકે કામ કર્યું હતું. આ થોડાક સમયને માટે હિંદુસ્થાનની સરકારે તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૮૮૬ ને રોજ હિંદ સરકારના તેમજ ઇલાકાની સરકારોના ખરચખૂટણ સંબંધે તપાસ કરવા અને તે-માંથી કંઈક કરકસર બની શકે તેમ છે કે કેમ વગેરે બાબતો વિષે રિપોર્ટ કરવા નીમાયલી ફિનાન્સ-મહેસુલી કમિટીના તેમને સભાસદ નીમવાથી તેના કામકાજમાં રોકાવું પડ્યુ હતું.

હવે આપણે મિ. રાનડેની સ્પેશ્યલ જજ્જ તરીકેની કારકીર્દિ તરફ લક્ષ દોરવીએ. જ્યારે ડૉ. પોલનના મદદનીશ તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તેમણે પોતાની ફરજો ખરા દિલથી

અને ખંતથી બજાવી હતી. જોકે તે વખતે તે કાયદાના હેતુનો વધારે બહોળી રીતે અમલ થવા દેવા મિ. રાનડેએ કરેલી સૂચનાઓ પર તે વિચારવંત અમલદાર યોગ્ય ધ્યાન આપી તે પ્રમાણે વર્તવા તેમને પૂરતી છૂટ આપતા, તોપણ મિ. રાનડે તે સમયે એક મદદનીશ અમલદાર હતા. પરંતુ હવે સ્પેશ્યલ જડ્જ તરીકે તે કાયદાની લાભકારક કલમો પોતાને સૌથી વધારે સારી જણાતી રીતે અમલમાં મૂકવાને તેમને પૂરતી સગવડ મળી. આ કાયદો રચવામાં કાયદાના બંધન વડે જેમ બને તેમ કરીને દક્ષિણના ગરીબ ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવી એવી સરકારની ઉત્તમ ધારણા હતી. કેટલાક ગૃહસ્થો આ કાયદાને પસંદ કરતા ત્યારે જેમના અભિપ્રાય પણ તેવાજ વિચારવા અને માનવા યોગ્ય ગણાય એવા કેટલાક બીજાઓ તે કાયદાને માત્ર એક પક્ષનેજ લાભ કરી આપનાર, કરારના નિયમોનું ઉલંઘન કરનાર, દુષ્કાળ કે તંગીના સમયે અથવા સરકારનુ મહેસુલ આપવા માટે મદદ કરનાર શાહુકાર અથવા લેણદારને નુકસાન કરી ગરીબ નાદાર ખેડુતોને ગેરવ્યાજબી રીતે લાભ આપનાર, અને શાહુકારો તરફથી વખતસર નાણાંની મદદ ન મળવાથી જેમને ખેતીના કામમાં અડચણ પડે અથવા જેમનાથી સરકારનું મહેસુલ વખતસર ન ભરી શકાય તેવા ખેડુતોની શાખને જોખમમાં નાંખનાર જણાવી તેને વખોડી કાઢતા હતા. આ કાયદો અમલમાં મુકાયા પછી કેટલેક વર્ષે જ્યારે તેની કેટલીક કલમોમાં સુધારો કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યારે હાઈકોર્ટનો એક પ્રખ્યાત જડ્જ, જે પાછળથી મુંબઈના નામદાર ગવર્નરની એક્ઝિક્યુટિવ (ધારાઓ અમલમાં મૂકનારી) કાઉન્સિલનો એક નામાંકિત સભાસદ થયો હતો, તેણે એટલે સુધી જણાવવાની હિમ્મત કરી હતી

કે, 'આ કાયદો સુધારવાની સૌથી સારી રીત એ છે કે તેને જલદીથી રદ કરવો.' પરંતુ રા. બ. માનકર જણાવે છે-કે આવા વિરૂદ્ધ અભિપ્રાયો પરિણામ તરફ લક્ષ કરીએ તો વ્યાજબી રીતે બંધાયલા નહોતા, કેમકે તે ધારો અમલમાં મુકાયા પછીનાં ૨૦ વર્ષ કરતાં વધારે સમયના અનુભવ ઉપરથી માલૂમ પડયું છે કે, જે જીલ્લાઓમાં આરંભમાં તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાંના ગરીબ ખેડુતોને તેથી એટલો બધો ફાયદો થયો છે કે તેવી સ્થિતિના બીજા જીલ્લાઓમાં પણ તેને અમલમાં લાવવાની આવશ્યકતા સંબંધે કેટલેક સ્થળેથી સૂચનાઓ થવા લાગી છે, અને આ પ્રમાણે તે કાયદો તેના યોજનારાઓની ધારણા ઉપરાંત વધારે ફતેહમંદ નીવડ્યો છે. વળી આ કાયદાનો અમલ કેવી રીતે થાય છે અને તેનું પરિણામ કેવા પ્રકારનું આવે છે તેની તપાસ કરવાને એ ત્રણ વખત નીમાયલી કમિટીઓએ પણ, આ કાયદાથી સામાન્ય ખેડુતવર્ગની સાખને બાધ આવતો નથી; પ્રમાણિક અને સારી સ્થિતિના ખેડુતોને કાયદો અમલમાં મુકાતા પહેલાંના વ્યાજના દર કરતાં ઘણે ઓછે દરે નાણાં મળી શકે છે; ઉડાઉ ખેડુતો વગર કારણે પૈસા દેવા કરતાં અટક્યા છે; તેથી એકંદરે ખેડુતોની સ્થિતિ ઘણીજ સુધરતી જાય છે; અને તેની સાથે શાહુકારોને પણ બહુ નુકસાન થતું નથી, કેમકે તેમના હિસાબો તપાસી તેમને વ્યાજના વ્યાજ સાથે માત્ર મૂળના થોડાક મુદ્દલ કરતાં અતિ ઘણી લેણી કાઢેલી રકમના બદલામાં ઇકિવટિ (શુદ્ધન્યાયનુ ધોરણ) ને બાધ ન આવે તેવી રીતે કોર્ટ પોતાને યોગ્ય લાગતી રકમ ઠરાવી તેના ખેડુતોને હપતા કરી આપે છે, જેથી ખેડુતો પોતે બાપદાદાના વખતના દેવાના બોજામાંથી મુક્ત થવાની સાથે હપતાની રકમ પોતાના શાહુકારને ત્યાં

મુદતસર ભરી શકે છે અને પોતાની વાર્ષિક ઉપજનો ઘણો ખરો ભાગ પોતાના તથા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે શાહુકારના પંજામાંથી બચાવી શકે છે, તેમ શાહુકારોને પણ પોતાના લેણામાંથી થોડાં ઘણાં નાણાં મળતાં જાય છે; તેથી એકંદરે આ કાયદો ખેડુતોને ઘણો લાભકારક હોવા સાથે તેને લીધે શાહુકારોને ગેરવ્યાજબી રીતે નુકસાન થતું નથી અને તેનો અમલ આ પ્રમાણે સારી રીતે થયાં જાય છે, વગેરે વગેરે અભિપ્રાયો પૂર્ણ ખુલાસા સાથે દર્શાવેલા છે.

ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાની બાબતમાં આ કાયદાનું આ પ્રમાણે સંતોષકારક પરિણામ માત્ર તેના લાભકારક નિયમોને લીધેજ આવ્યું હતું એમ નહોતું. પરંતુ તેનો અમલ કરવા નીમાયલા સ્પેશ્યલ જજ્જો ડૉ. પોલન અને મિ. રાનડેની કામ લેવાની ડહાપણ ભરેલી રીત પણ તેમાં ઘણે દરજ્જે ઉપયોગી થઈ પડી હતી. જો આ બાહોશ અને ચતુર ન્યાયાધીશોએ આ કામમાં ડહાપણ અને ઉંડી સમજશક્તિ વાપર્યાં ન હોત, અને જેમના હાથે આ કાયદાના જૂદા જૂદા ભાગોનો અમલ થતો હતો તેવા સંખ્યાબંધ સબજજ્જો અને સમજુતિ કરનારા પંચોનાં કામકાજ પર શ્રમ લઈ ખંતથી દેખરેખ રાખી ન હોત અને તે કાયદાની કેટલીક ગુંચવાડા ભરેલી કલમોના સંબંધમાં વખતોવખત ખુલાસા અને સૂચનાઓ બહાર પાડી ન હોત તો તેને મળેલી ફતેહ, જે હવે તેના પ્રતિપક્ષીઓ પણ છુટથી કબૂલ કરવા લાગ્યા છે તે, આટલે બધે દરજ્જે મળી શકત નહિ.

આ કાયદાનો જે ભાગ પક્ષકારોને કોર્ટની મદદ લીધા વગર માંહોમાંહે સમાધાનથી લેણદેણની પતાવટ કરવાની પદ્ધતિને લગતો છે, તેનું આવશ્યકપણું સિદ્ધ કરી આપવાનું અને તેનો સર્વને પસંદ

પડે તેવી રીતે અમલ કરી તેને લોકપ્રિય બનાવવાનું માન તો ડૉ. પોલન કરતાં પણ મિ. રાનડેને વધારે ઘટે છે. તે કાયદાના આ ભાગને આરંભમાં નિરૂપયોગી ગણવામાં આવતો હતો, કેમકે તે વખતે દરેક જીલ્લામાં, તાલુકામાં કે ગામડામાં નિષ્પક્ષપાતથી તથા ન્યાયબુદ્ધિથી સમાધાન કરી શકે એવા લાયક ને ભરોંસાદાર પંચો સહેલથી મળી આવતા નહિ. અને જે કેટલાક માણસોને તે કાયદાની રૂએ પંચો નીમીને તે કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું તેઓ ઘણીવાર અપ્રમાણિક જણાયા હતા. આથી ડૉ. પોલનને આ પદ્ધતિના ઉપયોગીપણા વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી. પણ મિ. રાનડે એ કાયદાના આ વિભાગની પોતાની કારકીર્દિમાં સઘળો વખત ઘણી મજબૂત રીતે હિમાયત કરતા. અને તેમના હાથે તેનો વહીવટ યોગ્ય રીતે ફતેહમંદ નીવડયો છે એ બાબતનો મિ.રાનડે પછી નીમાયલા અંગ્રેજ અમલદારે ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના પોતાના રિપોર્ટમાં યોગ્ય રીતે સ્વીકાર કર્યો છે. મિ.રાનડે આ પ્રમાણે તે કાયદાના આ વિભાગની હિમાયત કરતા તેનું કારણ એ હતું કે તેમને સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ ગયું હતું કે તે પ્રમાણે કરવાથી પક્ષકારોની તકરારોનો સલાહશાંતિથી નિવેડો આવી શકે છે, તેમને બહુ ખરચ કરવું પડતું નથી, કોર્ટ ચઢયા પછી પરિણામમાં એક બીજાના મનમાં જેવી ખોટી લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેવી આથી થતી નથી, ન્યાયમંદિરે છેવટની દાદ મળતાં જે ઢીલ થાય છે તે આ રીતે ઘણે દરજ્જે ઓછી થાય છે, અને વળી તેથી ભારે ખરચે કોઈની રીતસર મદદ લીધા વગર માંહોમાંહે સમાધાન કરી શકવાની એક પ્રકારની હોશિયારી લોકોમાં આવી શકે છે. એકાદ પંચાતીથી કામ લેતાં કેટલીક વખતે તે લોભ-લાલચથી અથવા અનુભવની ખામીને લીધે આડે રસ્તે દોરવાઈ

જાય કે ભૂલ કરે એ સંભવિત છે. પરંતુ એક કરતાં વધારે મનુષ્યોનું બનેલું પંચ પોતાના પર મુકાયલા વિશ્વાસનો કદી પણ ગેરઉપયોગ કરે નહિ. આમો મિ. રાનડેનો અભિપ્રાય કાંઈ ખોટો નહોતો, કેમકે આવી રીતે સમાધાન કરી આપવાની પદ્ધતિ માત્ર જરાક સખત દેખરેખથી ઘણી ફાયદાકારક નીવડેલી જણાઈ છે.

સ્પેશ્યલ જડ્જ તરીકે, મિ. રાનડેને ખેડુતોના કાયદાના બીજા પ્રકરણમાં જેનો સમાવેશ થઈ શકે તેવા દાવાઓના સબ-જડ્જોના ચુકાદાઓ ફરીથી તપાસવાની સત્તા—રિવિઝનલ પાવર પણ મળી હતી. આ કાયદાના હેતુની સફળતાનો આધાર જે રીતે સબ-જડ્જો કેસોના ચુકાદાઓ આપે અને સ્પેશ્યલ જડ્જ જે રીતે તેમની ફરીથી તપાસ કરી જાય તે ઉપર ઘણે ભાગે રહે છે. આથી એક રિવિઝનલ જડ્જ તરીકે પણ મિ. રાનડે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ ઘણી બારીકીથી અને પૂર્ણ ખંતથી અમુક મુકરદમાને લગતી દરેક બાબત બરાબર લક્ષમાં લઇને અને કાગળે ચઢેલો પુરાવો અક્ષરશઃ સંભાળપૂર્વક તપાસીને ઘણી સારી રીતે કરતા. આથી કરીને તેમના ફરી તપાસના ચુકાદાઓ ઘણા દાખલા દલીલોથી યુક્ત હોઈ સબ-જડ્જો અને આસિસ્ટન્ટ સ્પેશ્યલ સબ-જડ્જોના ચુકાદાઓ કરતાં ઘણા વધારે લાંબા થતા. દરેક ચુકાદામાં કાયદાના શબ્દોને માત્ર વળગી ન રહેતાં શુદ્ધ ન્યાયના નિયમોને લક્ષમાં રાખવાની તેમની પદ્ધતિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી. અને તેથી નીચલી કોર્ટોના ઠરાવો કેટલીક વખતે ફેરફારને પામતા અથવા તદ્દન ફરી જતા તો પણ તે કોર્ટોના સબ-જડ્જો સંતોષ પામ્યા વગર રહેતા નહિ. આ વાત પૂર્ણ રીતે ખરી છે, એવું રા. બ. ભાનકર પોતાના જાતિઅનુભવથી કહે છે. ત્યારે આ પ્રમાણે આટલા ખંત અને ખરા દિલથી કામ કરનાર મિ. રાનડે જેવા અમલદારના ઉપરીપણા નીચે ખેડુતોના સંકટ નિવારણનો કાયદો તેના

ધડનારાઓની ધારણા કરતાં પણ વધારે ફતેહમંદ નીવડી શકશે એમાં કાંઈજ નવાઈ જેવું નથી.

ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૧ લી તારીખે મુંબઈની હાઇકોર્ટના નામાંકિત દેશી જજજ ઑનરેબલ મિ. જસ્ટિસ્ કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ ૪૨ વર્ષની ભર યુવાન્ વયે સ્વર્ગવાસી થયા. તેઓએ એક ધારાશાસ્ત્રી તરીકે અને પાછળથી હાઇકોર્ટના એક જજજ તરીકેની પોતાની યશસ્વી કારકીર્દિ વડે ઘણી નામના મેળવી હતી. તેમના આ કવખતના મરણથી સર્વત્ર શોક પ્રસર્યો હતો. તેમના મરણથી ખાલી પડેલી જગોએ નામદાર સરકારે મિ. રાનડેની પાછલી નિમકહલાલ નોકરીની કદર કરીને તેમની નિમણુક કરી. આ તેમની નિમણુકના સમાચાર ફરી વળતાં સર્વ તરફથી એકસરખી આનંદ અને સંતોષની લાગણી દર્શાવવામાં આવી હતી. અને દેશમાં સર્વત્ર પ્રદર્શિત થતા આનંદના ઉભરાઓ વચ્ચે મિ. રાનડેએ પોતાની આ નવી જગોનો ચાર્જ તા. ૧૩ મી નવેમ્બર ૧૮૯૩ ને રોજ લીધો હતો. આ મહત્ત્વવાળા ઓદ્ધા પર નીમાયા પછી આ નરરત્નની કીર્તિ એક ઢાંકી મૂકેલા રત્નને ખુલ્લું કરતાં ફેલાતા પ્રકાશની પેઠે ત્વરાથી સઘળી દિશામાં પ્રસરવા માંડી. અને મિ. રાનડેનું નામ હવે દક્ષિણના જીલ્લાઓના લોકો ઉપરાંત આખા મુંબઈ ઈલાકાના અને બલ્કે–આખા હિંદુસ્થાનના લોકોનું ધ્યાન આકર્ષવા લાગ્યું. એમની પાછલી ઉજ્જવલ કારકીર્દિ ઉપરથી લોકો તરફથી તેમના વિષે જે ધારણાઓ બાંધવામાં આવી હતી તે સઘળી તેમણે પોતાના આ ઓદ્ધાને લગતા કામકાજમાં ઘણી કુશળતા અને દીર્ઘદર્શીપણું બતાવીને પૂર્ણ રીતે ખરી પાડી આપી. પોતાની મનની અને મગજની ઉત્તમ શક્તિઓ, સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરી સત્યાસત્ય શોધી કાઢવાની શક્તિ, દયાળુ

અંતઃકરણ, ઉત્તમ પ્રકારની ગંભીર ન્યાયબુદ્ધિ, અથાગ ઉદ્યોગ, અતિશય વિનય, નિર્વિવાદિત પ્રમાણિકપણું, અવિચ્છિન્ન શાંતિ, નવાઈ જેવી ધીરજ, અને કાયદાઓનું વિશાળ જ્ઞાન—આ સઘળાનો પોતાની બીજી પ્રવૃત્તિઓની સાથે પોતાના આ નવા ઓદ્દાને લગતા કામકાજમાં પૂરતા અંતથી ઉપયોગ કરીને ન્યાયાસનના ભૂષણ રૂપ બની તેઓ એક પૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ અને સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયાધીશ નીવડી શક્યા હતા. તેમની સાત વર્ષની હાઇકોર્ટની કારકીર્દિની અંદર તેમના મુખમાંથી લાગણી દુખવે એવું એક પણ વચન નીકળ્યું હતું એમ વકીલમંડળમાંનો કોઈ પણ માણસ કહી શકે તેમ નથી. તેમના ચુકાદાઓ તેમના વિદ્વાન્ સહન્યાયાધીશો (જોડે બેસનાર જડ્જો) ના ચુકાદાઓ સાથે સારી રીતે સરખાવી શકાય તેવા છે. વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે જ્યારે જ્યારે તેમની અને તેમની સાથે બેસનાર જડ્જની વચ્ચે મતભેદ પડતો ત્યારે જે ત્રીજા જડ્જને તે કામ સોંપવામાં આવતું તે ઘણું કરીને મિ. રાનડેનો ચુકાદોજ બહાલ રાખતો. હાઇકોર્ટની એપેલેટ સાઇડના લાંબા વખતના ધારાથી ઉલટું તેમને અપીલો દાખલ કરવાનું કામ પણ અનુક્રમ પ્રમાણે તેમના ભાગે આવતા ફોજદારી કામ ઉપરાંત સોંપવામાં આવતું. આમ છતાં જરા પણ નાખુશી દેખાડ્યા સિવાય સઘળું કામ પૂર્ણ રીતે બજાવીને તેમણે પોતાના સાથીજડ્જોની અને નામદાર વડા જડ્જની સંપૂર્ણ પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.

મિ. રાનડે, હાઇકોર્ટના જડ્જના રૂ. ૪૦૦૦ ના દરમાયાવાળા માનવંતા ઓદ્દાનો ચાર્જ લીધા પછી પોતાના મરણપર્યંત અવિચ્છિન્નપણે તે ઓદ્દો ભોગવી શક્યા હતા. કારણ કે ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના છેવટના ભાગમાં લીધેલી એક માસની હક્કની રજા સિવાય તેમણે વચમાં બીજી હક્કની રજા પણ ભોગવી નહોતી. આ રજા પરથી હાજર થયા –

પછી તેમની તબિયત છેક નાદુરસ્ત થયેલી હોવાથી તા. ૮ મી જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧ થી ૭ માસની ફર્લો રજા લેવાની તેમને જરૂર પડી હતી. પરંતુ આ રજામાંથી લગભગ એક અઠવાડિયુંજ માત્ર તેઓ ભોગવી શક્યા હતા, કેમકે તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧ ને રોજ, નામદાર વડા જજ્જ સર લૉરેન્સ જેન્કિન્સે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું છે તેમ, મૃત્યુના નિર્દય હાથે ભયંકર રીતે ઓચિંતા તેમને પકડી લીધા હતા.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે મિ. રાનડેને અમુક કેસમાં કાયદાની બારીકીને અને તેના શબ્દેશબ્દને વળગી રહેવા કરતાં હકિકિત (શુદ્ધ ન્યાય) ના મૂળતત્ત્વોને આધારે સત્ય વાત શું છે તે ખોળી કાઢવાનું વધારે પસંદ હતું. અને આ તેમનું વલણ હાઇકોર્ટના ન્યાયાસન પરથી તેમણે આપેલા સંખ્યાબંધ ચુકાદાઓમાં પણ દીસી આવતું. તેઓ સબૉર્ડિનેટ જજ્જ હતા ત્યારથી તેમને, પોતાની કોર્ટમાં થતી ફરિયાદો અને દાવાઓને અથવા અપીલોને લગતા દરેક કાગળો, તેમને દાખલ કરતી વખતેજ પૂર્ણ રીતે તપાસી જઈ તેમની હકીકત યાદ રાખવાની જબરી શક્તિ અને ટેવ હતી. તેઓ કામથી જરા પણ કંટાળતા નહિ અને નાના કે મોટા મુકરદમાઓ ઉપર એકસરખુંજ લક્ષ આપતા. આથી જોકે તેમને પોતાને બહુ મહેનત પડતી અને વકીલોને કોઇ વખતે કંટાળો આવતો તોપણ તેમને ઇન્સાફના કામમાં ઘણી સરળતા થઈ પડતી. છલાઓની કોર્ટોમાં કેટલીક વખતે વકીલો લાંબી અને સંબંધ વગરની તકરારો કરતા તોપણ તેથી જરાએ કંટાળો ન ખાતાં શાંત ચિત્તવૃત્તિથી તેઓ સાંભળ્યાં કરતા.

ન્યાયખાતાના પોતાના જૂદા જૂદા હોદ્દાઓને લગતી ફરજો બજાવવામાં મિ. રાનડે પોતાની ઉત્તમ શક્તિઓ અને ગુણો રૂપી

દૈવી બક્ષિસોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરતા તેનો કાંઇક આભાસ વાંચકવર્ગને થાય તેટલા માટે એક ન્યાયાધીશ તરીકે તેમણે આપેલા અગણિત ફેંસલાઓમાંના એક બે નમૂના રૂપ ફેંસલાઓને લગતી હકીકત અત્રે ટૂંકામાં આપીશું.

ઇન્ડિઅન લૉ રિપોર્ટસ., ૪ મુંબઇ,ના ૧૨૬ મા પાને આપેલા કેસમાં મિ. રાનડેએ પૂનાના ફર્સ્ટ કલાસ સબ-જજ્જ તરીકે ઘણી બાહોશીથી આપેલા ફેંસલા ઉપર અપીલ થતાં તે વખતના વડા જજ્જ સર માઇકલ્ વેસ્ટ્રૉપે તેનો ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું હતું કે, "પૂનાના ફર્સ્ટ કલાસ સબ-જજ્જે (મિ. રાનડેએ) કરાર અમલમાં મૂકવાને લગતું વિદ્વત્તાભરેલા ચુકાદા સાથે જે હુકમનામું કરી આપ્યું છે તે તેમના બુદ્ધિબળ અને ઉદ્યોગનો એક પુરાવો છે." આ અથવા આવાજ કોઇ અગત્યના કેસના સંબંધમાં આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે આ વિદ્વાન્ જજ્જ મિ. રાનડે વિષે એવું બોલેલા કહેવાય છે કે, "આ ચુકાદો મારી પાસે એડક મેળવવાને લાયક થયેલા ગૃહસ્થનો છે".

આ કેસ જુન્નરની હોઇસ બાગના વેચાણને લગતો હતો. કેસનો વાદી, જે એક માળી હતો, તેણે એક યૂરોપીઅન વિધવા પાસેથી તે બાગ રૂ. ૧૪૦૦૦ માટે ખરીદવાનો તે બાઈ સાથે તેણીના વકીલ મારફત કરાર કરીને તેના બાનામાં રૂ. ૧૦૦૦ આપી તેની પહોંચ લીધી હતી. પરંતુ આ પહોંચ તેણે કોર્ટમાં રજીસ્ટર કરાવી–નોંધાવી નહોતી. પાછળથી તે બાઇનું મન બદલાયું અને પોતાને વાદીએ પ્રથમ આપવા જણાવેલી રકમ કરતાં વધારે મોટી રકમ માટે તેણે, જે ત્રીજા માણસને પ્રથમ થયેલા કરારની ખબર નહોતી, તેને રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજથી તે બાગ વેચાણ કરી આપી. આ સંબંધમાં વાદી તરફથી વિધવા તથા તેની વતી વેચનારાઓ સામે કરવામાં આવેલા -

દાવાની સુનાવણી વખતે, તે વિધવાએ તેની વતી વેચાણ કરનારાઓ સાથે મળીને પ્રપંચથી ત્રીજા માણસને તે મિલ્કત રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજથી વેચાણ કરી આપવામાં દગો કરેલો છે એવું મિ. રાનડેને જણાયું. અને તેથી ઇન્ડિયન રેજીસ્ટ્રેશન એક્ટની કલમ ૪૮, જેથી રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજો રજીસ્ટર્ડ નહિ થયેલા દસ્તાવેજો કરતાં વધારે મજબૂત ગણી શકાય, તેનો લાભ મેળવવાનો તેને હક નથી એવો અભિપ્રાય તેમણે બાંધ્યો. કાયદાના શબ્દેશબ્દ પ્રમાણે અમલ કરતાં તો ત્રીજા માણસને રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજથી કરેલું વેચાણ મંજૂર રાખવું પડે. પરંતુ તેમ કરતાં ખરો ન્યાય આપ્યો કહેવાય નહિ અને પ્રપંચ કરનાર પક્ષને ઉલટું ઉત્તેજન મળે. આથી તેમણે વાદીના લાભમાં હુકમનામું કરી આપ્યું હતું, જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હાઇકોર્ટે બહાલ રાખ્યું હતું.

બીજા એક દગાઈના કેસમાં મિ. રાનડેનો ઠરાવ ગરીબ, અભણ અને દેવાદાર ખેડુતોને એક ખરેખરા આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડ્યો છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં શાહુકારો પોતાના દેણદાર ખેડુતો પાસેથી લેણાના બદલામાં તેમની જમીનનું વેચાણખત લખાવી લેતા. અને તેઓ એવાં વેચાણખત સહેલથી લખી આપે એટલા માટે એમને મોંદેથી એમ સમજાવવામાં આવતું કે એ ખતને વેચાણખત નહિ પરંતુ ગીરોખત ગણી જ્યારે દેવું પૂરૂં થશે ત્યારે જમીન પાછી સોંપવામાં આવશે. હવે જ્યારે દેવાદાર ખેડુતો પોતાનું દેવું વાળી દેઈ મોંઢાની કબૂલત પ્રમાણે પોતાની જમીન પાછી કબજે લેવા કહેતા ત્યારે શાહુકારો તરફથી તેમને જણાવવામાં આવતું કે તેમનો હક ઉડી ગયો છે અને એ જમીન તો વેચાણ થઈ ગઈ છે. જો તેઓ કોર્ટમાં ફરિયાદ કરી વેચાણ દસ્તાવેજ લખી આપતી વખતે મોંઢાની કબૂલત ગીરોની છે, અને દેવું વાળી રહ્યેથી જમીન પાછી સોંપવાની

શરત છે, એમ જણાવી પોતાનો હક સાબિત કરવા માગતા તો ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના પુરાવાના કાયદા ૧ ની કલમ ૯૨ મી પ્રમાણે મોંઢાનો પુરાવો કામમાં આવતો ન હોવાથી તેમનું કાંઈ ચાલી શકતું નહિ. જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૭૯-૮૦ માં મિ. રાનડે નીચલી કોર્ટના ચુકાદાઓ ઉપર અપીલ સાંભળવાની સત્તા સાથે ધૂળિયાના ફર્સ્ટ ક્લાસ સબ-જડ્જ હતા ત્યારે આવો એક કેસ તેમની પાસે આવ્યો હતો. નીચલી કોર્ટના મુન્સફે ઉપર જણાવેલા પુરાવાના કાયદાના આધારે પોતાની આગળ થઈ ગયેલા અમલદારોની પેઠે આ કેસમાં વાદીની વિરુદ્ધ ફેંસલો આપ્યો હતો. પણ મિ. રાનડે પાસે આ બાબતની અપીલ જતાં તેમણે શુદ્ધ ન્યાયદૃષ્ટિથી સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં લઈ વેચાણખત રદ કરી એક વિદ્વત્તાભરેલા ચુકાદા સાથે ખેડૂતના લાભમાં ઠરાવ કર્યો હતો. આ ઠરાવ હાઈકોર્ટે બહાલ રાખ્યાથી તે ઇં. લૉ. રિ. ૪, મુંબઈ, પાને ૫૯૪ મે પ્રસિદ્ધ થયો છે અને તે ખેડૂતોને ઘણો લાભકારક થઈ પડ્યો છે. આ ઉપરાંત મિ. રાનડેની શુદ્ધ ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ જે ઉપરથી મદદ જણાઈ આવે એવા, ચિંચવડના દત્તક બાબતનો, સરંજામની સ્ત્રીનો વારસા બાબતનો, એક મુસલમાની વકફનામાને લગતો, અને શ્રીમતી બયાબાઈ મહારાજનો અજાબનો, એ વગેરે ઘણા દાવાઓના ચુકાદા જાણવા જોગ્ય છે, પરંતુ લંબાણ થવાના ભયને લીધે અત્રે તેમનું વર્ણન આપવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

હાઈકોર્ટના જડ્જના ઓહદાની રૂએ મિ. રાનડેએ આપેલા સંખ્યાબંધ ચુકાદાઓમાંના સૌથી વધારે અગત્યના ઇ. સ. ૧૮૯૩ થી ૧૯૦૧ સુધીના ઈંડિયન લૉ રિપોર્ટસમાં પ્રકટ થયેલા છે. આ સઘળા ચુકાદાઓ નામદાર ચીફ જસ્ટિસે તેમના મૃત્યુ બાદ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યા મુજબ મિ. રાનડેની નિપુણતા અને જ્ઞાન, ગંભીર ન્યાયબુદ્ધિ તથા નિર્મળ સમજશક્તિના સ્મરણસ્તંભ રૂપ ગણાશે.

આમાંના માત્ર એક 'મહારાણીજી વિરૂદ્ધ કહાનજી'વાળા મુકરદમાને લગતી કાંઇક હકીકત અત્રે આપીશું. આ કેસ ઇં. લૉ. રિ. મુંબઇ, પુસ્તક ૧૮ ના પાને ૭૫૮ મે પ્રકટ થયેલો છે. આ મુકરદમો ઇ. સ. ૧૮૯૩ના મુંબઇના હુલડનો એક ફણગો હતો. ઉક્ત કેસમાં આરોપમાં આવેલા (કવિ) કહાનજી ધર્મસિંહે ગુજરાતીમાં મુંબઇના હુલડના વર્ણન નું એક કાવ્ય રચી પ્રકટ કર્યું હતું. આ કાવ્યની અંદર હુલડના વર્ણન સાથે ઘાટી અને કામાટી જાતના હિંદુઓની તેમણે મુસલમાન હુલડખોરો સામે કરેલા બહાદુરીભર્યા અટકાવ માટે પ્રસંગોપાત પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી. આમાંની જે લીટીઓને માટે વાંધો લેવામાં આવ્યો હતો તે આ પ્રમાણે હતીઃ—

રાગ બેઝારા.

"ઇશ્વર યશ તમને આપે, આનંદે નિશ દિન થાપે:
*ફરી લડો દેશહિત સારી, ધન ધન લોકો કામાટી.

પદ–ધન્યાશ્રી.

મરવાથી શું ડરવું, ભાઇ, મરવાથી શું ડરવું.
મોડું વે'લું એકજ વેળા, છે માણસને મરવું:"

ઉપર જણાવેલી લીટીઓ અને મુખ્યત્વે કરીને 'ફરી લડો' એ શબ્દો ઘાટીઓ અને કામાટીઓને હુલડ ફરી મચાવવાને ઉશ્કેરે એવા છે, એવું જણાવી સરકાર તરફથી મજકુર કવિતા કરનાર કહાનજી તથા તેના પ્રસિદ્ધકર્તા 'પુસ્તકોત્તેજક મંડળી'ના માલિકો સામે પોલિસમાં ફરિયાદ માંડવામાં આવી હતી અને પીનલ કોડ મુજબ વડા પ્રેસિડેન્સિ મેજીસ્ટ્રેટે તેઓને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા હતા. આ ઉપરથી હાઇકોર્ટને અપીલ થતાં મિ. જસ્ટિસ્ જાર્ડિન અને મિ. જસ્ટિસ્ રાનડે, જેમની આગળ આ અપીલની સુનાવણી થઇ હતી, તેમણે

* બીજી આવૃતિમાં આ શબ્દોને બદલે 'નહિ ડરો' એ શબ્દ મૂકેલા છે.

પોતાના અભિપ્રાય આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા હતાઃ–"વાંધાવાળા ફકરાઓનો અર્થ આખા કાવ્ય ઉપરથી કરવાનો છે. કાવ્યનું સામાન્ય વલણ ખુલ્લી રીતે શાંતિ અને સમાધાનીની તરફેણમાં છે. શરૂઆતથી છેવટ સુધી તે કાવ્યમાં હુલડને માટે અને તેનાથી નીપજેલાં મરણો અને પાયમાલીને માટે દિલગીરી બતાવવામાં આવી છે, હિંદુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે શાંતિ અને સંપ ફેલાવવા માટે વારંવાર શિખામણો આપેલી છે, અને તેના કર્તાનો ઇરાદો હિંદુઓને ઉશ્કેરવાનો અથવા તો મુસલમાનોને ફરીથી ધાંધળ મચાવવાનું કારણ આપવાનો હતો એવું તેમાં કોઇ પણ સ્થળે જણાતું નથી. 'ફરી લડો' એ શબ્દો બેશક વાંધો લેવા જેવા છે, પરંતુ એ બે શબ્દને લીધે આખા કાવ્યનો અવળો અર્થ કરવો એ ઠીક નથી." આ ઉપરથી તહોમત રદ કરવામાં આવ્યું હતું. આ કેસમાં મિ. રાનડેએ જે ચુકાદો આપ્યો હતો તેમાં તેમણે સઘળી ખરી હકીકત ચોખ્ખી અને નિષ્પક્ષપાતી રીતે દર્શાવી હતી. પોતે જે ઠરાવ ઉપર આવ્યા હતા તેને માટે સબળ કારણો તેમાં આપ્યાં હતાં અને તેમણે દેખાડી આપ્યું હતું કે, સરકારે માંડેલી ફરિયાદના ટેકામાં મજબુત કારણો બતાવવામાં આવ્યાં નથી, પ્રેસિડેન્સિ મેજીસ્ટ્રેટ પોતાના ગુજરાતી ભાષાના અજ્ઞાનને લીધે તે કાવ્ય ઘણું ઉશ્કેરણી ઉપજાવનારૂં છે એમ માનવાને ભૂલથી દોરવાયા હતા, અને જો તેઓ ગુજરાતી જાણતા હોત અને સઘળું કાવ્ય વાંચી ગયા હોત તો તેઓ જૂદા અનુમાન પર આવ્યા હોત. મિ. રાનડેના સાથીજડજ મિ. જસ્ટિસ્ જાર્ડિનનો ચુકાદો બાહોશી અને વિદ્વત્તાભરેલો હતો અને તેમાં અહિં તહિં કાવ્યોનાં ઉદાહરણો આપીને તેને રસિક બનાવ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ પ્રમાણે લૉર્ડ હૅરિસની સરકારે માંડેલી ફરિયાદ નિષ્ફળ થવાથી તે સાહેબને ઘણી નાખુશી થઇ હતી.

પ્રકરણ ૩ જું.

નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા.

મિ. રાનડે સરકારી નોકરીમાં જોડાયા ત્યારથી તેઓ પોતાના ઓદ્ધાની ફરજો એક નિષ્ઠાથી પ્રમાણિકપણે બજાવ્યાં ગયા છે એવું આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રકારની તેમની નિમકહલાલ નોકરીની કદર કરીને નામદાર સરકારે તેમને એક પછી એક ચડતી જગાઓ આપીને અને બીજી કેટલીક રીતે તેમનું યોગ્ય સન્માન કર્યું હતું. ઇંગ્લાંડમાં નીમાયલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમિટી સન્મુખ સાક્ષી આપવાને ત્યાં મોકલવા માટે ચૂંટી કાઢેલા બીજા ઘણાજ થોડા દેશી ગૃહસ્થો સાથે મિ. રાનડેને પણ તેમની કુશળતા અને કાર્યદક્ષતા ધ્યાનમાં લઈ સરકાર તરફથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેમને ત્યાં જવાનો અવકાશ મળતા પહેલાં તે કમિટીનો અંત આવવાથી તેઓ ત્યાં જઈ શક્યા નહોતા. વળી ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં સર ચાર્લ્સ ઈલિયટના પ્રમુખપણા નીચે નીમાયલી ફિનાન્સ કમિટીમાં લૉર્ડ ડફ્રીનની સરકારે તેમને એક સભાસદ નીમ્યા હતા. આ કમિટીના સંબંધમાં દેશના જૂદા જૂદા ભાગોની મુલાકાત લઇને તેમણે બજાવેલા ઉપયોગી કામથી સરકારને પૂર્ણ રીતે સંતોષ મળ્યો હતો. આ સેવાના બદલામાં તેમને મર્હુમ નામદાર કૈસરેહિંદ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ **સી. આઈ. ઈ.** (કમ્પેનિયન ઑફ્ ધી ઇન્ડિયન

એમ્પાયર) નું માનવંતું પ્રતિષ્ઠાચિન્હ (ખિતાબ) બક્ષી તેમની નોકરીની યોગ્ય ગણના કરી હતી.

દક્ષિણના ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદાની રૂએ સ્પેશ્યલ જડ્જ નીમાઈને તેમણે કેવી સંતોષકારક સેવા બજાવી હતી તે પણ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. તેમની પછી સ્પેશ્યલ જડ્જ તરીકે નીમાયલા સિવિલિયન અમલદાર મિ. જૉપના ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના વાર્ષિક રિપોર્ટ પર થયેલા ઈ. સ. ૧૮૯૪ ના નં. ૬૭૮૭ ના સરકારી ઠરાવમાં નામદાર સરકારે તેમની આ કિમતી સેવાનો કેવી યોગ્ય રીતે સ્વીકાર કર્યો છે તે તે ઠરાવના નીચેના ફકરા ઉપરથી જણાઈ આવે છે:—

" ખરેખર તે કાયદાથી ખેડુતોનાં સઘળાં દુઃખનું નિવારણ થઇ શકે તેમ નથી, પરંતુ તે કરકસરની ઉત્તમ ટેવને ઉત્તેજન આપે છે (એટલે ખેડુતો નાહક ખરચ કરતાં અટક્યા છે) એ વાત સર્વત્ર કબૂલ થઈ છે, અને ગવર્નર-ઇનકાઉન્સિલ આશા રાખે છે કે, મિ. જસ્ટિસ્ રાનડે, જેઓની આ કાયદાની મજબૂત હિમાયતથી અને જેમની બાહોશીભરેલી દેખરેખથી ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના રિપોર્ટમાં જણાવેલું પરિણામ આવેલું છે, તેમના જેવોજ મિ. જૉપનો આ કાયદા સંબંધી વહીવટ ફતેહમંદ નીવડશે. "

અત્રે વળી જણાવવું જોઈએ કે સર માઇકલ્ વેસ્ટ્રૉપ્ મિ. રાનડે માટે માત્ર ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ સિવિલ સર્વિસના અમલદારોજ જે જગોએ નીમાતા એવી નાયકના જૉઇન્ટ જડ્જની જગો કાયમને માટે મેળવનાર પહેલા દેશી ગૃહસ્થ મર્હુમ સરદાર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખે જ્યારે પેન્શન લીધું ત્યારે તેમણે તે જગો મિ. રાનડેને આપવા માટે સરકારને ભલામણ કરી

હતી. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે તે વખતના મુંબઇના ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલ તે અરસામાં પૂનામાં થયેલાં તોફાનોને લીધે પૂનાના બ્રાહ્મણો સાથે મિ. રાનડે ઉપર પણ વહેમની નજરથી જોતા હતા તેથી તેમની તરફથી આ ભલામણનો કંઈ સત્કાર થયો નહિ. જોકે મિ. રાનડે ઉપર તે સમયે આવો વહેમ લઈ જવામાં આવતો હતો, તોપણ આગળ આપણે જોઈ ગયા છિયે તેમ તેઓ તદ્દન નિર્દોષ હોઈ સરકાર તરફ પૂર્ણ વફાદાર હતા અને જરા પણ નિરાશ થયા વગર એક નિષ્ઠાથી પોતાનું કામ બજાવ્યાં જતા. આથી આખરે સર રિચર્ડ ટેમ્પલ પછી થયેલા મુંબઈના ગવર્નરો (સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસન, લૉર્ડ રે અને લૉર્ડ હૅરિસ) ના સમયમાં તેમને વ્યાજબી ન્યાય મ-ળ્યો. તેમના અમલ દરમિયાન તેમની ધૃણિયેથી પૂને બદલી થઈ અને એક પછી એક દરજ્જે ચઢતાં છેવટે હાઇકોર્ટના જજ્જની માનવંતી જગોએ તેમની નિમણૂક થઈ. તેઓ સ્પેશ્યલ જજ્જ ત-રીકે કામ કરતા હતા તેવામાં ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં અને ૧૮૯૦ માં લૉર્ડ રેએ, તથા લૉર્ડ હૅરિસે ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં એમ ત્રણ વખત તેમને પોતાની ધારા બાંધનારી કાઉન્સિલના વધારાના સભાસદ નીમ્યા હતા. ધારાસભાના સભાસદ તરીકે તેમણે બજાવેલી સેવાથી પ્રસન્ન થઈને લૉર્ડ રેએ પોતાના તા. ૬ ઠ્ઠી મે ૧૮૮૭ ના પત્રમાં તેમને લખ્યું હતું કે, " હું આશા રાખું છું કે ધારાસભાના સભાસદ તરીકે બજાવેલી કિમતી સેવા માટે તમે મારા ખરા દિલનો ધન્યવાદ સ્વી-કારશો. " લૉર્ડ હૅરિસે પોતાના તા. ૧૦ મી માર્ચ ૧૮૯૨ ના પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, " આપણી તકરારોમાં તમે જે ઉંચા પ્રકા-રની મદદ આપી છે તેને માટે ખરા અંતઃકરણથી તમારો ઉપકાર માનવાને હું આ પત્ર લખું છું. "

હાઇકોર્ટના માનવંત દેશી જડ્જ ઑનરેબલ મિ. જસ્ટિસ્ કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩ ને રોજ ભર યુવાવસ્થામાં સ્વર્ગવાસી થતાં તેમની જગો ખાલી પડી ત્યારે તે બારે જગો માટે ગણાતા ઉમેદવારોમાંથી મિ. રાનડેનો હક્ક સૌથી વધારે હતો અને સરકારથી અંજાણપણામાં કાઢી ન શકાય તેવો હતો. કેમકે મિ. રાનડે સાહિત્યના, ધાર્મિક, સાંસારિક, રાજ્યદ્વારી અને અર્થશાસ્ત્રને લગતા, વગેરે અનેક વિષયો ઉપર ઉંડો વિચાર ચલાવવાની શક્તિ ધરાવતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ ન્યાયખાતામાં ઉંચામાં ઉંચા ઓહદાઓ ભોગવીને તેઓ તે ખાતાના એક સૌથી વધારે ઝળકતા શણગાર રૂપ થઈ પડ્યા હતા. શરૂઆતમાં તો એવી ધાસ્તી રાખવામાં આવતી હતી કે તે ખાલી પડેલી જગો સિવિલ સર્વિસના કોઈ અમલદારથી અથવા તો હાઇકોર્ટમાં કામ કરતા કોઈ બારિસ્ટરથી પૂરવામાં આવશે. પણ આખરે મુંબઈના ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ હેરિસની સરકારે મિ. રાનડેના ઉત્તમ ગુણો અને તેમની સર્વ પ્રકારની લાયકાત નિધામાં લઈ તેમની આ જગોએ નિમણુક કરી. આ ઉપરથી જણાય છે કે સત્યની પેઠે ન્યાયનો પણ અંતે જય છે. કહેવાય છે કે આ પ્રસંગે નામદાર લૉર્ડ હેરિસે પોતે મિ. રાનડે પર અભિનંદન આપનારો એક પત્ર લખ્યો હતો, જેમાં તેમના ગુણોની પ્રશંસા કરી પોતાના સમયમાં આ બનાવ બન્યો તેને માટે તેમણે પોતાનો સંતોષ દર્શાવ્યો હતો.

સર માઇકલ વેસ્ટ્રૉપે મિ. રાનડેની સબજડ્જ તરીકેની નોકરી વિષે બાંધેલો અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લેતાં માલમ પડે છે કે જ્યારે મુંબઈ હાઇકોર્ટના પહેલા માનવંત દેશી જડ્જ ઑનરેબલ મિ. જસ્ટિસ્ નાનાભાઈ હરિદાસ મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની ખાલી પડેલી જગા

મિ. રાનડેને આપવી જોઇતી હતી. પરંતુ સર માઇકલ્ વેસ્ટ્રૉપ તે વખતે ચીફ્ જસ્ટિસ્‌ની જગોપર નહોતા. અને એક વિદ્વાન, નામીચા શહેરી અને હાઇકોર્ટના ઍડવોકેટ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા મિ. તેલંગ તરફ હાઇકોર્ટના તે સમયના જજ્જોનું અને સરકારનું ધ્યાન આકર્ષાતાં જસ્ટિસ્ નાનાભાઈની જગોએ તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા. જોકે મિ. તેલંગે મિ. રાનડેની પછી કેટલેક વર્ષે ડીગ્રી માટેની યુનિવર્સિટિની પરીક્ષા પસાર કરી હતી તોપણ કેટલીક બાબતોમાં મિ. તેલંગની કારકીર્દિ મિ. રાનડે કરતાં ચઢે તેવી હતી. કેમકે મિ. રાનડે ગમે તેવા બાહોશ અને ઉદ્યોગી હતા તોપણ તેમને જીલ્લાઓમાં પોતાની ઉદ્યોગી જીંદગી અપ્રસિદ્ધપણે ગાળવી પડી હતી અને તેથી તેમણે એક ન્યાયાધીશ તરીકે અને જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર એક વિદ્વાન્ લેખક તરીકે બજાવેલી શાંત પણ અગત્યની સેવા પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકી નહોતી તથા તેઓ મિ. તેલંગના જેટલું સામાન્ય પ્રજાવર્ગનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચી શક્યા નહોતા. તેમ તેમના શાંત, પ્રયોજન વિના માથું નહિ મારવાના અને એકમાર્ગી સ્વભાવને લીધે તેમની ઉત્તમ કુદરતી માનસિક શક્તિઓ ગુપ્ત અને અપ્રસિદ્ધ રહી હતી. મિ. તેલંગ પોતે મિ. રાનડે માટે ઘણો પૂજ્યભાવ ધરાવતા અને તેમના સંબંધે પ્રસંગોપાત્ત કહેતા કે પોતાનાથી તેઓ એક વધારે ચઢતી બુદ્ધિના ગૃહસ્થ છે.

આમ છતાં આખરે મિ. રાનડેને ઇન્સાફ તો મળ્યો હતો. મિ. રાનડે અને મિ. તેલંગ એ બેમાંથી કોણ વધારે ચઢીઆતો કહેવાય એ સવાલ વિષે વાદવિવાદ કરવાની જરૂર નથી. બેઉ પોતપોતાના માર્ગમાં મોટા હતા. બન્ને આપણી યુનિવર્સિટિમાંથી નીપજેલાં તેજસ્વી રત્નો હતાં. પણ મિ. તેલંગે યુનિવર્સિટિની એક પરીક્ષામાં

પહેલા વર્ગમાં આવીને પોતાની ભવિષ્યની મોટાઇની આશા આપી નહોતી, જ્યારે મિ. રાનડે લગભગ સઘળી પરીક્ષાઓમાં પહેલા વર્ગમાં આવ્યા હતા અને ઘણી નામના મેળવી હતી. બેઉ પોતાના અથાગ ઉદ્યોગ અને કંઇને કંઇ કામને માટે અતૃપ્ય (શાંત ન થાય તેવી) ઇચ્છાને માટે પ્રખ્યાત હતા. બેઉ કાયદાનું ઉંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. મિ. તેલંગે સંસ્કૃત ભાષાને પોતાના અભ્યાસનો ખાસ વિષય ઠરાવ્યો હતો અને તેમાં તેઓની કીર્તિ યૂરોપખંડ સુધી પ્રસરી હતી, ત્યારે મિ. રાનડેએ એકે વિષય પોતાના અભ્યાસ માટે ખાસ કરીને ઠરાવ્યો નહોતો, પણ સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારણામાં, લોકોની રાજ્યકીય ઉન્નતિ કરવામાં અને તેમની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવામાં તથા તેવી બીજી સાર્વજનિક બાબતોમાં પોતાનું સઘળું લક્ષ એક-સરખી રીતે રોકી લોકોને આ સઘળી બાબતો સંબંધે પોતાનું કર્તવ્ય સમજવામાં જાગ્રત કર્યા છે, અને તેથીજ તેઓ લોકોની આટલી બધી અસાધારણ પ્રીતિ સંપાદન કરી ગયા છે. મિ. તેલંગ એક વિખ્યાત સંસ્કૃત પંડિત, ઉત્કૃષ્ટ જાહેર વક્તા, અને નામાંકિત ધારા-શાસ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા, ત્યારે મિ. રાનડે ઉંડી વિચારશક્તિવાળા હોઇ પોતે હાથમાં લીધેલા કોઇ પણ વિષય ઉપર પોતાની છાપ પાડી શકતા, કોઇ પણ વિષય ઉપર અસરકારક રીતે વગર તૈયારીએ ભાષણ આપી શકતા, ત્વરાથી લેખો લખી શકતા અને જે દરેક વિષયમાં તેમનું ધ્યાન રોકાતું તેના સંબંધમાં જથ્થાબંધ જાણવા લાયક હકીકત આપી શકતા તથા તે વિષયનું પોતાના સકારણ વિચારોથી અને સુંદર ભાષામાં દર્શાવેલી સબળ દલીલોથી યથાયોગ્ય સમર્થન કરી શકતા. આની સાબિતીમાં પૂનાની સાર્વજનિક સભા તરફથી ઇ. સ. ૧૮૭૮ થી શરૂ થયેલા ત્રિમાસિક પત્રમાં મિ. રાનડે તરફથી

પ્રકટ થયેલા સંખ્યાબંધ લેખો ધ્યાનમાં લીધાથી પૂરતી ખાતરી થશે.

સ્પેશ્યલ જજ્જ તરીકે મિ. રાનડેની નિમણુક થતા પહેલાં વડોદરા રાજ્યના હાલના મહારાજા સાહેબ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડની સગીર વયમાં તેમના રાજ્યનો વહીવટ કરનાર તેમના સુપ્રસિદ્ધ વડા દિવાન મર્હુમ રાજા સર ટી. માધવરાવે તેમને વડોદરા રાજ્યના ચીફ જસ્ટિસની દર માસે રૂ. ૨૦૦૦ ના પગારની જગો સ્વીકારવા પુછાવ્યું હતું. ત્યારબાદ મર્હુમ મહારાજા તુકોજીરાવ હોલ્કરે અને તે પછી હાલના મહારાજાએ તેમને દરમાસે રૂ. ૩૫૦૦ ના પગારથી પોતાની રાજ્યના દિવાનની પદવી આપવા માંડી હતી. છેક ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં એટલે એક સબૉર્ડિનેટ જજ્જ તરીકે તેમની નિમણુક થયા બાદ ચાર વર્ષ જેટલા ટૂંક સમયની અંદર વડોદરા રાજ્યના તે સમયના દિવાન અને હાલમાં ઈંગ્લાંડમાં રહી પોતાની છેક પાકી વયે હિંદુસ્થાનના ભલાને માટે સતત મથન કરનાર મી. દાદાભાઈ નવરોજીએ તેમને તે રાજ્યના ન્યાયખાતાના ઉપરી અમલદારની જગો આપવા જણાવ્યું હતું. પરંતુ આ સઘળી માગણીઓ સ્વીકારવાને તેમણે મુંબઈ હાઇકોર્ટના માજી વડા જજ્જો સર માઇકલ્ વેસ્ટ્રૉપ અને સર ચાર્લ્સ સાર્જન્ટની સલાહથી ના પાડી હતી. કેમકે તે બન્ને જજ્જો તેમની કુશળતા માટે ઘણુ ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવતા હોવાથી તેમણે તેમને ખાતરીથી જણાવ્યું હતું કે, " સરકારી નોકરીમાં તમે જલદીથી ચઢી જશો અને એક દેશીને મળી શકે એવો ઉચામાં ઉચો ઓદ્દો તમને મળશે. અને કોઈ પણ દેશી રાજ્યમાં ગમે તેવી મોટી જગો પણ સ્વીકારવાથી તમારે તમારી અંગત સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપવો પડશે તથા સભય સ્થિતિમાં

રહેવું પડશે." સર વિલિયમ વેડર્બર્ને પણ આવીજ શિખામણ આપી હતી અને તેમને એક પત્રથી જણાવ્યું હતું કે, "લોક હિત તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તમારે પૂનામાં રહેવું એ વધારે સારૂં છે. લોકહિતના ડહાપણ ભરેલા અને સ્વતંત્ર છતાં વિવેકયુક્ત સાર્વજનિક વિચારો ધરાવવામાં હાલમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં પૂના આગળ પડતું જાય છે. અને મને પોતાને પૂર્ણ ખાતરી છે કે આ સઘળું ઘણે દરજ્જે તમારી જાતની ભવ્ય અસરનું પરિણામ છે. અને જો તે ભવ્ય અસર બંધ પડી જાય તો તેથી ભારે નુકસાન થાય." પોતે શાંત અને એકમાર્ગી સ્વભાવના હોવાથી ઉપરના ચીફ જસ્ટિસોના અભિપ્રાયો તેમની મનોવૃત્તિને સારી રીતે અનુકૂળ થઈ પડ્યા હતા. જો તેઓ તેથી વિરૂદ્ધ રીતે વર્તી કોઈ દેશી રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા હોત તો કદાચ સર સાલારજંગ, સર ટી. માધવરાવ, અને સર રાજા દિનકરરાવ જેવા રાજ્યકાર્યભારકુશળ દેશી ગૃહસ્થોની ટુંકી પણ ચળકતી યાદીમાં પોતાનું નામ ઉમેરી શક્યા હોત.

મિ. રાનડેની નોકરીની નામદાર સરકાર તથા અમલદારવર્ગ તરફથી કેવી કદર થઈ હતી તથા નામીચાં દેશી રાજ્યોનો તેમની કુશળતા માટે કેવો ઉંચો અભિપ્રાય હતો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. હવે સમગ્ર પ્રજાવર્ગ અને પ્રખ્યાત અંગ્રેજ તથા દેશી ગૃહસ્થો તેમના માટે કેવો મત ધરાવતા હતા તે જોવાની જરૂર છે. અને તે માટે મિ. રાનડેની હાઈકોર્ટના જડ્જ તરીકે થયેલી નિમણુકને સર્વ તરફથી કેવી આનંદની લાગણીથી વધાવી લેવામાં આવી હતી તે તરફ દૃષ્ટિ કરીએ.

મિ. રાનડેની મુંબઈ હાઈકોર્ટના એક જડ્જ તરીકે નિમણુક થતાં આખા મુંબઈ ઇલાકામાં અને દેશમાં સર્વત્ર આનંદ અને ઉત્સાહ પ્રસરી રહ્યો હતો, જેનું કંઈક સૂચન આગળ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યારે આ ખબર પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે મિ. રાનડેનો મુકામ શોલાપુરમાં હતો. ત્યાં તેમને આ પ્રસંગે માન આપવાને ભારે તૈયારી કરવામાં આવી હતી. ત્યાંના લોકો તરફથી એક સભા બોલાવી તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું અને ઉમદા શબ્દોમાં તેમની ઘણી પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે પૂનામાં તેમને આપવામાં આવેલા માનની જે કંઇક નોંધ આ પ્રકરણને અંતે આપવામાં આવેલી છે તે પરથી જણાશે કે તેમને તે શહેરમાં મળેલું સન્માન પણ અસાધારણ પ્રકારનું હતું. વળી આ મોટી માનવંતી જગો મેળવવા માટે તેમને અભિનંદન આપનારા સંખ્યાબંધ પત્રો દેશમાંના તેમના અનેક મિત્રો, શુભેચ્છકો, અને પ્રશંસકો તરફથી તેમને મળ્યા હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઇંગ્લાંડથી લૉર્ડ રે, સર જેમ્સ પીલ, સર રાયમંડ વેસ્ટ, અને સર વિલિયમ વેડર્બર્ન જેવા સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો તરફથી પણ તેવા અનેક પત્રો મળ્યા હતા. સર જેમ્સ પીલે પોતાના તા. ૨ જી નવેમ્બર ૧૮૯૩ ના પત્રથી જણાવ્યું હતું કે, "હાઇકોર્ટમાં એક જજ્જ તરીકે તમારી નિમણુક થયેલી વાંચી મને ઘણો સંતોષ થયો. મિ. જસ્ટિસ તેલંગની જગોએ નીમાવું એ ગમે તેવા ઉચ્ચ બુદ્ધિના મનુષ્યને પણ મગરૂર થવા જેવું છે. પણ મારી ખાતરી છે કે તમે તે માનને માટે સર્વત્ર યોગ્ય ગણાશો. દક્ષિણના ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદા સંબંધે તમે ઘણા વર્ષ સુધી બજાવેલી સખત નોકરીની આ યોગ્ય કદર થઈ છે. એક હાઇકોર્ટ-જજ્જની ઉંચી પદવીમાં તમને હું ઘણી ફતેહ અને આબાદી ઇચ્છું છું."

સર રાયમંડ વેસ્ટે તેમના તા. ૩ જી નવેમ્બર ૧૮૯૩ ના પત્રમાં લખ્યું હતું કે:—"હાઇકોર્ટના જજ્જ તરીકે થયેલી તમારી નિમણુક માટે મુબારકબાદી આપવાને હું થોડીક લીટીઓ લખું છું.

જો હું હાલમાં મુંબઈ સરકારની નોકરીમાં હોત તો ખરેખર હું આજ જગો માટે તમારી ભલામણ કરત અને આપણા નામાંકિત અને બુદ્ધિમાન્ મિત્ર મિ. તેલંગના મરણથી ખાલી પડેલી જગો તમારાથી પુરાવાની તજવીજ કરત. હાઈકોર્ટમાં નીમાવાથી તમારા દેશને તથા સામ્રાજ્યને ઉપયોગી થઈ પડવાનો તમને ઘણો વધારે અવકાશ મળશે, કે જે (સામ્રાજ્ય) ને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, દુનિયામાં સઘળા પ્રકારના વ્યવહારના માર્ગો સરળ થઈ પડ્યા છે તેવા ચાલુ સમયમાં, પ્રજાના સંબંધમાં એકસરખા આશય અને અભિલાષાવાળું બનાવવાની, અને રાજ્યવ્યવસ્થાના સંબંધમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સત્તા નીચેના મુલકમાં વસતા વિવિધ જાતના લોકોમાંના રાજ્યકાર્યભારમં કુશળ એવા મનુષ્યોના સમુદાયથી રચવાની જરૂર છે. અલબત તમે રાજ્યદોરી હીલચાલમાં બિલકુલ ભાગ લઇ શકશો નહિ, તોપણ દેશની સામાજિક અને સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવામાં તમે તમારો વગ પૂરતી રીતે ચલાવી શકો તેમ છે. તેમ કરવાથી તમારી મોટી પદવી અને સર્વત્ર સ્વીકારાયલી લાયકાતને લીધે, જ્યાં તમારા દેશીઓને ઘણો લાભ થાય અને જે સરકારના તમે એક અવયવ છો તેને શોભારૂપ થઈ પડે એવું કાર્ય તમે કરી શકશો. બુદ્ધિબળ અને લાયકાતવાળો માણસ, જેને એક વખતે વીસારી દેવામાં આવ્યો હતો અને બીજી વખતે જેનાપર ઈતરાજી બતાવવામાં આવી હતી, તેની પણ આ પ્રમાણે બુજ થાય છે અને તેને બદલો મળી શકે છે એ બીના યુવાન્ વિદ્યાર્થીઓને અને ખાસ કરીને તમારી જાતના યુવાન્ દેશી જજ્જોને ઘણી ઉત્તેજન આપનાર થઈ પડશે. અને મારી ખાતરી છે કે હાઇકોર્ટના દેશી જજ્જો ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે એવી ચાલતી લોકવાયકા મિ. તેલંગના અને તમારા પોતાના દાખલાથી આખરે વધારે સાચી ઠરશે."

મિ. રાનડેના કૉલેજના એક સહાધ્યાયી અને મુંબઈ સરકારની ધારા સભાના સભાસદ મર્હુમ ઑાન. મિ. ઝવેરિલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિકે આ પ્રસંગે તેમના પર લખેલા એક પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, "કેટલાક વખતથી પૂનામાં જે ઘણા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેના તમે આત્મા-મુખ્ય સહાયક છો. પણ મારી ખાતરી છે કે તે શહેરમાં જેમના ઉપર તમારા કામ અને જાતિદષ્ટાંતની સારી અસર થઈ શકે (એટલે જેઓ તમારી પેઠે દેશસેવા કરવા હિમ્મતથી બહાર પડે) એવા બીજા ઘણા ગૃહસ્થો (તમારા સહવાસથી તૈયાર થયેલા) છે." આ પ્રસંગે કલકત્તાના 'અમૃત બજાર પત્રિકા' નામના પત્રે તેમની બુદ્ધિ સંબંધે ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવી જણાવ્યું હતું કે "દેશના જૂદા જૂદા વર્ગના લોકોને તેમની નિમણુકથી આનંદ થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. કેમકે તેઓ એકલા મુંબઈ ઇલાકાના છે એમ નથી, પરંતુ દરેક ઇલાકો તેમને પોતાના ગણવાનો દાવો કરે છે." કલકત્તાના 'ઇંડિયન મિરર' પત્રે નોંધ લીધી હતી કે, "મિ. રાનડેના જેવો બુદ્ધિમાન્ અને સર્વ તરફથી એકસરખી રીતે માન અને પ્રીતિનું પાત્ર થયેલો બીજો મનુષ્ય હિંદુસ્થાનમાં મળવો મુશ્કેલ છે." આ પ્રસંગે મુંબઇનાં તેમજ આખા દેશનાં સઘળાં અંગ્રેજી અને દેશી વર્તમાનપત્રોએ આવી રીતે એકે અવાજે મિ. રાનડેની હાઇકોર્ટના જજ્જ તરીકે થયેલી નિમણુક તરફ પ્રસન્નતા દર્શાવી હતી.

મિ. રાનડેની હાઇકોર્ટના જજ્જ તરીકે નિમણુક થતાં આ પ્રમાણે સર્વ તરફથી દર્શાવવામાં આવેલા અસાધારણ માનને માટે તેઓ ખરી રીતે પાત્ર હતા એવું તેમણે પોતાના તે મહાન્ ઓહ્દાને લગતું કામકાજ પૂર્ણ ન્યાયબુદ્ધિ, નિપુણતા અને ખંતથી બજાવીને સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. તેઓ પોતાની કાર્યદક્ષતા વડે સર્વ કોઇની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા અને કોર્ટના એક આભૂષણ રૂપ થઈ પડ્યા હતા.

" મનુષ્યના ગુણોની ખુજ તેના જીવન સમયે થાય તેના કરતાં તેના મરણ પછી થાય તો તે ગુણોની ખરી કસોટી થયેલી ગણાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે, એક જજ્જ તરીકે મી. રાનડેની કારકીર્દિનાં વખાણ તેમના જીવન સમયે થતાં હતાં, પરંતુ તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમની સફળ કારકીર્દિની શોકોદ્ગારના પ્રસંગોમાં કેવી પ્રશંસા થઈ હતી તે જોવાનું અત્રે ઉપયોગી ગણાશે.

મિ. રાનેડેની હાઇકોર્ટ-જજ્જ તરીકેની કારકીર્દિ કેવી ફતેમંદ અને યશસ્વી નીવડી હતી અને તેની કેવી પ્રશંસા થઈ હતી તે જાણવા સારૂ ઇન્સાફના કામમાં જેઓને તેમની સાથે રહીને કામ કરવું પડ્યું હોય, અથવા જેઓ વકીલ તરીકે તેમની સાથે વખતો-વખત સંબંધમાં આવ્યા હોય, અને તેથી કેવા પ્રકારના ન્યાયાધીશ તેઓ હતા એ જાણવાની જેમને ઉત્તમ તકો મળી હોય તેમના અભિપ્રાયો સર્વ કોઇને માટે અગત્યનું સાધન ગણી શકાય નામદાર વડા જજ્જ સર લૉરેન્સ જેન્કિન્સ, કામચલાઉ ઍડ્વોકેટ-જનરલ ઑાન. મિ. બેસિલ સ્કૉટ, ગવર્મેન્ટ પ્લીડર રા. બ. વી. જે. કીર્તિકર, મુંબઇની સ્મૉલકૉઝ કોર્ટના જજ્જો, તથા ત્યાંના પ્રેસિડેન્સિ મૅજીસ્ટ્રેટો, અને જીલ્લાઓના જજ્જો, વગેરે તેમની તરફ કેવું માન અને પ્રીતિ ધરાવતા હતા તથા તેમના કામથી કેવા સંતુષ્ટ હતા તે તેમના મૃત્યુના સમાચાર મળતાં તે સર્વ માનવંતા ગૃહસ્થોએ તેમને માટે કાઢેલા શોકોદ્ગારો પરથી સહજ જણાઈ આવે તેમ છે. આમાંથી નામદાર વડા જજ્જ, ઍડ્વોકેટ-જનરલ, અને સરકારી વકીલ વગેરેના તેમના વિષેના વિચારો અત્રે ટૂંકમાં આપીશું.

નામદાર વડા જજ્જે તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧ને રોજ નામદાર જજ્જો મેસર્સ કેન્ડી, બદ્રુદીન તૈયબજી, રસલ, ક્રો, વ્હીટવર્થ

અને ચંદાવરકર સાથે હાઇકોર્ટમાં પોતાના આસન પર બિરાજતાં, મિ. રાનડે જેઓ આગલે દિવસે ગુજર્યા હતા, તેમના સંબંધમાં ઍડવોકેટ-જનરલ અને સરકારી વકીલ રા. બ. કીર્તિકરને સંબોધીને નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચારો જણાવ્યા હતા:—

"મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેના મરણથી આપણી કોર્ટને, આ ઇલાકાને, અને હું અતિશયોક્તિ વગર કહી શકું કે, આખા દેશને જે ભારે નુકસાન થયું છે તેને માટે (આપણી દિલગીરી દર્શાવવા) આજરોજ આપણે સૌ અત્રે એકઠા મળ્યા છીએ. અત્રે હાજર થયેલામાંના ઘણાઓ મારા કરતાં તેમની સાથે વધુ લાંબા વખતનું ઓળખાણ અને મિત્રાચારી ધરાવતા હશે. પણ આ કોર્ટના સંબંધમાં જે ટૂંક વખત માટે મારે તેમની સાથે રહેવાનું બન્યું છે તેટલા વખતને માટે પણ તેમના સંબંધમાં આવનાર હરકોઈ માણસ તેમને ઉંચા પ્રકારની સમજશક્તિવાળા, ગંભીર, દિલસોજીની લાગણીવાળા અને ખરો ન્યાય કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાવાળા ન્યાયાધીશ તરીકે પારખી કાઢયા વગર રહી શકે નહિ. તેમનો અભિપ્રાય તેમની જોડે બેસનાર જજજો કિમતી ગણતા અને તેમના ચુકાદાઓ ભવિષ્યમાં તેમના ઉંચા જ્ઞાન અને વિદ્વત્તાના સ્મરણસ્તંભ તરીકે જળવાઈ રહેશે. એમ છતાં આજે આપણે એકઠા મળી તેઓ એક કુશળ અને નામીચા જજજ હતા એટલા માટેજ નહિ, પરંતુ તેઓ એક મહાન્ અને સદ્ગુણી પુરૂષ હતા તે માટે દિલગીરી-કરીએ છીએ. તેમનું પરલોકગમન પ્રજા સમસ્તની એક આપત્તિ સમાન ગણી શકાય તેમ છે. તેમનું મરણ લાગણી અને કરૂણા ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે થયું છે. થોડો વખત જરૂરનો આરામ લઇને પાછા પોતાની અસલ શક્તિ સહિત આપણી સાથે કામમાં જોડાશે એવી આપણે આશા રાખતા હતા તેવામાં

આ તેમનું મૃત્યુ ભયંકર રીતે ઓચિંતુ નીપજ્યું છે. તેઓ સાહિત્યને લગતાં પોતાનાં કિમતી લખાણો તૈયાર કરવામાં રોકાયલા હતા તેવામાં અને તે સઘળા કરતાં તેમની પોતાની કોમ, જેના ભલાને માટે તેઓ ખરા અંતઃકરણથી લાગણી ધરાવતા હતા, તેનાં ઇતિહાસમાંના એક અતિ અગત્યના પ્રસંગે, જે સમયે તેમની ચતુરાઈ, દીર્ઘ દૃષ્ટિ, વિવેકબુદ્ધિ, અને દિલસોજીની લાગણી એ સઘળાની ખાસ જરૂર હતી તેવા અણીના વખતે, તેમને આ દુનિયા છોડી જવું પડ્યું છે. પોતાની કારકીર્દિ દરમિયાન તેઓ પોતાના ઉમદા હેતુઓ અને ધારણાઓ અમલમાં લાવી શક્યા હતા, અને જે માન તેમને વગર મહેનતે મળ્યાં જતાં તે ખરૂં જોતાં, તે તેમના ઉમદા ગુણો અને લાયકાતના પરિણામ રૂપ હતાં. અને હમણાં તેઓ આપણી આગળથી ચાલ્યા ગયા છે, પરંતુ તેમનું નામ એક માનીતી વસ્તુ તરીકે હમેશાં જળવાયલું રહેશે, કેમકે તેઓ આપણે માટે એક સાદા, નિષ્કપટી અને ઉમદા જીવનના દૃષ્ટાંત રૂપી કિમતી વારસો પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે."

નામદાર એડ્વોકેટ-જનરલે પોતાના ઉત્તરના એક ભાગમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:—

"હું મારા જાતિઅનુભવથી જાણું છું કે, જેઓ આ હાઇકોર્ટના આસન પર તેમની (મિ. રાનડેની) સાથે વખતોવખત બિરાજતા અને તેથી તેમના કામ વિષે અભિપ્રાય બાંધવાની જેમને ઉત્તમ તકો મળી હતી, તેઓ એટલે મિ. જસ્ટિસ જાર્ડિન, અને મિ. જસ્ટિસ પાર્સન્સ તેમની ગંભીર ન્યાયબુદ્ધિ, પુરાવામાંથી સત્યાસત્ય શોધી કાઢવાની તેમની ચતુરાઈ, અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના તેમના વિશાળ જ્ઞાન સંબંધી હમેશાં ઘણા ઉંચા અભિપ્રાયો દર્શાવતા હતા.

તેમનો ઉદ્યોગ લગભગ એક કહેવત રૂપ થઈ પડયો હતો અને શારીરિક નિર્બળતા સામે ટક્કર ઝીલવાની તેમની હિમ્મત સર્વ કોઇના જાણવામાં છે. એક ન્યાયાધીશ તરીકે, તેઓ ઘણી લાયકાત ધરાવતા હતા, તોપણ એક લોકપ્રસિદ્ધ પુરૂષ તરીકે અને હિંદુ લોકોમાં ઉદ્ભવ પામેલા ઉત્તમ વિચારોના પ્રેરક તરીકે તો તેમનું નામ હમેશાં સૌથી વધારે સારી રીતે સ્મરણમાં રહેશે. તેમના બુદ્ધિબળ વિષે બે મત છેજ નહિ. અને જે સઘળાઓએ સાર્વજનિક હિતના સવાલો વિષેનાં તેમનાં વિચારવંત ભાષણો વખતોવખત સાંભળ્યાં છે અથવા વાંચ્યાં છે, તેઓને ખાતરી થઈ હશે કે તેમના મરણથી પ્રજામતનો એક નેતા—આગેવાન અને પોતાની સબળ લાગવગનો સુધારા અર્થે અને તેની સાથે જૂની સંસ્થાઓનું વગર વિચાર્યે ઉલ્લંઘન નહિ કરવા માટે ખરા દિલથી ઉપયોગ કરનાર પુરૂષ આપણે ખોયો છે."

હાઇકોર્ટની એપેલેટ સાઇડ જ્યાં મિ. રાનડે પોતે એકલા બિરાજતા ત્યા કામ કરતા સઘળા વકીલમંડળની વતી સરકારી વકીલ રા. બ. વાસુદેવ જગન્નાથ કીર્તિકરે જવાબમાં આપેલા ભાષણને અત્રે પૂરતું સ્થાન આપીશું, કેમકે તેમને મિ. રાનડેનો એક જજ્જ તરીકે અનુભવ મેળવવાની દરેક તક મળી હતી. તેઓ બોલ્યા હતા કેઃ—"અમે હાઇકોર્ટની એપેલેટ સાઇડ પર કામ કરતા સઘળા વકીલો મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેના સંબંધમાં આપ નામદારે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેની સાથે પૂર્ણ રીતે મળતા છીએ. એ ઉત્તમ મહાપુરુષના ઉચ્ચ સ્વભાવ અને સદ્વર્તન સંબંધી અમારી લાગણી બતાવવાને યોગ્ય શબ્દો મને જડી શકતા નથી એ મારે કબૂલ કરવું જોઇએ. તેમની અગત્યની લાંબી કારકીર્દિનું વર્ણન, હું વાપરી શકું તે કરતાં વધારે ઉંચા શબ્દોમાં, અપાવું યોગ્ય છે. એમ કહેવાય છે કે

જ્યારે હૃદય લાગણીથી ઉભરાઈ જાય છે ત્યારે તે લાગણી મુખ દ્વારા બહાર નીકળે છે. એમ છતાં મારા સંબંધમાં તો લાગણીથી હૃદય ઉભરાઈ જતું હોવાથી મુખ યોગ્ય રીતે વિચારો દર્શાવી શકતું નથી. હું મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેને તેઓ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારથી ઓળખું છું. અને હું ખાતરીથી કહું છું કે તેમની કૉલેજની કારકીર્દિ ઉપરથી તેમના વિષે જે આશાઓ રાખવામાં આવી હતી તે સઘળી તેમની જાહેર જીંદગીમાં પૂર્ણ રીતે ફળીભૂત થયેલી છે. તેમના વિશાળ વાંચન અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે તથા ઇતિહાસને લગતી ગુંચવાડાભરેલી અને કઠિણ ખુંચો સમજવાની તેમની શક્તિ વિષે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના જે વિદ્યાર્થીઓએ તે કૉલેજમાં તેમનાં ભાષણો સાંભળ્યાં છે તેમને પૂરતી ખાતરી થયેલી છે. તેમના આ વિષયોને લગતા ઉંડા જ્ઞાનને લીધે તેઓ લોકહિતની વ્યાવહારિક હીલચાલમાં ભાગ લેવાને સારી રીતે લાયક થયા હતા. આવી નૈસર્ગિક (કુદરતી) માનસિક શક્તિવાળો મનુષ્ય પોતાને જે ધંધામાં પડવાનું બની આવે તેમાં નક્કી શ્રેષ્ઠતા મેળવી શકે છે. તેઓએ કાયદાઓનું સૂક્ષ્મ રીતે અધ્યયન કર્યું હતું અને ન્યાય ખાતામાં ટૂંક સમયમાં ઉંચે સ્થાને ચઢી જઈ એટલી બધી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી કે તેઓ આ કોર્ટના આસનપર બિરાજવાને પાત્ર ગણાયા હતા. એક ન્યાયાધીશ તરીકે મિ. રાનડેની કારકીર્દિ એકસરખી રીતે સફળ અને સંતોષકારક નીવડી હતી. કોઈ પણ કેસનો નિકાલ કરતા પહેલાં તેની હકીકતથી તેઓ સંપૂર્ણ રીતે વાકેફ થયા વગર રહેતા નહિ અને ન્યાય આપવામાં બીજા કોઈ બહારના વિચારથી અથવા લાગવગથી દોરવાઈ જતા નહિ. તેમની પાસે કામ કરતા વકીલમંડળના સઘળા મનુષ્યો તરફ તેઓ હમેશાં સભ્યતાથી અને મીલનસારપણાથી વર્તતા અને આવી સંતુલિપાત

નીતિરીતિથી તેમના સંબંધમાં આવનાર સઘળા મનુષ્યોને તેઓ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. નામદાર સાહેબો, મિ. રાનડેના પરલોકગમનથી અમે એક નિખાલસ અંતઃકરણવાળો મિત્ર, એક નિઃસ્વાર્થી સલાહકાર, એક નૈસર્ગિક વિચારશક્તિવાળો પુરૂષ, કુશળ વિદ્વાન્, નિપુણ તત્વજ્ઞાની અને એક પૂર્ણ રીતે વ્યવહારકુશળ પુરૂષ ખોયો છે. ખરેખર અમે એક મૂલ્યવાન્ રત્ન ગુમાવ્યું છે અને તેથી સમગ્ર પ્રજાને કદી ન પૂરાય એવી ભારે ખોટ પડી છે. નામદાર સાહેબો, અમે આવા પુરૂષના મરણ માટે શોક કરીએ છીએ—અરે, ખરા દિલથી દિલગીર થઇએ છીએ."

મિ. જસ્ટિસ્ પાર્સન્સ, જેઓ મિ. રાનડે સાથે કેટલાક વર્ષ સુધી સહન્યાયાધીશ તરીકે બિરાજ્યા હતા, તેઓ ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના એપ્રિલમાં નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ ઇંગ્લાંડ ગયા ત્યારે હાઇકોર્ટના વકીલમંડળ તરફથી તેમને આપવામાં આવેલા માનપત્રના પ્રત્યુત્તરમાં મિ. રાનડે સંબંધી આ પ્રમાણે બોલ્યા હતાઃ—" હું મારા મિત્ર મિ. રાનડે સાથે આ સ્થળે ઘણાં વર્ષ સુધી બેઠો છું. એમના જેવા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા અને પોતાના દેશી ભાઇઓના વર્તન અને પ્રમાણિકપણાને લગતો વિશાળ અનુભવ ધરાવનારા ગૃહસ્થની સાથે રહીને મને કામ કરવાનું મળ્યું તેથી મને કેટલી બધી સગવડ મળી છે એ જણાવવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે."

મિ. જસ્ટિસ્ પાર્સન્સની વિદાયગીરી વખતે 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' પત્રે મિ. રાનડેના સંબંધમાં આવી રીતે નોંધ લીધી હતીઃ— "ઘણાં વર્ષ સુધી તેઓ (મિ. પાર્સન્સ) મિ. જસ્ટિસ રાનડે સાથે એકજ કોર્ટમાં બિરાજ્યા છે. તેમની જોડ એવી હતી કે તે ઘણા વખત સુધી યાદ આવતાં દિલગીરી થયા વગર રહેશે નહિ. તેઓ

એક બીજાને પોતાના જ્ઞાનથી સહાયભૂત થઈ પડ્યા હતા. મિ. રાનડે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના પોતાના અનુપમ જ્ઞાનનો અને તેમની કોર્ટમાં કામમાં આવતા બીજા સંખ્યાબંધ ધારાઓના અનુભવી જ્ઞાનનો લાભ આપતા. જે પ્રસંગે તેમના સાથીજજ્જને, તેમના પોતાના અનુભવ છતાં, જરૂર પડતી તે પ્રસંગે પોતાના દેશી ભાઇઓ સંબંધી તેમનુ જ્ઞાન ઇન્સાફની બાબતપર અંજવાળું પાડવામાં વારંવાર ઉપયોગી થઈ પડતું."

મિ. જસ્ટિસ (હાલમાં સર જૉન) જાર્ડિન, જેઓ મિ. પાર્સેન્સ પહેલાં મિ. રાનડે સાથે હાઇકોર્ટના આસન પર બિરાજતા, તેઓએ તેમની વિધવા પર મોકલેલા એક આશ્વાસનપત્રમાં તેમના વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—"તેમણે ઇતિહાસ અને સાહિત્ય બન્નેની ઘણી સેવા બજાવી છે. સાંસારિક સુધારાઓમાં તેઓ ડહાપણ અને હિમ્મતવાળા હતા, તથા હાઇકોર્ટના પોતાના ઓદ્ધાને લગતા કામકાજમાં હું ખાતરીથી કહું છું કે તેઓ વિદ્વાન્ અને કુશળ હતા, અને તેઓ એટલા બધા અનુભવી અને મહેનતુ હતા કે તેમના ચુકાદાઓ અત્યંત માનનીય ગણવામાં આવતા."

આ પ્રમાણે મિ. રાનડેની હાઇકોર્ટના જજ્જ તરીકેની કારકીર્દિ સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ નીવડી હતી અને સર્વ તરફથી તેમના કામની એકસરખી પ્રશંસા થતી હતી એ ઉપર ટાંકેલા અભિપ્રાયો ઉપરથી દેખાઈ આવે તેમ છે. આ ઉપરાંત અન્ય અનેક નામાંકિત ગૃહસ્થો તરફથી તેમના સંબંધમાં આવાજ અભિપ્રાયો વખતોવખત દર્શાવવામાં આવ્યા હતા અને આવે છે.

મિ. રાનડેએ હાઇકોર્ટના જજ્જ થતા પહેલાં પૂના શહેરમાં ઘણાં વર્ષ પર્યંત નોકરીના અંગે રહી તે શહેરની ઘણી અમૂલ્ય સેવાઓ

બજાવી હતી. આના સંબંધમાં સર આક્લંડ કોલ્વિન, સર રીચર્ડ ટેમ્પલ, સર આલ્ફ્રેડ લાયલ, મિ. સોલ્ટર અને સર માઇકલ વેસ્ટ્રોપે અને મૅાન. મિ. ઝવેરિલાલ વગેરેએ પોતાના પત્રોમાં ઉલ્લેખ કરી તેમને યોગ્ય અભિનંદન આપ્યું હતું એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. તો તે સેવાઓ કેવી હતી અને તેના બદલામાં પૂનાવાસીઓએ તેમની કેવી કદર કરી હતી તેને લગતી કેટલીક હકીકત આપણે અત્રે આપીશું તો તે અસ્થાને ગણાશે નહિ.

પૂનાના ફર્સ્ટ ક્લાસ સબ-જજ્જ નીમાવાથી મિ. રાનડેએ તે શહેરમાં ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના નવેમ્બર માસમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના નવેમ્બરમાં મુંબાઈ હાઇકોર્ટના જજ્જ તરીકે નિમણુક થવાથી મુંબાઈ જવું થયું ત્યાં સુધીનાં ૨૨ વર્ષ પર્યંત તેમને પૂનામાં નિવાસ કરવાનું બની આવ્યું હતું. વચગાળે નાશક અને ધૂળિયે બદલી થયાથી માત્ર ત્રણ વર્ષ તેમને પૂનાથી બહાર જવું પડ્યું હતું. પૂના શહેર સાથેના આટલા લાંબા વખતના સંબંધ દરમિયાન તેમણે પોતાના અથાગ ઉદ્યોગ અને ખંતવડે ખરી સ્વદેશકલ્યાણની લાગણીને લીધે તે શહેરમાં અનેક સભાઓ અને સંસ્થાઓ ઉભી કરી લોકોમા અસાધારણ જાગૃતિ ફેલાવી દીધી હતી. ટૂંકામાં આ અરસામાં પૂના શહેરમાં રાજ્યદ્વારી, સાહિત્ય સંબંધી, વ્યાવહારિક, ધાર્મિક અને ઉદ્યોગ તથા અર્થશાસ્ત્રને લગતી બાબતો સંબંધે જે જે વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓએ દેખા દીધા હતા તે સઘળી મિ. રાનડેની પ્રેરણાનુંજ પરિણામ હતી. તે શહેરમાં મનુષ્યજાતના ઉદ્યોગોને લગતાં જે કોઇ કારખાનાં ઉભાં થયાં હતાં તે સઘળામાંનાં કોઈ પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, કોઈ પોતાને રસ્તે ચલાવવા માટે, તો કોઈ પોતાની વ્યવસ્થામાં થયેલા અગત્યના સુધારા માટે અથવા આબાદી માટે એમ કોઇને કોઈ રીતે તેમનાં આભારી હતાં. જે સઘળી

સંસ્થાઓ અને કારખાનાંઓ સાથે તેમનો સંબંધ જોડાયો હતો તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. સાર્વજનિક સભા.
૨. તે સભાનું ત્રિમાસિક પત્ર.
૩. હીરા બાગમાં બંધાવેલું ટાઉન હૉલનું મકાન.
૪. પૂના નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરિનું હાલનું મકાન.
૫. ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સો. (વિચાર ચલાવવા મળેલી સભાઓ.)
૬. ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનો.
૭. ઉદ્યોગોત્તેજક મંડળી.
૮. રે મ્યુઝીઅમ. (સંગ્રહસ્થાન.)
૯. રૂ અને રેશમ કાંતવાની તથા વણવાની કંપનિ.
૧૦. ધાતુના ઘાટ બનાવનારી કંપનિ.
૧૧. ફર્ગ્યુસન કૉલેજ.
૧૨. સ્ત્રીઓની હાઇસ્કૂલ.
૧૩. વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સ્લેશન સોસાઇટિ.
૧૪. લવાદ અથવા પંચાતી કોર્ટ.
૧૫. સભ-જજોનું કૉન્ફરન્સ.
૧૬. પૂના મર્કેન્ટાઇલ બૅન્ક.
૧૭. પ્રાર્થના સમાજ મંદિર.
૧૮. વક્તૃત્વોત્તેજક સભા.
૧૯. દેશી સાહિત્યોત્તેજક સભા.
૨૦. પૂના સમર લેક્ચર્સ. (ઉનાળાની મોસમમાં ભાષણો આપનારી મંડળી.)
૨૧. પૂના રંગશાળા.
૨૨. રે પેપર મિલ. (કાગળ બનાવવાનું કારખાનું.)

આ ટીપ જો કે લાંબી જણાય છે તોપણ કદાચ કેટલાંક બીજાં નામો ઉમેરવાં રહી ગયાં હશે. વગર સંબંધનાં નામ તો તેમાં ખલજ થયાં નથી. આ ઉપરથી એટલુંજ માત્ર જાણવાનું છે કે મિ. રાનડેની પ્રેરણાથી કેવી જાદુઈ રીતે સઘળા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પૂનામાં એકી વખતે જાગ્રત થઈ શકી હતી ! આ જૂદાં જૂદાં ખાતાંઓ સાથે કેવા પ્રકારનો તેમનો સંબંધ જોડાયો હતો તેનું અત્ર સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરી જઇએ.

આ સઘળી સંસ્થાઓમાં સૌથી પહેલવહેલા મિ. રાનડે પૂનાની પ્રખ્યાત સાર્વજનિક સભાના સંબંધમાં આવ્યા હતા. આ સભા જોકે શરૂઆતમાં મર્હુમ મિ. ગણેશ વાસુદેવ જોશી, જેમનું નામ તે સભાના મકાન સાથે જોડવામાં આવ્યું છે, તેમના પ્રયાસથી સ્થપાઈ હતી, તોપણ તે કેટલાક સમય પર્યંત મહત્ત્વ ધરાવનારી થઇ પડી તે તો મિ. રાનડેના પ્રતાપથીજ. તે સમયના સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નો સંબંધે જે વજનદાર, સપ્રમાણ, વિચારવંત અને સુંદર શબ્દોમાં ઘડાયલાં અરજીપત્રો તે સભા તરફથી સરકારને રજુ કરવામાં આવતાં તે સઘળાંમાંનાં કેટલાંક તેમનીજ કલમથી લખાતાં તો કેટલાંક તેમની તરફથી મળેલી સલાહ મુજબ તૈયાર થતાં. તે સઘળાં અરજીપત્રો સરકાર તરફથી સભ્યતાપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવાતાં એટલુંજ નહિ, પણ તેથી લોકોની દૃષ્ટિમાં સભાનું ગૌરવ વધતું અને હિંદુસ્થાનની તે સમયની કોઇ પણ રાજ્યકીય સવાલો ચર્ચનારી સંસ્થાને નહિ મળેલી પ્રતિષ્ઠા તેણે સંપાદન કરી હતી. આ સભાએ મિ. રાનડેની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા નીચે ઈ. સ. ૧૮૭૬–૭૭ ના દુષ્કાળ સમયે લોકોની ઘણી પ્રશંસાપાત્ર સેવા બજાવી હતી. પણ અફસોસની વાત છે કે આ સભા હાલમાં કમનસીબે તેના

વ્યવસ્થાપકોના માંહોમાંહેના કુસંપથી અને બીજાં કેટલાંક કારણોને લીધે છેક મૃતઃપ્રાય સ્થિતમાં આવી પડી છે અને તેના પૂર્વ સ્વરૂપનાં હાડપિંજરની હાલત ભોગવે છે. તેની હાલની સ્થિતિ સાથે તેની પૂર્વ સ્થિતિની સરખામણી કરતાં "અરે! મહાન્‌ની પણ કેવી પડતી થાય છે!" એમ હરકોઈ મનુષ્યથી કહ્યા વગર રહેવાય તેમ નથી.

આ સભાનું ત્રિમાસિક પત્ર પ્રકટ કરવાનું કામ મિ. રાનડેએ એકલાએજ માથે લીધું હતું અને તેમાં રાજ્યદ્વારી, અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી અને ઉદ્યોગ વગેરેને લગતા વિષયો આવતા. આ લેખો સંબંધે મુંબઇનું 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' પત્ર મિ. રાનડેના મરણની નોંધ લેતાં જણાવે છે કે, "તે પત્રમાં પ્રકટ થયેલા લેખો, તેમના ઉત્તમ નિબંધોના નમૂના છે, અને તેમને હાલ બંધ થયેલા એક પત્રનાં પાનાંઓમાં સડવા દેવા કરતાં તેમના (મિ. રાનડેના) યુવાન્ મિત્રોએ એક પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરી અંધકારમાં પડી રહેવા ન દેવા જોઇએ."

ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સો અને પ્રદર્શનો, લવાદ અથવા પંચાતી કોર્ટ, પૂનાની ઉનાળામાં ભાષણો આપનારી મંડળી, ટાઉન હૉલ અને પ્રાર્થના સમાજ મંદિર એટલાં તો મુખ્યત્વે કરીને મિ. રાનડેના ઉદ્યોગનું પરિણામ હતાં. પ્રાર્થના સમાજના મંદિરના સંબંધમાં તે જગો સાંકડી ગલીમાં આવેલી છે, અને તેની આજુબાજુનો ભાગ અસ્વચ્છ અને અનારોગ્યવાળો છે એનો વિચાર કરીને જ્યારે તેમને કોઇએ કહ્યું કે, 'મંદિરને માટે તમે અયોગ્ય જગો પસંદ કરી છે,' ત્યારે તેમણે હસીને જવાબ દીધો, 'આપણે આ જગોએ નરકનું સ્વર્ગ બનાવવા ધારીએ છીએ.' આમાં સત્ય વાત એ હતી કે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છતાં મંદિર માટે વધારે સારી જગો મળી શકી નહોતી તેથી તેવી જગો ઉપયોગમાં લેવાની તેમને જરૂર પડી હતી.

ર પેપર મિલના સ્થાપકો-પૂનાના નામાંકિત પદમજી કુટુંબવાળાઓને મિ. રાનડે તરફથી જે મદદ મળી હતી તેનો તે કુટુંબના વડા, સરદાર ખાન બહાદુર દોરાબજી પદમજીએ (એમને મિ. રાનડે તેમની મ્યુનિસિપાલિટિને લગતી લાંબી અને સુપ્રસિદ્ધ કારકીર્દિને લીધે હાસ્યવિનોદમાં પૂનાના લૉર્ડ મેયર કહેતા) મિ. રાનડેના મૃત્યુ પછી તેમના કુટુંબ પર જે દિલાસાપત્ર લખ્યો હતો તેમાં યોગ્ય સ્વીકાર કર્યો હતો.

રેશમ અને રૂ કાંતવાની અને વણવાની કંપનિની સેવા મિ. રાનડેએ તેને તેના ઉપર એક વખતે તેનો નાશ થવાના આવી પડેલા ભયમાંથી બચાવીને સારી રીતે બજાવી હતી.

પૂના નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરિ પણ લગભગ તેવીજ રીતે મિ. રાનડેની આભારી છે. કેમકે જે ભવ્ય મકાનની અંદર હાલ તે આવેલી છે તે તેમના પ્રયાસ અને લાગવગથી ઉભું થયેલું છે. પહેલાં આ લાઇબ્રેરિ બુધવારવાડાવાળા મહેલમાં હતી, પરંતુ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તે મકાન આગથી નાશ પામવાથી લાઇબ્રેરિનાં સઘળાં પુસ્તકો પણ નાશ પામ્યાં હતાં. પણ 'પેન્શન લીધા પછી તેઓ લોકોને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી થઈ પડતા નથી અને પોતાનો સમય વ્યર્થ ગુમાવે છે,' એવો પેન્શનરો પર મૂકવામાં આવતો અપવાદ પેન્શન લીધા પછીની પણ પોતાની ઉદ્યોગી અને ઉપયોગી કારકીર્દિ વડે ખોટો પાડી બતાવનાર મર્હુમ રા. બ. વિષ્ણુ બાલકૃષ્ણ ભીડેની સહાયવડે, મિ. રાનડેએ ઉદારતાથી અને સરકાર તેમ લોકો પાસેથી મદદ મેળવી એક મોટું ફંડ એકઠું કરી હાલનું મકાન એક બીજા પેન્શનર શિલ્પશાસ્ત્રી અને ઇજનેર રા. બ. વી. બી. કાનિટકરના દેખરેખ નીચે તૈયાર કરાવ્યું હતું, અને તે

લાઇબ્રેરિને તેની હાલની સ્થિતિમાં મૂકી જવાને પોતાનાથી બન્યો તેટલો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ લાઇબ્રેરિના લાગતાવળગતાઓએ પોતાનો આભાર દર્શાવવા એક હિંદુ કારીગરે તૈયાર કરેલી મિ. રાનડેની આખા કદની છબી તે મકાનના ઓરડામાં મૂકી તેને શણગાર્યો છે.

હાલની ડેક્કન વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સ્લેશન સોસાઇટિ (મરાઠી ભાષામાં ભાષાંતર કરી પુસ્તકો પ્રકટ કરનારી દક્ષિણની મંડળી) પણ પોતાના પુનરુદ્ધાર માટે મિ. રાનડેના પ્રયાસની આભારી છે. તેમણે તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો એટલુંજ નહિ, પણ તેને માટે નાણાંની એક મોટી રકમ મેળવી, જેનું વ્યાજ દરવર્ષે રૂ. ૧૫૦ આવે છે. આ સંબંધમાં ડૉ. ભાંડારકરે, પોતાના આ મર્હુમ મિત્રની છબી ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા પૂનાના કલેક્ટરના હાથે તા. ૨૭ મી એપ્રિલ સને ૧૯૦૧ ને રોજ થઇ ત્યારે પોતે આપેલા એક ટૂંકા પણ રસિક ભાષણમાં ગઃ--પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:—" આ નામની શુમારે ૨૦ વર્ષ ઉપર એક મંડળી હતી. પરંતુ તે બંધ પડી ગઈ હતી. તે મંડળીની નાણાંની રકમ મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી એકાઉન્ટન્ટ-જનરલને ત્યાં જમાં મૂકેલી હતી. કેટલાંક વર્ષ સુધી તે રકમને માટે દાવો કરનાર કોઈ ન મળવાથી તેનું વ્યાજ વધ્યાં જતું હતું. મિ. રાનડેના પ્રયાસથી આ રકમ ખોળી કાઢવામાં આવી અને તે મળવા સરકારને અરજ કરવામાં આવતાં તે રકમ સરકારે હાલની ડેક્કન વર્નાક્યુલર સોસાઇટિને સ્વાધીન કરી હતી." વારંવાર એવું કહેવામાં આવે છે કે જો મિ. રાનડેએ સરકારી નોકરીરૂપી રૂપેરી બેડી પહેરી ન હોત તો પોતાના દેશને માટે તેમણે જે કાંઈ કર્યું છે તેના કરતાં પણ વધારે કરી શક્યા હોત. પણ આ વાતમાં ઝાઝું મન જણાતું નથી.

કેમકે જો તેમણે ન્યાયખાતામાં મોટા ઓદ્દાઓ ભોગવ્યા ન હોત અને એક ખાનગી ગૃહસ્થ તરીકે તેઓ રહ્યા હોત તો દેશના કલ્યાણને માટે જે મોટી લાગવગ તેઓ વાપરી શક્યા તેતે ભાગ્યેજ વાપરી શક્યા હોત. દાખલા તરીકે, ડેક્કન વર્નાક્યુલર સોસાઇટિના લાભ માટે ઉપર જણાવેલી નાણાંની રકમ માટેની તેમની માગણી જેટલી ત્વરાથી સરકારે સ્વીકારી તેટલી ત્વરાથી કોઈ ખાનગી ગૃહસ્થની માગણી ભાગ્યેજ સ્વીકારી હોત. તેમજ કાયદેસર પગલાં ભર્યા વગર સર મંગળદાસ નથ્થુભાઇએ પોતાના વિલમાં ઠરાવેલી નાણાંની રકમ યુનિવર્સિટિ માટે ભાગ્યેજ કોઈ ખાનગી ગૃહસ્થ મેળવી શક્યો હોત. આ સંબંધમાં બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે.

મિ. રાનડેની પૂના શહેરની સેવાઓના સંબંધમાં, તેમની ગઇ પુણ્યતિથિને દિવસે મુંબઇની 'હિંદુ યુનિયન ક્લબ' સન્મુખ વંચાયલા નિબંધમાં તે નિબંધના લેખક અને મિ. રાનડેના એક મિત્ર મિ. અગાશે જણાવે છે કે,"ઇ.સ. ૧૮૭૩ પહેલાં પૂનામાં ફક્ત એકજ જાહેર સંસ્થા હતી. આ જાહેર સંસ્થા તે તે સમયે બુધવારવાડામાં આવેલી નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરિ હતી. તે વખતે તે શહેરમાં જ્ઞાતિના રિવાજોનું ઉલંઘન કરનાર—મર્હુમ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપલૂનકર જેવા કોઈ બ્રાહ્મણને જ્ઞાતિ બહાર મૂકવા માટે જ્ઞાતિની સભા મળતી અથવા તો કોઇ આવ્યો ગયો વિદ્વાન્ પરોણો ભાષણ આપનાર હોય ત્યારે સભા ભરવામાં આવતી. તે સિવાય ત્યાં બીજી કોઈ પણ જાતની હીલચાલ જોવામાં આવતી નહિ. મિ. રાનડેએ પૂનાને જીવન બક્ષ્યું—ત્યાંના કાર્યદક્ષ જનોના મંડળના જીવન રૂપી રક્ત તેમણે ઔદ્યોગિક, રાજ્યકીય, સામાજિક, કેળવણીને લગતા અને ધાર્મિક વિષયો રૂપી નીકોમાં છૂટથી વહેતું કર્યું. એમનાજ વખતમાં પૂના જાહેરમાં આગળ પડતું થયું અને

હિંદુસ્થાનનો બાકીનો ભાગ તેનું કહેવું માન અને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો અને તેમાંથી પોતાને માટે યોગ્ય માર્ગ યોજી કાઢતો થયો."
આ પછી, જૂની લાઇબ્રેરિને માટે વધારે સગવડભરેલું મકાન અને સાર્વજનિક સભા માટે શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક મકાન, એક સારી લાઇબ્રેરિ અને તેના કાયમના નિભાવ માટે એક સારૂં ફંડ મેળવીને, ઔદ્યોગિક હીલચાલ માટે શુક્રવાર પેઠમાં વાકડેના વાડાવાળું મકાન, પ્રાર્થનાસમાજ માટે એક સુંદર મંદિર, કન્યાઓની હાઇસ્કૂલ, જે તેમના અને મર્હુમ મેશર્સ પંડિત, નૂળકર અને ભીડે વગેરેના બનેલા તેમના સહાયક મંડળના પ્રયત્ન વગર કદી હયાતિમાં આવી શકી ન હોત, તેને માટે ખાસ પાગાનું મકાન, અને પૂનાના લોકો સારૂ માંગલિક મેળાવડાઓ માટે હીરાબાગનું મકાન, જ્યાં હાલમાં ડેક્કન ક્લબ નામની સભાનું સ્થાન છે અને જ્યાં મોટા મોટા અમલદારો સાંસારિક મેળાવડાઓમાં એકઠા મળે છે—એમ જૂદી જૂદી જાહેર સંસ્થાઓ માટે મિ. રાનડેએ યોગ્ય મકાનો મેળવીને અને અન્ય રીતે કરેલી સહાયના સંબંધમાં તેમણે યોગ્ય સૂચન કર્યું હતું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૨૨ વર્ષના અરસામાં પૂનામાં ઉદ્ભવ પામેલી લગભગ સઘળી પ્રવૃત્તિઓ માટે મિ. રાનડેને જ માન ઘટે છે એમ જણાવવામાં એવો હેતુ રહેલો નથી કે તેમાં બીજા કોઇએ ભાગ લીધો નથી. મિ. રાનડેનું કામ જૂદી જૂદી લોકહિતની હીલચાલો ઉત્પન્ન કરવાનું અથવા તેનું ઉપરીપણું લેવાનું હતું. બીજી બાબતોમાં ગમે તેવા મત ધરાવતા હોય પરંતુ પોતાને જે કાર્યમાં જરૂર હોય તેમાં મદદ કરી શકે એવા જૂદી જૂદી વૃત્તિઓવાળા મનુષ્યોના ઉન્માદને તેઓ છટથી પોતાના કામમાં લેતા. પૂનામાં ઉદ્ભવેલી જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓમાં બીજાઓના પ્રયત્નો સાથે મિ.

રાનડેએ લીધેલા ભાગની તુલના કરતાં માલૂમ પડે છે કે, જ્યારે બીજાઓની પ્રવૃત્તિ શરીરના બીજા અવયવોના વ્યાપાર સમાન ગણાય ત્યારે મિ. રાનડેની પ્રવૃત્તિ મગજના વ્યાપાર જેવી ગણાય. પોતાના કામમાં મદદ કરી શકે એવા મનુષ્યો પોતાની આસપાસ એકઠા કરવાની મિ. રાનડેમાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. સરકારને કોઈ બાબત વિષે મોકલવાનું અરજપત્ર તૈયાર કરવાનું, કે સભાના ત્રિમાસિક પત્ર માટે કોઈ લેખ લખવાનું, અથવા કોઈ સંસ્થા કે સભાની વ્યવસ્થાનું કામ, એ વગેરેમાંનું જે જેનાથી બને તે તેને સોંપવામાં આવતું. અને તેમની મોહક રીતભાતથી, મીઠા સ્વભાવથી અને જાતે અથાગ કામ કરનાર હોવાથી તેમના પોતાના દાખલાથી તે સઘળા મનુષ્યોને એવી જાદુઈ અસર થતી કે પોતાને સોંપવાનું કાર્ય તુરત ઉત્સાહથી કરવાને તેઓ આવીને હાજર થતા. આવા ગૃહસ્થોમાં પૂના સાર્વજનિક સભાના પિતા મર્હુમ મિ. ગણેશ વાસુદેવ જોશી મુખ્ય હતા. તેઓ એક મનુષ્યશરીર રૂપ હતા, જેના પ્રેરક આત્મા મિ. રાનડે હતા. વળી મર્હુમ મિ. સીતારામ હરિ ચિપલુનકર, મર્હુમ રાવ બહાદુરો વિષ્ણુ બાલકૃષ્ણ સોહોની, વિષ્ણુ મોરેશ્વર ભીડે અને ચિંતામણ નારાયણ ભટ, ઑન. પ્રોફેસર ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે, જેમના ખભા ઉપર મિ. રાનડેના પ્રજાહિત કરવાના કર્તવ્યનો જબ્બો પડતો હોય એમ જણાય છે (એટલે જેઓ લોકહિતની ઘણી ખરી બાબતોમાં મિ. રાનડેની જગો પૂરશે એમ જણાય છે) તેઓ, અને મિ. શિવરામ હરિ સાઠે, આ ગૃહસ્થો પણ મિ. રાનડેના મજબૂત સહાયકો હતા.

ફર્સ્ટ ક્લાસ સબ-જડ્જ તરીકે, સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના જડ્જ તરીકે, અને છેવટે ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદાની રૂએ

નીમાયલા સ્પેશ્યલ જડ્જ તરીકેની પોતાની ૨૨ વર્ષની લાંબી કાર-કીર્દિની અંદર પોતાના બુદ્ધિપ્રાબલ્ય અને નિષ્પક્ષપાતીપણા વડે પોતાના ઓદ્ધાની ફરજો બજાવ્યા ઉપરાંત સ્વદેશહિતની લાગણીથી પૂના શહેરની ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણી ભારે સેવા તેમણે બજાવી હતી. અને એ શહેરમાં તેમણે એટલી બધી પ્રીતિ અને લાગવગ સંપાદન કર્યાં હતાં કે (ડૉ. જે. પોલન જેવા સરકારના માનવંતા અમલદાર તરફથી) તેમને 'પૂનાના માત્ર મુકુટ રૂપ ચિહ્ન વિનાના રાજા' (uncrowned King of Poona) એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે તેઓ પૂનામાં પહેલવહેલા આવ્યા ત્યારે તે ભાગ્યેજ સારી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું હતું. બહારની દુનિયાને તે પેશવાની ખંડિયેર થઈ ગયેલી રાજ્યધાની તરીકે અને એક બાજુએ જૂના વિચારના બ્રાહ્મણોના અને બીજી બાજુએ પૂર્ણ નાસ્તિકતાવાળા મનુષ્યોના મુખ્ય સ્થળ તરીકે જણાયલું હતું. પણ મિ. રાનડેના નિવાસ દરમિયાન તે એટલું બધું આગળ પડતું થયું હતું કે તે મહારાષ્ટ્રને અભિમાન કરવાનું, મુંબાઇને ઈર્ષ્યા કરવાનું, અને હિંદુસ્થાનના બાકીના ભાગને આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ થઈ પડયું હતું. અને માનુષિક ઉદ્યોગની જૂદી જૂદી શાખાઓમાં તેણે એટલી બધી નામના મેળવી હતી કે પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ પોપે તત્ત્વજ્ઞાની ન્યૂટનને માટે મૃત્યુલેખ તરીકે જે ટૂંક બનાવી હતી તે યોગ્ય ફેરફાર સાથે મિ. રાનડેને લાગુ પાડવાને હરકોઇને મન થાયઃ—

અનુષ્ટુપ્.

પૂના અને પુનાવાસી, હતાં સૌ અંધકારમાં;
પ્રભુ કે', "रानडे जन्मो," આવ્યાં સર્વ ઉજાસમાં.

આ એક અતિશયોક્તિ કહેવાય, પણ મિ. રાનડેના પૂનામાંથી

વિદાય થયા બાદ તેમણે જન્મ આપેલા ઉદ્યોગો અને પ્રવૃત્તિઓની વૃદ્ધિ થવાને બદલે ત્યાં કેટલી બધી બુદ્ધિની મંદતા, જડતા અને બેદરકારી ઉત્પન્ન થઈ છે અને નજીવી બાબતો વિષે કેટલો બધો કલહ થાય છે તથા જે જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ તેમની પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થઈ હતી તે કેટલી બધી નબળી પડી છે, અથવા તો તદ્દન નાશ પામી છે એ સઘળાનો જ્યારે વિચાર કરીએ ત્યારે તે અતિશયોક્તિ નથી એમ જણાયા વગર રહેશે નહિ.

આમ છતાં સંમતિ વયનો કાયદો ઘડાયો ત્યારે અને જાણીતો થયેલો રૂખ્માબાઈનો કેસ ચાલતો હતો તેવામાં તે બાબતોને લીધે પૂનામાં ઉઠેલા ભારે ખળભળાટના સમયે તે શહેરનાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાં તેમની સામે દ્વેષયુક્ત ભાષામાં જે સખત લખાણો પ્રકટ થયાં હતાં તે પરથી અનુમાન કરતાં એવી ધાસ્તી લાગતી હતી કે જેવી રીતે એરિસ્ટાઈડીસ અને ડેમોસ્થનીસ તરફ એથેન્સ શહેર અનુપકારી નીવડ્યું હતું તેવી રીતે પૂના પણ પોતાના આ હિતચિંતક તરફ અનુપકારી નીવડશે. પરંતુ પૂનાને માટે એ ઘણી શોભા આપનારી વાત છે કે તેમ બનવા પામ્યું નહિ. પણ તેથી ઉલટું ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં જ્યારે મિ. રાનડેએ, હાઈકોર્ટના જજ્જ તરીકે તેમની બદલી થતાં, તે શહેર છોડ્યું ત્યારે તેણે ઘણો આનંદોત્સવ બતાવી તેમને ઘણું ભારે અને અપૂર્વ માન આપી પોતાની આભારની લાગણી દર્શાવી હતી. જે જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ તેમના શ્રમથી ઉદ્દભવ પામી હતી અથવા જે તેમની તરફથી મળતી સલાહ માટે કે તેમના અધ્યક્ષપણા માટે અથવા અન્ય કોઈ રીતે તેમની આભારી હતી તે સઘળી તેમના વિદાય થવાના સમયે તેમને માન આપવામાં એક બીજાની સાથે હરીફાઈમાં પડી હતી. સોમવાર તા.

૧૩ મી નવેમ્બર ૧૮૯૩ થી સોમવાર તા. ૨૧ મી નવેમ્બર સુધીનું બરોબર એક અઠવાડિયું પૂનામાં આ કામ માટે ગાળવામા આવ્યુ હતું ખાણાની મિજલસો, પાનસોપારીની બેઠકો, દારૂખાનાંના દેખાવ વગેરે તે સમયનુ મુખ્ય કામ હતું. અને આ પ્રમાણે જેને, કેટલાક મનુષ્યો તરફથી તેમના નામ પરથી તે સમયે 'મહાદેવોત્સવ' કહેવામાં આવ્યો હતો એવો ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. એમ જણાવવામા આવે છે કે હાલમાં જીવતા માણસોની યાદગીરીમાં પૂનાના કોઈ પણ સરકારી અમલદારને પહેલા એટલું બધું ઉપગઉપરી અને સાર્વજનિક માન મળ્યુ નહોતું. મિ. રાનડે પોતે પૂના શહેર માટે અસાધારણ લાગણી ધરાવતા હતા એ તો નિ:સંશય છે. તે શહેર છોડી જતી વખતે તેમણે એક રાજાને શોભા આપે એવી રૂ. ૨૫૦૦૦ ની મોટી રકમની બક્ષિસ તે શહેરની જૂદી જૂદી ઉપયોગી સસ્થાઓને કરી હતી. આ આંકડો જાન્ છળથી વધારીને તેમના વસિયતનામામા રૂ. ૫૦૦૦૦ નો ઠરાવવામા આવ્યો છે એવું કહેવાય છે.

હવેનાં પ્રકરણોમા જૂદી જૂદી બાબતોમા મિ. રાનડેએ બજાવેલી દેશસેવા અને તે સબધે તેમના વિચારોનું અવલોકન આપવામા આવશે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સંસારસુધારો.

મિ. રાનડે યુનિવર્સિટિની જૂદી જૂદી ચઢતી પરીક્ષાઓ ઘણા માન સાથે પસાર કરવામાં અને તે પછી સરકારી નોકરીમાં જોડાઇને તેને લગતી પોતાની ફરજો ઉત્તમ રીતે બજાવી એક પછી એક ચઢતા હોદ્દાઓ મેળવવામાંજ માત્ર પોતાને કૃતાર્થ માની બેસી રહ્યા નહોતા. આરંભમાંથીજ દેશનું હરેક રીતે કલ્યાણ કરવાના વિચારો તેમને થવા માંડ્યા હતા. તેમણે દેશની ઉન્નતિ અર્થે પોતાની પ્રવૃત્તિ જૂદી જૂદી કર્તવ્યભૂમિકાઓમાં વહેંચી નાંખી હતી. સાંસારિક સુધારો, ધાર્મિક અને રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ, વિવિધ પ્રકારે સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના અને દેશના ઉદ્યોગોદ્ધાર અર્થે પ્રવૃત્તિ એ વગેરે મિ. રાનડેની દેશસેવાના વિષયો હતા, જેમાં તેમણે પોતાને ઇશ્વરે બક્ષેલા બુદ્ધિબળનો હરેક રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. આમાંની તેમણે ઉભી કરેલી સંસારસુધારાને લગતી હીલચાલનું વર્ણન આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.

હિંદુ સંસાર જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા કેટલાક કઢંગા રિવાજોને લીધે ઘણે ભાગે કથળેલો છે, તેથી આર્ય પ્રજા જે પ્રાચીન કાળમાં સર્વોત્તમ ગણાતી તે અર્વાચીન સમયમાં વિદ્યા, કળા, ઉદ્યોગ અને વ્યાપારાદિ બાબતમાં હલકી સ્થિતિએ પહોંચી છે, અને તેથી

તેને ત્વરાથી સુધારવાની જરૂર છે, અને તેમાં યોગ્ય સુધારો થયા વગર દેશનો પુનરુદ્ધાર થઈ શકવાનો નથી એમ મિ. રાનડે માનતા હતા. અને તેથી છેક કૉલેજમાં હતા ત્યારથી તેમનું લક્ષ સંસારસુધારા તરફ દોરાયું હતું. વિધવાઓને પુનર્લગ્ન નહિ કરવા દેવાથી થતા અનર્થો, બાળલગ્નનો રિવાજ, વૃદ્ધ પુરુષો સાથે નાની બાળકીઓનાં થતાં કજોડાંવાળાં લગ્નો, હિંદુસ્થાન બહાર મુસાફરીએ જવાની મનાઈ, એકજ મુખ્ય જ્ઞાતિના પેટા વિભાગોમાં માંહોમાંહે લગ્ન કરવાની બંધી, લગ્ન વખતે થતાં લખલૂટ ખરચો, અને સ્ત્રીકેળવણી તરફ દુર્લક્ષ, એ વગેરે સવાલો તરફ મિ. રાનડેનું ધ્યાન ત્વરાથી ખેંચાયું. ઈ. સ. ૧૮૬૨ થી ૧૮૬૬ સુધી મિ. રાનડે 'ઇન્દુપ્રકાશ' પત્રના અંગ્રેજી વિભાગના અધિપતિ હતા, તેવામા તે પત્રના અંગ્રેજી કૉલમોમાં નિરાધાર વિધવાઓ, જેમને મૃત્યુ પર્યંત સાંસારિક શુભ કાર્યોમાંથી બાતલ કરવામાં આવે છે, અને જેમની તરફ તિરસ્કારથી વર્તવામાં આવે છે, જેઓ પોતાને મળેલી વૈધવ્યદશાને માટે કોઈ પણ રીતે ગુન્હેગાર નથી, અને તેથી જેમની તરફ દયા બતાવવાની જરૂર છે, તેમનો પક્ષ પકડી છૂટથી અને હિમ્મતથી લખાણ કરતા. અને એક ચોપાનિયું, જે હાલમાં મિ. દયારામ ગિદુમલના 'હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ' એ નામના પુસ્તકની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું છે, તેની અંદર તેમણે બતાવી આપ્યું હતું કે, જો હિંદુ શાસ્ત્રોનો બરાબર રીતે અર્થ કરવામાં આવે તો માલુમ પડશે કે તેમાં વિધવાવિવાહની મનાઈ કરેલી નથી. પુનર્વિવાહના દૃઢ, હિમ્મતવાન અને વિદ્વાન ઉત્તેજક મર્હુમ વિષ્ણુ શાસ્ત્રી પંડિતને પુનર્વિવાહ શાસ્ત્રોક્ત છે એ બાબત સંબંધે જૂના વિચારના શાસ્ત્રીઓ સાથે થયેલી તકરારમાં મિ. રાનડે તેમનો જમણો હાથ-પૂર્ણ સહાયક થઈ પડ્યા

હતા. પુનર્વિવાહપક્ષના ઉત્તેજકો માત્ર તેનું ખરાપણું સાબિત કરવાનો યત્ન કરીને બેસી રહ્યા નહિ. પરંતુ તેમણે જમખંડીના સરદાર શ્રીમંત આપ્પા સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં સ્થપાયલી 'પુનર્વિવાહ મંડળી' ના આશ્રય તળે એક વિધવાનું પુનર્લગ્ન પણ કરાવ્યું. વિષ્ણુ શાસ્ત્રી પંડિત આ મંડળીના સેક્રેટરિ (મંત્રી) હતા. અને મિ. રાનડેએ, પોતે વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભાસદ હોઈ, પુનર્વિવાહની હીલચાલનો ઝુંડો ઉપાડ્યો હતો. આ મંડળીએ કેટલાંક વર્ષ સુધી કામ કર્યું અને ઉપર જણાવેલું પહેલું પુનર્લગ્ન તેની તરફથી ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં કરાવવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરથી જૂના વિચારવાળાઓએ જાણ્યું કે આ મંડળી પુનર્વિવાહના સંબંધમાં માત્ર બોલીને બેસી રહે તેમ નથી. અને તેથી દક્ષિણ મરાઠા પ્રાંતના સરદારોએ પંડિતોની સભા ભરી યોગ્ય નિર્ણય કરાવી વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓને ઘટતી શિક્ષા કરવા હિંદુ ધર્મના વડા ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્યને વિનતિ કરી. આ ઉપરથી શંકરાચાર્યે સભા બોલાવી અને તેમાં પુનર્વિવાહ સશાસ્ત્ર છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવા અર્ધા જૂના વિચારવાળા તરફથી અને અર્ધા સુધારાવાળા તરફથી પસંદ થયેલા શાસ્ત્રીઓનું પંચ નીમવું એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. આ ઠરાવ સુધારાપક્ષે કબૂલ કરતાં પંચ નીમાયું. મિ. રાનડેએ, પુનર્વિવાહપક્ષનું કહેવું ખરૂં છે, એવું ઠરાવવામાં વિષ્ણુ શાસ્ત્રીને ઘણી મજબૂત રીતે મદદ કરી. પરંતુ પંચનો ઠરાવ ઘણે મતે—૭ વિરૂદ્ધ ૩ મતે સુધારાવાળાઓની વિરૂદ્ધમાં થયો. પણ તેથી પુનર્વિવાહપક્ષને ઝાઝું નુકસાન થયું નહિ, કેમકે આ પ્રમાણે પોતાના વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓની તરફેણમાં ઠરાવ થવાથી નિરાશ થવાને બદલે, તેમને પોતાના પક્ષને વધારે મજબૂત રીતે વળગી રહેવાની,

અને પોતાનાજ યત્ન પર આધાર રાખી વધારે જાગ્રત રહેવાની જ- રૂર પડી. તેઓ ફરીથી એક બીજું પુનર્લગ્ન પહેલાની પેઠે તદન જૂની ઢબ પર કરાવવાનો યત્ન કરવા મંડી પડ્યા અને મુંબઇની વિધવાવિવાહોત્તેજક મંડળીના આશ્રય નીચે એક બ્રાહ્મણ વિધવાનું ફરીથી લગ્ન કરાવવામાં આવ્યું. ત્યારથી ઈ. સ. ૧૯૦૧ સુધીમાં દક્ષિણી અને ગુજરાતની બ્રાહ્મણોમાં ૭૦ કરતાં વધારે પુનર્લગ્નો થયાં છે.

આ વખતે સભાના મંત્રી વિષ્ણુ શાસ્ત્રી પંડિત, તથા બીજા ૭ ગૃહસ્થો મર્હુમ સરદાર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ, મર્હુમ શ્રીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી તાલેકર અને મેશર્સ વિષ્ણુ પરશુરામ રાનડે, વી. એમ. ભીડે, એમ. જી. રાનડે, અને જનાર્દન એસ્. ગાડગીલ, જેઓ પહેલું પુનર્લગ્ન પોતે આગળ પડી કરાવ્યાનું હિમ્મતથી કહેતા હતા તેમને અને વરકન્યાને તેમનાં નજીકનાં સગાં સાથે શંકરાચાર્યે જાહેર રીતે ગ્નાતિ બહાર મૂક્યા. ગ્નાતિ બહાર મુકાયાથી પોતાનાં નજીકનાં સગાંસંબંધીઓ સાથેનો સઘળા પ્રકારનો સંબંધ બંધ પડવાથી તેમને ઘણી આપત્તિ પડી અને કેટલાક સુધારાવાળાઓ સ્વાભાવિક રીતે તે પક્ષમાંથી ખસી જઇને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ગ્નાતિમાં દાખલ થયા. પણ મિ. રાનડેએ અને બીજા બે ત્રણ ગૃહસ્થોએ તેવું કાંઈ ન કરતાં પોતાના પક્ષનું કામ પૂર જોસથી આગળ ચલાવવાનું જારી રાખ્યું હતું.

ગ્નાતિ બહાર મુકાયા છતાં, મિ. રાનડેને તેમના ઉંચા ઓદ્ધાને લીધે, તેમ દિવસે દિવસે લોકો સામાન્ય રીતે વધારે સુધરેલા અને ઉદાર વિચારના થતા હોવાથી, બહુ અડચણ પડી નહિ. કુટુંબની અંદર માંહોમાંહે ખાવા પીવા વગેરેના સંબંધમાં ભાગ્યેજ કોઈ વાંધો લેતું. તેઓ પોતાના નાના ભાઇઓનાં લગ્ન પણ તદન જૂની રૂઢિ

પ્રમાણે કોઈ પણ જાતની હરકત વગર કરી શક્યા. આ ખુશાલીના પ્રસંગે જૂના વિચારના બ્રાહ્મણો પણ તેમને ઘેર જતા આવતા જોવામાં આવતા. આથી કરીને જ્ઞાતિ બહાર મૂકીને તેમને અડચણમાં નાંખવાની વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓની ધારણા કેટલેક દરજ્જે નિષ્ફળ ગઈ અને એમ કહેવાય છે કે તેમનો પક્ષ દિવસે દિવસે સબળ થતો ગયો.

આમ છતાં જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં બીજા ૩૯ ગૃહસ્થો સાથે એક ખ્રિસ્તિ પાદરીને ત્યાં 'ઇવનિંગ પાર્ટિ' ના મેળાવડામાં ચહા ને બિસ્કિટ લેવાનો આરોપ મિ. રાનડે પર મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારે તેમણે કેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ બાબત જણાવવામાં આવે છે કે આ વખતે પૂનાના જૂના વિચારના બ્રાહ્મણો અને ઉપર જણાવેલી 'ઇવનિંગ પાર્ટિ' માં ભાગ લેનારાઓ વચ્ચેની તકરારની પતાવટ કરવાને શંકરાચાર્યે નીમેલા પંચના દબાણથી દબી ગયેલા પોતાના નબળા મનના સાથીઓના આગ્રહને લીધે માત્ર તેમને તેમ કરવું પડયું હતું. વળી આ પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ જેવું હતું, કેમકે તે નિમિત્તે શુકલવૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણોને માત્ર કંઈક રકમ દક્ષિણા તરીકે આપવાનું ઠર્યું હતું, અને તે સાથે એવી પણ શરત હતી કે મિ. રાનડે સહિત સઘળાઓ આ પ્રાયશ્ચિત્ત સાથે કરે તોજ તેમાંના કોઇને જ્ઞાતિમાં દાખલ કરવો. આમ છતાં મિ. રાનડે, જેમણે ૨૩ વર્ષ સુધી શંકરાચાર્યના હુકમ વિરૂદ્ધ વર્તી જ્ઞાતિ બહાર રહી અડચણો વેઠી હતી, તેઓએ માત્ર આ બાબત માટે આ હલકા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ન કર્યું હોત. પરંતુ પૂનામાં આ આ મતભેદથી ઉઠેલા ખળભળાટને શાંત પાડવા માટે, અને પોતાના સાથીઓ જેઓને ભારે અડચણો વેઠવી પડી હતી તેમની ખાતર, અને તે સાથે ત્રીશ વર્ષ પર જ્યારે તે વખતના કેળવણી

અને પોતાનાજ યત્નપર આધાર રાખી વધારે જાગ્રત રહેવાની જરૂર પડી. તેઓ ફરીથી એક બીજું પુનર્લગ્ન પહેલાની પેઠે તદન જૂની ઢબ પર કરાવવાનો યત્ન કરવા મંડી પડયા અને મુંબઈની વિધવાવિવાહોત્તેજક મંડળીના આશ્રય નીચે એક બ્રાહ્મણ વિધવાનું ફરીથી લગ્ન કરાવવામાં આવ્યું. ત્યારથી ઈ. સ. ૧૯૦૧ સુધીમાં દક્ષિણી અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં ૭૦ કરતાં વધારે પુનર્લગ્નો થયાં છે.

આ વખતે સભાના મંત્રી વિષ્ણુ શાસ્ત્રી પંડિત, તથા બીજા ૭ ગૃહસ્થો મર્હુમ સરદાર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ, મર્હુમ શ્રીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી તાલેકર અને મેશર્સ વિષ્ણુ પરશુરામ રાનડે, વી. એમ. ભીડે, એમ. જી. રાનડે, અને જનાર્દન એસ. ગાડગીલ, જેઓ પહેલું પુનર્લગ્ન પોતે આગળ પડી કરાવ્યાનું હિમ્મતથી કહેતા હતા તેમને અને વરકન્યાને તેમનાં નજીકનાં સગાં સાથે શંકરાચાર્યે જાહેર રીતે જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યા. જ્ઞાતિ બહાર મુકાયાથી પોતાનાં નજીકનાં સગાંસંબંધીઓ સાથેનો સઘળા પ્રકારનો સંબંધ બંધ પડવાથી તેમને ઘણી આપત્તિ પડી અને કેટલાક સુધારાવાળાઓ સ્વાભાવિક રીતે તે પક્ષમાંથી ખસી જઈને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી જ્ઞાતિમાં દાખલ થયા. પણ મિ. રાનડેએ અને બીજા બે ત્રણ ગૃહસ્થોએ તેવું કાંઈ ન કરતાં પોતાના પક્ષનું કામ પૂર જોસથી આગળ ચલાવવાનું જારી રાખ્યું હતું.

જ્ઞાતિ બહાર મુકાયા છતાં, મિ. રાનડેને તેમના ઉંચા હોદ્દાને લીધે, તેમ દિવસે દિવસે લોકો સામાન્ય રીતે વધારે સુધરેલા અને ઉદાર વિચારના થતા હોવાથી, બહુ અડચણ પડી નહિ. કુટુંબની અંદર માંહોમાંહે ખાવા પીવા વગેરેના સંબંધમાં ભાગ્યેજ કાંઈ વાંધો લેતું. તેઓ પોતાના નાના ભાઇઓનાં લગ્ન પણ તદન જૂની રૂઢિ

પ્રમાણે કોઈ પણ જાતની હરકત વગર કરી શક્યા. આ ખુશાલીના પ્રસંગે જૂના વિચારના બ્રાહ્મણો પણ તેમને ઘેર જતા આવતા જોવામાં આવતા. આથી કરીને જ્ઞાતિ બહાર મૂકીને તેમને અડચણમાં નાંખવાની વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓની ધારણા કેટલેક દરજ્જે નિષ્ફળ ગઈ અને એમ કહેવાય છે કે તેમનો પક્ષ દિવસે દિવસે સબળ થતો ગયો.

આમ છતાં જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં બીજા ૩૯ ગૃહસ્થો સાથે એક ખ્રિસ્તિ પાદરીને ત્યાં 'ઇવનિંગ પાર્ટિ' ના મેળાવડામાં ચ્હા ને બિસ્કિટ લેવાનો આરોપ મિ. રાનડે પર મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારે તેમણે કેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ બાબત જણાવવામાં આવે છે કે આ વખતે પૂનાના જૂના વિચારના બ્રાહ્મણો અને ઉપર જણાવેલી 'ઇવનિંગ પાર્ટિ' માં ભાગ લેનારાઓ વચ્ચેની તકરારની પતાવટ કરવાને શંકરાચાર્યે નીમેલા પંચના દબાણથી દબી ગયેલા પોતાના નબળા મનના સાથીઓના આગ્રહને લીધે માત્ર તેમને તેમ કરવું પડયું હતું. વળી આ પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ જેવું હતું, કેમકે તે નિમિત્તે શુકલવૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણોને માત્ર કંઇક રકમ દક્ષિણા તરીકે આપવાનું ઠર્યું હતું, અને તે સાથે એવી પણ શરત હતી કે મિ. રાનડે સહિત સઘળાઓ આ પ્રાયશ્ચિત્ત સાથે કરે તોજ તેમાંના કોઇને જ્ઞાતિમાં દાખલ કરવો. આમ છતાં મિ. રાનડે, જેમણે ૨૩ વર્ષ સુધી શંકરાચાર્યના હુકમ વિરૂદ્ધ વર્તી જ્ઞાતિ બહાર રહી અડચણો વેઠી હતી, તેઓએ માત્ર આ બાબત માટે આ હલકા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ન કર્યું હોત. પરંતુ પૂનામાં આ આ મતભેદથી ઉઠેલા ખળભળાટને શાંત પાડવા માટે, અને પોતાના સાથીઓ જેઓને ભારે અડચણો વેઠવી પડી હતી તેમની ખાતર, અને તે સાથે ત્રીશ વર્ષ પર જ્યારે તે વખતના કેળવણી

ખાતાના વડા સર એલેકઝાન્ડર ગ્રાન્ટને ત્યાં ખાણું લેવાના ગુન્હા માટે કેળવાયલા દેશીઓમાં અગ્રેસર ગણાતા મર્હુમ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપલૂનકર પાસે મૂછ મુંડાવી બારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે હાલ તેવા ગુન્હા માટે માત્ર થોડાક આના દક્ષિણા આપવાથી શુદ્ધ થઈ શકાય છે એટલો સંસારસુધારો આગળ વધ્યો છે, એવું બતાવી આપવાની ખાતર તેમણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું દુરસ્ત ધાર્યું હતું. આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં, તે ઘણુંજ હલકા પ્રકારનું છે એમ જણાવી શંકરાચાર્યે નીમેલા પંચના નિર્ણય ઉપર જૂના વિચારવાળા બ્રાહ્મણોના પક્ષે શંકરાચાર્યને પોતાને એ બાબત ફરીથી તપાસ કરવા અપીલ કરી. અને તે સંબંધે એટલો બધો આગ્રહ કર્યો કે શંકરાચાર્યને નવેસરથી નિર્ણય કરવા માટે બીજું પંચ નીમવાની જરૂર પડી. આ બીજા પંચે પ્રથમ પંચના નિર્ણય ઉપર લાંબા વખત સુધી વિચાર કર્યા બાદ વધારે ચઢતા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઠરાવ્યું. આ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપલૂનકરને માટે ઠરેલા પ્રાયશ્ચિત્ત જેટલું સખત નહોતું. તોપણ સુધારાવાળાઓએ તે કરવાની ના પાડી અને બેઉ પક્ષ વચ્ચે પડેલો મતભેદ દૂર થયો નહિ. આમ છતાં કેટલોક સમય વીત્યા પછી, માત્ર વખતના જવાને લીધેજ એક બીજા વચ્ચેનો દ્વેષભાવ ઓછો થતો ગયો હતો.

જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં મિ. રાનડેનાં પહેલાં પત્ની ગુજરી ગયાં ત્યારે તેમણે એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન ન કરતાં ફરીથી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે રીતસર લગ્ન કર્યું હતું. આ ઉપરથી વિધવાવિવાહપક્ષને માત્ર તેઓ બહારથીજ ટેકો આપે છે અને તે કાર્યમાં ખરા અંતઃકરણથી ભાગ લેતા નથી એવી કેટલાકો તરફથી શંકા ઉઠાવવામાં આવી હતી. પોતે કહેતા તે પ્રમાણે કરી બતાવવાને બીજા લગ્ન

વખતે એક વિધવા સાથે જો તેઓ પરણ્યા હોત તો પોતાના અંગત દાખલાથી બીજાઓને ઉત્તેજન આપી પોતાના પક્ષને વધારે સબળ કરી શક્યા હોત અને એક વિધવાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શક્યા હોત, પણ નબળા મનને લીધે તેમ કરી શક્યા નહિ એવો તેમને માથે જનાપવાદ કેટલાક સમય સુધી ચાલ્યો રહ્યો હતો. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તેઓ વિધવા સાથે લગ્ન કરવાને નારાજ નહોતા અને પોતાની સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી એક લાયક વિધવાની ખોળમાં પણ હતા. પરંતુ તેમના પિતા, જે તે વખતે હયાત હતા, તેઓ મિ. રાનડેના આ ઇરાદાની વિરૂદ્ધ એટલા બધા થયા હતા કે જો મિ. રાનડેએ પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે કર્યું હોત તો પોતાના પિતા, જેમની તરફ સ્વાભાવિક પ્રીતિ ઉપરાંત તેમની તરફથી થયેલા મોટા ઉપકારનું પિતૃઋણ અદા કરવાનું હતું, તેમનાથી તેમને હમેશને માટે જૂદા પડવું પડ્યું હોત. રેલ્વે નહોતી તેવા સમયમાં કોલ્હાપુર જેવા દૂરના સ્થળેથી મુંબઈ જેવા-ઇલાકાની રાજ્યધાનીના-જ્યાં ખાવા પીવા વગેરેનું ઘણું ભારે ખરચ થાય છે તેવા-સ્થળે મોકલી મિ. રાનડેના પિતાએ પોતે ઘણી અડચણ વેઠી તેમને કેટલાંક વર્ષ સુધી અભ્યાસ માટે ત્યાં ન રાખ્યા હોત તો તેઓ આવી ઉચી કેળવણી લઈ યુનિવાસટિની પરીક્ષાઓ પસાર કરી આટલા બધા વિદ્વાન્ અને નામાંકિત નર તરીકે દીપી નીકળ્યા ન હોત. આ કંઇ તેમનો મિ. રાનડે ઉપર જેવો તેવો ઉપકાર થયો નહોતો. આ કારણોને લીધે, તેમજ એક સદ્દગુણી પુત્રને ઘટતા સ્વાભાવિક પિતૃવાત્સલ્યથી ઉદ્ભવેલી પિતૃભક્તિને લીધે મિ. રાનડે પોતાના વૃદ્ધ પિતાની લાગણી કોઈ રીતે દુખવવાનો, અને તેમનાથી હમેશને માટે જૂદા પડવાનો વિચાર સહન કરી શક્યા નહિ. તેથી ઉલટું તેમના પિતાની ઇચ્છાને

પૂર્ણ રીતે અનુસરતાં તો તેમને નિરાધાર વિધવાઓના પક્ષમાં ઘણોજ ઓછો ભાગ લેવો પડે તેમ હતું. આથી તેઓ પોતાના કર્તવ્ય સંબંધે એક મોટા ગુંચવાડામાં આવી પડ્યા હતા. 'પોતે પુનર્લગ્ન કરવું' એવી નહિ, પરંતુ 'વિધવાવિવાહ કરનારાઓ સાથે જમવા-વગેરેનો માત્ર વ્યવહાર રાખવો' એવી તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોવાથી, એક પુત્ર તરીકેના પોતાના ધર્મનો ભંગ કરી પોતાને અતિ પ્રિય એવા પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી ગૃહશાંતિમાં લાંબા સમયનું વિઘ્ન નાંખવું એ તેમણે નૈતિક દૃષ્ટિથી ઠીક ધાર્યું નહિ અને તેથી તેઓ કાંઈ ભારે ઠપકાને પાત્ર થતા નથી. આમ પોતે પુનર્લગ્ન ન કર્યું છતાં આ પછી કદી પણ વિધવાવિવાહ પક્ષને આગળ વધારવામાં અથવા તેવાં જોડાં સાથે જમવામાં અને તેમને પોતાથી બનતી મદદ આપવામાં તેઓ કોઈ રીતે પાછા પડ્યા નહોતા. જો મર્હુમ વિષ્ણુ શાસ્ત્રી પંડિતની પેઠે તેમણે વિધવા સાથે લગ્ન કરવા હિમ્મત ભીડી હોત તો તે પક્ષને વધારે મજબુતી મળી હોત એ ખરી વાત છે, પરંતુ તેઓ ઉપરનાં કારણોને લીધે તેમ કરી શક્યા નહિ તેને માટે તેમને ઠપકાપાત્ર ઠરાવવાને બદલે સર્વેએ તેમની તરફ દિલસોજીની નજરથી જોવું જોઇએ. કેમકે 'રોમના સામ્રાજ્યનો અસ્ત અને પડતી' (Decline and Fall of the Roman Empire) એ ઐતિહાસિક ગ્રંથના લેખક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ગ્રંથકાર ગિબન* ની પેઠે,

* આ ગિબન પોતે અમુક સુંદર સ્ત્રીને ચહાતો હતો. તેના પિતા તેને તે સ્ત્રી સાથે પરણવા દેવા રાજી નહોતા તેથી તેમણે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો હતો. પિતૃભક્તિને લીધે તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી શક્યો નહિ, તેથી કહેવાય છે કે તેને એક પ્રેમાસક્ત પુરૂષ તરીકે દિલગીરી કરવી પડી હતી, પરંતુ એક પુત્ર તરીકે તેણે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું હતું.

કે તેમને એક સુધારક તરીકે દિલગીરી કરવી પડી હતી, તો
! એક પુત્ર તરીકે તો તેમણે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું યોગ્ય રીતે
ાન કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના ઑક્ટોબરમાં મર્હુમ મિ. જસ્ટિસ્
ંગની યાદગીરી કાયમ રાખવા સારૂ યોગ્ય પગલાં ભરવા
ાલી જાહેર સભામાં મિ. રાનડેએ આપેલા ભાષણમાંની નીચેની
ીકત આ સંબંધમાં તેમની પોતાની તરફના ખુલાસા રૂપ જણાય
તેથી તે અત્રે આપીશું:–

"આપણા આ સ્વર્ગસ્થ મિત્રની પચરંગી કારકીર્દિનો મુખ્ય
ર એ છે કે તેઓ આપણી હાલની સ્થિતિની ખાસ જરૂરીઆતોને
નુસરતા ઉત્તમ ચરિત્રના નમૂના રૂપ હતા. પૂર્ણ અંશે જામેલા સુ-
ારાના સમયમાં તમારામાંના ઘણા ખરા ઉછરેલા હોવાથી જે બેવડું
વન–બે પ્રકારના સુધારા, બે પ્રકારના ધર્મો, અને બે પ્રકારના જીવન-
ત્તિના માર્ગો વચ્ચે વહેંચાયલું અને અન્યોઅન્ય વિરોધી જીવન–
મારે ગાળવું પડે છે, તેની તમને કલ્પના માત્ર આવવી મુશ્કેલ
. આપણામાં કેટલાક એવા હશે, જેઓ એમ ધારતા હશે કે આવું
ભક્ત–વહેંચાયલું જીવન ગાળવાનું કંઈજ કારણ નથી. આવા કેટ-
ાક મનુષ્યો તો હાલમાં પણ ભૂતકાળ–જે પાછો મેળવી શકાય
વો નથી–એવા ગતકાળની રહેણીકરણી રાખીને વર્તે છે. તેઓ
ારે છે કે કાળગતિથી કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નથી અને તેથી
ઓ જેવી રીતે તેમના વડવાઓ દુનિયાના બીજા દેશોથી જૂદા
હીને પોતાનું જીવન ચલાવી શકતા, તેમ પોતે રહીને પોતાનું શ્રેય
ાધી શકે. વળી આપણામાં બીજા એવા છે, જેઓ ધારે છે કે ભૂ-
કાળ તો જતો રહ્યો છે અને ભૂલાઈ ગયો છે, તે સમયના લોકોની
હેણીકરણી સાથે આપણને કાંઈ સંબંધ નથી, અને આપણે તો

વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળને અનુસરીને આપણું વર્તન રાખવાનું છે. આવા બે પ્રકારના અંતિમ–છેવટના–વિચારવાળા મનુષ્યોના વર્ગોની વચ્ચે વચ્ચે અમારા જેવાની થોડીક સંખ્યા છે, જેઓ ભૂતકાળ તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવા છતાં, ઇશ્વરેચ્છાએ, અમારા ધારવા પ્રમાણે, આપણા કલ્યાણને માટેજ જે નવીન પરિસ્થિતિ–સંજોગોમાં આપણે મુકાયલા છીએ, તેને અનુસરતો તે (ભૂત) સમયના આચારવિચારોમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થયેલો જોવા ઇચ્છીએ છીએ. અમે જૂની રહેણી છેક છોડવા માગતા નથી અને તે સાથે નવીન રહેણીને દાખલ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આ પ્રમાણે હોવાથી મિત્રો અને પ્રતિપક્ષીઓ એકસરખી રીતે અમારા વિષે વિચાર બાંધવામાં આડે માર્ગે દોરાઈ જાય તેમ છે. આ વર્ગના આપણા મર્હુમ મિત્ર અગ્રેસર, તત્વવેત્તા, અને તેને માટે સ્વાત્માર્પણ કરનાર હતા." આ સંબંધમાં તેમણે છેવટે જણાવ્યું હતું કે, "મિ. તેલંગ અને તેમના મિત્રોને આ સંબંધી જે પ્રકારનું કષ્ટ વેઠવું પડે છે તેની અમારા યૂરોપીઅન મિત્રોને યથાર્થ કલ્પના થઈ શકતી નથી. તેઓ અમારી પોતાની સ્થિતિમાં, અથવા જે સમયે તેમના વડવાઓને એક બાજુએ સ્થાપિત રૂઢિઓની સત્તા અને બીજી બાજુએ નવીન વિચારોનું બળ, એમ બે વચ્ચે વહેંચાયલું જીવન ગાળવું પડતું હતું, તે સમયની તેમની સ્થિતિમાં, મુકાવા જોઇએ. ગ્રીસ અને રોમને આવા સ્થિતિયંતરના એટલે સ્થિતિઓના ફેરફારના સમય આવ્યા હતા. મેલાંક્થન અને ઇરેઝમસ લ્યુથરના સમયમાંજ થઈ ગયા. સર ટૉમસ્ મોર અને લૉર્ડ બેકન શરૂઆતના કાલ્વિનિસ્ટોના સમયમાં હયાત હતા. અમારી સ્થિતિ તેમનાકરતાં વધારે ગુંચવાડા ભરેલી છે. કેમકે એકજ બાબતમાં નહિ, પરંતુ જીવનવ્યાપારની સામાજિક, ધાર્મિક, રાજ્યકીય અને ઔદ્યોગિક–

એવી અનેક શાખાઓમાં અમને અમારી પરિસ્થિતિથી અડચણ પડે છે. અને અમુક પ્રકારનાં કર્તવ્યોની બીજાં તેવાંજ અગત્યનાં કર્તવ્યોની સાથે તુલના કરીને સીધી લીટીએ પરંતુ બીજાઓને નુકસાન ન થાય તેવી રીતે વર્તવાના નિશ્ચયપૂર્વક દરેક પળે કર્તવ્યના માર્ગે ચાલવું પડે છે."

વળી આ સંબંધે ટીકા કરનાર એક ગૃહસ્થને લખેલા પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

"તમે ધારો છો કે સામાજિક વ્યવહારમાં ભૂતકાળ હમેશાં નિરુપયોગી અને ભૂલી જવા જેવો છે, એ ખરી વાત નથી. આપણે જે કંઈ કર્યું છે તે ખરેખર નાશ પામ્યું નથી. આપણા વડવાઓ જે કંઈ કરી ગયા છે, તે આપણા માટે નષ્ટ થયું નથી. તે ગતકર્મો આપણી ઉન્નતિ કે અવનતિ કરનારી એક સજીવ શક્તિ છે, અને એમાંથી કયે માર્ગે વળવું તે દરેક મનુષ્યે પોતાને માટે પસંદ કરી લેવાનું છે. વર્તમાન સમયમાં પણ તમે જેટલું ધારો તેટલું બધું કરી શકો તેમ નથી. વર્તમાન સમયનું તમારૂં કાર્ય એકઠું થઈ એટલું બધું બળવાન અને ભારે થવું જોઇએ કે તેથી કરીને તમારા અને તમારા વડવાના ભૂતકાળનાં કાર્યો દબાઈ જાય. ખરેખરા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોના સંબંધમાં આમ બનવું શક્ય છે અને આટલા ઉપરજ અમારી આશા અને ઉદ્ધારનો આધાર રહેલો છે. અમુક બાબત નિશ્ચય કરવાથી તે કાર્ય થઈ જતું હોય તો જીંદગીમા કોઈ પણ જાતની મુસ્કેલી કે શિક્ષણની જરૂર રહેતી નથી. મિ. તેલંગ જેવા મનુષ્યો ખરા અંતઃકરણની લાગણીના અભાવને લીધે અથવા તો લોકોને માઠું લગાડવાના ભયથી આચકો ખાઈ પાછા હઠતા એવું જો તમે ધારતા હો તો તે કેવળ સાચું નથી. જેઓ ભૂતકાળની

રહેણીકરણીથી વર્તે છે તે લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરે છે. જેઓ જૂનકાળને વીસારી દઈ નવીન પદ્ધતિ સ્વીકારે છે તેઓ સુખ મેળવે છે. મિ. તેલંગ અને તેમના જેવા બીજા મનુષ્યો લોકપ્રિયતા કે સુખ કાંઈ પણ મેળવી શકતા નથી. કેમકે તેમનાથી જૂનકાળને પૂર્ણ રીતે અનુસરીને વર્તી શકાતું નથી તેમ તેને પૂર્ણ રીતે વીસારી દેવાતો પણ નથી. અમારા દષ્ટિબિંદુમાં આટલો મુદ્દાનો તફાવત છે."

એ કહેવાની જરૂર નથી કે મિ. રાનડે ઉપર વર્ણવેલા મનુષ્યોના વર્ગના એક અગ્રેસર હતા. પ્રખ્યાત અંગ્રેજ વિદ્વાન્ બર્કના શબ્દોમાં કહીએ તો સઘળી સાંસારિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં, તેઓ "એક વખતે સાચવી રાખવાનું અને અને સુધારવાનું" પસંદ કરતા. તેમની ગઈ પુણ્યતિથિના દિવસે મુંબઈની 'હિંદુ યુનિયન કલબ સમક્ષ વંચાયલા નિબંધમાં મિ. અગાશે જણાવે છે કે, "આપણ સામાજિક અને ધાર્મિક બંધારણમાં જે સઘળું ન્યાયબુદ્ધિને પ્રતિકૂળ ન જણાય અને જે સઘળું આપણી અર્વાચીન પરિસ્થિતિને વિઘ્નકર્તા ન થઈ પડે તેને તેમ ને તેમ સાચવી રાખવાની તરફેણમાં તેઓ હતા. તેઓ ધારતા કે (સમાજના બંધારણના) મધ્ય ભાગમાં હજુ જોઇએ તેટલું સત્ત્વ રહેલું છે. તેઓ માત્ર જે સઘળું ક્ષીણ કરતું હોય—જે સઘળું ઉધેઈ જેવાં જીવડાંની પેઠે મૂળ ઝાડનો જીવનરસ સુધી લેતું હોય તેને કાપી નાંખવા—દૂર કરવા માગતા." મિ. અગાશેએ વધુ જણાવ્યું હતું કે, "એક પદ્ધતિસર સઘળો સુધારો થવો જોઇએ, અને જેની સામે ઓછામાં ઓછો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એવી પદ્ધતિથી સુધારો થવો જોઇએ, એ એ તેમનાં નીતિસૂત્ર હતાં અને તે વડે સઘળી જાતના સુધારાની બાબતમાં તેમણે સ્વીકારેલી પદ્ધતિની કૂંચી જડી આવે છે.

ઓ તુરંગી મનવાળા નહોતા, પરંતુ શું શું શક્ય છે તે તરફ તીવ્ર દૃષ્ટિ રાખતા. જે કંઈ સારૂં અને કરવા યોગ્ય દેખીતું જણાય તે કરવા દોરાઈ જતા નહિ. કોઈ પણ સુધારો કરવાનું માથે લેતા પહેલાં 'આપણે તે કરી શકીશું?' અને 'તેને માટે આપણે લાયક છીએ?' એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા તેઓ યત્ન કરતા."

'ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસ' આ નામની હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા વિભાગોમાંથી આવતા પ્રતિનિધિઓની બનેલી સભા ઈ. સ. ૧૮૮૫ ની સાલથી દેશના જૂદા જૂદા ભાગોના મુખ્ય સ્થળે પ્રતિવર્ષ મળી દેશને લગતા નાના પ્રકારના રાજ્યકીય સવાલો પર ઘણી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અને પુખ્ત રીતે વિચાર ચલાવે છે, અને તેથી દેશને ઘણો લાભ થતો જાય છે, તોપણ આવી રાજ્યદ્વારી પ્રવૃત્તિ સાથે પ્રજાની ઉન્નતિ માટે તેની સાંસારિક બાબતમાં જણાતી ખામીઓ સુધારવાનો પ્રયત્ન સાથે સાથે કરવાની જરૂર છે, એવું ધારતારાઓમાં મિ. રાનડે અગ્રેસર હતા. રાજ્યદ્વારી બાબતો માટે ગમે તેટલી હીલચાલ કરવામાં આવે તો પણ પ્રજાની સામાજિક ઉન્નતિ થયા વગર જોઇતી ફતેહ મેળવી શકાશે નહિ એમ તેઓનું ધારવું હતું. ઈ. સ. ૧૮૯૪ ના ડીસેમ્બરમાં મદ્રાસ ખાતે સોશ્યલ કૉન્ફરન્સની બેઠક થતા અગાઉ માત્ર બે દિવસ ઉપર ત્યાંની સોશ્યલ રીફૉર્મ ઍસોસિએશન આગળ મિ. રાનડેએ આપેલા વિચારવંત, વિદ્વત્તાભરેલા, અને રસીલા ભાષણમાં તેમણે યોગ્ય રીતે જણાવ્યું હતું કે, "એક શહેરી અથવા એક રાજ્યકારભારી તરીકેની એક મનુષ્યની કારકીર્દિનો આધાર તેની સામાજિક પરિસ્થિતિ, તેની સદાચારી વર્તણૂક, અને તેના ધર્મ સંબંધી વિચારો ઉપર રહે છે. જો આ સઘળું જે રાજ્યદ્વારી મંડળમાં તેને રહેવાનું હોય છે તેને અનુસરતું ન હોય તો તે મંડળની

રાજ્યકીય ઉન્નતિને તે એક વિઘ્નકર્તા થઈ પડે." રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિની સાથે સાંસારિક સુધારાની અગત્ય સંબંધી મિ. રાનડેના આવા વિચારો પ્રથમથી હોવાથી હિંદુસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ રાજ્યકાર્યધુરંધરકુશળ પુરૂષ મહુંમ સર. ટી. માધવરાવ અને મહારાજા તુકોજીરાવ હોલ્કરના માજી દિવાન-દિવાન બહાદુર રઘુનાથરાવની સાથે મળી વિચાર કરતાં દરવર્ષે કૉન્ગ્રેસને અંગે દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી આવતા પ્રતિનિધિઓની મંડળીનો લાભ લઈ તે પ્રસંગે, સંસારસુધારાને લગતા પુનર્વિવાહ, બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય(?), દેશબહાર મુસાફરી કરવાની છુટ વગેરે અગત્યના સવાલો પર વિચાર ચલાવી શકાય તો ઘણું કાર્ય કરી શકાય એમ તેમને જણાયું. અને એ ઉપરથી ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં મદ્રાસમાં મળેલી નેશનલ કૉન્ગ્રેસ સાથે 'સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ' નામની સંસારસુધારાની સભાને જોડી દઈ તેની પહેલી બેઠક ભરી, ત્યારથી અદ્યાપિ પર્યંત નિયમિત રીતે કૉન્ગ્રેસનું કામકાજ પૂરૂં થયા બાદ સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ તેના મંડપમાં મળે છે. તેમાં કૉન્ગ્રેસના ડેલીગેટો (પ્રતિનિધિઓ) અને વિઝિટરો (પ્રેક્ષકો) નો મોટો ભાગ હાજરી આપે છે. તેમાં સંસારસુધારાને લગતા જૂદા જૂદા સવાલો પર વાદવિવાદ ચલાવી ઠરાવો પસાર કરવામાં આવે છે. આ સભાના મુખ્ય મંત્રી (જનરલ સેક્રેટરિ) તરીકે મિ. રાનડેને શરૂઆતથી નીમવામાં આવ્યા હતા. તેમણે પોતાના આ ઓદ્દાનું કામ પણ અસાધારણ ઉમંગથી પોતાના મરણ પર્યંત બજાવ્યું હતું. ઉપર જણાવેલા મદ્રાસમાં આપેલા પોતાના ભાષણમાં મિ. રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, "સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ એ નેશનલ કૉન્ગ્રેસ નામની પ્રજાની મોટી મંડળીની નાની બ્હેન છે. અને તેની મદદ વગર રાજ્યદ્વારી સવાલો ચર્ચનારી કૉન્ગ્રેસ પોતાના કામમાં ધારેલો વિજય મેળવી શકશે

નહિ.” એમ છતાં એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે કૉન્ગ્રેસના જેટલી કૉન્ફરન્સ લોકપ્રિય થઈ પડી નથી તેમજ કૉન્ગ્રેસના સભાસદોના જેટલો તેના સભાસદોમાં ઉત્સાહ પણ જણાતો નથી.

સોસ્યલ કૉન્ફરન્સ માટે આ અણગમાનું કારણ ખોળવા જવું પડે તેમ નથી. જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા ધારાઓ અને રૂઢિઓ તથા મૂળ ઘાલી બેઠેલા વહેમોને દૂર કરવા એ સહેલી વાત નથી, કેમકે તે માટે સ્વાત્માર્પણ અને બહોળા વિચારની જરૂર છે. કૉન્ગ્રેસને માટે એટલા બધા આત્મભોગની જરૂર નથી. પણ તેથી ઉલટું તેમાં ભાગ લેનારાઓને પોતાને રાજ્યદ્વારી હક્કો મેળવવાની લાલચ હોય છે. એમ છતાં કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી કે સંસારસુધારાની હીલચાલ પણ ધીમે ધીમે પરંતુ દૃઢ રીતે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં આપોઆપ આગળ વધતી જાય છે. સોસ્યલ કૉન્ફરન્સના શા હેતુઓ અને મુદ્દાઓ છે, અને તેના યત્નોથી તેના સ્થપાયા પછીનાં સાત વર્ષોમાં તે કેટલી અસર સીધી અને આડકતરી રીતે ઉપજાવી શકી છે, એ સઘળું મિ. રાનડેએ મદ્રાસમાં સોસ્યલ રીફૉર્મ ઍસોસિએશન સમક્ષ આપેલા ભાષણ પરથી સહજ જણાઈ આવે તેમ છે તેથી, તથા તે ભાષણ મિ. રાનડેએ આપેલાં અનેક વિચારવંત ભાષણોમાંનું એક ઉત્તમ નમૂના રૂપ છે તેથી તેની વિગતવાર મતલબ નીચે આપવામાં આવે છે:—

“ ગૃહસ્થો,—છેલ્લાં એક હજાર વર્ષથી જ્યાં સઘળી જાતના ધાર્મિક, સાંસારિક, અને નૈતિક સુધારાનો આરંભ થયેલો છે, એવા આ દક્ષિણ ઈલાકામાં પાછલાં સાત વર્ષો સુધી દેશના બીજા ભાગોની મુલાકાત લઈ આપણને ફરીથી એકઠા મળવાનું આ પ્રસંગે બન્યું છે, એ ઘણા-સંતોષની વાત છે. આ ઈલાકાના ભક્તોનાં તામિલ ભાષામાં બનાવેલાં

ગીતો પાંચમા વેદની જગા લે એવાં ઉત્તમ છે અને વિવાહાદિક માંગલિક પ્રસંગે તથા ધર્મક્રિયાઓમાં આચાર્યો તેમનો ઉપયોગ કરે છે. બારસેં વર્ષ ઉપર અદ્વૈત મતના મહાન્ આચાર્યે બુદ્ધ અને બીજા મતવાદીઓના મતોને તોડી પાડ્યા. તે પછી બસેં વર્ષે વિશિષ્ટાદ્વૈત અને દ્વૈત મતના આચાર્યો ઉત્પન્ન થયા, જેમણે કેટલોક સુધારો કરીને જ્ઞાન અને યોગ માર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ મહાન્ આચાર્યો આ પ્રદેશમાં છેલ્લાં એક હજાર વર્ષમાં ઉદ્ભવેલી ધાર્મિક ઉન્નતિના મૂળ રૂપ હતા. જૂદા જૂદા વૈષ્ણવ પંથોના મૂળ ઉત્પાદક રામાનંદ, બંગાળાના ધર્માચાર્ય ચૈતન્ય, અને સિખ ધર્મના સ્થાપક નાનક, એ સઘળાઓએ ઉપર કહેલા દક્ષિણના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સિદ્ધાંતોના આધારે પોતાના મતો યોજીને ફેલાવ્યા હતા. રામાનુજાચાર્ય પછી તેમની ગાદીએ થયેલા આચાર્યોએ શરૂઆતના સાંસારિક સુધારકોનું કામ કર્યું છે. તેઓ વિધવાઓની દુઃખદ સ્થિતિ તરફ દયાથી જોતા અને તેમનું દુઃખ દૂર કરવા પોતાથી બનતું કરતા. તેઓએ હલકી વર્ણના હિંદુઓની અધમ સ્થિતિ પર દયા લાવી તેમને સન્માર્ગે ચડાવ્યા. આ સઘળાને લીધે તેજ દક્ષિણ વિભાગના આ મુખ્ય સ્થળમાંથી રાજા સર. ટી. માધવરાવના શુભ યત્નથી આ સોસ્યલ કૉન્ફરન્સ ઉદ્ભવ પામી એ યોગ્યજ થયું છે. હું ધારૂં છું કે તેની ઉત્પત્તિ પછીનાં છેલ્લાં સાત વર્ષોમાં સામાજિક સ્થિતિમાં આશાજનક સુધારો થવા પામ્યો છે. કેટલાક એમ કહે છે કે છેલ્લાં સાત વર્ષના રાજ્યકીય અને સાંસારિક બાબતોને લગતા આપણા પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા છે અને પ્રજાવર્ગને થયેલી વિજ્ઞપ્તિઓથી તેને કાંઈ પણ ઉંડી અસર થઈ નથી. રાજ્યકીય બાબતને લગતી હીલચાલમાં મળેલી ફતેહ તમારામાંના કેટલાકનાં

જાણવામાં સારી રીતે આવી છે. સંસારસુધારાના સંબંધમાં જે ફેરફાર થવા પામ્યો છે તે લક્ષમાં લેવાની સૂચના કરવાની હું હિમ્મત ધરૂં છું. હિંદુસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો તરફ નજર કરીશું તો માલૂમ પડશે કે કોઇ ને કોઈ જાતના સાંસારિક સુધારાની શરૂઆત ત્યાંથીજ થઈ છે. અને તેથી સુધારાની આવશ્યકતા સમગ્ર પ્રજાને જણાવા લાગી છે એ બાબતની સાબિતી મળે છે. આ રજવાડાઓ રાજ્યદારી કે ઔદ્યોગિક સુધારામાં આગળ પડે તેમ નથી, તોપણ ઉદયપુર, જયપુર, જોધપુર, પ્રતાપગઢ, શિરોહી, ડુંગરપુર વગેરે રાજપુતાનામાં આવેલાં ૧૭ સંસ્થાનોના રાજાઓ 'વૉલ્ટરકૃત રાજપુત્ર હિતકારિણી' સભાના સભાસદો થયા છે. તેમનામાં લગ્ન અને મરણાદિક પ્રસંગે થતા લખલુટ ખરચોમાં સઘળા નાના મોટાઓની આબરૂ રહી શકે તેવી રીતે ભારે ઘટાડો કરી નાંખી તેમણે નવા નિયમો ઘડ્યા છે. અને તે સાથે પોતાની તેમજ પોતાના તાબાની ન્યાતોમાં બાળલગ્ન સંબંધે સારા નિયમો યોજી તે સભાનું કામ તેઓ ધમધોકાર ચલાવે છે. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજાએ પોતાની અને નજીકની બ્રિટિશ સરહદના મહાજન અને કણબી વર્ગની વિનંતિ ઉપરથી તેમની ન્યાતમાં કેટલીક જાતનો સુધારો કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. ખંભાતના નવાબે પણ પણ તેમ કર્યું છે. છેક દક્ષિણે તમારી પડોશમાં મ્હૈસુરના મહારાજાએ બાળલગ્ન અને કજોડાં અટકાવવાના હેતુથી ૮ થી ઓછી ઉમ્મરની છોકરીને પરણાવવી નહિ અને ૧૪ કરતાં ઓછી ઉમ્મરની કોઈ છોકરીનું ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતની ઉમ્મરના વૃદ્ધ માણસ સાથે લગ્ન કરવું નહિ, એવો પોતાની રાજ્યસભાની અનુમતિથી ગઈ સાલજ કાયદો પસાર કર્યો છે. કાશ્મીરના મહારાજાએ પોતાના રાજ્યમાં સ્થપાયલી સંસારસુધારાની સભાનું

પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું છે એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની પ્રજામાં મરણ પ્રસંગે ભાડે માણસો રાખીને રડાવવા કુટાવવાના અને લગ્ન થયા પછી પિતા પોતાની પુત્રીનું મોઢું જોઈ શકે નહિ એવા ચાલતા ધારાને નાબુદ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો છે. વળી વડોદરા, ઇંદોર, કપુરથલા ભાવનગર, મોરવિ, ગોન્ડળ, વઢવાણ, કુચબિહાર. અને કોલ્હાપુર તથા બીજાં ઘણાં રાજ્યોના રાજાઓએ પોતાના રિસાલા સાથે, અને તેમાંના કેટલાકે તો પોતાનાં બૈરાંછોકરાં સાથે સમુદ્ર-પર્યટણ કરી વિલાયત જઈ તે બાબતના સુધારાની પહેલ કરી છે. આ સઘળો સુધારો કૉન્ફરન્સના પ્રયાસથીજ થયો છે, એવા માનનો આપણે દાવો કરતા નથી. પરંતુ જે ઉત્સાહને લીધે સંસારસુધારા કૉન્ફરન્સની જરૂર ધારવામાં આવે છે, તેજ ઉત્સાહ વડે આવા સાંસારિક સુધારા આવા સ્થળોમા આપોઆપ થયાં જાય છે એ આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ધારેલા હેતુની સિદ્ધિ અર્થે જૂદાં જૂદાં પગલાં જૂદા જૂદા દેશી રાજ્યો તરફથી આ સબંધમાં ભરવામાં આવ્યાં છે. મ્હૈસુરમાં કાયદા વડે સંસારસુધારાને આગળ ધસાવવામાં આવ્યો છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં ન્યાતોના સૂચનથી આગળ ડગલાં ભરાયાં છે, અને રજપુતાનામાં કારોબારી મંડળના હુકમને અનુસાર સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. દેશી રજવાડાનું સુધારા તરફ આવી રીતનું વલણ જોઇને આપણી પરદેશી બ્રિટિશ સરકાર આ બાબત ઉત્તેજિત થયા વગર રહે તેમ નથી, પણ તેની આપણે જરૂર નથી. તેમ સરકાર પણ એટલી બધી હાદી છે કે તે આવા કામમાં વચ્ચે પડે પણ નહિ. તે પોતે પોતાની તરફથી અપાતી કેળવણી દ્વારા સાંસારિક ઉન્નતિના સંબંધમાં દરેક વિદ્યાર્થીને તેનું કર્તવ્ય શિખવ્યાં જાય છે. આમ છતાં ખાસ જરૂર, જણાયાથી સરકારે, વચ્ચે પડીને, દક્ષિણની હસકી

સભા ભરી હતી. ઉદિચ્ય-સભા મુંબઈમાં અને જૈનોની તેમજ મુસલમાનોની સમાજો અમદાવાદમાં મળી હતી. મુસલમાનોની કૉન્ફરન્સમાં વેશ્યાનો નાચ કરાવવાના તથા લગ્ન પ્રસંગે ઉડાઉપણે ખર્ચ કરવાના રિવાજો તરફ અતિશય નાપસંદગી બતાવવામાં આવી હતી. પંજાબમાં જૂદી જૂદી ન્યાતોની અનેક સભાઓ સ્થપાયલી છે, જેમાં સરણી સભા, કાયસ્થ સભા, અને ખાલસા કે સિંગ સભા એ મુખ્ય છે. તેવી રીતે તમારા પોતાના ભાગમાં શ્રીમાધવો આ અરસામાં તીરપટીમાં એકઠા મળે છે. આ સઘળું કાર્ય દરેક જ્ઞાતિના મંડળ તરફથી થાય છે, જે અમુક ધારાઓ પસાર કરી તેમને બરાબર અમલમાં મૂકયાં જાય છે. આથી આ સઘળી સંસ્થાઓ તરફથી આ કૉન્ફરન્સ પોતાના હેતુ પાર પાડવામાં યોગ્ય મદદની આશા રાખે છે.

દેશના કેટલાક ભાગમાં જ્યારે ઉપર જણાવેલી જ્ઞાતિસમાજો સુધારાની બાબતમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે ત્યારે બીજે સ્થળે ધાર્મિક સંસ્થાઓ જેવી કે આર્યસમાજ, ધર્મ મહામંડળ, સનાતન સભાઓ અને બીજી તેવી મંડળીઓ પોતે સ્વતંત્ર રીતે સુધારાના સંબંધમાં કોઈને કોઈ રીતે ઉપયોગી કાર્ય બજાવ્યાં જાય છે. આર્યસમાજે આ સંબંધમાં આશ્ચર્ય પામવા જેટલું કાર્ય કર્યું છે. તેની તરફથી મદ્યપાનનિષેધક મંડળીઓ સ્થપાઈ છે, અને મદ્યપાનનિષેધક ગીતો રચવામાં આવ્યાં છે. આ ગીતો સ્ત્રીઓ શુભ પ્રસંગે ગાય છે. તે પુનર્લગ્નને ઉત્તેજન આપે છે. છોકરાઓ અને છોકરીઓની નિશાળો અને કૉલેજો તેણે સ્થાપી છે અને અનેક રીતે ઉદારતા બતાવવાની યોજનાઓ રચી છે. ટૂંકામાં સુધારા માટે જે કંઈ કરવાની જરૂર છે તે સઘળું પંજાબમાં તે સમાજ તરફથી થયું છે. બંગાળાની બાજુએ બ્રહ્મસમાજ પોતાને માટે લગ્નનો ખાસ કાયદો ઘડીને સુધારાની ઘણી બાબતોમાં આપણાથી આગળ વધી છે.

સુધારા માટે ઉપયોગી થઈ પડતાં જ્ઞાતિમંડળો અને ધાર્‌
સંસ્થાઓ ઉપરાંત આ મદ્રાસની હિંદુ સોશ્યલ રીફૉર્મ ઍસો
એશન, જેના વાર્ષિક મેળાવડામાં આપણે હમણાં હાજર થયે
છીએ, તેના જેવાં મંડળોનો એક ત્રીજો વર્ગ છે. બેંગ્લોરની સન્મ
સમાજ, વરાડ સોશ્યલ રીફૉર્મ ઍસોસિએશન, અમદાવાદ ૨
સિંધ ઍસોસિએશનો, મુંબઈ, મદ્રાસ, વર્ધા અને બીજાં સ્થળો
પુનર્વિવાહોત્તેજક મંડળીઓ, વગેરે બીજાં અનેક આવી જાતનાં ઃ
ડળો છે. આ સઘળાં મંડળો સંસારસુધારો આગળ વધારવાને ઃ
ગંદ લેતા પોતાના સભાસદોની પ્રતિજ્ઞા પર મૂકેલા વિશ્વાસ ઉપર આ
ધાર રાખનાર છે. ઉપરનાં બે જાતનાં મંડળો જેટલી આ વર્ગનાં ઃ
ડળો સત્તા ધરાવતાં નથી, તોપણ તેઓ પોતાનું કાર્ય યોગ્ય રી
બજાવ્યાં જાય છે. આ ત્રણે જાતનાં મંડળો ઉપરાંત દેશના જુ
જૂદા ભાગોની મદ્યપાનનિષેધક અને સદ્વર્તનપ્રવર્તક મંડળીઓ પ
અગત્યનું કાર્ય કર્યાં જાય છે.

આ સઘળી જાગૃતિનું પરિણામ એ આવતું જણાય છે કે દે
કોનું વલણ સદ્વર્તન અને પરોપકારવૃત્તિના નીતિનિયમોની આ
શ્યકતા તરફ વળ્યું છે, અને સુધારા સંબંધે ધારેલો હેતુ પાર પ
ડવામાં આ ઘણુંજ અગત્યનું અને આશાજનક લાગે છે. લોકો
ઉદ્‌ભવ પામેલી આ વૃત્તિ તરફ સરકારનું પણ ધ્યાન ખેંચાયું છે
જીવતાં પ્રાણીઓના વધ અને ચેપી રોગોના કાયદા સામે તથા પ
ગના સમયે સ્ત્રીઓની ફરજીઆત તપાસ સામે લોકોમાં થયેલા પ
ળભળાટનું મુખ્ય કારણ આ વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિને લીધેજ મદ્યપા
અટકાવવા સંબંધે લોકોમાં ઉભી થયેલી ચર્ચાના પરિણામમાં સરક
રને તપાસ માટે બે કમિશનો નીમવાની જરૂર પડેલી છે. દેવસ્થા

ધર્માદાના રોકડ હક્કો અન્ય માર્ગે ઉપયોગમાં લેવા સામે ઉભી થયેલી ચર્ચાનું પણ આજ કારણ ગણી શકાય. વેસ્યાઓના નાચ અને સુસ્ત નીતિ રહિત વર્તન સામે લોકોમાં ઉભી થયેલી લાગણીનું મૂળ પણ આજ વૃત્તિઓ છે એમ માનવામાં આવે છે. તેમજ એજ હેતુથી હલકી વર્ણનાં મનુષ્યોને મદદ કરવાનું વલણ પણ થતું જોવામાં આવે છે. બાળવિધવાઓની અતિ દુઃખદ સ્થિતિ તરફ લોકોનું ધ્યાન ઘણું ખેંચાતું જાય છે. અલાહાબાદ, કલકત્તા અને પૂનામાં વિધવાશ્રમો સ્થાપવામાં આવ્યા છે અને અજમાયશ તરીકે બાળવિધવાનાં પુનર્લગ્ન કરાવવાના પ્રશ્નનો અમલ કરવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. એક કરતા વધુ સ્ત્રીઓ પરણવાની રીત અને છોકરીઓને પરણાવી તેના બદલામા નાણાં લેવાની રીત ઓછી થતી જાય છે, જોકે તે તદ્દન નાબુદ થવી એ ઘણું કઠણ છે. ૭૫ કરતાં વધારે પુનર્લગ્નો અમારા ઇલાકામાં થયાં છે. અને બીજા થતાં જાય છે અને તે ઉપરથી જણાય છે કે સુધારાપક્ષનુ બળ ધીમે ધીમે પણ દ્દઢ રીતે આગળ વધ્યાં જાય છે.

હું આશા રાખું છું કે સંસારસુધારા સંબંધે છેલ્લાં ૭ વર્ષનો આપણો પ્રયત્ન રાજ્યદ્વારી અને ઔદ્યોગિક બાબતમાં થયેલા સુધારા સાથે સરખાવતાં એકંદરે રદ ગયો નથી, એ બતાવી આપવાને હું પૂરતું બોલી શક્યો છું. મદ્રાસ સૌસ્યલ રીફૉર્મ ઍસોસિએશનના સભાસદો જોકે થોડા છે, તોપણ સમયને અનુસરીને તેઓ જરૂરનુ કાર્ય તન મનથી બજાવે છે એ તેમને માટે ઘણા સંતોષની વાત છે. તેઓ ચૂલામાંથી ખેંચી કાઢેલા બળના અંગારા રૂપ છે, જેનો અગ્નિ બેદરકારી અને નિરૂત્સાહ રૂપી રાખોડીથી નાશ પમાવાનો નથી. તેમના જેવી પ્રવૃત્તિ હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાં ચાલી

રહી છે, અને જો કે તેમની લડત હાલમાં નાપસંદ પડે એવી છે તોપણ છેવટે તેમને ખચિત જય મળશે.

વેશ્યાઓના નાચ સામેની મદ્રાસ ઍસોસિએશનની હીલચાલ લાહોર કૉન્ફરન્સને પસંદ પડવાથી તેણે તે ઉપાડી લીધી છે. આખું પંજાબ તે સંબંધે એકમત થવા માંડ્યું છે. અમદાવાદના હિંદુ અને મુસલમાનોએ તેવોજ ઠરાવ પસાર કીધો છે. રાવળપિંડી, વરાડ, ધારવાડ, બેલારી, મછલીપટ્ટણ વગેરે સ્થળોની સમાજોએ પણ તે ઠરાવ સ્વીકાર્યો છે અને તેનો બહોળી રીતે અમલ કરવા યત્ન કરે છે.

બાળલગ્નના સંબંધમાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે મ્હૈસૂરની સરકારે હિમ્મતથી યોગ્ય ધારાઓ બહાર પાડ્યા છે. રાજપુતાનાના રાજાઓએ પણ પોતાના રાજ્યમાં આ નુકસાનકારક રિવાજ બંધ પાડવાને કાયદા ઘડ્યા છે.* આખા દેશનું લક્ષ બાળલગ્નથી થતી હાનિ અને તેમાં કરવા જોઇતા સુધારા તરફ ખેંચાતું જાય છે. અને કેટલેક સ્થળે તો જ્ઞાતિમંડળોએ લગ્ન માટે છોકરા અને છોકરીઓની અમુક ઉમ્મર પણ ઠરાવી છે. બ્રામાસના દેશી કાયદાએ છોકરીઓની પરણવા લાયક ઉમ્મર ૧૩ વર્ષની ઠરાવી છે, ભાર્ગવોએ ૧૨, મથુરાંના ચોબાઓએ ૧૩ અને મહાજન વર્ગે ૧૨ વર્ષની ઠરાવી છે. આ ઉપરથી આ બાબતમાં કાયમનો સુધારો થવાનો સમય હવે બહુ દૂર જણાતો નથી. પુનર્વિવાહના સંબંધમા માલૂમ પડે છે કે

* સર્વેને સુવિદિત હશે કે વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે હાલમાંજ પોતાના રાજ્ય માટે બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદો બહાર પાડયો છે, જેમાં તેઓશ્રીએ પરણવા લાયક ઉમ્મર કન્યા માટે ઓછામાં ઓછી ૧૨ વર્ષની અને વર માટે ૧૬ વર્ષની ઠરાવી છે.

ગયે વર્ષે ૧૨ પુનર્લગ્ન થયાં છે. કેટલીક ન્યાતોના આગેવાનોએ આગળ પડીને બાળવિધવાનું પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપવાના ઠરાવ પણ પસાર કર્યા છે.

પરધર્મમાં વટલી ગયેલા, તેમજ ઇંગ્લાંડ જઇ આવેલાઓને ન્યાતમાં દાખલ કરી તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવાના સંબંધમાં એ બંગાળામાં અને એક મદ્રાસમાં એમ ત્રણ જાણવા યોગ્ય બનાવો બન્યા છે, જે ઉપરથી ન્યાતિ મંડળના આ બાબતના વલણમાં ઘણો સંતોષકારક સુધારો થતો જણાય છે. મિ. ચેટી અને અમારા દેશસ્થ બ્રાહ્મણોને બહુ હરકત વગર પાછા ન્યાતમાં દાખલ કર્યા છે. બંગાળામાં કાયસ્થ જ્ઞાતિએ મિ. ઉપેન્દ્રનાથ દાસ, જેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા હતા એટલુંજ નહિ, પણ એક અંગ્રેજ સ્ત્રી પરણ્યા હતા અને તેણીનાથી જેમને છોકરાં પણ થયાં હતાં, તેમને પાછા દાખલ કર્યા છે. પંજાબની આર્યસમાજે અને એક સિખ મંડળીએ મુસલમાન ધર્મમાં વટલી ગયેલા ૧૨ માણસોને પાછા અંગીકાર કર્યા છે અને થોડા વખતથી સુધરેલા અને જૂના વિચારવાળા એ બન્ને પક્ષોનાં કુટુંબો વચ્ચે બહુ સારો સંબંધ પાછો બંધાતો જાય છે એ સંતોષની વાત છે.

મને બ્હીક લાગે છે કે મેં તમારો વખત હદ ઉપરાંત રોક્યો છે. આપણે હાથ ધરેલું કાર્ય પાર પાડવા અંતરની લાગણી સાથે ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા, અથાગ ધૈર્ય ને પરોપકારવૃત્તિ એ મહાન્ ગુણોની જરૂર છે. આ ગુણોનું હમેશા મનન કરતા રહી તે પ્રમાણે દૃઢતાથી જો આપણે વર્તતા રહીએ તો ઇતિહાસમાં વર્ણવેલી આપણા પૂર્વજોની ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. તેમ કરીશું તો ઇશ્વર પણ નક્કી સહાય કરશે. જો આપણને દુઃખ ભોગવવું પડે તો તે ભૂત તથા વર્તમાન કાળનાં આપણાં પાપોનું પરિણામ છે. જો આપણે

આપણાં પાપો ધોઈ નાંખીશું, તો કીર્તિનાં ચળકતાં કિરણો આપો-આપ પ્રકાશી નીકળશે. આ આશા સાથે આપણે ખાતરી રાખવી કે આપણે શુભ કાર્યમાંજ ભાગ લઇએ છીએ અને આપણા યત્નના પ્રમાણમાં આપણને ફતેહ મળશે."

સાંસારિક સુધારા માટે ખાસ અગત્યના સાધન તરીકે સ્ત્રીકેળવણીનો મોટા પાયા ઉપર ફેલાવો થવાની ઘણીજ જરૂર છે એમ મિ. રાનડેનું ધારવું હતું. તેઓ આ કામને માટે પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કરતા, અને હરેક રીતે ઉત્તેજન આપવા ચૂકતા નહિ. ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં ઉમરાવતીમાં મળેલી સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ સન્મુખ આપેલા એક ઉત્તમ ભાષણની અંદર આ સંબંધમાં મિ. રાનડેએ કહ્યું હતું કે, " સ્ત્રીકેળવણી, જેની આપણે અતિશય જરૂર છે, તેની સ્થિતિ હજુ પણ મંદ છે, જોકે આપણી બ્હેનોનાં નૈતિક લક્ષણો અને માનસિક શક્તિઓ ખીલવવાની આવશ્યકતાના સંબંધમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉદ્ભવેલી પ્રજાકીય જાગૃતિ તરફ સર્વની પસંદગી છે એ બાબતનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ રીતે દેખાતાં જાય છે." આપણે આશા રાખીશું કે આપણા દેશની બાળાઓ થોડા સમયની અંદર ઉંચા પ્રકારની કેળવણી પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ પ્રતિની ગૃહિણીઓ બની સાંસારિક સુધારાની બાબતમાં ઘણી સહાયભૂત થઈ પડે.

મિ. મલબારીના " બાળલગ્ન અને ફરજીઆત વૈધવ્ય " એ વિષયના લેખ ઉપરથી ' સાંસારિક બાબતોમાં રાજ્યસત્તાની દરમિયાગીરી " એ નામનો એક નિબંધ લખવા મિ. રાનડે પ્રેરાયા હતા. આ નિબંધમાં તેમના બીજા નિબંધોની પેઠે વિધવાઓના પક્ષની પૂર્ણ હિમાયત કરીને ફરજીઆત વૈધવ્યના, બાળ લગ્નના અને એક સ્ત્રી હયાત છતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાના રિવાજોને લંબાણ વિવેચન

સહિત ઘણી સખત રીતે વખોડી કાઢ્યા છે. તેમાં તેમણે દર્શાવી આ પ્યું છે કે, જોકે સતી અને બાળહત્યાના ગુન્હાને માટે કાયદામાં શિક્ષા ઠરાવી છે, તોપણ તે ગુન્હાઓ કોઈ પણ જાતના અલ્પ સમયના આવેશમાં આવ્યાથી થતા હોવાથી તેમના કરતાં આ ઉપર જણાવેલા રિવાજોથી થતા ગુન્હાઓ વધારે મનસ્વી પ્રકારના હોઈ જાણી બુઝીને કરવામાં આવે છે, તેથી તેઓ વધારે ગંભીર પ્રકારના છે, અને તેટલા માટે તેવા રિવાજો સત્વર અટકાવવાની આવશ્યકતા છે. વળી ઓછામાં ઓછી પરણવા લાયક ઉમ્મર છોકરાઓને માટે ૧૮ અને છોકરીઓ માટે ૧૨ વર્ષની રાખવી જોઇએ, ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતના મનુષ્યનું ૧૪ કરતાં નાની વયની છોકરી સાથે લગ્ન થવું ન જોઇએ, અને અમુક વિધવાનું પુનર્લગ્ન થતાં તેનો તેના ધણીની મિલકત પરનો હક ઉરાડી દેવો ન જોઇએ વગેરે બાબતો સંબંધી તેમણે સૂચનાઓ કરી છે.

મિ. રાનડે સંસારસુધારાની હીલચાલના સંબંધમાં આ પ્રમાણે ઘણોજ આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા અને તેથી તેમને Father of the Social Conference—સોશ્યલ કૉન્ફરન્સના પિતા કહેવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં સંમતિ વયનો કાયદો પસાર થયો તે સમયે જૂના વિચારના લોકોમાં ઘણો ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો, તોપણ તેમણે તે સંબંધે બહુ સારી મદદ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ સ્થપાઈ ત્યારથી તેમના મરણ પર્યંત થયેલા તેના મેળાવડામાંના એકેમાં ગમે તેટલી અડચણો વેઠીને પણ મિ. રાનડે હાજરી આપ્યા વગર અને પોતાની તરફનું ઘણુંજ રમુજી અને બોધયુક્ત પ્રાસ્તાવિક ભાષણ આપ્યા વગર રહ્યા નથી. તેમનું દરેક ભાષણ ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિનો અને બહુ શ્રુતપણાનો

ામૂતો છે. મિ. રાનડેનાં હર કોઈ ભાષણ સાંભળતી વખતે દરેક શ્રોતાજનને જાણે તે પોતાના દુનિયાદારીના હમેશના કામકાજની ફિકરમાંથી મુક્ત થઈ કોઈ ઉચા પ્રકારની ઇચ્છાઓ અને પ્રેરણાઓના પ્રદેશમાં આનંદ મેળવતો હોય એમ લાગે છે. આવા કારણથી મોહિત થઈ રા. બ. માનકર તેમનાં આ ભાષણોને 'વાર્ષિક વિમાનારોહણ' (Annual Balloonings) ની ઉપમા આપે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરિમાં સોશ્યલ કૉન્ફરન્સના આ ઉત્પાદકનો દેહાંત થવાથી, તેઓ પોતાની લથડી ગયેલી તબિયતને લીધે ઈ. સ. ૧૯૦૦ ની કૉન્ફરન્સમાંજ માત્ર હાજર થઈ શક્યા નહોતા. આમ છતાં પોતાના અનારોગ્યને લીધે થયેલી ગેરહાજરીની ખોટ પૂરી પાડવાને માટે તેઓએ પોતાનું વાર્ષિક ભાષણ, જેને કેટલાંક નામીચાં વર્તમાનપત્રો તરફથી પાછળથી 'મિ. રાનડેનો હિંદુ કોમને છેલ્લો સંદેશો' (Mr. Ranade's last message to the Hindu Community) એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તે લખીને મોકલી આપ્યું હતું. આ ભાષણમાં પ્રાચીન સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયાદિક વર્ણોને માંહોમાંહે એક બીજા સાથે ભોજન તથા કન્યાવ્યવહારનો નિકટ સંબંધ હતો એ બાબતના કેટલાક દાખલાઓ આપી, પુરાતન કાળના ઋષિમુનિઓ તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવીને તેમના સમયનો આધુનિક સમય સાથે મુકાબલો કરી બતાવી, હાલના જમાનામાં જરૂરનો સાંસારિક સુધારો પૂરતી રીતે કરી શકે એવા-પ્રાચીન મહાન્ ઋષિઓ જેવા-સમર્થ ગુરૂઓની આવશ્યકતા તેમણે જણાવી હતી. વળી આ પ્રસંગે પોતાનાથી હાજર ન થવાયું તેને માટે દિલગીરી દેખાડનારો અને તેમની ગેરહાજરીમાં કૉન્ફરન્સનું કામકાજ ફતેહમંદીથી પૂર્ણ થયું તેને માટે સંતોષ જાહેર કરનારો એક પત્ર તેમના એક મિત્ર અને તેમની પછી હાઇકોર્ટના જજ્જની માનવંતી પદવી સંપાદન કરનાર ઑન. મિ. જસ્ટિસ્ નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર ઉપર તેમણે તા. ૪ થી જાન્યુઆરિ સન ૧૯૦૧

સેન, અને બાબુ પ્રતાપચંદ્ર મજમુંદાર આદિ પ્રસિદ્ધ પુરુષોએ બંગાળામાં સેશ્વરવાદી ધાર્મિક હીલચાલના સંબંધમાં જે કંઈક કાર્ય કર્યું છે, તેવુંજ કાર્ય, જોકે તેથી કંઈક નાના પાયા ઉપર, આપણા ઇલાકામાં મિ. રાનડેએ અને તેમના સહાધ્યાયી મિત્ર, ડૉ. ભાંડારકરે કર્યું છે. તેમણે પોતાના સહાયકોની જૂજ સંખ્યા સાથે, પોતાના અનુકરણીય જીવનથી, પોતાના નિષ્કલંક વર્તનથી, સેશ્વરવાદના સિદ્ધાંતોના સમજ અને દૃઢતાપૂર્વક પાલનથી અને સમાજના મંદિરોમાં પોતે કરેલાં ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાનો અને પ્રાર્થનાઓથી તથા પોતાના અન્ય સતત વિવિધ પ્રયત્નોથી તે હીલચાલને આગળ વધારવામાં ભારે પ્રયાસ કર્યો છે અને તેથી તેઓ તેના કાયમી સ્તંભો ગણાયા છે.

પ્રાર્થનાસમાજનો ધર્મ એકેશ્વરવાદી છે. અને આખો દેશ વખત જતાં અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism) માં ડુબી જશે એમ જેઓ માનતા નથી તેમનું તો ધારવું એવું છે કે તેવો ધર્મ આખા હિંદુસ્થાનનો સામાન્ય ધર્મ થશે. કેમકે ઇતિહાસપરથી માલૂમ પડે છે કે મનુષ્યનું મન લાંબે કાળે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યના જીવની ભાવી દશાના સંબંધમાં નિષેધાત્મક ખુલાસાથી કદી સંતોષ પામતું નથી. પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને વસ્તુના સ્વરૂપના સંબંધમાં ભાવાત્મક (positive) અને નિષેધાત્મક (negative) એમ બે પ્રકારના ખુલાસા અત્યાર સુધીમાં મનુષ્યના અંતઃકરણ આગળ રજુ થયા છે. તેમાંથી તે અંતઃકરણે ભાવાત્મક ખુલાસાને વધારે પસંદ કર્યો છે, અને ભવિષ્યમાં તે ખુલાસોજ સ્વીકારાતો ચાલશે. અને તેમાં કંઈ ફેરફાર થશે તો તે માત્ર એટલાજ અંશમાં કે તર્કશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વોને, તથા સુધારા અને જ્ઞાનની બાબતમાં માણસો જે પ્રમાણમાં આગળ વધ્યા છે તેને અનુકૂળ એ સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ પલટાશે, અને

આવી માનસિક ઉન્નતિ સાથે જે વહેમી અને ભૂલભરેલા વિચારો અયોગ્ય ગણી શકાય તેમને એ સિદ્ધાંતે તજવા પડશે. પ્રોફેસર **એ. સી.** ફ્રેઝર તેમનાં ગિફૉર્ડ વ્યાખ્યાનોમાં કહે છે કે, "જે માનસિક સ્થિતિમાં મનુષ્યનું મન દરેક વસ્તુ વિષે શંકાવાળું રહે છે તે સ્થિતિ એવી છે કે તેમાં મનુષ્ય રહી શકે નહિ.* મનુષ્યના જીવનના પશુમય અંશમાં પણ કેટલીક વસ્તુનું ભાન થાય છે અને તે વસ્તુઓના જડ અથવા ભૌતિક સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણે ખાધા પીધા વગર જીવી શકીએ નહિ અને ખાવા તથા પીવાની વસ્તુઓને જોઈ તેમને ખાતા કે પીતા પહેલાં તેમના પૌષ્ટિકપણા અથવા સ્વાદ વિષે વિશ્વાસ રાખ્યા વગર આપણે તે ખાઈ કે પી શકીએ નહિ." વળી ભાવાત્મક ખુલાસાની પસંદગી આપણી આર્યભૂમિમાં તો છેક પ્રાચીન ઉપનિષદ્ કાળથી ચાલી આવે છે. જગતના કારણનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં શ્વેતકેતુને તેના પિતાએ કરેલો બોધ અને તેવાંજ અન્ય કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આ સંબંધમાં યોગ્ય પ્રમાણ રૂપ છે.

મિ. રાનડે એવું માનતા કે આ બ્રહ્મોસમાજ અથવા પ્રાર્થના સમાજની હીલચાલ તદન નવીજ છે એમ નથી, પણ તે પ્રચલિત ધર્મની અંદર મૂર્તિપૂજા અથવા અનેકેશ્વરવાદ, વહેમ અને અનાચારી રૂઢિઓ વગેરે જે દાખલ થવા પામ્યું છે, જેને લીધે ઉંચા પ્રકારના જ્ઞાનનો લોપ થતો જાય છે, મનુષ્યના વર્તન માટે સ્થાપિત કરેલી ઉત્તમ આજ્ઞાઓનો અવળો અર્થ કરવામાં આવે છે, નીતિના નિયમો અને અંકુશો નિરૂપયોગી થઈ ગયા છે, અને જેને લીધે

* શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાનું संशयात्मा विनश्यति । એ વાક્ય આને બરાબર અનસુગત છે

ના રેકર્ડ લખ્યો હતો. મિ. રાનડે કૉન્ફરન્સને માટે કેટલી બધી લાગણી ધરાવતા હતા તે જાણવાનું વાંચકોને કાંઇક બની આવે તેટલા માટે તે પત્રની મતલબ અત્રે આપી આ પ્રકરણ બંધ કરીશું.

" લાનોલી. તા. ૪ થી જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧.

"પ્રિય મિત્ર નારાયણરાવ.

મારા ભાઈ લાહોરથી ગઈ કાલે પાછા આવ્યા છે, અને ઑન. મિ. ગોખલે પરમ દિવસે આવી ગયા છે. લાહોર કૉન્ફરન્સના મેળાવડાને પૂરતી હિમાયતથી મદદ કરવામાં તમારી સઘળી શક્તિઓ કામે લગાડીને તમે તમારી બીજી ભારે ફરજોના રોકાણમાંથી કેવી રીતે ફુરસદ મેળવી છે તેનું તેમની તરફથી જે વર્ણન મને મળ્યું છે તેથી મને ઘણોજ સંતોષ થયો છે. મારી ખાતરી થઈ છે કે તે મેળાવડો દરેક રીતે ફતેહમંદ નીવડ્યો છે. અને તે સમયે બતાવાયલો ઉત્સાહ પહેલાંના કોઈ પણ મેળાવડા કરતાં વધારે અનુપમ–ચઢીઆતો હતો તમે ખરા દિલના સ્વાત્માર્પણથી કોઈ પણ જાતની કચાશ રાખી નથી તેટે માટે હું તમારો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. જ્યારે મે ઑન. મિ. ગોખલેને કૉન્ફરન્સમાં મારા પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરવા કહ્યું. ત્યારે મેં તેમને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે તમે લાહોરમાં હશો તેથી તમે તમારાથી બનતી રીતે તેમને મદદ કરશો. જે સઘળી હકીકત મને મળી છે તે પરથી મને માલૂમ પડે છે કે તમે મારી ધારણા ઉપરાંત કાર્ય બજાવવાની મહેરબાની કરી છે અને તેને માટે હું મારી ભારે આભારની લાગણી જાહેર કરૂં છું. હાલમાં મારાથી ખમી શકાય તે કરતાં અત્રે ઠંડી વધારે સખત પડે છે, અને મારા વૈદ્યવર્ગના મિત્રો હજુ બે ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી મારે પૂને જવું નહિ એવી સલાહ આપે છે. તેટલા માટે હું એકાદ દિવસ પછી મુંબઈ આવવા ધારૂં છું.

તમારો સાચો મિત્ર,

એમ. જી. રાનડે."

પ્રકરણ ૫ મું.

ધાર્મિક વિચારો.

રાજા રામ મોહનરાય નામના પ્રખ્યાત બંગાળી ગૃહસ્થે આશરે ૭૦ વર્ષ ઉપર બંગાળામાં એક પ્રકારની એશ્વરવાદી (Theistic) ધાર્મિક હીલચાલ ઉભી કરી હતી. પાછળથી બાબુ કેશવચંદ્ર સેને તેને ‘ બ્રહ્મોસમાજ ’ નું નામ આપીને તેનો સારો ફેલાવો કર્યો હતો. આ હીલચાલ ઉપરથી મુંબઈ, પૂના અને મુંબઈ ઈલાકાનાં બીજાં કેટલેક સ્થળોમાં ‘ પ્રાર્થના સમાજ ’ નામની ધાર્મિક સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. મિ. રાનડે આ સમાજના ઉત્સાહી, ભાવિક અને ચુસ્ત સભાસદ હતા. તેઓ સમાજના નિયમો પૂર્ણ રીતે પાળતા અને તેની દરેક બેઠક વખતે હાજર રહી તેમા ઘણોજ આગળ પડતો ભાગ લેતા. તેઓ પૂનામાં હતા ત્યારે આગળ એક સ્થળે જણાવ્યા પ્રમાણે ત્યાંની સમાજનું મકાન બંધાવવા ઉપરાંત તેની હરેક બનતી સેવા બજાવવામાં પાછા હઠ્યા નહોતા. મુંબઈ આવ્યા પછી, તેઓ ત્યાંની પ્રાર્થનાસમાજના પણ અગ્રેસર હોઈ તેના પ્રમુખ નીમાયા હતા, અને તે ઓદ્ધો પોતાના મૃત્યુ પર્યંત ભોગવીને પોતાનાં વિદ્વત્તાભરેલાં અને રસિક વ્યાખ્યાનોથી તથા બીજી અનેક રીતે તે સમાજને તેમણે ઘણી જાગૃતિમાં મૂકી દીધી હતી. ટુંકામાં કહી શકાય કે, રાજા રામ મોહનરાય, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર, બાબુ કેશવચંદ્ર

ધાર્મિક ઉમળકાથી ભરેલી ભક્તિને બદલે કૃત્રિમ ક્રિયાઓ વધી પડી છે, તે સઘળાની સામે નાપસંદગી બતાવી વાંધો લેનારી છેક છેલ્લી-આધુનિક હીલચાલ છે. ધર્મના દુરુપયોગ સામે વેદના સમયથી હાલના સમય સુધી કેટલાંક ઉપનિષદોના લખનારાઓએ એવા વાંધાઓ વચનોવચન ઉઠાવ્યા છે કે, યજ્ઞયાગાદિકમાં ઉત્તમ ફલને પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી તે ક્રિયાઓની આવશ્યકતા નથી, અને દુઃખનો સમુદ્ર ઓળંગી ખરા સુખના બંદરે પહોંચવાને તેઓ તદ્દન નગણી હોડીઓ છે; અને કર્મમાર્ગથી અર્થાત્ ધાર્મિક ક્રિયા કરવા રૂપ માર્ગથી નહિ, પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગથી અર્થાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવાના અને તેનું ધ્યાન કરવાના માર્ગથી મોક્ષ મળશે એમ તેમનું, (ઉપનિષદોનું) કહેવું છે, એવું ડૉ. ભાંડારકરે તા. ૫ મી મે ૧૮૯૫ ને રોજ ડેક્કન કૉલેજના મેળાવડા સન્મુખ આપેલા પોતાના વિદ્વત્તાભરેલા ભાષણમાં જણાવેલું છે. વળી ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલા બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપનાર શાક્યમુનિ બુદ્ધ ઉપનિષદોના કર્તાઓથી પણ આગળ વધીને જ્ઞાન તથા કર્મ માર્ગને આજુપર મૂકી મનોવિકારોને વશ રાખી ઉત્તમ પ્રકારની અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ કરતા, અને પશુયજ્ઞોથી થતી હિંસા તથા જાતિભેદની વિરુદ્ધ બહુ સખત શબ્દોમાં ટીકા કરતા. તેમણે પ્રેમભાવ અથવા પ્રાણીમાત્ર તરફ દયા રાખવાના સિદ્ધાંત પર એક નવીન ધર્મ સ્થાપ્યો છે. આ ધર્મ, કંઈક વિકાર પામેલા રૂપમાં પણ, હાલમાં મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ પાળે છે. મહારાષ્ટ્રમાં તુકારામ, રામદાસ, નામદેવ વગેરે સાધુઓ સોળમા સૈકાથી ઉત્પન્ન થવા માંડ્યા છે. ઈશ્વરપર શ્રદ્ધાથી અથવા ઈશ્વરના પુનઃ પુનઃ નામોચ્ચારથી મોક્ષ થાય છે, અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવું એવો આપણી

ઉત્પત્તિનો મુખ્ય હેતુ સિદ્ધ કરવા. માટે યાંત્રિક રીતે અર્થ વગરની ક્રિયાઓ અને રૂઢિઓનું આચરણ કરવા કરતાં પવિત્ર જીવન અને નિરભિમાનીપણું શ્રેયસ્કર છે એમ તેઓનું કહેવું છે. વળી તેઓએ જાતિભેદનું અને પ્રાર્થના માટે તથા ધર્મક્રિયાઓ માટે સઘળાઓને જાણીતી દેશી ભાષાઓને બદલે વપરાતી સંસ્કૃત ભાષાનું નિરુપયોગીપણું પણ ખુલ્લી રીતે જાહેર કર્યું છે. મિ. રાનડેએ આ દક્ષિણના સુપ્રસિદ્ધ સાધુપુરુષોના ગ્રંથોનું સારી રીતે મનન કર્યું હતું. પોતાનું ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન તેમણે આ સાધુઓના અને અન્ય વિદેશીય લેખકોના ઘણા ગ્રંથો વાંચીને ઘણું વધાર્યું હતું અને તે વિષયમાં તેઓ ઘણા ઉંડા ઉતર્યા હતા. જોકે તેઓ પ્રાર્થનાસમાજના એક આગેવાન અને ચુસ્ત સભાસદ ગણાતા હતા, તોપણ માત્ર સામાન્ય રીતે તેના નિયમોને પાળીનેજ તેઓ પોતાને કૃતકાર્ય માનતા નહિ. તેઓ સઘળા જનમંડળ તરફ પૂર્ણ બંધુભાવ ને ઇશ્વરપર અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. પ્રાર્થનાસમાજમાં અને અન્ય સ્થળે તેમણે અંગ્રેજી અને મરાઠીમાં આપેલાં સંખ્યાબંધ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો ઘણાં બોધદાયક અને રસિક ગણાય છે. તેમના ભાષણો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેઓ માત્ર અંગ્રેજી ભાષામાંજ સારા વ્યાખ્યાનો આપી શકતા એમ નહોતું, પરંતુ પોતાની માતૃભાષાના પણ તેઓ એક સમર્થ અભ્યાસક અને વિદ્વાન હોઈ તે ભાષામાં તેવાંજ ઉત્તમ રસિક વ્યાખ્યાનો આપી શકતા. અને આ પ્રમાણે પોતે મરાઠી ભાષાના સાહિત્યભંડારથી સારી રીતે વાકેફ હોવાથી યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓને દાખલ કરાવવા માટે તેમણે પૂરતી હિમાયત કરી હતી. આ સઘળાં વ્યાખ્યાનોમાં ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજ સન્મુખ તેમણે 'હિંદુસ્થાનનો પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ' એ વિષયપર આપેલા વ્યાખ્યાનને મદ્રાસના 'હિંદુ'

પત્રે 'શક પ્રવર્તાવનારૂં' (Era-making) જણાવ્યું હતું અને ખરેખર તે તેમનાં ધાર્મિક ભાષણોમાં એક નમૂના રૂપ હોવાથી તેની મતલબ અત્રે વિસ્તારપૂર્વક આપીશું:—

"આપણા સાધુઓ અને ધર્મોપદેશકોએ જેને 'ભાગવત ધર્મ' કહેલો છે અને આપણી સમાજ જેનું એક અવ્યક્ત પ્રતિબિંબ અને નમ્ર ધારે છે, તેની ઉત્પત્તિ વિષે તથા છેલ્લાં ૨૦૦૦ વર્ષની અંદર થયેલા તેના ફેલાવાને લગતી હકીકત જણાવવાને મેં ગયે વર્ષે આ આસન પરથી અને બીજે સ્થળે યત્ન કર્યા કર્યો છે. ભાગવત ધર્મનું ખાસ અગત્યનું લક્ષણ તેનું પ્રોટેસ્ટંટ-પ્રચલિત ધર્મની અંદર પેસી ગયેલા અનાચાર સામે વાંધો ઉઠાવવાનું-લક્ષણ છે. યાહુદીઓની પેઠે આપણામાં પણ એક પછી એક સંતપુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓએ આપણી ભક્તિનું ખરૂં સ્વરૂપ ઢાંકી નાંખે એવા તથા તેના વાસ્તવિક-દિવ્ય અંશને આપણી નજર બહાર રાખે એવા આચારવિચારની રૂઢિઓને ધિક્કારી કાઢી તે સામે પોતાની રહેણીકરણી અને આજ્ઞાઓ વડે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. તેટલા માટે ભાગવત ધર્મ એ નિર્ભયપણે પ્રોટેસ્ટંટ-સુધરેલો હિંદુ ધર્મ કહી શકાય. આ લાંબા વખતથી ચાલતી ધાર્મિક હીલચાલ, જેણે ઘણો ફાયદો કર્યો છે અને હજુ પણ ભવિષ્યમાં કરશે એવો સંભવ છે, તેનાં મુખ્ય લક્ષણો તરફ આજે હું તમારૂં ધ્યાન ખેંચીશ. આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ યૂરોપમાં ફેલી થયેલી પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મની હીલચાલથી બહુધા વાકેફ હશે. પરંતુ ઘણાજ થોડાના જાણવામાં હશે કે તેજ સમયે આત્માના અંતર્ગત ઉભરાઓ અને સત્ય વસ્તુને શોધવાનો હદયનો વેગ, જેના પરિણામમાં પશ્ચિમ યૂરોપમાં પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ ઉદ્ભવ પામ્યો હતો, તેની બળવાન શક્તિઓ તેજ અરસામાં જોસબેર આપણા દેશમાં પણ

ચાલી રહી હતી અને તેથી તેવુંજ સારૂં પરિણામ પ્રકટ થયું હતું. ખ્રિસ્તિ પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મના આગેવાનોએ દેવળોમાં અને શાળાઓમાં વપરાતી લૅટિન ભાષા ચાલુ રાખવા સામે, જૂદા જૂદા વર્ગના સાધુઓની હદ બહારની વૈરાગ્યમય ભાવનાઓ સામે, સઘળી ક્રિયાઓ વખતે ધર્મોપદેશક–પાદરીઓને હાજર રાખવાની જરૂર સામે, ધર્મોપદેશકોના અનીતિમય જીવન સામે, યાત્રાઓ અને ઉપવાસો કરવા સામે, ધર્મગુરૂ આગળ પોતે કરેલાં કુકર્મોની કબૂલત આપવાના રિવાજ સામે અને દોષાદોષના સ્વરૂપના સંબંધમાં ધર્મગુરૂઓને રુચતા સિદ્ધાંતો સ્વીકારવા સામે સખત વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. વળી તેઓએ મૂર્તિપૂજા, મરણ પામેલા સંતોનાં અસ્થિ આદિની પૂજા અને જેથી માણસનું મન અને હૃદય કોઈ રીતે ઉન્નતિને પામી શકે નહિ એવી દબદબાવાળી ક્રિયાઓ સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. તેઓ પોતાનાજ મંડળમાં આવા સુધારા દાખલ કરવામાં ફતેહ પામ્યા હતા એટલુંજ નહિ, પણ તેમના યત્નોની પ્રકાશમય અસરથી રોમના દેવળને પણ પોતાની રીતિનીતિમાં કેટલોક સુધારો કરવો પડ્યો હતો, જે વડે ધર્મગુરૂઓના અવિચારી બંધનમાંથી છૂટવાના મનુષ્યની બુદ્ધિના વેગ સામે તે રોમનું દેવળ ખ્રિસ્તિ ધર્મના સંપ્રદાયના સંબંધમાં એક પ્રાચીન અને ભવ્ય આપ્ત પ્રમાણ (પ્રતિનિધિ સત્તા) તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી શક્યું છે. આવી ધર્મસુધારણાના યત્નો લ્યુથર, કાલ્વિન અને લૅટિમર જેવાનાં મરણોથી અટકી પડ્યા નહોતા. સાંપ્રદાયિક ધર્મવાળાઓ પોતાની પરનાળિકાને હમેશા જેવી ને તેવી ચાલુ રાખવાના હેતુથી પોતાના નિયમોના સંબંધમાં ઘણા સખત હોઈ સત્તાનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરતા રહે છે, અને યાંત્રિક ક્રિયાઓ અથવા વિધિનાં બંધનોને એટલા તો પરતંત્ર થાય છે કે તેમના

ચાલી રહી હતી અને તેથી તેવુંજ સારું પરિણામ પ્રકટ થયું હતું. ખ્રિસ્તિ પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મના આગેવાનોએ દેવળોમાં અને શાળાઓમાં વપરાતી લૅટિન ભાષા ચાલુ રાખવા સામે, જૂદા જૂદા વર્ગના સાધુઓની હદ બહારની વૈરાગ્યમય ભાવનાઓ સામે, સઘળી ક્રિયાઓ વખતે ધર્મોપદેશક–પાદરીઓને હાજર રાખવાની જરૂર સામે, ધર્મોપદેશકોના અનીતિમય જીવન સામે, યાત્રાઓ અને ઉપવાસો કરવા સામે, ધર્મગુરૂ આગળ પોતે કરેલાં કુકર્મની કબુલત આપવાના રિવાજ સામે અને દોષાદોષના સ્વરૂપના સંબંધમાં ધર્મગુરૂઓને રુચતા સિદ્ધાંતો સ્વીકારવા સામે સખત વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. વળી તેઓએ મૂર્તિપૂજા, મરણ પામેલા સંતોનાં અસ્થિ આદિની પૂજા અને જેથી માણસનું મન અને હૃદય કોઈ રીતે ઉન્નતિને પામી શકે નહિ એવી દબદબાવાળી ક્રિયાઓ સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. તેઓ પોતાનાજ મંડળમાં આવા સુધારા દાખલ કરવામાં ફતેહ પામ્યા હતા એટલુંજ નહિ, પણ તેમના યત્નોની પ્રકાશમય અસરથી રોમના દેવળને પણ પોતાની રીતિનીતિમાં કેટલોક સુધારો કરવો પડયો હતો, જે વડે ધર્મગુરૂઓના અવિચારી બંધનમાંથી છુટવાના મનુષ્યની બુદ્ધિના વેગ સામે તે રોમનું દેવળ ખ્રિસ્તિ ધર્મના સંપ્રદાયના સંબંધમાં એક પ્રાચીન અને ભવ્ય આપ્ત પ્રમાણ (પ્રતિનિધિ સત્તા) તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી શકયું છે. આવી ધર્મસુધારણાના યત્નો લ્યુથર, કાલ્વિન અને લૅટિમર જેવાનાં મરણોથી અટકી પડ્યા નહોતા. સાંપ્રદાયિક ધર્મવાળાઓ પોતાની પરનાળિકાને હમેશા જેવી ને તેવી ચાલુ રાખવાના હેતુથી પોતાના નિયમોના સંબંધમાં ઘણા સખત હોઈ સત્તાનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરતા રહે છે, અને યાંત્રિક ક્રિયાઓ અથવા વિધિનાં બંધનોને એટલા તો પરતંત્ર થાય છે કે તેમના

સંપ્રદાયમાંથી ધર્મની ઝગઝગતી અને નિર્મલ જ્યોતિ બુઝાઈ જાય છે. તેથીજ કરીને સત્તરમા સૈકામાં પ્યુરિટનો,* કૉવેનેન્ટરો* અને અઢારમા સૈકામાં વેસ્લેયન* અને મેથડિસ્ટોના* પંથો નીકળ્યા હતા, જેઓ સાંપ્રદાયિક ધર્મના દોષો અને અશુદ્ધિ દૂર કરનારા પંથો તરીકે કિમતી ગણાય છે. હવે આપણા દેશમાં ચાલી રહેલી ધર્મસુધારણાની હીલચાલ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ. તે સંબંધી જે હકીકત હું તમને આપવા માગું છું તે તે હીલચાલમાં ભાગ લેનારા સંત, સાધુઓ, અને ધર્મોપદેશકોનાં નાભાજી, ઉદ્દવ ચિદ્દઘન અને પ્રિયદાસ જેવા લેખકોએ લખેલાં ચરિત્રો, જે આશરે એક સૈકા પહેલાં લખાયલા મહીપતિના ગ્રંથને લીધે સારી રીતે આપણા જાણવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી મેળવેલી છે. મહીપતિના ગ્રંથમાં મહારાષ્ટ્રના ૫૦ અને હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાંના ૫૦ મળી ૧૦૦ સાધુઓ અને ધર્મોપદેશકોનાં વૃત્તાંત આપેલાં છે. આ સાધુઓમાં આશરે ૧૦ સ્ત્રીઓ, ૧૦ મુસલમાનો, ૪૦ બ્રાહ્મણ અને બાકીના ૪૦ બીજી જાતિના હિંદુઓ હતા. છેલ્લા ૪૦ માં સઘળી જાતના અને ધંધાવાળા જેવા કે ખાટકી, વણકર, સાળવી, ઘાંચી, માળી, કુંભાર, સોની, દરજી અને મહાર, રાજાઓ અને ખેડુતો, નાણાવટીઓ અને લડવૈયાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ સઘળી જાતના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, હિંદુઓ અને મુસલમાનોએ આ હીલચાલમાં ભાગ લીધો હતો એ ઉપરથી તે હીલચાલ શરૂઆતમાં સમગ્ર પ્રજામાંથી ઉદ્દ્ભવ પામી હતી એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. હલકી સ્થિતિમાં જન્મી પોતાના બળના પ્રભાવથી નહિ, પણ નમ્રતાના પ્રભાવથી ધર્મસુધારણાની

* ખ્રિસ્તિ ધર્મમાંથી પ્રોટેસ્ટંટ પછી નીકળેલા અન્ય જૂદા જૂદા પંથો.

જોખમદારી પોતાના શિર ઉપર લઈ પરિણામે તેમાં ફતેહ મેળવનારા ધાર્મિક અને પવિત્ર પુરૂષોની પરંપરા પૃથ્વીના બીજા કોઈ દેશમાં મળી શકશે નહિ. જ્યાંસુધી કોઈ પણ હીલચાલ સર્વમાન્ય ન થઈ પડે ત્યાંસુધી નિરાશા અને નાઉમેદી થવાનું કારણ રહે છે. આર્યસમાજ અને બ્રહ્મોસમાજ તથા આપણી પ્રાર્થનાસમાજ, અમુક પ્રકારના આચારવિચારના વાતાવરણમાં ઉછરી આવનાર કેટલાંક મનુષ્યો સિવાય, સમગ્ર પ્રજાનું હૃદય આકર્ષી શકી નથી એ તેમની ખામી છે. એજ કારણથી આ પાછલા ઇતિહાસની ખાસ અગત્ય છે. ઉપર કહ્યા સંતસાધુઓ ૫૦ કે ૬૦ વર્ષના અરસામાં થઈ ગયા અને હજુ પણ તેવા પુરૂષોનો ઝરો સૂકાઈ ગયો નથી. હવે આ સાધુઓએ પોતાના સ્થળ અને સમયને અનુસરીને પોતપોતાની પદ્ધતિ અનુસાર કઈ કઈ બાબતોમાં ધાર્મિક સુધારણા કરવા યત્ન કર્યો હતો તે તપાસી જઇએ. તેઓની હીલચાલથી યુદ્ધો કે જૂલમો થયા નથી, લોહીની નદીઓ વહી નથી, કોઇને ન્યાતિ કે ધર્મ બહાર મૂકવામાં આવ્યા નથી, તેમ કોઇના દંડ કરવામાં આવ્યા નથી. જેમ અંતર્યામી પ્રભુની સત્તા આપણી અંદર રહી મુંગી રીતે પણ સ્થિરતાથી કામ કરે છે તેમ તેઓ મુંગે મોંઢે પોતાનુ કાર્ય કર્યાં જતા. તેઓએ આ પ્રમાણે ધાર્મિક સુધારાઓ કરવા યત્ન કર્યા હતાઃ— (૧). તેઓએ ધર્મક્રિયાઓ માટે અને જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તરીકે વપરાતી સંસ્કૃત ભાષાના સર્વોપરિપણા સામે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. અને પોતાની ચાલતી દેશી ભાષાઓનો સાહિત્યભંડાર પોતાનાં લખાણોથી ભરપૂર કર્યો હતો. પ્રાચીન ભાષા અને ચાલતી દેશી ભાષાઓ વચ્ચેનો આ ઝઘડો જૂના વખતનો છે. એકનાથ અને તુકારામે પ્રાચીન વિદ્યા તરફ લોકોનું વલણ થાય અને હલકામાં હલકા વર્ગના મનુષ્યના

જાણવામાં તે આવી શકે તેવો માર્ગ લેવાની હિમ્મત ધર્યાથી પંડિતો તેમના પર તૂટી પડ્યા હતા. પંડિતોના કહેવાથી તે બન્નેના ગ્રંથો ડુબાવી દીધાની વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે.* તેવોજ વિવાદ વામન પંડિત અને રામદાસ[1] તથા નામદેવ અને શલ્ય રસાલ[2] વચ્ચે થયો હતો. આ ઝઘડામાં છેવટે સાધુઓ જીત્યા હતા. હિંદુસ્થાનમાં દરેક પ્રાન્તમાં દેશી ભાષાની જેટલા અંશમાં ઉન્નતિ થઈ છે તેટલા અંશમાં આ ધર્મસુધારણાની વૃદ્ધિ થયેલી સમજવાની છે. (૨) ધાર્મિકવૃત્તિની ઉન્નતિ માટે ધાર્મિક ક્રિયાઓની અગત્ય વિષે અતિશયોક્તિ કરવાના વલણ સામે બીજો વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. સઘળી ધાર્મિક ક્રિયાઓ માત્ર ગુપ્તાર્થની સૂચક છે, અને તેમનું સૂચક સ્વરૂપ જ

* કહેવાય છે કે આ ગ્રંથોને પાણીમાં નાંખી દીધા છતાં જળદેવતાએ તેમને નાશ પામવા ન દીધાથી તે કોરા રહ્યા ને ડુબ્યા નહિ અને તેથી તે વધારે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

૧. વામન પંડિત મોટો સંસ્કૃત વિદ્વાન્ હતો અને દેશની ભાષામાં લખવા બોલવાનું પોતે પંડિત હોવાથી પોતાને પ્રતિષ્ઠિત નથી એમ ધારતો. રામદાસના સંબંધમાં આવતાં તે પોતાની ભૂલ જોઈ શક્યો હતો.

૨. શલ્ય રસાલ નામના એક બ્રાહ્મણે રામાયણનું ભાષાંતર કર્યું હતું. તેને પોતાની વિદ્વત્તાનો ઘણો ગર્વ હતો. પરંતુ નામદેવ નામનો સાધુ, જે જાતે દરજી હતો તેની પાસે તેણે પોતાનો ગ્રંથ રજુ કરવો અને સુધરાવવો એવી તેની દેવી તરફથી તેને સૂચના થયાથી તે ઝંખવાણો પડ્યો હતો.

(Mr. Ranade's Rise of the Maratha Power, Ch. VIII pp. 100-101.)

અને જો આપણે આપણા વડીલો તરફ પૂજ્યભાવ રાખતા હોઇએ તો આપણે ભાગવત ધર્મની આ પદ્ધતિ ઉપરજ કામ લેવાનું છે ".

મિ. આગારકર જણાવે છે તેમ, ઉપરના ભાષણમાં જણાવેલા ભાગવત ધર્મના સાહિત્યમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા ધાર્મિક ઉમળકાથી મિ. રાનડેનું મન એટલું બધું ભરપૂર હતું, અને ધર્મના રહસ્યનો એવી તત્ત્વદૃષ્ટિથી તેઓ વિચાર કરતા તથા સમગ્ર પ્રજાને એકજ ધર્મવાળી બનાવી દેવાના પ્રયત્નને લગતી મુશ્કેલીઓ એવી પૂર્ણ રીતે સમજતા કે તેઓ અન્ય જૂદા જૂદા ધર્મના મનુષ્યો તરફ જરા પણ નાપસંદગી દર્શાવવાને દોરવાઈ જતા નહિ. તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે ઉચી કેળવણી પામેલા મનુષ્યોનેજ લાયક ગણાય એવો ગૂઢ અને વિશુદ્ધ ભક્તિમાર્ગ હલકા પ્રકારની બુદ્ધિવાળા મનુષ્યની કલ્પનામાં આવી શકે નહિ. આથી કરીને તેઓ ધાર્મિક સુધારણા માટે અધીરાઈ રાખતા નહિ. આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે, 'જેમ બને તેમ ઓછો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ' એવી પદ્ધતિથી કામ લેવાનું તેઓ ચહાતા. અને ઓછા સુધરેલા વિચારવાળાઓને પોતાના ધર્મમાં લાવવાના પ્રયત્નો કરીને તેમનો દ્વેષ અને શત્રુતા ન વહોરતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમની તરફ વર્તીને પ્રજાહિતની અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની સાથે જોડાઈ જવાનું વધારે પસંદ કરતા. વળી અન્ય સઘળી કોમોના અને ધર્મના મનુષ્યો તરફ પણ એકસરખા બંધુભાવથી વર્તી તેઓ સર્વની એકસરખી પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. અને આ ઉપરથી જણાય છે કે તેમના મૃત્યુ પ્રસંગે અનેક સ્થળેથી પ્રદર્શિત થયેલા શોકોદ્ગારો પૈકી મુંબઈની સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના એક જડજ મી. મહમદહુસેન હકીમે પોતાની કોર્ટમાં મિ. રાનડેના મરણને માટે પોતાની શોકની લાગણી દર્શાવવા આપેલા ભાષણના

ઝઘડો સુધારણાને લગતી આ બાબતનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. (૪) ચોથી બાબત. જાતિભેદ અને તે સંબંધી નિયમો સખત રીતે પાળવાની વિરુદ્ધ હતી. ઉપર જણાવેલા સાધુઓમાં મહાર, હજામ, મોચી, ખાટકી, તેમજ સ્ત્રીઓ અને મુસલમાનો હતા એજ ઉપરથી, અન્યત્ર ભાગ્યેજ જડે એવી વિશાળ દૃષ્ટિ આ સાધુજનોની હતી એમ જણાઈ આવે છે. આ બાબતમાં એકનાથ, કબીર, રામદાસ અને તુકારામના યત્નો સર્વોત્તમ હતા. આ પ્રવૃત્તિમાં સ્થાયી ફતેહ મળી નથી તોપણ ઘણો સુધારો થયો છે. (૫) હિંસા, અપવિત્રતા, પશુઓના અને મનુષ્યોના અપાતા ભોગો, ક્રૂર દેવતાઓની ભક્તિ અને શક્તિમાર્ગની ક્રિયાઓ સામે સખત નાપસંદગી બતાવવામાં આવી હતી. આ દિશામાં યત્નો પૂર્ણ રીતે ફળીભૂત થયા છે. (૬) નાનક અને કબીરના વધારે આગળ વધેલા પંથો, જેમાં મૂર્તિપૂજા સામે પણ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો, તે સિવાયના બીજા પંથોમાં એકલા અનેકેશ્વરવાદ સામે તેટલાજ સખત રૂપમાં જાગૃતિ ફેલાવવામાં આવી હતી. સઘળા સાધુઓ એકજ ઈશ્વરને માનતા અને અનેક દેવોની ભક્તિ સામે તેમણે ઉઠાવેલો ઝઘડો ઘણી બહાદુરી ભરેલો હતો. (૭) ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ-જાગતો છે અને તે પોતાના હલકામાં હલકા પ્રાણી માટે માતપિતાના કરતાં પણ વધારે કાળજી રાખે છે એમ તેઓ ખુલ્લી રીતે જણાવતા. પોતાના ભક્તજનો સાથે વાતચિત કરતા, હરતા, ફરતા, અને આશ્વાસન આપતા પ્રેમાળ પ્રભુની આવી ભાવના આપણી કોમની ધાર્મિક ખજાનો છે, જોકે એ ભાવનાથી પ્રકટ થયેલી મનુષ્ય સાથેના પ્રભુના સંબંધની વાતો અતિશયોક્તિ ભરેલી હોવાથી ઘણી વિલક્ષણ લાગે છે. હિંદુસ્થાનમાં ચાલેલી પ્રોટેસ્ટંટ-ધાર્મિક સુધારણાની હીલચાલનાં આ મુખ્ય લક્ષણો છે.

અને જો આપણે આપણા વડીલો તરફ પૂજ્યભાવ રાખતા હોઇએ તો આપણે ભાગવત ધર્મની આ પદ્ધતિ ઉપરજ કામ લેવાનું છે ".

મિ. અગાશે જણાવે છે તેમ, ઉપરના ભાષણમાં જણાવેલા ભાગવત ધર્મના સાહિત્યમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા ધાર્મિક ઉમળકાથી મિ. રાનડેનું મન એટલું બધું ભરપૂર હતું, અને ધર્મના રહસ્યનો એવી તત્ત્વદૃષ્ટિથી તેઓ વિચાર કરતા તથા સમગ્ર પ્રજાને એકજ ધર્મવાળી બનાવી દેવાના પ્રયત્નને લગતી મુસ્કેલીઓ એવી પૂર્ણ રીતે સમજતા કે તેઓ અન્ય જૂદા જૂદા ધર્મના મનુષ્યો તરફ જરા પણ નાપસંદગી દર્શાવવાને દોરવાઈ જતા નહિ. તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે ઉંચી કેળવણી પામેલા મનુષ્યોનેજ લાયક ગણાય એવો ગૂઢ અને વિશુદ્ધ ભક્તિમાર્ગ હલકા પ્રકારની બુદ્ધિવાળા મનુષ્યની કલ્પનામાં આવી શકે નહિ. આથી કરીને તેઓ ધાર્મિક સુધારણા માટે અધીરાઈ રાખતા નહિ. આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે, 'જેમ બને તેમ ઓછો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ' એવી પદ્ધતિથી કામ લેવાનું તેઓ ચહાતા. અને ઓછા સુધરેલા વિચારવાળાઓને પોતાના ધર્મમાં લાવવાના પ્રયત્નો કરીને તેમનો દ્વેષ અને શત્રુતા ન વહોરતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમની તરફ વર્તીને પ્રજાહિતની અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની સાથે જોડાઈ જવાનુ વધારે પસંદ કરતા. વળી અન્ય સઘળી કોમોના અને ધર્મના મનુષ્યો તરફ પણ એકસરખા બંધુભાવથી વર્તી તેઓ સર્વની એકસરખી પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. અને આ ઉપરથી જણાય છે કે તેમના મૃત્યુ પ્રસંગે અનેક સ્થળેથી પ્રદર્શિત થયેલા શોકોદ્ગારો પૈકી મુંબઇની સ્મોલ કૉઝ કોર્ટના એક જડ્જ મી. મહમદહુસેન હકીમે પોતાની કોર્ટમા મિ. રાનડેના મરણને માટે પોતાના શોકની લાગણી દર્શાવવા આપેલા ભાષણના

ઉત્તરમાં મિ. અરદેશર બેજનજી વકીલ નામના એક વકીલે પોતાના ભાષણમાં જણાવેલો, 'તેઓ એક હિંદુ તરફ હિંદુ હતા, પારસી તરફ પારસી અને મુસલમાન તરફ મુસલમાન હતા.' એવો અભિપ્રાય શબ્દશઃ ખરો હતો.

વળી બાહ્ય દેખાવો કરતાં અંતરાત્મા તરફ વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ તેઓ રાખતા. આ પ્રમાણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનાં મૂળતત્ત્વો તેઓ ઉત્તમ રીતે જાણતા હોવાથી બીજા મતો અને પરનાળિકાઓમાં પણ જે સારૂં જણાય તે તેઓ સ્વીકારતા, અને આવા ઉદાર અને વિશાળ દૃષ્ટિના વિચારને લીધે તેમણે પંઢરપુર અને અલંડી જેવાં યાત્રાનાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી હતી, પોતે પ્રાર્થનાસમાજના એક ચુસ્ત સભાસદ હોવાથી તે સમાજના કેટલાક આગેવાન સભાસદોએ સખત વિરૂદ્ધતા દર્શાવ્યા છતાં તે કશાની દરકાર કર્યા વગર મુંબઇમાં આવેલા ઠાકુરદ્વારના મૂર્તિવાળા દેવળમાં જઈ તુકારામ, રામદાસ આદિ સંતપુરૂષોનાં ચરિત્રો વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, અને સંસ્કૃત પાઠશાળા, વેદશાસ્ત્રોત્તેજક સભા, કોલ્હાપુરમાં ઉત્તરેશ્વરના દેવાલયમાં બંધાવેલો મંડપ, અલંડીમાં બંધાવેલી ધર્મશાળા, અને પૂનામાં પાર્વતી ટીલની તળેટી પાસે પીવાના–મીઠા પાણી માટે કરેલી યોજના વગેરે ઉપયોગી કામોમાં તેમણે સારી રીતે મદદ આપી હતી.

હાલમાં બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ અને એવાં જૂદાં જૂદાં નામોથી હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ચાલતી સેશ્વરવાદી ધાર્મિક હીલચાલ તેવી કોઈ પાશ્ચાત્ય હીલચાલનું અનુકરણ નથી, પરંતુ તે હિંદુ ધર્મના ઉત્તમ કહેવાતા ભાગ પરથી યોગ્ય રીતે ઉદ્‌ભવેલી છે, એવો પોતાનો અભિપ્રાય મિ. રાનડેએ મુંબઇની વિલ્સન કૉલેજમાં તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૬ ને રોજ 'સેશ્વરવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન'

(*Philosophy of Theism*) એ વિષય પર આપેલા ભાષણમાં સવિસ્તર દર્શાવ્યો છે. તે કૉલેજના વિદ્વાન્ પ્રિન્સિપાલ ડૉ. મૅકિન, જેઓ તે સમયે પ્રમુખપદે બિરાજ્યા હતા, તેમણે મિ. રાનડેએ આપેલા રસિક ભાષણ માટે તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે, " તેમાં એક બાજુએ જડવાદીઓ અને બીજી બાજુએ ચૈતનમય વિશ્વને માનનારા (Pantheists—જગદીશ્વરવાદીઓ) ના મતો વિષે ઘણી કુશળતાથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને કેટલાક ધાર્મિક વિષયો પર ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પૂર્ણ જ્ઞાન વડે ચર્ચા કરવામાં આવી છે." અંતમાં તેઓ બોલ્યા હતા કે, "ભાષણની અંદર તેમણે (મિ. રાનડેએ) જૂદા જૂદા પ્રકારની (ધાર્મિક) વિચારસરણીઓ તરફ બતાવેલી નિષ્પક્ષપાતવૃત્તિ, તેમાંની દરેક સરણીમાંથી અસત્યની બાબત સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા અને તે સઘળા કરતાં તેમાં આદિથી અંત સુધી પ્રવાહ રૂપે વહેતી ઉચ્ચ પ્રકારની અભિલાષાઓ અને ધારણાઓ, એ સઘળું આપણે સર્વેએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે."

આ ભાષણ 'સેશ્વરવાદ' વિષે મિ. રાનડેના વિચારોનું ઉત્તમ નિરૂપણ કરનાર હોવાથી તેની ટૂંક નોંધ અત્રે અસ્થાને ગણાશે નહિ.

આ વ્યાખ્યાન ડૉ. ફ્રેઝરના 'સેશ્વરવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન' એ વિષય પરનાં ગિફૉર્ડ ભાષણો પરથી યોજેલું જણાય છે. પરંતુ ડૉ. મૅકિનના જણાવ્યા પ્રમાણે આપણને 'તેમાં ઑન. મિ. રાનડેના પોતાના વિચારો ઘણાખરા જડી આવે તેમ છે.' તે વિચારો શા હતા તે આપણે અવલોકી જઇએ.

ડૉ. ફ્રેઝરે તેમનાં ઉપર જણાવેલાં બોધદાયક ભાષણોમાં આ ત્રણ પ્રશ્નો સંબંધી નિરૂપણ કરવા યોગ્ય યત્ન કર્યો છેઃ—' ક્યાંથી, કઈ તરફ, અને શા માટે ? '—એટલે આપણે ક્યાંથી આવ્યા છીએ,

ઉત્તરમાં મિ. અરદેશર બેજનજી વકીલ નામના એક વકીલે પોતાના બાપણમાં જણાવેલો, 'તેઓ એક હિંદુ તરફ હિંદુ હતા, પારસી તરફ પારસી અને મુસલમાન તરફ મુસલમાન હતા.' એવો અભિપ્રાય શબ્દશઃ ખરો હતો.

વળી બાહ્ય દેખાવો કરતાં અંતરાત્મા તરફ વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ તેઓ રાખતા. આ પ્રમાણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનાં મૂળતત્ત્વો તેઓ ઉત્તમ રીતે જાણતા હોવાથી બીજા મતો અને પરનાળિકાઓમાં પણ જે સારૂં જણાય તે તેઓ સ્વીકારતા, અને આવા ઉદાર અને વિશાળ દૃષ્ટિના વિચારને લીધે તેમણે પંઢરપુર અને આલંડી જેવાં યાત્રાનાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી હતી, પોતે પ્રાર્થનાસમાજના એક ચુસ્ત સભાસદ હોવાથી તે સમાજના કેટલાક આગેવાન સભાસદોએ સખત વિરૂદ્ધતા દર્શાવ્યા છતાં તે કશાની દરકાર કર્યા વગર મુંબઈમાં આવેલા ઠાકુરદ્વારના મૂર્તિવાળા દેવળમાં જઈ તુકારામ, રામદાસ આદિ સંતપુરૂષોનાં ચરિત્રો વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, અને સંસ્કૃત પાઠશાળા, વેદશાસ્ત્રોત્તેજક સભા, કોલ્હાપુરમાં ઉત્તરેશ્વરના દેવાલયમાં બંધાવેલો મંડપ, આલંડીમાં બંધાવેલી ધર્મશાળા, અને પૂનામાં પાર્વતી ટીલની તળેટી પાસે પીવાના-મીઠા પાણી માટે કરેલી યોજના વગેરે ઉપયોગી કામોમાં તેમણે સારી રીતે મદદ આપી હતી.

હાલમાં બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ અને એવાં જૂદાં જૂદાં નામોથી હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ચાલતી ઈશ્વરવાદી ધાર્મિક હીલચાલ તેવી કોઈ પાશ્ચાત્ય હીલચાલનું અનુકરણ નથી, પરંતુ તે હિંદુ ધર્મના ઉત્તમ ઠરેલાના ભાગ પરથી યોગ્ય રીતે ઉદ્ભવેલી છે, એવો પોતાનો અભિપ્રાય મિ. રાનડેએ મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાંના. ૧૩ મી અપ્રેલ ૧૮૯૬ ને રોજ 'ઈશ્વરવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન'

(Philosophy of Theism) એ વિષય પર આપેલા ભાષણમાં સવિસ્તર દર્શાવ્યો છે. તે કૉલેજના વિદ્વાન્ પ્રિન્સિપાલ ડૉ. મૅકિકન, જેઓ તે સમયે પ્રમુખપદે બિરાજ્યા હતા, તેમણે મિ. રાનડેએ આપેલા રસિક ભાષણ માટે તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે, " તેમાં એક બાજુએ જડવાદીઓ અને બીજી બાજુએ ચેતનમય વિશ્વને માનનારા (Pantheists–જગદીશ્વરવાદીઓ) ના મતો વિષે ઘણી કુશળતાથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને કેટલાક ધાર્મિક વિષયો પર ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પૂર્ણ જ્ઞાન વડે ચર્ચા કરવામાં આવી છે." અંતમાં તેઓ બોલ્યા હતા કે, "ભાષણની અંદર તેમણે (મિ. રાનડેએ) જૂદા જૂદા પ્રકારની (ધાર્મિક) વિચારસરણીઓ તરફ બતાવેલી નિષ્પક્ષપાતવૃત્તિ, તેમાંની દરેક સરણીમાંથી અંશ સત્યની બાબત સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા અને તે સઘળા કરતાં તેમાં આદિથી અંત સુધી પ્રવાહ રૂપે વહેતી ઉંચા પ્રકારની અભિલાષાઓ અને ધારણાઓ, એ સઘળું આપણે સર્વેએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે."

આ ભાષણ 'સેશ્વરવાદ' વિષે મિ. રાનડેના વિચારોનું ઉત્તમ નિરૂપણ કરનાર હોવાથી તેની ટૂંક નોંધ અત્ર અસ્થાને ગણાશે નહિ.

આ વ્યાખ્યાન ડૉ. ફ્રેઝરના 'સેશ્વરવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન' એ વિષય પરનાં ગિફર્ડ ભાષણો પરથી યોજેલું જણાય છે. પરંતુ ડૉ. મૅકિકનના જણાવ્યા પ્રમાણે આપણને 'તેમાં ઑન. મિ. રાનડેના પોતાના વિચારો ઘણાખરા જડી આવે તેમ છે.' તે વિચારો શા હતા તે આપણે અવલોકી જઇએ.

ડૉ. ફ્રેઝરે તેમનાં ઉપર જણાવેલાં બોધદાયક ભાષણોમાં આ ત્રણ પ્રશ્નો સંબંધી નિરૂપણ કરવા યોગ્ય યત્ન કર્યો છેઃ–' ક્યાંથી, કઈ તરફ, અને શા માટે?'–એટલે આપણે ક્યાંથી આવ્યા છીએ,

ક્યાં જઇએ છીએ, અને આપણી આ યાત્રાનું શું પ્રયોજન છે ? આ ત્રણ પ્રશ્નોએ તત્ત્વવિચારના અરૂણોદયથી તે અર્વાચીન સમય સુધીના દરેક યુગના અને દરેક દેશના વિચારકો તથા તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓનું ધ્યાન ખેંચેલું છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વસ્તુના અસ્તિત્વ અથવા તેની સત્તાને લગતા આ મહત્ત્વના પ્રશ્નોના જે જૂદા જૂદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેના ત્રણ સ્વીકૃત પક્ષો (Postulates) પાડી શકાયઃ— (૧) અભિમાની અથવા અહંશબ્દવાચ્ય જીવ (Ego), (૨) અનહં (હું નહિ તે) અથવા ઇદમ્ (આ) શબ્દવાચ્ય દશ્ય સમૂહ (Non-Ego), અને (૩) તત્ત્વવિદ્યાનાં સઘળાં દર્શનોમાં અને વિચારસરણીઓમાં અધિષ્ઠાન અથવા આધાર રૂપે રહેલું અમર્યાદ તત્ત્વ (the infinite). કેટલાક આ ત્રણ મૂળ તત્ત્વોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, કેટલાક બેનું અને કેટલાક આ ત્રણમાંના માત્ર એકને માન્ય રાખે છે, પછી તે કાં તો અહંશબ્દવાચ્ય ચેતન હોય અથવા અનહં રૂપ જડ તત્ત્વ હોય અથવા અમર્યાદ તત્ત્વ અર્થાત્ પરમાત્મા હોય. વિજ્ઞાનવાદીઓ (Idealists), જડવાદીઓ (Materialists), અને ચેતનવાદીઓ (Spiritualists) અનુક્રમે વિજ્ઞાનાત્મા અથવા અભિમાની, અનાત્મા અથવા પ્રકૃતિ (Matter), અને અમર્યાદ પરમાત્મ તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે. જ્યારે આપણે એક તરફ, વિજ્ઞાનાત્મા અથવા અભિમાનીના પ્રાધાન્યને સ્વીકારનાર વિજ્ઞાનવાદીઓના, બીજી તરફ જડ વસ્તુના પ્રાધાન્યને સ્વીકારનાર અનાત્મ-જડવાદીઓના, અને ત્રીજી તરફ આ ઉભય આત્મ અને અનાત્મ વસ્તુનું પૃથક્ અસ્તિત્વ નહિ માનનાર અને કેવળ પરમાત્મ તત્ત્વના અસ્તિત્વ તથા સર્વાંકુશપણાને સ્વીકારનાર ચેતનવાદીઓના વિચાર તથા તર્ક પ્રતિ લક્ષ કરીએ છીએ ત્યારે માલૂમ

પડે છે કે તેમાંના દરેક પક્ષને પોતાના સિદ્ધાંતની તરફેણમાં કંઇ કંઈ દેખીતું ખરૂં અને અગત્યનું કહેવાનું હોય છે. પ્રથમ તો મનુ અને પ્રાણીઓ નાશવંત અસ્તિત્વવાળા છે એનો વિચાર કર પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ સારી રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. તેથી કેટ તત્વજ્ઞાનીઓ માને છે કે સઘળી દશ્ય વસ્તુઓનું મૂળ પ્રકૃતિ અને સજીવ કે નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં જે જે વિવિધ દેખાવો આપણી દૃ પડે છે તે તે પ્રકૃતિનાં પરમાણુઓનાં વખતોવખત થતાં રૂપાં છે. પરંતુ આપણા મન પર તેથી થતી અસરો અથવા સંસ્કારો વાય આપણે પ્રકૃતિ વિષે વિશેષ શું જાણીએ છીએ? અને આ સ્કારોનું દશ્ય મન જ્યાં સુધી હયાત હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ કા રહે છે એ શું આપણે જાણતા નથી? ત્યારે આવા સંસ્કારો, જે કે વિજ્ઞાનાત્માને તેઓ જણાય છે, તેનાથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે એમ શી રીતે માની શકાય? જો મન કે વિજ્ઞાનાત્માને બાતલ કર તો તે અસરોનું શું થાય છે? શું તેઓ શૂન્ય રૂપ નથી થર જ્યારે આવી રીતે પ્રકૃતિથી થતા સંસ્કારો સિવાય બીજું કંઇ વિષે આપણા જાણ્યામાં આવતું નથી અને તેના દ્રષ્ટા પર થતા સંસ્કારો તે દ્રષ્ટાના અદશ્ય થયા પછી નાશ પામે છે, ત્યારે આ જેઓ નિર્જીવ સૃષ્ટિ પર તેમજ સજીવ સૃષ્ટિનાં અન્ય પ્રાણીઓ પર સ્વ ઇચ્છાશક્તિ અને કર્તવ્યબુદ્ધિ વડે વિશેષ સરસાઈ ધરાવીએ છી તેમણે પ્રકૃતિનું ખરૂં અસ્તિત્વ માનવાનું શું કારણ છે? આમ હોવ વિજ્ઞાનાત્મા, જે, ભૌતિક દેહનો લય થયા પછી પણ ફરી નાશ મતો નથી તેનું પ્રાધાન્ય અને ખરૂં અસ્તિત્વ સ્વીકારવું અયોગ્ય ગ નહિ. કારણવાદનો ખુલાસો કરવા અસમર્થ તથા અસ્તવ્યસ્ત થ પરમાણુઓમાંથી સૃષ્ટિની ક્રમપુરઃસર રચના આકસ્મિક રીતે પ્ર

ક્યાં જઇએ છીએ, અને આપણી આ યાત્રાનું શું પ્રયોજન છે? આ ત્રણ પ્રશ્નોએ તત્ત્વવિચારના અરૂણોદયથી તે અર્વાચીન સમય સુધીના દરેક યુગના અને દરેક દેશના વિચારકો તથા તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓનું ધ્યાન ખેંચેલું છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વસ્તુના અસ્તિત્વ અથવા તેની સત્તાને લગતા આ મહત્ત્વના પ્રશ્નોના જે જૂદા જૂદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેના ત્રણ સ્વીકૃત પક્ષો (Postulates) પાડી શકાયઃ— (૧) અભિમાની અથવા અહંશબ્દવાચ્ય જીવ (Ego), (૨) અનહં (હું નહિ તે) અથવા ઇદમ્ (આ) શબ્દવાચ્ય દૃશ્ય સમૂહ (Non-Ego), અને (૩) તત્ત્વવિદ્યાનાં સઘળાં દર્શનોમાં અને વિચારસરણીઓમાં અધિષ્ઠાન અથવા આધાર રૂપે રહેલું અમર્યાદ તત્ત્વ (the infinite). કેટલાક આ ત્રણ મૂળ તત્ત્વોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, કેટલાક બેનું અને કેટલાક આ ત્રણમાંના માત્ર એકને માન્ય રાખે છે, પછી તે કાં તો અહંશબ્દવાચ્ય ચેતન હોય અથવા અનહં રૂપ જડ તત્ત્વ હોય અથવા અમર્યાદ તત્ત્વ અર્થાત્ પરમાત્મા હોય. વિજ્ઞાનવાદીઓ (Idealists), જડવાદીઓ (Materialists), અને ચેતનવાદીઓ (Spiritualists) અનુક્રમે વિજ્ઞાનાત્મા અથવા અભિમાની, અનાત્મા અથવા પ્રકૃતિ (Matter), અને અમર્યાદ પરમાત્મ તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે. જ્યારે આપણે એક તરફ, વિજ્ઞાનાત્મા અથવા અભિમાનીના પ્રાધાન્યને સ્વીકારનાર વિજ્ઞાનવાદીઓના, બીજી તરફ જડ વસ્તુના પ્રાધાન્યને સ્વીકારનાર અનાત્મ-જડવાદીઓના, અને ત્રીજી તરફ આ ઉભય આત્મ અને અનાત્મ વસ્તુનું પૃથક્ અસ્તિત્વ નહિ માનનાર અને કેવળ પરમાત્મ તત્ત્વના અસ્તિત્વ તથા સર્વાંકુશપણાને સ્વીકારનાર ચેતનવાદીઓના વિચાર તથા તર્ક પ્રતિ લક્ષ કરીએ છીએ ત્યારે આત્મ

પડે છે કે તેમાંના દરેક પક્ષને પોતાના સિદ્ધાંતની તરફેણમાં કંઈ ને કંઈ દેખીતું ખરૂં અને અગત્યનું કહેવાનું હોય છે. પ્રથમ તો મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ નાશવંત અસ્તિત્વવાળા છે એનો વિચાર કરતાં પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ સારી રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. તેથી કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માને છે કે સઘળી દૃશ્ય વસ્તુઓનું મૂળ પ્રકૃતિ છે, અને સજીવ કે નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં જે જે વિવિધ દેખાવો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે તે પ્રકૃતિનાં પરમાણુઓનાં વખતોવખત થતાં રૂપાંતરો છે. પરંતુ આપણા મન પર તેથી થતી અસરો અથવા સંસ્કારો સિવાય આપણે પ્રકૃતિ વિષે વિશેષ શું જાણીએ છીએ? અને આ સંસ્કારોનું દૃષ્ટા મન જ્યાં સુધી હયાત હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ કાયમ રહે છે એ શું આપણે જાણતા નથી? ત્યારે આવા સંસ્કારો, જે મન કે વિજ્ઞાનાત્માને તેઓ જણાય છે, તેનાથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ શી રીતે માની શકાય? જો મન કે વિજ્ઞાનાત્માને બાતલ કરીએ તો તે અસરોનું શું થાય છે? શું તેઓ શૂન્ય રૂપ નથી થતી? જ્યારે આવી રીતે પ્રકૃતિથી થતા સંસ્કારો સિવાય બીજું કંઈ તે વિષે આપણા જાણ્યામાં આવતું નથી અને તેના દૃષ્ટા પર થતા તે સંસ્કારો તે દ્રષ્ટાના અદૃશ્ય થયા પછી નાશ પામે છે, ત્યારે આપણે જેઓ નિર્જીવ સૃષ્ટિ પર તેમજ સજીવ સૃષ્ટિનાં અન્ય પ્રાણીઓ પર સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ અને કર્તવ્યબુદ્ધિ વડે વિશેષ સરસાઈ ધરાવીએ છીએ, તેગણે પ્રકૃતિનું ખરૂં અસ્તિત્વ માનવાનું શું કારણ છે? આમ હોવાથી વિજ્ઞાનાત્મા, જે, ભૌતિક દેહનો લય થયા પછી પણ કદી નાશ પામતો નથી તેનું પ્રાધાન્ય અને ખરૂં અસ્તિત્વ સ્વીકારવું અયોગ્ય ગણાય નહિ. કારણવાદનો ખુલાસો કરવા અસમર્થ તથા અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં પરમાણુઓમાંથી સૃષ્ટિની ક્રમપુરઃસર રચના આકસ્મિક રીતે પ્રકટ

થયાં જાય છે–એ પ્રકારનો કાર્યક્રમનો અસંતોષકારક ખુલાસો આપનાર જડવાદની નિર્બળતા આપણે જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા પોતાના સ્વરૂપ ઉપર વિશ્વના ખુલાસા સારૂ પાછા પડીએ છીએ. મિ. રાનડે કહે છે કે, "જ્યારે આમ જણાય છે ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપ જાણવા માટે આપણું સ્વરૂપ એજ સાધન છે એમ વિચારને અંતે ઠરે છે. આ સાધન કેટલેક અંશે સારૂં છે, પરંતુ હદ ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ કરવાથી તે આત્મઘાતક થાય છે." *'Cogito ergo sum'*, (હું વિચાર કરી શકું છું, તેથી હું છું) એવા ફ્રેંચ તત્ત્વવેત્તા ડેકાર્ટના મતનું અવલંબન કરીને મનુષ્ય એમ કહી શકે કે હું છું, પરંતુ બહારની દુનિયાનું અસ્તિત્વ અને તે સંબંધી પોતાના બદલાયાં કરતા ભાનથી સ્વતંત્ર અથવા પૃથક્ તે વિશ્વનું ચિરસ્થાયીપણું એ ડેકાર્ટના નિયમથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. પરંતુ બાહ્ય સૃષ્ટિના ચિરસ્થાયીત્વ ઉપર શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના બંધારણનો આધાર રહેલો છે. કેમકે જો બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને કાંઈ સંબંધ ન હોય પણ માત્ર વિચારકની બુદ્ધિ ઉપર તેનો આધાર હોય તો તે સિદ્ધાંતો શા ઉપયોગના ગણાય? વ્યક્તિ રૂપ વિજ્ઞાનાત્મા એજ વસ્તુના અસ્તિત્વના સંબંધમાં છેવટનું અને એકલુંજ પ્રમાણ છે એવું માનનાર તત્ત્વવિદ્યાનું પરિણામ એ આવે કે એક આત્માનો બીજા આત્મા સાથેનો સંબંધ સિદ્ધ થઈ શકતો ન હોવાથી આપણા નીતિમય જીવનનું બંધારણ શિથિલ થઈ પડી ભાગે. પરંતુ મનુષ્યનું મન આટલેથી કદી સંતોષ પામતું નથી, કેમકે એક વ્યક્તિ તરીકે તેનું મન, દુનિયા અને પોતાના જેવાં બીજાં ચૈતન્યવાળાં પ્રાણીઓ, જ્યારે તે પોતે નહોતો ત્યારે હયાત હતાં અને જ્યારે તે આ દુનિયા છોડી જશે ત્યારે પણ હયાત રહેશે, એ વિચાર કરવા દોરવાય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિની રચનામાં પ્રકૃતિ અથવા વિજ્ઞાનાત્માનું પ્રાધાન્ય

સ્વીકારનારા સિદ્ધાંતથી અસંતુષ્ટ થવાથી મનુષ્યનું મન પરમાત્મા, જે ખરું અસ્તિત્વ ધરાવે છે, મનુષ્ય અને સૃષ્ટિ જેના માત્ર વિવર્ત–આભાસ અથવા પ્રતીતિઓ છે, જે સૃષ્ટિના સઘળા વ્યતિકરો–દૃશ્ય પદાર્થોના આધાર અથવા અધિષ્ઠાન રૂપ હોઈ તેમને નિયમમાં પ્રવર્તાવે છે અને જેનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની લગભગ સઘળી શાખાઓએ એક અથવા બીજા રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે, તેની તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવે છે.

મિ. હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેવા કેટલાક અજ્ઞેયવાદી તત્ત્વવેત્તાઓ અથવા વિચારકોને પણ વિશ્વનો ખુલાસો કરવામાં પરમાત્મતત્ત્વનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે, કારણ કે તેના વિચાર પ્રમાણે પરિણામવાદને અનુસરતા અર્વાચીન શાસ્ત્રસિદ્ધાંતને પણ વિશ્વના ખુલાસા અર્થે કોઈ અજ્ઞેય ગૂઢ વસ્તુને સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે, જોકે તે વસ્તુને વ્યક્તિનું રૂપ તે વિચારક આપતો નથી.

જે મત પરમાત્માને સમગ્ર સૃષ્ટિની મૂળ અને નિયામક શક્તિ તરીકે માન્ય રાખે છે તે બીજા મતો કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાય, કેમકે જે પ્રકૃતિ અને શક્તિઓથી આપણે વિંટળાયલા છીએ તેની અનંતતા સબંધે તેનાથી સંતોષકારક ખુલાસો મળી શકે છે અને તેથી વસ્તુઓના મૂળ તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાંતિને લગતા વિકટ પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી જે ધાર્મિક પરનાળિકાઓમાં પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને મનુષ્યથી ભિન્ન ગણી તેને બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં માત્ર વધારે શક્તિમાન અને વિચક્ષણ પ્રાણી માનવામાં આવે છે, તેમના કરતાં તે મતમાં પરમાત્માની વધારે ઉચ્ચ, પ્રૌઢ અને સત્ય ભાવના કલ્પવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક સત્તા પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈ છેજ નહિ, અને મનુષ્ય (ચિત્) તથા સૃષ્ટિ (અચિત્) જે તેનાથી ખરી રીતે જૂદાં ના પડી શકે એવાં હોવા છતાં આપણી સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે

અને અશ્રદ્ધાવાળું થાય છે અને જીવિત (Being) ના રહસ્ય સંબંધી કાંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થઈ શકે કે કેમ તે વિષે શંકાશીલ રહે છે. યૂરોપના લોકોનું મન તર્કના આ છેવટના પગથીએ આવી પહોંચ્યું છે, અને તેને અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism) કહેવામાં આવે છે. પણ કઈ જાતની સાબિતી વસ્તુના સ્વરૂપ અથવા જીવિતના રહસ્યના સંબંધમાં મળી શકે એમ છે એ જો આપણે જાણીએ તો આપણે આ અજ્ઞેયવાદના નૈરાસ્યમાં ડુબવાનું કારણ નથી, તેમ વિચારની સ્તબ્ધતા અથવા જડતામાં આપણા મનને આવી પડવાનો સંભવ નથી. માનુષિક જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રની કેટલીક એવી શાખાઓ છે, કે જે કેવળ તર્કથી અથવા ન્યાયના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી અને જેમાં આપણે માત્ર આપણા સારાસાર વિચારથી થતા નિશ્ચય ઉપર અને સંભવિતપણા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પરંતુ એવી બાબતોનું ન્યાયસિદ્ધ પ્રમાણ આપી ન શકાય તેથી એમ માનવાનું નથી કે જ્ઞાનની અથવા શાસ્ત્રની આવી શાખાઓમાં કંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાય નહિ. જ્યારે આમ છે ત્યારે ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી માહિતી મેળવવા શા માટે આપણે નિરાશ થવું જોઇએ?

મિ. રાનડેએ પોતાના આ ભાષણની અંદર જણાવ્યું હતું કે 'પ્રકૃતિ' (Nature) ના અવિચ્છિન્નપણા વિષે અને તેના નિયમોના એકસરખી રીતે થતા અમલ વિષે આપણને જે શ્રદ્ધા રહે છે, તેનાં કારણો માત્ર તર્કથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. અખંડ વિકારને પામતા વિશ્વના ખરાપણા ઉપર રાખવામાં આવતા વિશ્વાસનો પરિણામ રૂપ સમગ્ર શાસ્ત્રો છે, એટલે સમગ્ર શાસ્ત્રોનો જન્મ તે વિશ્વાસવૃત્તિથીજ પ્રકટે છે. આ પ્રમાણે વિશ્વના ખરાપણા પર

શ્રદ્ધા રાખી વર્તવાનું ઉત્પન્ન થયેલું વલણ દીર્ઘ કાળનું પરિણામ છે, પરંતુ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોનો તે આધાર છે એ વાત નક્કી છે. જો શ્રદ્ધાના આ પ્રકારના પાયાની અર્વાચીન શાસ્ત્ર (Science) અવગણના કરતું નથી તો તે શ્રદ્ધાના બીજ અથવા આધારનો પરમાત્મા સંબંધી તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં પણ આપણે સ્વીકાર કરવો એ વ્યાજબી છે. આ પ્રમાણે આપણી પોતાની અને પ્રકૃતિની વચ્ચે એક જાતનો નિકટ સંબંધ છે, અને પ્રકૃતિના નિયમોના એકસરપણા વિષેની આપણી શ્રદ્ધા, આપણ અને પ્રકૃતિ–એ બે વચ્ચે આ ધાડો સંબંધ જોડનારી સાંકળ તરીકે કામ બજાવે છે. તે નિયમોનો અમલ એવી રીતે થાય છે કે તેથી તેમના પર આપણી શ્રદ્ધા બેસે છે. પરંતુ તે સાંકળ આપણને પ્રકૃતિ સાથે જોડે છે એટલુંજ નહિ, પણ "તે આપણને અને પ્રકૃતિને તે **અનંત સત્તા** સાથે જોડી દે છે કે, જે સત્તાનાં પ્રયોજનો, દૂરદર્શીપણું, કલ્યાણકારક વ્યવસ્થા, સુંદરતા અને અપાર શક્તિ એ સાંકળ દ્વારા આપણી શ્રદ્ધાયુક્ત અને જ્ઞાનમય દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ધર્મનું રહસ્ય શ્રદ્ધા રૂપી મશાલ વડે દેખાડી આપે છે." જો આ મશાલને હોલવી નાંખો તો સેશ્વરવાદ અને શાસ્ત્રને એકસરખી રીતે નુકસાન થાય. કેમકે શાસ્ત્રને પણ આખરે પ્રકૃતિના નિયમોના એકસરખાપણા અને ચિરસ્થાયીપણા વિષેની આપણી શ્રદ્ધા પર આધાર રાખવો પડે છે.

આ પ્રમાણે સત્તા (અસ્તિત્વ–Existence) નાં ત્રણ પ્રસ્થાનબીજ–અથવા તત્ત્વો (એટલે સ્વીકૃત પક્ષો–Postulates–મનુષ્ય, પ્રકૃતિ અને અમર્યાદ તત્ત્વ) એક બીજાથી વ્યક્ત અને નિરાળાં બનાવ્યાં છે. પરંતુ તેઓ એક આખા યંત્રના વિભક્ત–જૂદા પડેલા

આપણને જૂદાં ભાસે છે, તે તેના વિવર્ત છે એમ માનનારી સંસ્થાને વ્યાપકઈશ્વરવાદ–અદ્વૈતવાદ (Pantheism) કહી શકાય. પરંતુ આ મત યૂરોપીઅન વ્યાપકઈશ્વરવાદીઓ–અદ્વૈતવાદીઓના મતથી કંઈક ભિન્નત્વ ધરાવે છે. પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ પોતાનો વ્યાપકઈશ્વરવાદ એવી રીતે પ્રતિપાદન કર્યો છે કે, જેથી એવું અનુમાન જાય છે કે તેમના અભિપ્રાયમાં પરમાત્માની સત્તાનો સ્વીકાર થવાથી અન્ય પદાર્થની સત્તાનો અવકાશજ નથી. પરંતુ હિંદુસ્થાનના વ્યાપકઈશ્વરવાદીઓ–અદ્વૈતવાદીઓ–નો મત ઉપરનાથી કંઇક જૂદો પડે છે, કેમકે અર્થતઃ તે સેશ્વરવાદને ઘણે ભાગે મળતો આવે છે. વળી પરમાત્માનું સર્વોપરિપણું સ્વીકારનારા અદ્વૈત મતના મહાન્ આચાર્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય પણ દૃશ્ય સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો સર્વાંશે નિષેધ કરતા નથી, પરંતુ માત્ર એટલુંજ જણાવે છે કે તેનું અસ્તિત્વ માત્ર વ્યાવહારિક અથવા માયિક છે, અને પરમાત્માનું અસ્તિત્વ જેવું માનવામાં આવે છે તેવું, તે પારમાર્થિક અથવા વાસ્તવિક નથી. શંકરાચાર્યના શાન્ત થયા પછી તેમના સિદ્ધાંતમાં રામાનુજે ઘણો ફેરફાર કર્યો છે અને તેવા ફેરફારના પરિણામમાં હિંદુસ્થાનમાં ઘણા વૈષ્ણવ પંથો નીકળ્યા છે, જેઓ ઉંચા પ્રકારના સેશ્વરવાદી છે. *

---

* રામાનુજ અને શંકર બન્ને અદ્વૈત મતના હિમાયતી છે. ઉભયને પરમાત્માની વાસ્તવ સત્તા સ્વીકૃત છે. પરંતુ જ્યારે શંકર જીવ અને જગત્‌રૂપ પદાર્થને વ્યાવહારિક અથવા માયિક સત્તાવાળાં માને છે, ત્યારે રામાનુજ તેમને પારમાર્થિક સત્તાવાળાં માને છે. રામાનુજ જીવ અને જગતને અથવા ચિત્ અને અચિત્‌ને પરમાત્મામાં અંતર્ગત માને છે–અર્થાત્ પરમાત્માથી પૃથક્ સ્થિતિ તેમની નથી. તોપણ તેમની પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વાસ્તવ સત્તા હોવાથી રામાનુજના અદ્વૈતને વિશિષ્ટાદ્વૈત કહે છે. શંકરના અભિપ્રાયમાં

હિંદુસ્થાનના વ્યાપકઈશ્વરવાદ અથવા અદ્વૈત મતમાં પશ્ચિમના અદ્વૈત મતના દોષો આવતા નથી. પાશ્ચાત્ય અદ્વૈતવાદમાં મુખ્ય દોષ એ છે કે એકજ પરમાર્થ વસ્તુ અથવા તત્ત્વને સઘળા ભૌતિક પદાર્થો અને વ્યક્તિ રૂપ વિજ્ઞાનાત્મા સાથે અભિન્ન ગણવાથી જે ગુણધર્મો ભૌતિક પદાર્થોના અને વિજ્ઞાનાત્માના હોય તેનો પ્રવેશ પરમાર્થ વસ્તુમાં થાય છે. આથી પ્રથમથી સ્વીકારાયલી પારમાર્થિક સત્ય વસ્તુ એકજ વખતે અનંત અને સાન્ત (અંતવાળી), વાસ્તવિક અને માયિક થઈ જાય છે. આપણે આપણી આગળ પાછળ જે કંઈ જોઈએ છીએ તે પરમાર્થ વસ્તુનાં માત્ર માયિક વિવર્તો અથવા પ્રતીતિઓ (આભાસ) છે એવી મતલબના વિશ્વના ખુલાસાને મન સ્વીકારી શકતું નથી, કારણ કે તે ખુલાસાથી દેશ અને કાળના ક્રમનો અંત આવે છે, કાર્ય કારણની ભાવનાનો વિધ્વંસ થાય છે, અને પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતાના, સદ્ગુણ દુર્ગુણના અને સારા નરસાના ભેદ, જે આપણા અખંડ જ્ઞાનના વિષય છે, તેનો લોપ થાય છે. આવા છેક હદ બહારના વ્યાપકઈશ્વરવાદથી મનુષ્યનું મન નિરાશ

સમ સત્તાવાળા ત્રણ પદાર્થો હોઈ શકે નહિ અને જોકે જીવ અને જગત્-ચિત્ અને અચિત્-વ્યવહારસિદ્ધિ કરવા સમર્થ છે, તોપણ પરમાત્માની સમાન સત્તાવાળાં નથી. તેઓની સત્તા આપેક્ષિક અર્થાત્ ઉંચા દૃષ્ટિબિંદુના ઉદય પર્યંત ટકે એવી, પણ ઉદય પછી વિલય પામે તેવી છે. આ પ્રકારની વ્યાવહારિક સત્તા માનવાથી પરમાત્માના અદ્વિતીય સ્વરૂપને બાધ અથવા લેપ આવતો નથી તેથી આ અદ્વૈત મતને કેવલાદ્વૈત કહે છે. પશ્ચિમના વિચારકો આ શિખર ઉપર હજુ ચઢ્યા નથી. રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈત પર્યંત એક તરફ સ્પાઇનોઝા અને બીજી તરફ હેગેલના મતો આવી અટક્યા છે.

ભાગો નથી. ત્રીજા તત્ત્વને પહેલાં બે તત્ત્વો આધીન અને અનુસરતાં રહેલાં છે. આ બાબતને લગતી શોધમાંજ, મિ. રાનડે કહે છે કે, સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું લક્ષ ગુંચાઈ રહેલું છે. સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં સ્ફુરતાં અગાધ જ્ઞાન અને અપાર શક્તિ, સુંદરતા અને કલ્યાણકારક યોજનાના દેખાવો સૌથી વધારે અજ્ઞાન તેમ સૌથી વધારે નિપુણ મનુષ્યોને ડિંડિમ વગાડીને વિશ્વનિયંતાનો સદ્ભાવ સૂચવે છે એટલુંજ નહિ, પણ સૌથી વધારે નાસ્તિક મનુષ્યને પણ તે જાગૃત કરે છે. પોતે સુધારાની બાબતમાં પ્રાપ્ત કરેલી જૂદી જૂદી સ્થિતિ અનુસાર જૂદી જૂદી જાતનાં મનુષ્યો, સૃષ્ટિના આદિ હેતુ–કર્તા વિષે મૂર્તિપૂજા, અને અનેકેશ્વરવાદના અનેક પંથોમાં આલેખાતાં જૂદાં જૂદાં ઇશ્વરનાં કદંગાં અને વિચિત્ર કલ્પિત રૂપોથી શરૂ કરીને સેશ્વરવાદી પરનાળિકાઓમાં ઇશ્વર વિષે ધારવામાં આવતી સુધરેલી, ઉચ્ચ, અને ઉમદા ભાવના સુધીનાં અનેક જૂદાં જૂદાં રૂપોની કલ્પનાઓ બાંધે છે. ઋગ્વેદનાં કેટલાંક ઉપનિષદો ઇશ્વર સંબંધી આવી ઉચ્ચ ભાવનાવાળાં છેક પ્રાચીન માનુષિક લખાણો છે. સુધારાના અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના વધારા સાથે આ ભાવનાઓ વધારે અને વધારે સુધરતી ગયેલી છે, અને હાલમાં છેવટે દરેક વસ્તુ અને ભાવ રૂપ પદાર્થ પછી તે પ્રકૃતિ હો કે પુરૂષ હો, જડ હો કે ચેતન હો, તે પ્રત્યેકમાં અને જે રચના અને મુદ્દો અથવા પરિણામી પ્રયોજન પ્રકૃતિમાં પરોવાયલું અનુભવાય છે, અને જેમાં વ્યવસ્થાપક ઇશ્વરની બુદ્ધિ, સ્વતંત્ર જ્ઞાનવાળું મન અને સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ સ્ફુરે છે તે રચના અને પ્રયોજનમાં પરમાત્મા અંતર્યામી તરીકે રહેલો છે એમ મનાય છે.

"પ્રકૃતિમાં અંતર્યામી રૂપે રહેલો પરમેશ્વર"–એટલે શું?

તેનો અર્થ એટલોજ કે જેમ તાર મારફત કોઈ મનુષ્યથી મોકલાયલા સંદેશા દેશ અને કાળનાં અંતરોને વટાવી અન્ય મનુષ્યના હાથમાં આવે છે અને તેનો તે અર્થ સમજી લે છે, તેમ પ્રકૃતિની શક્તિઓ દ્વારા એક **દિવ્ય જ્યોતિ** અથવા **તત્ત્વ,** સૃષ્ટિની રચના અને નિયમો, તેનાં સૌંદર્ય અને ઔદાર્ય, તેમાં સમાયલી શક્તિ અને ડહાપણ–એ સર્વને નિયમમાં પ્રવર્તાવી મનુષ્યને ધર્મનાં તેમ શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોનું ભાન કરાવે છે. આ દિવ્ય જ્યોતિ તેજ **અંતર્યામી પ્રભુ** છે. પણ આ સિદ્ધાંતમાં પ્રકૃતિ એકલીજ આ અંતર્યામી વડે દિવ્ય બને છે એમ નથી. મનુષ્ય પણ પોતાની સ્વયંપ્રભ બુદ્ધિ અને સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિઓ, જે પશુવર્ગમાં જણાતી નથી અને અભાવે પશુવર્ગ ઉપર કર્મની જોખમદારી મનુષ્યના જેવી તી નથી, તે બુદ્ધિ અને ઇચ્છાશક્તિ ધારણ કરનાર હોવાથી પોતાનામાં પણ તે અંતર્યામી પ્રભુની દિવ્ય જ્યોતિનો દાવો કરી શકે એમ છે. મનુષ્યમાં રહેલાં આ પશુવર્ગથી જૂદાં ગણાવાનાં ભેદદર્શક ચિહ્નો ઉપર, મિ. રાનડેના અભિપ્રાય પ્રમાણે, "સઘળા કાયદા અને રાજ્યતંત્રનો, સઘળી નીતિ અને રીતિનો, સામાજિક અને કૌટુંબિક સંસ્થાઓનો, સઘળી સાહિત્યને લગતી અને શાસ્ત્રીય કેળવણીનો અને છેવટે ધર્મ અને ભક્તિનો આધાર રહેલો છે, અને તે ભેદદર્શક ચિહ્નોથીજ અર્થાત્ તેની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ અને ઇચ્છાશક્તિને લીધેજ મનુષ્યની ભારેમાં ભારે કીર્તિ છે અને તેવીજ જોખમદારી છે. આ પ્રમાણે સઘળાં પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય સૌથી વધારે શ્રેષ્ઠ પંક્તિનું ગણાય છે, અને તેની આવી ઉંચી સ્થિતિની સાથે તેવીજ વધારે ઉંચા પ્રકારની જોખમદારીઓ જોડાયલી છે. તેનામાં રહેલો અંતર્દીપ, તેની આ જોખમદારીઓ તેની નજર આગળ અખંડ ખડી રાખે છે, તેનામાં

રહેલા સર્વનિયામક પરમાત્માનો સદ્ભાવ પ્રકટ રાખે છે, તેના પોતાનાં અને સર્વવ્યાપક પરમાત્માના અનુસંધાન અથવા યોગનું સાધન બને છે, અને જ્યારે જ્યારે પોતાનાં કર્તવ્યની સિદ્ધિ મનુષ્ય કરે છે, ત્યારે ત્યારે સર્વોત્તમ સુખ અને આનંદનું ભાન કરાવે છે, અને જ્યારે જ્યારે કર્તવ્યથી તે ભ્રષ્ટ થાય છે, અથવા નિષિદ્ધ માર્ગે પ્રમાણ કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેને પશ્ચાત્તાપ દ્વારા શિક્ષા કરે છે." ઇચ્છાશક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય અથવા, મિ. રાનડેના શબ્દોમાં કહીએ, તો મનુષ્યમાં રહેલી સ્વયંભૂ ઇચ્છાશક્તિ, જ્યારે કર્તવ્યની જોખમદારી અને અંગત જવાબદારીના ભાનથી નિયંત્રિત થાય છે, ત્યારે તે મનુષ્યમાં અમાનુષી અથવા દૈવી બને છે. જ્યારે મનુષ્યનો પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ નીતિના અને વ્યક્તિમય જીવનના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રકૃતિથી સૂચવાતાં જ્ઞાનનાં રહસ્યો કરતાં વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનાં રહસ્યો તે સંબંધથી પ્રકટ થાય છે. આ સંબંધવડે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાની સાંકળ જોડાય છે, જેથી આપણી દૃષ્ટિથી ઢંકાયલા વિશ્વના ગૂઢ નિયમોની કંઈ નહિ તો અસ્પષ્ટ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી અને મરણશીલ મનુષ્યને અમરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલા અને માનુષી સદ્ગુણોની જેનામાં ઉચ્ચામાં ઉચ્ચી કળા પ્રકટ થયેલી છે તેવા તથા માનુષી દુર્ગુણોનો જેનામાં સ્પર્શ નથી એવા એક પુરૂષ રૂપે પરમેશ્વરની ભાવના જે બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રચલિત છે તે દોષવાળી છે, કારણ કે પરમાત્માને તેના વ્યાપક પદમાંથી એક બુદ્ધ પુરૂષ તરીકે નીચે ઉતારવામાં આવે છે, જોકે તે બુદ્ધપદ પૌરાણિક દેવોના પદ કરતાં ઉંચુ મનાય છે. એક બુદ્ધ અથવા પૂર્ણ પુરૂષ રૂપે પરમેશ્વરને માનવાથી વિશ્વની વ્યવસ્થામાંથી તેને બાતલ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. વળી આ ભાવનાં

ાનાધિક રીતે મૂર્તિપૂજાનું રૂપાન્તર છે, જેની સામે આર્ય ધર્મની શાએ અન્ય ધર્મ કરતાં વધારે બળવાન વાંધો ઉઠાવ્યો છે. ઉદાહરણ રીકે, ઉપનિષદ્વાક્યમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે કે, "જે એમ ધારે કે હું પરમેશ્વરને જાણું છું તે જાણતો નથી અને જે એમ જાણે કે હું પરમેશ્વરને જાણતો નથી તે પરમેશ્વરને જાણે છે. પરમેશ્વરના પદથી મન અને વાણી નિરાશ થઈ પાછાં પડે છે. કેવળ દ્ધા, ભક્તિ અને વીર્ય વડેજ તેમની પાસે જવાય છે." *

મિ. રાનડેનો અભિપ્રાય છે કે આ શિક્ષણ પ્રકૃતિસિદ્ધ સેશ્વરવાદનું છે. આ પ્રકૃતિસિદ્ધ સેશ્વરવાદની પરિપુષ્ટિ પરમેશ્વરના ઐતિહાસિક પ્રાદુર્ભાવથી થાય છે. આ પ્રાદુર્ભાવ ઉપર સઘળા ઐતિહાસિક ધર્મો અને ધાર્મિક હીલચાલોનું બંધારણ છે, અને એ પ્રાદુર્ભાવ દેશ અને કાળમાં મહાત્મા અને સંત પુરૂષોનાં જીવનચરિત્ર, શિક્ષણ અને બોધ દ્વારા મનુષ્ય પ્રાણીને જણાય છે. આ પ્રાદુર્ભાવ

---

* જુઓ નીચેની શ્રુતિઓ:—

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥
प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ केनोपनिषद् ।
नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । कठोपनिषद् ।
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥ तैत्तिरीयोपनिषद् ।

પ્રત્યેક દેશ કાળને અનુકૂળ બંધાયેલા હોવાથી આકારમાં ભેદવાળા હોય છે, પણ તે પ્રત્યેક પ્રાદુર્ભાવનો ઉદ્દેશ એકજ હોય છે–એટલે કે ઈશ્વર સંબંધી આપણે બાંધેલી ભાવનાને વિશુદ્ધ અને પૂર્ણ કરવા તરફ તથા આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવા તરફ એ પ્રાદુર્ભાવનું વલણ હોય છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં મહાત્મા અને સંત પુરૂષો દ્વારા પ્રકટ થયેલા પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવ જે અદ્યાપિ ચાલુજ છે તેના વડે ધર્મની શુદ્ધિ થતી ચાલે છે અને આકાશાદિ ભૌતિક પદાર્થોને મનુષ્યરૂપ આપી તેને પૂજન કરવાની પદ્ધતિને બદલે, પ્રાચીન પૌરાણિક અથવા કાલ્પનિક દેવોમાં જે નૈતિક ભવ્યતા ન હતી તેવી ભવ્યતાયુક્ત પરમેશ્વરની વ્યાપક સત્તા, જે, ઉપરના સર્વ ભૌતિક પદાર્થોને નિયમમાં પ્રવર્તાવે છે, તેનું પૂજન સ્થપાતું ચાલે છે. ધર્મની શુદ્ધિ કર્યા પછી ઉપનિષદ્દનું બીજું કાર્ય મનુષ્યના આત્માની શક્તિનો વિચાર કરવાનું હતું. આ શોધના પરિણામમાં ઉપનિષદ્દના પ્રણેતાઓ-કર્તાઓના મનમાં જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથેનો અભેદ ઉદય પામ્યો. પણ પાછળથી પ્રકટ થયેલા બુદ્ધના અનુયાયીઓ આ ગુંચવાડાવાળી સૂક્ષ્મ અને ગહન વિષયોમાં પોતાના મનને રોકવાને બદલે, જગતમાં જે ઉપયોગમાં લાવી શકાય તેવા જ્ઞાનની શોધમાં મચ્યા. તેઓએ મનુષ્યની નીતિની સુધારણાને લક્ષમાં લીધી, નિરૂપયોગી-અને ક્રૂર પશુવધો પ્રતિ વાંધો ઉઠાવ્યો, અને મનુષ્યમાં રહેલા પશુભાવનો ઉચ્છેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, એટલે કે મનુષ્યમાં રહેલા વિકારોનો જય કરવામાંજ તેમણે ઉચામાં ઉચું અર્પન અથવા પૂજન ગણ્યું; અને એ વિજયનેજ યજ્ઞાદિને બદલે મોક્ષનું સાધન માન્યું. ત્યાર પછી ઘણો

એ ધર્મને કંઈક આપવાનું હતું. કારણ કે તે ઇસ્લામ ધર્મ શિખવ્યું કે વિચારમાંજ એકેશ્વરવાદને માનવાનો છે એમ નથી, પણ વ્યાવહારિક આચારમાં પણ તેનુંજ પાલન કરવાનું છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ આ ઉપદેશ ઉપરાંત વધારામાં ખ્રિસ્તિ સદ્ગુણોનો બોધ આપે છે. વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ, મૌન ધારણ કરી ખોટા પ્રતિ ઉપેક્ષા કરવાને બદલે ખોટા કર્મ પ્રતિ ખુલો ધિક્કાર અને પાપ પ્રતિ ખુલો તિરસ્કાર પ્રકટ કરવો, સ્ત્રી પુરૂષની મહત્તાનું યથાર્થ ભાન, ક્રિયામાં યોજાયલું ઔદાર્ય, અને ભ્રાતૃભાવ–એ વગેરે ખ્રિસ્તિ સદ્ગુણો અત્રે ગણ્યા છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ અને ભાગવત ધર્મનું સરખાપણું મિ. રાનડેએ ભાષણમાં દર્શાવ્યું છે. બન્ને ધર્મમાં, જેમાં આપણે જીવીએ છીએ, હરીએ ફરીએ છીએ, અને જેમાં આપણું આત્મબીજ રહેલું છે એવા એક ચેતનના સમુદ્ર રૂપે પરમેશ્વરને માનવાનો ભાવ સરખો છે. તથા બન્નેમાં, ત્રિમૂર્તિ, અવતાર અને પારકાના દુ:ખની નિવૃત્તિ અર્થે પોતાનું બલિદાન આપવાના ભાવ પણ સમાન છે. પરમેશ્વરના **સચ્ચિદાનંદ** નામના પ્રત્યેક અવયવથી પરમાત્માનું પૂર્ણ અસ્તિત્વ, ચેતનમયતા, અને આનંદઘનપણું સ્પષ્ટ થાય છે. આ નામ સાથે મિ. રાનડે ખ્રિસ્ત ધર્મની ત્રિમૂર્તિની સરખામણી કરે છે. આપણા ધર્મનો **સત્** અંશ ખ્રિસ્ત ધર્મના પિતાના પૂર્ણ અસ્તિત્વના સમાન છે, **ચિદ્** અંશ ખ્રિસ્ત ધર્મના (Logos or the word Eternal) **પુત્ર** અથવા નિત્યશબ્દબ્રહ્મને મળતો છે અને **આનંદ** રૂપ અંશ ખ્રિસ્તિ ધર્મના **પવિત્રાત્મા** (*Holy Comforter*) તુલ્ય છે. પણ આ પ્રમાણે જોકે હિંદુસ્થાનનો સેશ્વરવાદ અન્ય સેશ્વરવાદની પેઠે સ્વભાવથીજ સારગ્રાહી છે–એટલે કે તે ગમે તે દિશામાંથી પ્રકાશનાં કિરણો આવતાં હોય તો તે સ્વીકારે છે, તોપણ તેણે પોતાનાં સ્વાભાવિક

લક્ષણો ખોયાં નથી. દષ્ટાંત તરીકે–આ ધર્મની સનાતનતા છે, અર્થાત્ કોઈ પેગંબર અથવા મહાત્માના સંબંધથી તેનો ઐતિહાસિક આવિર્ભાવ થયો નથી, તોપણ ગમે તે ધર્મના સંત અથવા પેગંબરના બોધને તે સંમાન આપે છે. બીજું લક્ષણ જોઇએ તો એ છે કે પરમાત્મા સાથે જીવાત્માનો સાક્ષાત્ સંબંધ આ ધર્મ સ્વીકારે છે. ત્રીજું ભેદક લક્ષણ એ છે કે મનુષ્યને કેળવણી પામવા સારૂ તે આ જગતમાં એકજ તક આપતો નથી, પણ તે અનંત જન્મનો સ્વીકાર કરી કેળવણીની અનંત તકો માને છે. ચોથું, આ ધર્મ મનુષ્યોની કેવળ મનુષ્યપ્રાણી પ્રતિજ આત્મભોગ અને પ્રેમ પ્રકટ કરવાની ફરજ સ્વીકારે છે એમ નથી પણ સઘળાં સચેતન પ્રાણીઓ જેમનામાં દુઃખની લાગણી છે તેમના પ્રતિ એ સદ્‌ગુણો દર્શાવવાનો ઉપદેશ કરે છે. મિ. રાનડેએ સૂચવેલાં હિંદુસ્થાનના સેશ્વરવાદનાં પોતાનાં ખાસ લક્ષણોને હૃદયમાં રાખી મદ્રાસના રેવરંડ ડૉક્ટર મિલરે પોતાના ઉત્તમ વક્તૃત્વવાળા ભાષણમાં શ્રોતાઓને એવી સ્પષ્ટ શિખામણ આપી હતી કે હિંદુસ્થાનમાં પાદરીઓના પ્રવેશ થતા પહેલાં પરમેશ્વરની સત્તા ઘણા કાળથી કાર્ય કરતી આવી છે, અને હિંદુ ધર્મમાં જોકે ઘણા દોષો રહ્યા છે તોપણ તેમાં દૈવી સત્ત્વના અંશો પણ રહેલા છે એ વાત સ્મરણ બહાર રાખવાની નથી. આથી ખ્રિસ્તિ પાદરીઓના શિક્ષણથી હિંદુસ્થાન પોતાનો ધર્મ સત્વર છોડી દેશે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. તોપણ એટલું તો સંભવિત છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશકોની સંસ્થાઓમાં રહેલા દૈવી ગુણોને હિંદુ ધર્મ પોતાનામાં ભેળી દે.

ઉપરના લેખથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે મિ. રાનડે એક ... અને તત્ત્વવિચારથી ભરેલા સેશ્વરવાદના માનનારા અને

હિમાયતી હતા. એ પ્રકારનો સેશ્વરવાદ કેળવાયેલા થોડા મનુષ્યોના વર્ગને જ અનુકૂળ પડે એવો હોઈ અજ્ઞાન પ્રજાવર્ગને તે અનુકૂળ પડે તેમ નથી, કેમકે તેવા મનુષ્યો નિરાકાર અને માત્ર વિચારદષ્ટિથી જણાય એવા પરમેશ્વરને સમજી શકે નહિ તથા આકાર અને રૂપ વિનાના પરમેશ્વરને પૂજાના વિષય તરીકે તેઓ મનમાં ધારણ કરી શકે નહિ. આથી આ પ્રકારના ધર્મનો પ્રસાર અવસ્ય મંદ ગતિથીજ થશે. જેમ જેમ પ્રજામાં કેળવણી અને સુધારાની વૃદ્ધિ થતી જશે તેમ તેમ આ વિશુદ્ધ સેશ્વરવાદનો પણ વધારો થશે. અને કેળવણી તથા સુધારાનો પ્રસાર હિંદુસ્થાનમાં ઘણા મંદ વેગથી ચાલે છે તેથી આ સેશ્વરવાદની બહારની પ્રવૃત્તિ ભાગ્યેજ લોકનું લક્ષ ખેંચે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. હિંદુસ્થાનના આ ભાગ તરફ તો આ સેશ્વરવાદના અનુયાયીઓ પ્રાચીન ધર્મસંસ્થાના અગણિત અનુયાયીઓના પ્રમાણમાં નહિવત્ છે. આ સેશ્વરવાદની વૃદ્ધિમાં બીજું વિઘ્ન નાંખનાર કારણ એ છે કે તે અત્યંત કેળવાયેલા મનુષ્યોનેજ અનુકૂળ પડે છે, પણ આવા કેળવાયેલા મનુષ્યો સઘળા તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. કારણ કે પરમાર્થ સદ્વસ્તુના સંબંધમાં અપાયેલા ભાવરૂપ ખુલાસાથી ઘણા કેળવાયેલા સંતોષ પામતા નથી, અને યૂરોપના વિચારકોના અજ્ઞેયવાદને ચર્ચતા ગ્રંથોથી દોરાઈ જઈ કાં તો અજ્ઞેયવાદને, અથવા અનૈકાન્તવાદ અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વાસ્તિત્વના અવિશ્વાસને ચિન્મય પરમેશ્વરને બદલે સ્વીકારે છે. આ હિંદુસ્થાનનો ભવિષ્યનો ધર્મ આવો સુધરેલો અને સારો સેશ્વરવાદ થશે અથવા કંઈ નહિ તો પચરંગી હિંદુસ્થાનની પ્રજાનો મોટો ભાગ તે ધર્મ સ્વીકારશે એવું નિર્ભ્રાંત રીતે માની શકાય એમ નથી. પણ બ્રાહ્મોસમાજનાં બંગાળામાં પ્રકટ થયેલાં જૂદાં જૂદાં રૂપો, પંજાબની આર્યસમાજ, અને મુંબઈની

પ્રાર્થનાસમાજ આદિ હીલચાલો સૂચવે છે કે ઈશ્વરવાદનો વેગ હિંદુસ્થાનની ધર્મસુધારણામાં ભવિષ્યમાં અગત્યનો ભાગ લેશે.

ઉપરના વિવેચન પરથી જણાય છે કે મિ. રાનડેએ આપણા ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોનું સારૂં અધ્યયન કર્યું હતું. અને તેઓ તેમાં વર્ણવેલા ધર્મને બહુ ચહાતા હતા. મુંબઈનું 'ગુજરાતી' પત્ર પોતાના તા. ૨૦-૧-૧૯૦૧ ના અંકમાં મિ. રાનડેના ધાર્મિક વિચારો સંબંધે આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

"આર્ય સનાતન-ઋષિપ્રણીત ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન એમને પ્રારંભમાં ન હોવાથી, બાઇબલના નિયમો—જે આ દેશના વતનીઓને લાગુ પડે તેવા હોય તેનો ઉપદેશ કરતા હતા. પણ પાછળથી આ વિચાર બદલાયલો જણાયો છે. એમણે ઉપનિષદ્‌ના ગ્રંથોનું, શાંકરે ભાષ્યનું તથા પુરાણોનું સારી સૂક્ષ્મતાથી અધ્યયન કીધું, ને તે પરથી એમની આસ્થા ઉપનિષદ્ ધર્મ ઉપર બહુ સારી રીતે ઠરેલી હતી ને તેનું બળ એમનામાં એટલે લગણ વધી ગયું હતું કે, કેટલાક પ્રશ્નો આ ગ્રંથોમાંથી એવા ઉભા કરતા હતા કે તે પરથી ઘણા બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પણ વિચારમાં પડી જતા હતા ને તેના ગુંચવાડામાં રહેવાથી, અને તે પછી મિ. રાનડે જે નિર્ણય પર આવ્યા હોય તે જાણતા વાર મોદ પામી જતા હતા. ઘણા સંસયોના ખુલાસા માટે એ સારા સારા શાસ્ત્રીઓને પોતાને ત્યાં તેડાવતા અને પછી તેઓનો સારો સત્કાર કરતા હતા * * *."

મિ. રાનડેના ધાર્મિક વિચારો વિષે આટલું વિવેચન આપ્યા બાદ તેઓ ઈશ્વર પર કેવી અપૂર્વ શ્રદ્ધા રાખતા અને તેમનો ભક્તિભાવ કેવો મહાન્ હતો તે જણાવા નીચેના પ્રસંગોનું વર્ણન ઠીક ઉપયોગી થઈ પડશે. ઑન. મિ. ગોખલેએ, તેમની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે મુંબાઈની 'હિંદુ યુનિયન ક્લબ' સમક્ષ આપેલા

બાળપણમાં, આ સંબંધમાં તેમની સાથે પોતાને મળેલા એક પ્રસંગનું આબેહુબ વર્ણન આપ્યું હતું. તેઓએ જણાવ્યું હતું કે;—" ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં ઉમરાવતીમાં મળેલી કૉન્ગ્રેસનું કામકાજ પૂરૂં થયા બાદ, જ્યારે અમે આ બાજુ તરફ આવતા હતા, ત્યારે એક રાત્રિએ અમારા ગાડીના ડબામાં માત્ર તેઓ અને હું બે જણ હતા. સવારમાં ૪ વાગ્યાના શુમારે કંઈ ગાયન જેવું સાંભળી હું એકાએક જાગી ઉઠ્યો, અને આંખો ઉઘાડી જોતાં મિ. રાનડે ટટાર બેઠેલા અને તુકારામના બે અભંગ ફરી ફરીને ગાતા અને એકતાર થઇને પોતાના બન્ને હાથે તાળી વગાડતા માલૂમ પડ્યા. સ્વર કાંઈ મધુર નહોતો, પરંતુ જે ભાવપૂર્વક તેઓ ગાતા હતા તે એટલો બધો ઉંડો હતો કે મને તેથી ઉપરાઉપરી રોમાંચ થયો અને ટટાર બેસીને તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યા વગર મારાથી રહેવાયું નહિ. તે અભંગ નીચે પ્રમાણે હતાઃ—

जे कां रंजले गांजले । त्यांसी ह्मणे जो आपुले ।
तोचि साधू ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥
करिं मस्तक ठेंगणा । लागें संतांच्या चरणा ।
जरि व्हावा तुज देव । तरि हा सुलभ उपाव ॥

અર્થઃ—" જે કોઈ થાકેલા અને દુઃખિત મનુષ્યને પોતાનો જાણે—સહાય કરે—તેજ ખરો સાધુ છે અને તેની પાસેજ પ્રભુ છે એમ જાણવું." અને "તમે નમ્ર થાઓ અને સંતોની કૃપા મેળવવા યત્ન કરો. જો તમે પ્રભુને મળવા ચહાતા હો, તો આ એક સુલભ માર્ગ છે."

આ શ્લોક લક્ષપૂર્વક સાંભળતો હું બેઠો હતો, તેથી મિ. રાનડે આ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને કેવો સતત પ્રયત્ન કરતા અને તેથી તેમના મન પર ઠસેલી જીવનપ્રવૃત્તિની પદ્ધતિ કેવી સરળ અને

ઉત્કૃષ્ટ હતી તેનું યથાર્થ ભાન મને થયા વગર રહ્યું નહિ. મારી જીંદગીમાં મને તે અમૂલ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. ખરેખર તે દેખાવ મારા સ્મરણમાંથી કદી પણ ખસશે નહિ."

મિ. અગાશે તરફથી વંચાયલા નિબંધમાં તેઓ જણાવે છે કેઃ—"ઘણા અજ્ઞાન મનુષ્યો કેળવાયલાઓને અને ખાસ કરીને સુધારકોને હડહડતા નાસ્તિકવાદીઓ કહેવાને સહજ દોરવાઈ જાય છે. મૂર્તિપૂજા પર અશ્રદ્ધા અથવા સ્થાપિત રૂઢિઓથી જરા પણ વિરૂદ્ધ વર્તન તેમને અધર્મ જણાય છે. મિ. રાનડે મૂર્તિપૂજક નહોતા તેમજ તેઓ જ્ઞાતિના ધારાઓ બરાબર પાળતા નહિ. આથી કરીને જે લોકો તેમનાથી પૂરતી રીતે માહિતગાર નહોતા તેઓ તેમને ખરેખરા નાસ્તિક ધારે એ સ્વાભાવિક હતું. જોકે તેઓ ઘણે દરજ્જે સ્થાપિત નિયમો પ્રમાણે ધર્મ પાળતા નહોતા તોપણ તેઓ ઉત્તમ રીતે ભાવિક હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં મર્હુમ મિ. જે. એસ. ગાડગિલે એક ભાષણ આપ્યું હતું તે પ્રસંગે ઈશ્વર પરની તેમની ઉંડી અને દૃઢ શ્રદ્ધાની મને પહેલી વખત સાબિતી મળી હતી. 'ઈશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધી કંઈ પણ નિશ્ચયાત્મક પુરાવો નથી' એ વિષય પર ભાષણકર્તાએ પોતાનું વ્યાખ્યાન આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ પ્રસંગે મિ. રાનડે પ્રમુખ હતા. તેમણે કેવા સખત શબ્દોમાં ભાષણકર્તાના વિચારોને વખોડી કાઢયા હતા તેનું મને હજુ પણ ઘણું સારૂં સ્મરણ છે. પોતાની તરફનો પ્રત્યુત્તર આપતાં અને તે દ્વારા મિ. ગાડગિલના મુદ્દાઓના રદીઆ આપતાં સઘળો વખત તેઓ જુસ્સાથી ધ્રુજતા હતા. ઑન. મિ. ગોખલેએ ગયે વર્ષે આપેલા ભાષણમાં મિ. રાનડે રેલ્વેગાડીમાં એક સવારે તુકારામના સુપ્રસિદ્ધ અભંગ ગાતા હતા તેની વાત આપણને કહી હતી. મેં ઘણું કરીને ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં તેમને તેથી પણ વધારે ભક્તિના આવેશમાં આવેલા જોયા હતા. જ્યેષ્ઠ વદિમાં એક સાંજે વરસાદ પડતો હતો તે વખતે મિ.

રાનડે અને હું નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરિમાં વર્તમાનપત્રો વાંચતા હતા. લગભગ અંધારૂં થવા આવ્યું તે વખતે મેં તેમને ધીમે રહીને યાદ દેવડાવ્યું કે હમેશ મુજબ આપણે ફરવા જવાનો સમય થયો છે. તે વખતે બત્તી સિવાય કંઈ પણ વંચાય તેમ નહોતું. તેઓ વર્તમાનપત્રને પોતાના હાથમાં માત્ર ઝાલીને રહ્યા હતા, અને બેભાન જેવા ઉભા રહેલા દેખાતા હતા. હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે તેમની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ હતી.

આવા અસાધારણ આવેશનું કારણ મારાથી કળી શકાયું નહિ. તે વખતે તુકારામની પાલખીનો વરઘોડો પંઢરપુર તરફ જતાં બુધવારવાડાના મહેલ આગળથી પસાર થતો હતો. હમેશ પ્રમાણે તે વખતે ત્યાં આગળ હજારો વિઠોબાના ભક્તો નાચતા અને ગાતા હતા. સેંકડો મશાલો સળગતી હતી. તે પ્રસંગે નિયમિત ભાવિક ભક્તોની અગાધ શ્રદ્ધા જોઇને તેમને ઉંડી અસર થયેલી જણાતી હતી. તેમણે પોતાનાં આંસુ લોહી નાંખ્યાં અને તે વરઘોડા તરફ આંગળી કરીને મને કહ્યું, "ગણપતરાવ, તમે જોતા નથી કે આ દેખાવ જોવા જેવો છે? તેની હયાતિમાં તુકારામ કેવો પ્રતાપી અને પુણ્યાત્મા હશે, જેથી તેના મરણ પછી ૩૦૦ વર્ષે સેંકડો અને હજારો લોકો તેના નામનું અને સ્તુતિનું ગાન કરે છે! ઇશ્વરી કૃપા વગર તેના વચનોની આવી અસર શી રીતે થઈ શકી હશે? તમે અને હું અને આપણા જેવા અન્ય મનુષ્યો ભાષણો તથા લખાણોથી બોધ કર્યાં જઇએ છીએ અને ઉપદેશ આપ્યાં જઇએ છીએ, પરંતુ કોઈ આપણાં વચનની દરકાર કરતું નથી. પણ તુકારામના શબ્દો વજનદાર છે અને આટલા સૈકા પછી પણ લોકોનાં હૃદય પર સત્તા ચલાવી શકે છે." આવી ભક્તિયુક્ત લાગણીનો ઉભરો નીકળ્યા પછી હું એક જાતના ધ્યાનમાં પડી ગયો. તેમણે પણ વિચાર કરવાનું જારી રાખ્યું અને અમે જાણે એક યંત્રવત્ લકડીપૂલના રસ્તે ચાલ્યા ગયા."

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ.

ર કોઈ મનુષ્યના મનમાં સહજ પ્રશ્ન ઉભો થશે કે મિ. રાનડે શરૂઆતથી મરણ પર્યંત સરકારી નોકરીમાં જોડાયલા હતા તો તેમણે રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં શી રીતે ભાગ લીધો હશે? આ પ્રશ્નનો યોગ્ય ખુલાસો આ પ્રકરણ વાંચ્યેથી મળી આવશે. મિ. રાનડેની જીવનપ્રવૃત્તિ અનેક શાખાઓમાં એકસરખી રીતે વહેંચાયલી હતી. અને તે સઘળી શાખાઓમાં તેમની પ્રવૃત્તિ લગભગ એકસરખા સમયે ઉદ્‌ભવ પામીને છેવટ પર્યંત એકસરખા ખંતથી ચાલુ રહી હતી એ જાણવા યોગ્ય બીના છે. પોતાની પ્રવૃત્તિની દરેક શાખામાં તેઓ શાન્ત અને ડહાપણથી તથા કોઈ પણ રીતે મર્યાદાનું ઉલંઘન ન થાય તે બાબત પૂર્ણ સંભાળ અને વિવેકની સાથે પોતાનું કાર્ય બજાવ્યાં જતા, અને તેજ પ્રમાણે પૂનાની 'સાર્વજનિક સભા'ના સંબંધમાં રહીને રાજ્યકીય બાબતોમાં પણ તેઓ યોગ્ય ભાગ લેતા. તે સભાના એક આગેવાન સભાસદ તરીકે મિ. રાનડે ઘણા અગત્યના રાજ્યદ્વારી સવાલો વિષે વિચાર ચલાવતા અને તે સંબંધે સભા તરફથી સરકારને સુંદર અને વિવેકયુક્ત ભાષામાં અરજીપત્રો તૈયાર કરીને મોકલતા.

આ પૂનાની સાર્વજનિક સભા, આગળ એક સ્થળે જણાવી

ગયા પ્રમાણે, મર્હુમ મિ. ગણેશ વાસુદેવ જોશી, જેઓ પોતાના દેશના કલ્યાણાર્થે ખરા દિલ અને ઉત્સાહથી યત્ન કરનાર પુરૂષ હતા, તેમના અને બીજાઓના પ્રયત્નથી લોકોની તંગીઓ અને ઈચ્છાઓ સરકારના ધ્યાનપર લાવવાના હેતુથી ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં સ્થાપવામાં આવી હતી. આ સભા એક પ્રકારની લોકોની ચુંટણીથી નીમાયલા સભાસદોની બનેલી હતી. અમુક ૫૦ અથવા તેથી વધારે માણસો જેને 'મેમ્બર' તરીકે પસંદ કરે, અને જે સભામાં પ્રવેશ નિમિત્તે અમુક ફી અને અમુક વાર્ષિક રકમ આપે તેજ માણસ તે સભાનો મેમ્બર થઈ શકે એવો નિયમ રાખવામાં આવ્યો હતો. આથી કરીને આ સભા મોટી પદવી અને પ્રતિષ્ઠાવાળા ગૃહસ્થો, જેવા કે ઇનામદારો, જાગીરદારો, શાહુકારો, વેપારીઓ, પેન્શન લીધેલા સરકારી અમલદારો, વકીલો, પાઠશાળાના પ્રોફેસરો—શિક્ષાગુરૂઓ, અને દક્ષિણ મરાઠા પ્રાંતના ઘણા ખરા સરદારોની બનેલી હતી. આ સભાનું કામકાજ વ્યવસ્થાપક કમિટી અને એક ચેરમેન (પ્રમુખ) મળીને ચલાવતા, જેમની નિમણુક દર વર્ષે સભાસદોની સાધારણ વાર્ષિક સભામાં ચુંટણીથી થતી. જોકે મિ. રાનડેને આ સભા સ્થાપન કરવાનું માન, આગ્રહી મિ. ગણેશ જોશીને બાજુપર મૂકીને અપાય નહિ, તોપણ એ સર્વમાન્ય વાત છે કે મિ. રાનડે તે સભાના જીવન રૂપ હતા. કંઈ પણ કાર્ય તેમની સલાહ કે સંમતિ વગર થતું નહિ. તેમના પ્રયાસ અને બાહોશી વડે તેમની પૂનાની ૨૨ વર્ષની કારકીર્દિ દરમિયાન આ સભાનો મોભો એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તે અરસામાં હિંદુસ્થાનની બીજી કોઈ તેવી સંસ્થાનું સરકારમાં તેમજ અન્ય સ્થળે તેના જેટલું વજન પડતું નહિ. આ સભામાં થતું કામકાજ નિયમિત રીતે પ્રકટ કરી શકાય, અને તે સઘળું બીજા લોકોની જાણમાં આવી શકે,

તેમજ સભાસદોને ચાલતા રાજ્યદ્વારી સવાલો વિષે પોતાના વિચારો જણાવવાનું સાધન મળે, એવા હેતુથી મિ. રાનડેએ ઈ. સ. ૧૮૭૮ થી 'પૂના સાર્વજનિક સભાનું ત્રિમાસિક પત્ર' (Quarterly Journal of the Poona Sarvajanik Sabha) એ નામનું એક ચોપાનિયું દર ત્રણ માસે સભા તરફથી પ્રકટ કરવાની તજવીજ કરી હતી. આ પત્રમાં જૂદા જૂદા લેખકો તરફથી રાજ્યદ્વારી બાબતો વિષે લખાઈ આવતા લેખો પ્રકટ થતા, ને ઉપરાંત તેના દરેક અંકમાં રાજ્યદ્વારી કે સંસારસુધારો, અર્થશાસ્ત્ર કે સાહિત્યને લગતા કોઈ ને કોઈ વિષય ઉપર, મિ. રાનડેના લખેલા એક કે વધારે લેખો દાખલ થયેલા હોય ને હોયજ. ઑન. મિ. ગોખલે જણાવે છે કે, એકંદરે આ ત્રિમાસિક પત્રની ૧૭ વર્ષની હયાતિમાં તેની અંદર પ્રકટ થયેલા લેખોમાંના લગભગ બે તૃતીયાંશ જેટલા મિ. રાનડેના લખી મોકલેલા હતા.

આ પ્રમાણે સભાનું કામ શાન્તપણે ચાલતું હોવા છતાં તેની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં કેટલાક સરકારી અમલદારો તરફથી તેને ફિતૂરી સભા કહેવામાં આવતી અને તેથી તે સમયે તેના લખાણો પર વજન આપવામાં આવતું નહિ. પણ તેવામાં મુંબઈના જાણીતા 'ટાઇમ્સ ઑફ્ ઇન્ડિયા' પત્રે તે સભાના ત્રિમાસિક પત્રના પહેલા ચાર અંકો વિષે નોંધ લેતાં જણાવ્યું હતું કેઃ—"પૂના સાર્વજનિક સભા એ જોકે એક ગુપ્ત નહિ, પણ ફિતૂરી મંડળી છે એમ કહેવાની એક જાતની રૂઢિ પડી ગઈ હોય એમ જણાય છે. પણ તેના પત્રના જે ચાર અંકો અમારા ટેબલ પર અભિપ્રાયાર્થે પડેલા છે તેમનું નિષ્પક્ષપાતથી અવલોકન કરતાં તે સભાના સંબંધમાં બીજાં સ્થળોએથી લઈ જવામાં આવતા વહેમને માટે કંઈ પણ કારણ મળી આવતું નથી. તેમાં

જૂદા જૂદા સરકારી ઠરાવો પર છૂટથી ટીકા કરવામાં આવે છે. અને તે ટીકા પૂર્ણ રીતે ઉંડા ઉતરીને અને અસરકારક રીતે કરેલી જણાય છે. એમ છતાં પણ તે પત્રમાં, લોકોએ સરકાર તરફ વફાદારી બતાવી તેની આજ્ઞાને આધીન થઈ વર્તવું નહિ એવી મતલબના લખાણનો કોઈ પણ જગોએ પુરાવો મળતો નથી. તેથી ઉલટું, સરકાર તરફ પૂર્ણ રાજ્યભક્તિથી વર્તવું એ બાબતનો તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સ્વીકાર કરેલો જણાય છે, અને તેનો દેશી છાપાં ઉપરની ટીકાને લગતો એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ, જેમાં તે સભાના સભાસદોના અંતઃકરણમાં રહેલી ધરાતી સરકાર તરફ વિરૂદ્ધતાની લાગણી સ્વાભાવિક રીતે બહાર નીકળી શકે, તેવા લેખમાં રૂશિયાની સરકાર સાથે આપણી બ્રિટિશ સરકારની સરખામણી કરતાં આપણી સરકારને વધારે વખાણી ‘બીજી પ્રજાઓની તુલનામાં હિંદુસ્થાનને ઉંચો દરજ્જો અપાવવાને લાયક એવી તે એકજ રાજ્યસત્તા’ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.”

આ પત્રના અભિપ્રાય ઉપરાંત પૂનાની ડેક્કન કૉલેજના અને પાછળથી મુંબઇની એલ્ફિન્સ્ટન્ કૉલેજના માજી તત્ત્વજ્ઞાની પ્રિન્સિપાલ અને મુંબઈ યુનિવર્સિટિના એક વાઇસ્ ચૅન્સેલર, ડૉ. વિલિયમ વર્ડ્સ્વર્થ, જેઓ પોતાના અગણિત શિષ્યો અને મિત્રોને પોતાના સ્વદેશગમનથી થતા વિયોગને લીધે શોક કરતા મૂકી ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં પેન્શન પર ગયા, તેમણે આ સભાના પત્રના અધિપતિ પર લખેલા તા. ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૮૭૯ ના પત્રની મતલબ એવી હતી કેઃ—“તમારી સભાના હેતુઓ ઘણાજ પસંદ કરવા યોગ્ય છે, અને જે રીતે તમારા હેતુઓ અને ધારણાઓ તમે લોકોને અને સરકારને દર્શાવતા રહો છો તે બિલકુલ નિંદાપાત્ર નથી. એ સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે હવે પછીનાં થોડાં વર્ષમાં હિંદુસ્થાનનો વહીવટ

ઘણું ધ્યાન ખેંચતો થશે, અને હું ધારૂં છું કે સરકારને દેશી લોકોની ધારણાઓ અને ઇચ્છાઓ પર હાલના કરતાં વધારે ધ્યાન આપવાનો સમય હવે જલદી આવશે. હું માનું છું તેમ કેટલીક વખત તેમની (લોકોની) ઇચ્છાઓ તથા ધારણાઓ ભૂલભરેલી અને અમલમાં ન લાવી શકાય એવી હોય છે, પરંતુ બીજી બાજુએ એ યાદ રાખવાનું છે કે, જે લોકોના લાભોનું સરકારને રક્ષણ કરવાનું છે તેમની નાણાં સંબંધી હાલત અને તેમની વૃત્તિ ધ્યાનમાં લેતાં, હિંદુસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ એટલો બધો પૂર્ણપણે સરળ થયો નથી કે તેમની તરફથી ટીકાઓ રૂપે અપાતી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લીધા વગર સરકારથી ચલાવી લેવાય. જો હું એક રાજ્યકારભારી પુરૂષ હોત તો સભા તરફથી રજુ થયેલાં ઇરિગેશન બિલ અને ખેડુતોની હાલતને લગતા અભિપ્રાયો હું ઘણાં કિંમતી ગણુત. કેટલેક પ્રસંગે અંગ્રેજ અમલદાર માત્ર બહારની દેખીતી બાબતો જુએ છે પણ અંદરની સાચી વાત, ખરો હેતુ અને તેથી નીપજતી લાગણી ધ્યાનમાં લેતો નથી. તમારા પત્રે બેશક કેટલીક ગુપ્ત બાબતો પર સારૂ અજવાળું પાડ્યું છે, અને દુષ્કાળ સંબંધે તેણે ભેગો કરેલો પુરાવાનો સંગ્રહ ઘણોજ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે."

વળી આ સભાની વફાદારીભરેલી વર્તણૂક અને તેની તરફથી બજાવવામાં આવતા ઉપયોગી કામકાજ તરફ સંતોષ બતાવનારો પત્ર સર વિલિયમ વેડરબર્ન એમ. પી. જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૭૯માં અહમદનગરના ડિસ્ટ્રિક્ટ જડ્જ હતા ત્યારે તેમણે સભા પર લખ્યો હતો. તેમના મહૂમ બાપ સર ડેવિડ વેડરબર્ન એમ. પી. પણ તેવાજ મત ધરાવતા હતા. આ ઉપરાંત મુંબાઇના ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ રે સાહેબે તેમની વિદાયગીરી વખતે આ સભા તરફથી અપાયલા

માનપત્રના જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે, "તમારી સભાએ મારી કારકીર્દિ દરમિયાન તમારી ટીકાઓનો લાભ મને આપ્યો છે. મિ. લીવોર્નેરના કુશળતાભરેલા ભાષણમાં જણાવેલી શરતો ધ્યાનમાં રાખી જે ટીકા કરવામાં આવે છે તેવી ટીકાની હું ધાસ્તી રાખતો નથી. હું તેને ઉપયોગી ગણું છું, અને હું લૉર્ડ હૅરિસને જણાવીશ કે આવો મિત્રાચારીભરેલો સંબંધ ચાલુ રાખવાથી સરકારી કામકાજમાં તેમને ઘણી સરળતા મળશે. એવો એક સમય હતો જ્યારે આ સભા અર્ધવફાદાર (હું વધારે સખત શબ્દ વાપરતો નથી) ગણાતી. પણ તે સમયમાં, હું ધારૂં છું કે, રાજ્યવહીવટ સામેની ટીકાઓ રાજ્યદ્રોહયુક્ત કરવામાં આવતી. રાજ્યદ્રોહ હાલમાં તો માત્ર એક કલ્પના રૂપજ છે."

આ સભાને 'ફિતૂરી' નું વિશેષણ ઘટતું હતું કે કેમ તે દર્શાવવાને ઉપરના કેટલાક વિચારવંત અને પરીક્ષકદૃષ્ટિવાળા ગૃહસ્થોના અભિપ્રાયો પૂરતા છે. એમ છતાં કબૂલ કરવું જોઇએ કે ઈ. સ. ૧૮૭૬–૭૭ માં હિંદુસ્થાનમાં અને ખાસ કરીને દક્ષિણમાં પડેલા સખત દુષ્કાળના સમયે તે સભાએ એ દુષ્ટ આપત્તિથી થતી પીડા ઓછી કરવાને સરકારને અગત્યની સૂચનાઓ કરીને, દુષ્કાળપીડિત ભાગોમાંના લોકોની અને ઢોરોની સ્થિતિ સંબંધે અથાગ શ્રમથી બાતમી મેળવવામાં દ્રવ્યનો વ્યય કરીને, અને એવી કેટલીક રીતે સરકારને સંકટનિવારણના કાર્યમાં સહાયભૂત થઇને તેણે સરકાર તરફથી ઘણી સાબાશી સાથે નામના મેળવી ત્યારથી તેના પર પ્રથમના જેવી શંકાયુક્ત દૃષ્ટિથી જોવાનું બંધ થયું છે. તે સમયથી તેની તરફથી રજુ થતાં અરજપત્રો ઉપર હિંદ સરકાર અને મુંબઈ સરકાર બન્ને તરફથી પૂર્ણ લક્ષ અપાયું છે તથા સામાન્ય લોકહિતના સવાલો સંબંધે તે સભાના અભિપ્રાય

પણ કેટલેક પ્રસંગે માગવામાં આવ્યા છે. લૅન્ડ રેવન્યુ કોડની ૧૦૭ મી કલમ રદ કરવાની દરખાસ્ત સંબંધે પૂનાના કલેક્ટર મારફત તે સભાનો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે એક વખતે ફિતૂરી- રાજ્યદ્રોહી ઠરેલી સભાએ સરકારમાં પાછી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. આમ છતાં કહેવાય છે કોઈ કોઈ વખતે તેની વફાદારી વિષે શંકા લઈ જવાનું જૂનું વલણ સરકારી અમલદારોમાં જાગૃત થઈ આવે છે. લૉર્ડ હેરિસના સમયમાં આવો પ્રસંગ બન્યો હતો અને તે સભા રાજ્યદ્રોહી બ્રાહ્મણોનું ઘાલમેલીઉં મંડળ છે એમ ગણવામાં આવ્યું હતું. પણ તે સમયે એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી કે, મિ. રાનડે જ્યારે ૨૨ વર્ષ સુધી તે સભાના નાયકનું કામ કરતા હતા અને તેમની સલાહ પ્રમાણે સઘળું કામકાજ ચાલતું હતું, તે વખતના જેવાજ વિવેકથી, ન્યાયી વૃત્તિથી અને વફાદારીથી જો સભા તરફથી કામ લેવામાં આવશે તો તે સરકારમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવી શકશે. પણ કમનસીબે મિ. રાનડેના પૂનામાંથી વિદાય થયા બાદ આ ધારણા નિષ્ફળ નીવડી છે. આ સભા તરફથી હિંદ સરકારને, મુંબઈ સરકારને, તેમજ હાઉસ્ ઑફ્ કૉમન્સ (આમની સભા) ને મોકલવામાં આવેલાં સઘળાં ઘણાં અગત્યનાં અને ભારે શ્રમથી તૈયાર થતાં વિચારવંત અરજીપત્રોમાંનાં કેટલાંક, આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે, મિ. રાનડેની સલાહ મુજબ ઘડવામાં આવતાં અને કેટલાંક તેઓ પોતે ઘડી કાઢતા. દાખલા તરીકે, દુષ્કાળની વાર્તાઓ, મુંબઈ ઇલાકામાં દુષ્કાળથી થયેલાં મરણોની સંખ્યા સંબંધે દુષ્કાળ કમિશનને લખેલો પત્ર, દેશી છાપાંનો કાયદો સુધારવા હિંદુસ્થાનના નામદાર વાઇસરૉયને મોકલેલું અરજીપત્ર, દક્ષિણના ખેડુતોના સંકટ-નિવારણના કાયદા સંબંધે હિંદુસ્થાનની સરકારને લખેલો પત્ર, –

વડોદરાના ભવિષ્યના રાજ્યબંધારણ સંબંધે શ્રીમંત નામદાર મહારાજા ગાયકવાડને અને તેમના દિવાન સર ટી. માધવરાવને કરેલી સૂચનાઓ, હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે યૂરોપ મોકલવા બાબત કરેલી અરજી, એ વગેરે અનેક લેખો સભાને માટે તેમની તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા.

મિ. રાનડે તરફથી સભાને માટે તૈયાર થતાં અરજીપત્રો અને અન્ય લેખો કેટલા વિચારપૂર્વક અને કેવી તપાસ પછી તૈયાર કરવામાં આવતા તે સંબંધમાં તેમના મિત્ર મિ. આગાશે જે હકીકત જણાવે છે તે જાણવા જેવી છે. તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છેઃ– " તેઓ જાણતા હતા કે સરકારના વિશ્વાસુ અમલદારો તરફથી આપણી ફરિયાદો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે એટલા માટે સાચી ખબરો ચોક્કસ રીતે મેળવવાની, તેમને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવાની અને લોકોના વિચાર સરકારની સમક્ષ દૃઢ પણ માનયુક્ત ભાષામાં રજુ કરવાની જરૂર છે. આપણા ખાનગી કામમાં પણ આપણે રાખી શકતા નથી એવી સાવધાનતાથી રાજ્યકીય તંત્રનું દરેક વલણ તેઓ જોતા રહેતા. તેઓ દરરોજના તાર-સમાચાર અને અંગ્રેજી દૈનિક વર્તમાનપત્રોના મુખ્ય–અધિપતિના લખેલા–લેખો સંભાળપૂર્વક વાંચતા, અને પોતાના મિત્રો સાથે તે સંબંધે ચર્ચા કરતા. દરરોજ કોઈ નવો વિચાર, કે પોતાની ફરિયાદ વર્ણવવાની નવીન પદ્ધતિ, કે તેને રજુ કરવાની રીતમાં કોઈ જાતનો ફેરફાર તેમને સૂઝી આવતો, જેથી સાર્વજનિક સભા તરફથી રજુ થતાં અરજીપત્રો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને અમુક અઠવાડિયાં કે મહિનાની સખત મહેનતથી તૈયાર થતાં એમ જણાઈ આવતું. ઝાડ પર એક ફૂલના ખીલવાની પેઠે અથવા ચિત્રકારના મનમાં અમુક ચિત્રના ઉભા થયેલા વિચારની પેઠે, સાર્વજનિક સભા માટેનું અમુક અરજ-

મિ. રાનડે જરા પણ પાછા પડતા નહિ, કેમકે આપણે આગળ જોયું છે તેમ, દરેક હોદ્દામાં પોતાની બરોબરીના બીજા અમલદારોથી વધારે સખત અને સારૂં કામ કરીને, તેઓ સરકાર તરફથી, તેમજ જે જૂદા જૂદા અમલદારોના હાથ નીચે તેમણે નોકરી કરેલી છે તેમની તરફથી વખતોવખત પ્રશંસા મેળવતા રહ્યા હતા.

સાર્વજનિક સભા સાથેના પોતાના સંબંધ દરમિયાન મિ. રાનડેએ દેશ સેવા ઘણે પ્રસંગે અને ઘણી રીતે બજાવી છે. પરંતુ સૌથી વધારે પ્રશંસનીય સેવા તો તેમણે ઈ. સ. ૧૮૭૬–૭૭ ના દુષ્કાળ વખતે બજાવી છે એ બાબતની કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. આ સમયે મદ્રાસ ઇલાકાના કેટલાક ભાગ ઉપરાંત મુંબઇ ઇલાકાના ૯૦ લાખ માણસની વસ્તીવાળા અને ૬૪૦૦૦ ચોરસ માઇલ વિસ્તારવાળા વિભાગમાં દુષ્કાળ ફેલાયો હતો. અને અનાજની અતિશય મોંઘવારી તથા ઘાસચારાની તંગીને લીધે લોકોની તેમજ ઢોરોની દશા ઘણીજ દયાજનક થઇ પડી હતી. આવા વખતમાં તેમણે અથાગ શ્રમ લઈ સભા દ્વારા દક્ષિણના લોકોની જે સેવા બજાવી છે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન તે સભાના તે વર્ષના ત્રિમાસિક પત્રના અંકો પરથી તથા તેના દફતરમાંથી મળી શકે તેમ છે. આ સમયે સભાએ પોતાને બારોબાર મળતી ખબર પરથી સરકારને અરજપત્રો મોકલાવી સંતોષ માનવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ. પણ પૂના, શોલાપુર, સતારા, અહમદનગર, કલાદગી (હાલ બીજાપુર) વગેરે દુષ્કાળથી પીડિત જીલ્લાઓમાં લોકોની, ઢોરોની, અને પાકની કેવી સ્થિતિ છે તેમજ પાણી કેટલી મુદત સુધી પહોંચે તેમ છે એ વગેરે બાબતો વિષે પૂરતી તપાસથી ખરી ખાતરીવાળી બાતમીઓ મેળવીને તુરતજ સત્તાવાળાને જણાવી શકાય એવા હેતુથી તેણે પોતાની તરફથી કેટલાક નોકરો રાખીને તેમને ઠેકાણે ઠેકાણે મોકલ્યા હતા. આ નોકરો સઘળા

પ્રકારની ખબર વખતસર આપ્યાં કરતા. આવી રીતે મળતી ખબરોના આધારે, મિ. રાનડે, લોકો ઉપર આવી પડેલું સંકટ દૂર કરવા માટે દરેક જીલ્લાને અનુકૂળ આવે એવી સૂચનાઓ સાથે વખતોવખત અરજ-પત્રો સભા તરફથી તૈયાર કરી સરકારને મોકલતા, જેના પર સરકાર તરફથી યોગ્ય ધ્યાન આપવામાં આવતું. સભાને તેના નોકરો તરફથી મળતાં ખબરપત્રોમાં કેવા પ્રકારની ખબરો એકઠી કરીને આપવામાં આવતી તેનો કાંઇક ખ્યાલ આવી શકે તેટલા માટે તેમાંના પૂના જીલ્લાના પતાસ ગામથી મળેલા એક પત્રની મતલબ અત્રે આપીશું.

"પતાસ. તા. ૧૨ મી ઑકટોબર ૧૮૭૬.—આગોતર વરસાદ ઓછો. બાજરીનો પાક બળી ગયો છે. રવિ પાકનું વાવેતર થયું નથી. પાણી બે માસ ચાલે તેટલું છે. અનાજ રૂ. ૧ નું ૧૧½ શેર. અનાજ સિલકમાં નથી. વસ્તીનો ⅓ ભાગ તાલુકામાંથી જતો રહ્યો છે, અને હજુ વધારે જાય તેવો સંભવ છે. રાંધેલા ખોરાકની અને કાચા અનાજની નાની ચોરીઓ થાય છે. ઢોરોનું પોષણ પીંપળાનાં પાન પર થાય છે. ઘણાં મરી ગયાં. ⅓ ભાગનાં પરદેશ લઈ જવામાં આવ્યાં છે. સંકટનિવારણ માટે ધોબી તળાવ અને સરકારી બંગલા પાસેનું તળાવ ખોદાવવાનાં કામ શરૂ કરવા જેવાં છે. સાધારણ મરામત સિવાય બીજાં સંકટનિવારણનાં કામો હાલ શરૂ થયાં નથી."

આ પ્રમાણે દુષ્કાળ ઘણા ભયંકર રૂપમાં અને બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાયલો હોવાથી, સરકારના પોતાના ઘણા યત્નો સાથે, સઘળા લોકોનાં સંકટનું પૂર્ણ રીતે નિવારણ કરવા અર્થે તેવા ખાનગી યત્નોની જરૂર છે, એમ લાગવાથી તે સભા તરફથી પૂનાના રહેવાસીઓની એક જાહેર સભા ત્યાંના કલેકટર મિ. નૉર્મનના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૧૨ મી ઑકટોબર ૧૮૭૬ ને રોજ બોલાવવામાં આવી હતી. અને દુઃખી લોકોનું દુઃખ દૂર કરવાના હેતુથી તેમાં એક ફંડ ઉઘાડી ઉઘરાણું કરવામાં આવ્યું હતું. આ તથા બીજી ઘણી રીતે સાર્વજનિક સભાએ

પત્ર ઘડી કાઢવાનો વિચાર મિ. રાનડેના મનમાં માત્ર બીજ રૂપ એકાદી બાબત ઉપરથી ધીમે ધીમે ઉદ્‌ભવતો, જેની વિગતો, ક્રમના અનુસારે, સામાન્ય રીતે પ્રકાશમાં મુકાતી.

વળી તેઓ ઉપર કહ્યા મુજબ સાચી બાબતો એકઠી કરવાની ખાસ સંભાળ રાખતા. તેવી ખબરો એકઠી કરીને અમુક અનુમાનપર આવતા પહેલાં તેમનો એક બીજા સાથે મુકાબલો કરી પૂર્ણ રીતે સંશોધન કરતા.

આમ મિ. રાનડે સત્ય બાબતો એકઠી કરવામાં સંભાળ રાખતા, તે પ્રમાણે તેઓ શબ્દોના ઉપયોગમાં ચીકણા નહિ પણ ચોક્કસ હતા. તેઓ દરેક વાક્ય ફરી ફરીને વાંચતા, દરેક નાના શબ્દ અને વાક્યના અર્થની બરાબર તુલના કરતા, તેથી મનને તેનો શું અર્થ સમજાય છે તેનોજ ફક્ત નહિ, પરંતુ તે કાનને કેવો લાગે છે તેનો પણ વિચાર કરતા, તેની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે ચર્ચા કરતા અને જો આ સઘળી કસોટીમાંથી તે શબ્દ પસાર થાય તોજ તેને રહેવા દેતા. કહેવાય છે કે ખરી રીતે જોતાં, તેવા એક અરજપત્રનો મુસદો કરવો એ માત્ર શબ્દરચનાનાજ નહિ પરંતુ, શબ્દશોધનના મનોયત્ન જેવું હતું, અને તેઓ જ્યારે આ મુસદાઓ ફરીથી વાંચી જતા અને સુધારતા તે વખતે તે તરફ લક્ષથી જોઈ રહેવું એ એક જાતની કેળવણી લેવા જેવું હતું."

એમ કહેવામાં આવેલું છે કે મિ. રાનડે સરકારી નોકરીમાં ચાલુ રહ્યા ત્યાંસુધી તેમણે સાર્વજનિક સભા સાથે તેમજ તેના પત્ર સાથે કાંઈ પણ સંબંધ રાખવો જોઇતો નહોતો. જો સભા ફિતુરી, રાજ્યદ્રોહી કે યોગ્ય બંધારણ વગરની હોત ત્યારે તો બેશક મિ. રાનડેથી તેની સાથે સંબંધ રાખી શકાત નહિ.

પરંતુ તે સભાના હેતુઓ, લોકોની તંગીઓ અને જરૂરીઆતો સરકારના ધ્યાન પર લાવતા રહી તેની ઉપયોગી સેવા બજાવવી, સરકાર કેમકે હેતુથી કોઈ કાર્ય લોકકલ્યાણાર્થે કરતી હોય પણ તેનું પરિણામ સંતોષકારક ન આવતું હોય તો તે શા કારણથી તે ખોળી કાઢીને સરકારને જણાવવું, અને આવી ઘણી રીતે સરકારને તેના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડવું એવી મતલબના હતા, તથા તેના બંધારણમાં કે કામકાજમાં કાંઈ પણ કાયદા વિરૂદ્ધ જણાતું નહોતું વળી સભા રાજ્યદ્રોહી ન હોઈ ઘણું ઉપયોગી કામ બજાવતી હતી એવું આગળ આપવામાં આવેલા 'ટાઇમ્સ' જેવા સુપ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રના અને વિદ્વાન તથા નામાંકિત પુરૂષોના અભિપ્રાયો ઉપરથી આપણે જોઈ ગયા છીએ. મિ. રાનડેનો આ સભા સાથેનો સંબંધ સૌ કોઇના જાણવામાં આવેલો હતો અને તેથી જો સરકારને તેવો સંબંધ ચાલુ રાખવાનું અયોગ્ય લાગ્યું હોત તો તેણે મિ. રાનડેને તે તજી દેવા ફરમાવ્યું હોત. પણ સરકાર તરફથી કે કોઈ પણ અમલદાર તરફથી કોઈ વખતે તેવી તજવીજ કરવામાં આવી હોય એવું જણાયું નથી. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મિ. રાનડેની ઉંડી સમજ, ગંભીર વિચારશક્તિ, ભારે વિદ્વત્તા, અને સારી સલાહને લીધેજ આ સભા પોતાના કામકાજમાં કોઈ પણ રીતે આડે રસ્તે ન દોરવાતાં વિવેક અને વફાદારીથી વર્તતી તથા અંગ્રેજી રાજ્યથી થયેલા અને થતા લાભોનો પ્રમાણિકપણે સ્વીકાર કરતી રહીને દેશની કોઈ પણ તેવી સંસ્થાને નહિ મળેલી એવી અપૂર્વ નામના મેળવી શકી હતી. વળી એ પણ જણાવવું જોઇએ કે સભાનાં કામકાજને લીધે સરકારી નોકર તરીકેની પોતાની ફરજો બજાવવામાં

મિ. રાનડેની આગેવાની નીચે આ દુષ્કાળના સમયે લોકોની સેવા બજાવી હતી. મિ. રાનડેએ સભા તરફથી સરકારને અનેક જૂદા જૂદા વિષયો પર મોકલેલાં અરજપત્રો અને તેમનાં બીજાં ઉપયોગી લખાણોમાં, દુષ્કાળના વહીવટ સંબંધી સરકારને મોકલેલું ૪ ફૅમિન નૅરેટિવ્ઝ એટલે દુષ્કાળની વાર્તાઓવાળું અરજપત્ર, તથા દુષ્કાળનાં કારણો વગેરે સંબંધે તપાસ કરવાને નીમાયલા ફૅમિન કમિશનના ધ્યાન પર આ દુષ્કાળની સઘળી હકીકત આવી શકે એવા હેતુથી પાછળથી સઘળી વિગતો અને આંકડાઓ સાથે લખેલો એક આર્ટિકલ્–લેખ, જે સભાના ત્રિમાસિક પત્રના પુસ્તક ૧ ના અંક ૧ માં પ્રકટ થયો હતો, એ બે ખાસ કરીને ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. મિ. રાનડેએ, પોતાનાં આ સઘળાં લખાણોની અંદર, સરકારે પોતાની પ્રજા માટે લીધેલા શ્રમનાં અને દર્શાવેલી કાળજીનાં પ્રસંગોપાત્ત સુંદર ભાષામાં યોગ્ય વખાણ કર્યાં હતાં, અને તે સાથે તેના વહીવટમાં કોઈ સ્થળે જણાતી ખામીઓ પૂરતી સભ્યતાથી દાખલા દલીલો સાથે દેખાડી આપવાને પણ તેઓ ચૂક્યા નહોતા.

આગળ જણાવ્યું છે તેમ, સભા તરફથી મિ. રાનડેએ કરેલાં લગભગ સઘળાં લખાણોનો સ્વીકાર કરી તે પર સરકાર યોગ્ય ધ્યાન આપતી. તેમણે લખેલા દુષ્કાળની વાર્તાઓવાળા અરજપત્રની પહોંચ સ્વીકારતાં સરકારના વડા સેક્રેટરિ મિ. ચૅપમૅને જણાવ્યું હતું કે, " આ ઇલાકાના દુષ્કાળપીડિત ભાગોના લોકોની સ્થિતિ સંબંધે વખતોવખત જે ખબર તમે આપો છો તે મેળવવાને સરકાર ઘણી ખુશી છે. "

આવી રીતે પૂનાની સાર્વજનિક સભાના એક આગેવાન તરીકે મિ. રાનડેએ રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં દેશની મોટી સેવા બજાવી છે. આ ઉપરાંત કહેવાય છે કે, બીજા અનેક રાજ્યકીય અગત્યના સવાલો વિષે રાજ્યદ્વારી હીલચાલોના નામીચા આગેવાન પુરુષો તરફથી તેમની સલાહ લેવામાં આવતી, અને પૂનાની સાર્વજનિક સભા ઉપરાંત ત્યાંની ડેક્કન સભાને તથા તેમના મુંબઈગયા પછી ત્યાંની પ્રેસિડેન્સિ ઍસોસિએશનને

પણ ઘણી બાબતોમાં તેમની કિમતી સલાહનો લાભ મળતો હતો.

મિ. રાનડે ઉદયદર્શી હોઈ કોઈ પણ કાર્ય તાકીદે થઈ ગયેલું જોવાની અતિશય ઉત્સુકતા રાખતા નહિ, અને તેથી કોઈ પણ કામમાં ઢીલ થાય કે નિષ્ફળ થવાય તો તેથી તેઓ નિરાશ કે નાહિમ્મત થઈ જતા નહિ. આ તેમનું વલણ તેમની દરેક પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં સ્પષ્ટ રીતે દીસી આવતું. રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં એક પ્રસંગે ઑન. મિ. ગોખલે સાથે તેમને થયેલી વાતચિત જાણવા જેવી છે. ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં શોલાપુર અને બીજાપુર જીલ્લામાં સખત મોંઘવારી હતી. સાર્વજનિક સભા, જેના મિ. ગોખલે પોતે તે સમયે સેક્રેટરિ હતા, તેણે તે જીલ્લાઓની સ્થિતિ સંબંધી પુષ્કળ માહિતી એકઠી કરી હતી, અને તે પરથી એક અરજપત્ર ઘડી કાઢીને સરકારને મોકલવામાં આવ્યું હતું. તે અરજપત્ર ઘણી મહેનત અને ઘણા વિચાર પછી તૈયાર થયું હતું. એમ છતાં સરકારે, 'તે પત્રની મતલબની નોંધ લીધી છે' એવી મતલબનો બે લીટીનો ઉત્તર મોકલી આપ્યો હતો. આવો જવાબ મળતાં, મિ. ગોખલે કહે છે કે, " હું ઘણો નિરાશ થયો, અને બીજે દિવસે સાંજે મિ. રાનડે સાથે ફરવા જતાં મેં તેમને પૂછયું કે, 'જ્યારે સરકાર 'અમે તે કાગળની નોંધ લીધી છે' એ સિવાય બીજું કાંઈ જણાવવાની દરકાર કરતી નથી, ત્યારે આ સઘળી મહેનત લેવાથી અને આ અરજપત્રો રજુ કરવાથી શું ફાયદો છે?' તેમણે જવાબ આપ્યો:-' આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આપણી સ્થિતિ તમારા સમજવામાં યથાર્થ રીતે આવતી નથી. આ અરજપત્રો પર માત્ર નામનુંજ સરકારનું શિરનામું થાય છે; ખરી રીતે તો તે અરજપત્રો લોકોનેજ ઉદ્દેશીને તૈયાર કરવામાં આવે છે, જેથી તેઓ આવી બાબતમાં કેવી રીતે વિચાર ચલાવવો તે શીખી શકે. આ કાર્ય કોઈ પણ જાતના પરિણામની આશા રાખ્યા વગર ઘણાં વર્ષ સુધી કરવું જોઇએ, કેમકે આ જાતની રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ આ દેશમાં તદન

નવીન છે. આ ઉપરાંત, જો સરકાર આપણે જે કહીએ છીએ તેની અંતર્ગતની નોંધ લે તો તે પણ ઠીક છે."

મિ. રાનડેની અસાધારણ કાર્યદક્ષતા અને બુદ્ધિબળ માટે પ્રખ્યાત મરાઠી રાજ્યદ્વારી અને કાર્યભારકુશળ પુરૂષ નાના ફડનવિસ સાથે વારંવાર તેમની સરખામણી કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ બેઉ મહાન્ પુરૂષોની સરખામણી કરતાં આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મિ. રાનડે વિષે બોલતાં તો, જો સઘળા પ્રકારની અનુકૂળતા મળી હોત તો તેઓ કેવાં મહત્કાર્ય બજાવી શક્યા હોત, એનો વિચાર કરવાનો છે. નાના ફડનવિસને, મિ. રાનડેથી ઉલટું, તે એક મોટા રાજ્યનો મુખ્ય કાર્યભારી હોવાથી તેનાથી બની શક્યાં તેવાં મહત્કાર્યો કરવાની સઘળી તકો મળી ચૂકી હતી.

નાના ફડનવિસ અને મિ. રાનડે એક બીજાથી બરાબર એક સૈકાને અંતરે જન્મ્યા હતા અને મરણ પામ્યા છે, એ કાંઇક ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય બાબત છે. નાના ફડનવિસ ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં જન્મી ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો હતો, ત્યારે મિ. રાનડે ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં જન્મી ઇ. સ. ૧૯૦૧ ની શરૂઆતમાં મરણ પામ્યા છે. અને તેથી બેઉનું આયુષ્ય લગભગ એકસરખું હતું. પરંતુ આવી સામાન્ય સ્થૂળ બાબત કરતાં વધારે અગત્યની વાત એ છે કે તેઓ બન્નેને ઉચામાં ઉચી બુદ્ધિની કુદરતી બક્ષિસો મળી હતી. બન્ને જણ પોતાના ખંતીલા ઉદ્યોગ, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અને દૂરદર્શિપણા માટે સરખી રીતે પ્રખ્યાત હતા. બુદ્ધિની બાબતમાં બન્ને પોતાના સમકાલીન મનુષ્યોમાં સર્વોપરિપણું ધરાવતા હતા. બન્ને જણ બીજાઓ ઉપર હુકમ ચલાવવાને અને પૂર્ણ ભાવથી તેમની આજ્ઞા પાળે એવાં મનુષ્યોને ટોળાબંધ પોતાની આસપાસ એકઠા કરવાને જાણે જન્મ્યા હોય એમ હતું. હૃદયનાં ગુણોની બાબતમાં બેઉ વચ્ચે કંઇક અંતર હતું.

મિ. રાનડેમાં એક સાધુને છાજતા ગુણો હતા. નાના ફડનવિસમાં તેવા કેટલાક ઉત્તમ ગુણો હોવા છતાં તે એક મોટા રાજ્યનો કાર્યભારી હોવાથી તેને પોતાના કાર્યભારના અંગે રાજ્યનીતિ વાપરવાના પ્રસંગો આવતા. રાજ્યદ્વારી મનુષ્યોને છાજતાં લક્ષણો તેનામાં એટલે બધે દરજ્જે હતાં કે તે વડે તે અઢારમા સૈકાના બીજા અર્ધ ભાગમાં મહારાષ્ટ્રમાં સર્વોપરિ સત્તા ભોગવવાને અને હિંદુસ્થાનના એક મહાન્ કાર્યભારકુશળ પુરૂષ તરીકે ગણાવાને શક્તિમાન થયો હતો. પરંતુ મિ. રાનડેના સંબંધમાં જુદાજ પ્રકારની હકીકત હતી. તેમને પોતાની માનસિક શક્તિઓ અને અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રયોગ કરવાને પૂરતો અવકાશ મળ્યો નહોતો. તેઓ આપણી નામદાર બ્રિટિશ સરકારની નોકરીમાં માત્ર હાઇકોર્ટના જજ્જની પદવી સુધી ચઢી શક્યા હતા, કેમકે તે કરતાં વધારે ચઢતા ઓદ્ધાઓ દેશીઓને મળતા નથી. એક દેશીને મળી શકે એવા ઉંચામાં ઉંચા ઓદ્ધાની ફરજો સરકારનો તેમજ રૈયતવર્ગનો પૂર્ણ સંતોષ મેળવીને બજાવવા ઉપરાંત, તેમણે દેશહિતના અનેક કાર્યોમાં ભાગ લઈ તેને લગતી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ લોકોમાં જાગૃત કરી દીધી હતી. અને તે સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાં પોતે સઘળો વખત હિમ્મત, દૃઢતા અને ખંતથી મંડ્યા રહેતા. આ પરથી કહી શકાય કે જો તેમને આથી કોઈ વધારે જોખમદારીવાળા અધિકાર પર નીમવામાં આવ્યા હોત તો તેઓ પોતાના તે ઓદ્ધાની ફરજો યોગ્ય રીતે બજાવીને સરકારની વિશેષ પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હોત.

પ્રકરણ ૭ મું.

વિદ્યાદેવીની અનેક પ્રકારે ઉપાસના.

મિ. રાનડે સરસ્વતી–વિદ્યાદેવીના પરમ ઉપાસક હતા. દેશોન્નતિ અર્થે પોતાની અનેક પ્રકારની હીલચાલોમાં મચ્યા રહેવા છતાં તેમણે વિદ્યાવ્યસન પૂર્ણ રીતે રાખ્યું હતું. તેમણે, ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રને લગતા તેમજ રાજ્યકીય, સાંસારિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક, વગેરે વિષયો પર કેટલાક અગત્યના ગ્રંથો, ચોપાનિયાં અને પરચૂરણ લેખો લખીને, એક નામીચા વર્તમાનપત્રના અધિપતિ તરીકે કામ કરીને, તથા મુંબઇની યુનિવર્સિટિ (વિશ્વવિદ્યાલય) ના એક આગેવાન ફેલો–સભાસદ તરીકે તે મહાન્ સરસ્વતીમંદિરના કાર્યભારમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લઇને, અનેક પ્રકારે વિદ્યાદેવીની ભારે સેવા બજાવી છે. તેમનાં સઘળાં પુસ્તકો અને લખાણોમાં "મરાઠી રાજ્યનો ઉદય" એ નામનો ઓગણીસમા સૈકાના છેલ્લા વર્ષમાં પ્રકટ થયેલો તેમનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ ઉત્તમ પંક્તિએ મૂકવા યોગ્ય છે. પેશવાઓની બખર (ઐતિહાસિક હસ્તલિખિત લખાણો) નાં ૨૨,૦૦૦ પૃષ્ઠ વાંચીને તથા બીજી અન્ય રીતે મેળવેલા મરાઠી રાજ્યના વિશાળ ઐતિહાસિક જ્ઞાનના ફળ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા આ ગ્રંથની હકીકત પરથી તેમના મહાભારત ઉદ્યોગનું તથા તેમની નવીન વિચારને જન્મ આપવાની અસાધારણ શક્તિઓ, તીવ્ર અવલોકનશક્તિ, અને સૂક્ષ્મ શોધકવૃત્તિનું યથાસ્થિત

દર્શન થાય છે. અને તેથી માનવામાં આવે છે કે મુંબઈ ઈલાકામાં પાછલા અર્ધા સૈકામાં ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્વદ્‌શિરોમણિ પુરૂષોમાંના એક તરીકે ગણાવાના માનને તેઓ પાત્ર ગણાશે. વળી તેથી આપણા ગ્રૅજ્યુએટો, અન્ડર-ગ્રૅજ્યુએટો, અથવા અન્ય લેખકોમાંનો કોઇ ઉત્તમ પ્રકારનો અસલ ઐતિહાસિક ગ્રંથ પ્રકટ કરી શક્યો નથી, એવું તેમના પર મૂકવામાં આવતું મ્હેણું ઘણે અંશે દૂર થઈ શકશે. ઈ. સ. ૧૮૬૨ ની સાલમાં પોતાની **બી. એ.** ની ડીગ્રી સંપાદન કર્યા પછી તુરતજ મિ. રાનડેએ " ઈન્દુ પ્રકાશ " નામના એક નવીન નીકળતા અંગ્રેજી-મરાઠી વર્તમાનપત્રના અંગ્રેજી વિભાગના અધિપતિ તરીકે કામ કરવાનું માથે લઈ વિદ્યાના વિષયમાં દેશની સેવા બજાવવાની શરૂઆત કરી હતી. આ કારણને લીધે તેમના ગ્રંથો અને લેખોનું અવલોકન આપતા પહેલાં વર્તમાનપત્ર સાથેના તેમના તે સંબંધની નોંધ લઇશું.

મિ. રાનડે **બી.** એ. ની પરીક્ષામાં પસાર થયા તે અરસામાં દેશી વર્તમાનપત્રો છેક બાલ્યાવસ્થામાં હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. તે વખતે જે થોડાં વર્તમાનપત્રો મહારાષ્ટ્રમાં હયાતિ ધરાવતાં હતાં તે ફક્ત મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થતાં હતાં. તેમના અધિપતિઓ એક પત્રકારની ફરજો અને જોખમદારી પૂરતી રીતે સમજવાને, અને તે ફરજોને કંઈ પણ સંતોષકારક રીતે બજાવી શકવાને જોઇએ તેટલા કેળવાયલા નહોતા. સામાન્ય રીતે બોલતાં કહી શકાય કે તેમનાં લખાણો તદ્દન નિર્માલ્ય અને છોકરવાદીભરેલાં હતાં. આથી તેઓ કોઇનું ધ્યાન ખેંચી શકતાં નહિ, અથવા માન મેળવી શકતાં નહિ એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. આ ઉપરથી કેટલાક ગૃહસ્થોએ એવું એક પત્ર કાઢવાની જરૂર ધારી કે, જેની અંદર ચાલતા સમયના અગત્યના બનાવો વિષે વિવેકથી, દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને પૂર્ણપણે ચર્ચા ચલાવવામાં

આવે, જેના અધિપતિ તરફથી અમુક માણસો અને ધારાઓ સંબંધે લખાતા લેખો ઉંચા પ્રકારના હેતુથી ઉદ્‌ભવ પામે, જે સરકારની આગળ પ્રમાણિક અને સભ્ય રીતે લોકોનાં સંકટો રજુ કરે અને સરકારની યોગ્ય રીતે મદદ માગી તેમનું નિવારણ કરવાને અરજ કરે, જે રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એક ન્યાયી અને વિવેકી મધ્યસ્થ-દુભાષિયા તરીકે ઉભય પક્ષની સેવા બજાવે, અને જે લોકોની રાજ્યકીય ઉન્નતિ તરફજ માત્ર લક્ષ ન આપતાં સાંસારિક અને સાંપત્તિક સુધારા તરફ પણ પૂરતું લક્ષ આપે. આ પત્રના સઘળા હેતુઓ, જો કોઈ બાહોશ, વિદ્વાન્ અને વિચારવંત અધિપતિ મળી આવે તોજ બરાબર અમલમાં મૂકી શકાય એમ જણાતાં આવું પત્ર પ્રકટ કરવા ઇચ્છા રાખનાર ગૃહસ્થોની પસંદગી સારે નસીબે મિ. રાનડે, જેઓએ માત્ર થોડા વખત પર **બી.** એ. ની પદવી સારી નામના સાથે મેળવી હતી, તેમના પર ઉતરી. અને તેમના અધિપતિપણા નીચે ઇન્દુપ્રકાશ નામના અંગ્રેજી-મરાઠી વર્તમાનપત્રની શરૂઆત કરવામાં આવી. પોતે કૉલેજના ફેલો અને 'ઑનર્સ' ની પરીક્ષા માટે ઉમેદવાર હોવાથી તે પત્રની સઘળી વ્યવસ્થા પોતાને માથે ઉપાડી લેવાને મિ. રાનડેને બિલકુલ અવકાશ નહોતો. આથી માત્ર તેના અંગ્રેજી વિભાગનું અધિપતિપણું તેમને સોંપવામાં આવ્યું, અને મરાઠી વિભાગની સઘળી વ્યવસ્થા તે પત્રના પ્રયોજકોએ પોતાને માથે રાખી. મિ. રાનડેના આધિપત્ય નીચે 'ઇન્દુપ્રકાશ' માં અંગ્રેજી આર્ટિકલો-વિષયો તુરતજ પ્રકટ થવા લાગ્યા. (આમાં સૌથી મુખ્ય પાણિપતના યુદ્ધના શતવાર્ષિક-૧૦૦ મા વર્ષના ઉત્સવ નિમિત્તે લખાયેલો લેખ ઘણોજ વખણાયો હતો.) આ લેખો જુસ્સાવાળી, સરળ અને પ્રસંગોપાત્ત રસયુક્ત ભાષામાં લખાયલા હોવાથી તેમના લેખ-

કનાં તેની અસાધારણ શક્તિ, બહોળા જ્ઞાન અને ન્યાયી તથા ઉદાર વિચારોને માટે વખાણ થવા લાગ્યાં, અને તે તરફ એકલા દેશીઓનુંજ નહિ, પરંતુ યૂરોપીઅન લોકોનું પણ ધ્યાન તુરતજ ખેંચાયું. આથી તે પત્રને તેના સમકાલીન પત્રોને કદી નહિ મળેલી એવી લાગવગ અને પ્રતિષ્ઠા ત્વરાથી પ્રાપ્ત થયાં. મિ. રાનડેએ આ પત્રના અધિપતિ તરીકે માત્ર ત્રણ ચાર વર્ષ કામ કર્યું, કેમકે તે પછી અન્ય સ્થળે નોકરી પર જવું થવાથી તેમને તે પત્ર સાથેનો પોતાનો સંબંધ છોડવાની જરૂર પડી હતી. તેમને આ પ્રમાણે આ પત્ર સાથે આટલો થોડો સમય સંબંધ રહ્યો તોપણ તે અરસામાં તેમણે તેને એટલે બધે ઉંચે દરજ્જે ચઢાવી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું હતું કે તે હજુ પણ એક આગેવાન અંગ્રેજી-મરાઠી પત્ર તરીકે પોતાની પદવી સાચવી રહ્યું છે, અને તેમાં પ્રકટ થતા લેખોમાં દર્શાવાતા વિચારોના વિવેકીપણા માટે, ગાંભીર્ય અને સંપૂર્ણ સમજશક્તિ માટે, અને હાથમાં લીધેલા વિષય પર વ્યાજબી ટીકા કરવાની પદ્ધતિ માટે પોતાનો મોભો જાળવી શક્યું છે. કેમકે મિ. રાનડે પછીના તે પત્રના વારંવાર બદલાયાં કરતા અધિપતિઓ, જોકે મિ. રાનડેની બરોબરી તો કરી શકે નહિ, (કેમકે તેમની પેઠે હરકોઈ વિષયમાં અને ઉદ્યોગમાં માથું મારી તેમાં તેમના જેવી ફતેહ મેળવી તેમની બરોબરી કરવાની કોણ હિમ્મત ધરી શકે ?) તોપણ તેઓ યુનિવર્સિટિની ઉંચી કેળવણી પામેલા હોવાથી, તેમણે (મિ. રાનડેએ) તે પત્રને માટે મેળવેલો દરજ્જો સાચવી રાખવાને પોતાનાથી બનતો યત્ન કરતા રહે છે, અને સામાન્ય પત્રોની હારમાં ગણાવા જેટલે નીચે દરજ્જે તેને ઉતરવા દેતા નથી.

હવે આપણે મિ. રાનડેના ' મરાઠી રાજ્યનો ઉદય ' નામના

ગ્રંથના પહેલા ભાગના અવલોકન તરફ વળીએ. આ પુસ્તકની અંદર મહાન્ મરાઠી સરદાર શિવાજી અને તેના વંશજોની સત્તા નીચે ક્રસ્તીસનના ૧૭ મા અને ૧૮ સૈકામાં ઉદ્ભવ પામેલા મરાઠી રાજ્યના ઉદયનાં કારણો ઘણી સરળ, જુસ્સાવાળી અને છટાદાર ભાષામાં ઘણી કુશળતાથી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. દેશના રાજ્યદ્વારી ઇતિહાસની મુખ્ય બીનાઓ ઓછી વત્તી સૌ કોઇના જાણવામાં હશે એમ માની લઇને બીજા ઇતિહાસકારોની માફક તેમાં રાજ્યદ્વારી બાબતોનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ મિ. રાનડેએ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ, "તેનો હેતુ મરાઠી રાજ્ય, જેણે ઓછામાં ઓછાં સો વર્ષ સુધી દેશના દેશી રાજ્યકર્તાઓમાં સર્વોપરિ પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી, તેના ઉદય અને આબાદીના ઇતિહાસનો સંક્ષિપ્ત ચિતાર અંગ્રેજ અને દેશી વાંચકની દૃષ્ટિ આગળ ખડો કરવાનો છે." આ પુસ્તક લખવાના પોતાના ઉમદા હેતુના સંબંધમાં પ્રસ્તાવનામાંજ જરાક આગળ મિ. રાનડે જણાવે છે કે, "મારી મતલબ, હિંદુસ્થાનના એક વતનીની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસની મુખ્ય મુખ્ય બીનાઓનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપવાની, જેથી વાર્તાના નૈતિક રસ અને રાજ્યકીય બોધની અસર ઘણી ઘટી જાય છે એવી ગેરસમજુતીઓ દૂર કરવાની, અને તે સઘળા કરતાં, વિજયી બ્રિટિશ સત્તાના પ્રતિનિધિઓની તે સત્તાની અસ્ત પામેલી પ્રતિસ્પર્દ્ધી સત્તાની સ્થિતિ તરફ દિલસોજી મેળવવાની છે." મહારાષ્ટ્રના (ડૉ. આર્. જી. ભાંડારકર, જેમણે પોતાના 'દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,' એ નામના પુસ્તકમાં તેનું વર્ણન આપ્યું છે, તેમના સિવાય) માત્ર ડફ જેવા કોઈ પણ ઇતિહાસકારે જે વાતનું વર્ણન આપ્યું નથી તે વાતનું-એટલે જે સમયનો ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યો છે તે સમયની ત્યાંના લોકોની સાંસારિક અને

ધાર્મિક સ્થિતિનું વર્ણન તે પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે. અને તેથી સઘળાં મરાઠી ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં તે અનુપમ અગત્ય ધરાવે છે. તેમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલું છે કે, માત્ર લુંટારા અને ઠગારા લોકોનું રાજ્ય એક સૈકા કરતાં વધારે વખત સુધી ભારે સત્તા ભોગવી શકે નહિ, અને જો શિવાજી અને તેના વંશજો માત્ર લુંટારા અને સાહસિક માણસો હોત તથા ઔરંગજેબના મરણ પછી મોગલ રાજ્યની પડતી કરવામાં સહાયભૂત થઇ પડનારાઓમાં સૌથી વધારે લુચ્ચા અને સાહસિક હોવાથીજ જો તેઓ ફાવી શકયા હોત, તો તેઓ આટલા લાંબા વખત સુધી હિંદુસ્થાન દેશ પર સર્વોપરિ બાદશાહી સત્તા ભોગવી શકયા ન હોત. મિ. રાનડે કહે છે કે, મરાઠી સત્તાની ચઢતી થવામાં એક નૈતિક રહસ્ય રહેલું છે, જે મુસલમાન અને અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોના લક્ષમાં પણ આવી શક્યું નથી. ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે ઔરંગજેબના મરણ પછી મોગલ રાજ્યની પડતીના અને અંધાધુનીના સમયમાંજ મરાઠી સરદારોએ કાંઇ પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કર્યું નહોતું, પરંતુ તે બહાદુર બાદશાહની અમલમાં જ્યારે મોગલ સત્તા તેની છેક ટોચે પહોંચી હતી, તેવામાં શિવાજીએ મરાઠી રાજ્યસત્તાનો પાયો નાંખ્યો હતો, મોગલ લસ્કરનો મારો વેઠયો હતો, અને તે બળવાન રાજ્યનાં સઘળાં ઉત્તમ સાધનોનો ઉપયોગ કરી તેમની સામે ચઢી આવતા મોગલ સરદારોના હુમલાઓને નિષ્ફળ કર્યા હતા. શિવાજી અને તેના વંશજોને મળેલી ફતેહનો છુપો ભેદ તો ઔરંગજેબના ચઢી આવતા અગાઉ લાંબા વખતથી મરાઠી પ્રજાની અંદર ઉદ્ભવ પામેલા અને તેના રાજ્યસમયમાં દૃઢીભૂત થઇ તેની બુદ્ધિ દ્વારા વિકાસ પામેલા પ્રજાકીય વેગ-જુસ્સામાં રહેલો હતો. મધ્યયુગ (Middle Ages)

ને અંતે સઘળી યૂરોપી પ્રજાઓમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મ સંબંધી સુધારાની હીલચાલની પેઠે, આ વેગે સઘળી મરાઠી પ્રજાને તેની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિની બાબતમાં વ્યાકુળ બનાવી હતી. આવી અગત્યની હકીકતથી આ ગ્રંથ ભરપૂર હોવાથી અત્રે તેનું કંઈક વિસ્તારથી અવલોકન આપવું અગત્યનું લાગે છે.

મિ. રાનડેના આ મરાઠી રાજ્યના ઇતિહાસના પહેલા પ્રકરણમાં મરાઠી ઇતિહાસનું નૈતિક છેરહસ્ય શામાં રહેલું અને બીજાં દેશી રાજ્યોના કરતાં મરાઠી ઇતિહાસની અગત્ય શાથી વધારે ગણવામાં આવે છે તેનું યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેમ કરતાં શિવાજીના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં ચાલી રહેલી ઉથલપાથલનાં કારણોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ઉથલપાથલ દેખીતી રીતે રાજ્યકીય હતી, પરંતુ તેનો મૂળ હેતુ "ભાષાઓ, જાતિ, ધર્મ, અને સાહિત્યના ગ્રંથોના ભળતાપણાને લીધે એક બીજા સાથે ઘાડી રીતે ગુંથાયલી છતાં રાજ્યદ્વારી બાબતમાં એકમત થઈ વધારે બળવાન થવા ઇચ્છનારી સઘળી પ્રજાની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ" કરવાનો હતો. આ ઉન્નતિની હીલચાલનો અગ્નિ પાછલા બે ત્રણ સૈકાથી ધુંધવાતો હતો અને ઔરંગઝેબના જુલમી ધર્માંધપણાને લીધે મજબૂત રૂપ પકડી સળગી ઉઠયો હતો. આના પરિણામમાં મોગલ રાજ્યની પડતી થઈ, અને મરાઠી રાજ્યની ચઢતી થતાં તેણે હિંદુસ્થાન પર સો વર્ષ કરતાં વધારે સમય સુધી સર્વોપરિ સત્તા ચલાવી. આ ઉન્નતિનો વેગ તેના આરંભના

પ્રકારના સુધારા અર્થે હતી. તેની આગેવાની છેક ૧૩ મા સૈકાથી મહારાષ્ટ્રના પહેલા સંતપુરૂષ અને કવિતામાં ભગવદ્‌ગીતા પર 'જ્ઞાનેશ્વરી' નામની ટીકા લખનાર જ્ઞાનેશ્વર આદિ સંતોએ અને તે પછીથી શિવાજીના સમકાલીન તુકારામ, રામદાસ, અને વામન પંડિત જેવા સાધુપુરૂષોએ લીધી હતી. આ સંતપુરૂષોનાં નામનું સ્મરણ મહારાષ્ટ્રમાં ઘણા પૂજ્યભાવથી થાય છે. તેમનાં લખાણો ત્યાંના લોકો પર ઉત્તમ પ્રકારની અસર નીપજાવી શક્યાં છે, અને સંકટના સમયે તેમને દિલાસો અને આશા આપનાર થઈ પડે છે. આ ઉથલપાથલના રાજ્યકીય વિભાગની આગેવાની શિવાજીએ, તેના સમયના સરદારોએ, અને તેના વંશજોએ લીધી હતી.

મિ. રાનડે જણાવે છે કે આ સંતોએ યૂરોપના પ્રોટેસ્ટંટ સુધારકોની પેઠે દેશમાં બોલાતી ભાષામાં પોતાના અસરકારક અને ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથો લખ્યા છે, તેઓ તે ભાષામાંજ ઈશ્વરનું સ્તવન કરતા, અને જૂના વિચારના બ્રાહ્મણોના મત પ્રમાણે કરવામાં આવતી ધર્મક્રિયાઓને અને જાતિભેદને નાપસંદ કરી પોતાનું અંતઃકરણ વિશુદ્ધ અને પ્રેમાળ બનાવી ચાલતા ધર્મ પર નિર્મળ શ્રદ્ધા રાખવાનું પસંદ કરતા હતા. રાજ્યદારી હીલચાલના આગેવાનો પણ આ ઉથલપાથલથી દૂર ન રહેતાં તેને અનુસરીને વર્તતા, અને ઉપર કહેલા સંતસાધુઓને પોતાના ગુરૂ માની તેમનો બોધ ગ્રહણ કરતા. આમાંના રામદાસ નામના સંતને શિવાજીએ પોતાના ગુરૂ તરીકે પસંદ કર્યો હતો, અને તે ઉપરાંત તુકારામનાં ભજનકીર્તન તથા ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો સાંભળવાને તે હાજર રહેતો. પેશવાઓમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ થયેલો બાજીરાવ પેશવા પોતાના દરેક કાર્યમાં ધાવડશીના બ્રહ્મેન્દ્ર સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો. આ પ્રમાણે રાજ્યદારી હીલચાલના

ને અંતે સઘળી યૂરોપી પ્રજાઓમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મ સંબંધી સુધારાની હીલચાલની પેઠે, આ વેગે સઘળી મરાઠી પ્રજાને તેની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિની બાબતમાં વ્યાકુળ બનાવી હતી. આવી અગત્યની હકીકતથી આ ગ્રંથ ભરપૂર હોવાથી અત્રે તેનું કંઈક વિસ્તારથી અવલોકન આપવું અગત્યનું લાગે છે.

મિ. રાનડેના આ મરાઠી રાજ્યના ઇતિહાસના પહેલા પ્રકરણમાં મરાઠી ઇતિહાસનું નૈતિક છેરહસ્ય શામાં રહેલું અને બીજાં દેશી રાજ્યોના કરતાં મરાઠી ઇતિહાસની અગત્ય શાથી વધારે ગણવામાં આવે છે તેનુ યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેમ કરતાં શિવાજીના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં ચાલી રહેલી ઉથલપાથલનાં કારણોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ઉથલપાથલ દેખીતી રીતે રાજ્યકીય હતી, પરંતુ તેનો મૂળ હેતુ "બાપાઓ જાતિ, ધર્મ, અને સાહિત્યના ગ્રંથોના ભજાતાપણાને લીધે એક બીજા સાથે ધાડી રીતે ગુંથાયલી છતાં રાજ્યદ્વારી બાબતમાં એકમત થઇ વધારે બળવાન થવા ઇચ્છનારી સઘળી પ્રજાની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ" કરવાનો હતો. આ ઉન્નતિની હીલચાલનો અગ્નિ પા છલા બે ત્રણ સૈકાથી ધુંધવાતો હતો અને ઔરંગઝેબના જુલમ ધર્માંધપણાને લીધે મજબૂત રૂપ પકડી સળગી ઉઠયો હતો. આના પરિણામમાં મોગલ રાજ્યની પડતી થઈ, અને મરાઠી રાજ્યની ચ ઢતી થતાં તેણે હિંદુસ્થાન પર સો વર્ષ કરતાં વધારે સમય સુધી સર્વોપરિ સત્તા ચલાવી. આ ઉન્નતિનો વેગ તેના આરંભના સ્વરૂપમાં માત્ર ધાર્મિક બાબતોમાં સુધારો કરવાને લગતો હતો, પણ પાછળથી રાજ્યકીય, સાંસારિક, અને સાહિત્યની બાબતોમાં સુધારો ના વેગ તરાથી ફેલાયો હતો. ખરી રીતે આ ઉથલપાથલ ઘણા

પ્રકારના સુધારા અર્થે હતી. તેની આગેવાની છેક ૧૩ મા સૈકાથી મહારાષ્ટ્રના પહેલા સંતપુરૂષ અને કવિતામાં ભગવદ્‌ગીતા પર 'જ્ઞાનેશ્વરી' નામની ટીકા લખનાર જ્ઞાનેશ્વર આદિ સંતોએ અને તે પછીથી શિવાજીના સમકાલીન તુકારામ, રામદાસ, અને વામન પંડિત જેવા સાધુપુરૂષોએ લીધી હતી. આ સંતપુરૂષોનાં નામનું સ્મરણ મહારાષ્ટ્રમાં ઘણા પૂજ્યભાવથી થાય છે. તેમનાં લખાણે લાંના લોકો પર ઉત્તમ પ્રકારની અસર નીપજાવી શક્યાં છે, અને સંકટના સમયે તેમને દિલાસો અને આશા આપનાર થઈ પડે છે. આ ઉથલપાથલના રાજ્યકીય વિભાગની આગેવાની શિવાજીએ, તેના સમયના સરદારોએ, અને તેના વંશજોએ લીધી હતી.

મિ. રાનડે જણાવે છે કે આ સંતોએ યૂરોપના પ્રોટેસ્ટંટ સુધારકોની પેઠે દેશમાં બોલાતી ભાષામાં પોતાના અસરકારક અને ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથો લખ્યા છે, તેઓ તે ભાષામાંજ ઈશ્વિરનું સ્તવન કરતા, અને જૂના વિચારના બ્રાહ્મણોના મત પ્રમાણે કરવામાં આવતી ધર્મક્રિયાઓને અને જાતિભેદને નાપસંદ કરી પોતાનું અંતઃકરણ વિશુદ્ધ અને પ્રેમાળ બનાવી ચાલતા ધર્મ પર નિર્મળ શ્રદ્ધા રાખવાનું પસંદ કરતા હતા. રાજ્યદારી હીલચાલના આગેવાનો પણ આ ઉથલપાથલથી દૂર ન રહેતાં તેને અનુસરીને વર્તતા, અને ઉપર કહેલા સંતસાધુઓને પોતાના ગુરૂ માની તેમનો બોધ ગ્રહણ કરતા. આમાંના રામદાસ નામના સંતને શિવાજીએ પોતાના ગુરૂ તરીકે પસંદ કર્યો હતો, અને તે ઉપરાંત તુકારામનાં ભજનકીર્તન તથા ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો સાંભળવાને તે હાજર રહેતો. પેશવાઓમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ થયેલો બાજીરાવ પેશવા પોતાના દરેક કાર્યમાં ધાવડશીના બ્રહ્મેન્દ્ર સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો. આ પ્રમાણે રાજ્યદારી હીલચાલના

ને અંતે સઘળી યૂરોપી પ્રજાઓમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મ સંબંધી સુધારાની હીલચાલની પેઠે, આ વેગે સઘળી મરાઠી પ્રજાને તેની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિની બાબતમાં વ્યાકુળ બનાવી હતી. આવી અગત્યની હકીકતથી આ ગ્રંથ ભરપૂર હોવાથી અત્રે તેનું કંઈક વિસ્તારથી અવલોકન આપવું અગત્યનું લાગે છે.

મિ. રાનડેના આ મરાઠી રાજ્યના ઇતિહાસના પહેલા પ્રકરણમાં મરાઠી ઇતિહાસનું નૈતિક છેરહસ્ય શામાં રહેલું અને બીજા દેશી રાજ્યોના કરતાં મરાઠી ઇતિહાસની અગત્ય શાથી વધારે ગણવામાં આવે છે તેનું યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેમ કરતાં શિવાજીના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં ચાલી રહેલી ઉથલપાથલનાં કારણોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ઉથલપાથલ દેખીતી રીતે રાજ્યકીય હતી, પરંતુ તેનો મૂળ હેતુ "બાપાઓ, જાતિ, ધર્મ, અને સાહિત્યના ગ્રંથોના ભળતાપણાને લીધે એક બીજા સાથે ધાડી રીતે ગુંથાયલી છતાં રાજ્યદ્વારી બાબતમાં એકમત થઈ વધારે બળવાન થવા ઇચ્છનારી સઘળી પ્રજાની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ" કરવાનો હતો. આ ઉન્નતિની હીલચાલનો અગ્નિ પાછલા બે ત્રણ સૈકાથી ધુંધવાતો હતો અને ઔરંગઝેબના જુલમી ધર્માંધપણાને લીધે મજબૂત રૂપ પકડી સળગી ઉઠ્યો હતો. આના પરિણામમાં મોગલ રાજ્યની પડતી થઈ, અને મરાઠી રાજ્યની ચડતી થતાં તેણે હિંદુસ્થાન પર સો વર્ષ કરતાં વધારે સમય સુધી સર્વોપરિ સત્તા ચલાવી. આ ઉન્નતિનો વેગ તેના આરંભના સ્વરૂપમાં માત્ર ધાર્મિક બાબતોમાં સુધારો કરવાને લગતો હતો, પણ પાછળથી રાજ્યકીય, સાંસારિક, અને સાહિત્યની બાબતોમાં સુધારો કરવાનો વેગ ત્વરાથી ફેલાયો હતો. ખરી રીતે આ ઉથલપાથલ ઘણા

પ્રકારના સુધારા અર્થે હતી. તેની આગેવાની છેક ૧૩ મા સૈકાથી મહારાષ્ટ્રના પહેલા સંતપુરૂષ અને કવિતામાં ભગવદ્‌ગીતા પર 'જ્ઞાનેશ્વરી' નામની ટીકા લખનાર જ્ઞાનેશ્વર આદિ સંતોએ અને તે પછીથી શિવાજીના સમકાલીન તુકારામ, રામદાસ, અને વામન પંડિત જેવા સાધુપુરૂષોએ લીધી હતી. આ સંતપુરૂષોનાં નામનું સ્મરણ મહારાષ્ટ્રમાં ઘણા પૂજ્યભાવથી થાય છે. તેમનાં લખાણો ત્યાંના લોકો પર ઉત્તમ પ્રકારની અસર નીપજાવી શક્યાં છે, અને સંકટના સમયે તેમને દિલાસો અને આશા આપનાર થઈ પડે છે. આ ઉથલપાથલના રાજ્યકીય વિભાગની આગેવાની શિવાજીએ, તેના સમયના સરદારોએ, અને તેના વંશજોએ લીધી હતી.

મિ. રાનડે જણાવે છે કે આ સંતોએ યૂરોપના પ્રોટેસ્ટંટ સુધારકોની પેઠે દેશમાં બોલાતી ભાષામાં પોતાના અસરકારક અને ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથો લખ્યા છે, તેઓ તે ભાષામાંજ ઇશ્વરનું સ્તવન કરતા, અને જૂના વિચારના બ્રાહ્મણોના મત પ્રમાણે કરવામાં આવતી ધર્મક્રિયાઓને અને જાતિભેદને નાપસંદ કરી પોતાનુ અંતઃકરણ વિશુદ્ધ અને પ્રેમાળ બનાવી ચાલતા ધર્મ પર નિર્મળ શ્રદ્ધા રાખવાનુ પસંદ કરતા હતા. રાજ્યદ્વારી હીલચાલના આગેવાનો પણ આ ઉથલપાથલથી દૂર ન રહેતા તેને અનુસરીને વર્તતા, અને ઉપર કહેલા સંતસાધુઓને પોતાના ગુરૂ માની તેમનો બોધ ગ્રહણ કરતા. આમાંના રામદાસ નામના સંતને શિવાજીએ પોતાના ગુરૂ તરીકે પસંદ કર્યા હતા, અને તે ઉપરાંત તુકારામનાં ભજનકીર્તન તથા ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો સાંભળવાને તે હાજર રહેતો. પેશવાઓમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ થયેલો બાજીરાવ પેશવા પોતાના દરેક કાર્યમાં ધાવડશીના બ્રહ્મેન્દ્ર સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો. આ પ્રમાણે રાજ્યદ્વારી હીલચાલના

આગેવાંનો જોકે ધાર્મિક હીલચાલને અનુસરીને વર્તતા, તોપણ ધાર્મિક હીલચાલ ઉપર તેમની રાજ્યદારી હીલચાલ ભારે અસર કર્યા વિના રહી નહોતી. ધાર્મિક વેગને રાજ્યદારી દિશામાં તેઓ વહેવડાવવા લાગ્યા. પ્રજાની અંદર ઉદય પામેલા ધાર્મિક ઉત્સાહ અને ઝનુનનો આશ્રય લઈ તે રાજ્યદારી હીલચાલના નેતા અથવા આગેવાન પુરુષો ઉલંઘન ન કરી શકાય તેવી અગવડોને દૂર કરી, એક પછી એક ફતેહ મેળવી પશ્ચિમમાં સિંધુ નદીથી પૂર્વમાં હુગલી સુધી અને ઉત્તરમાં હિમાલયથી દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા સુધી મરાઠી રાજ્યની હાક વગાડી શક્યા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે શિવાજી માત્ર એક લુંટારો અને ઠગારો હોત તો તે આમ એક બળવાન રાજ્યનો પાયો નાંખવાને સમર્થ થયો ન હોત, તથા હાલના સુધરેલા વખતમાં પ્રશંસાપાત્ર ગણાય એવી ચતુરાઈભરેલી રીતે પોતાની ' અષ્ટ પ્રધાનની મંડળી ' ની મદદ વડે રાજ્ય ચલાવવાનો વિચાર પણ તેને સૂઝ્યો ન હોત. તેમજ તેના વંશજોને પોતાની પ્રજામાં સ્ફુરી નીકળેલા ધાર્મિક અને નૈતિક વેગની જો સહાય ન મળી હોત તો તેઓ પોતાનું રાજ્ય ટકાવી અને વધારી શક્યા ન હોત.

શિવાજીની આ અષ્ટ પ્રધાનોની મંડળી તેના તાબાના જૂદા જૂદા સંસ્થાનોના સરદારોની બનેલી હતી. પોતાનું રાજ્ય ચલાવવામાં આ સરદારોની સલાહ અને સહાયની જરૂર જણાયાથી તેણે આ કાઉન્સિલ વા મંડળીની યોજના કરી હતી. પરંતુ મિ. રાનડે આ મંડળીની યોજનાના સંબંધમાં જણાવે છે કે આ યોજનામાં મરાઠી "સત્તાના ટકાવના અને વિનાશના હેતુઓ સંયુક્ત થયા હતા." કેમકે શિવાજીના સમય પેઠે જ્યાંસુધી મુખ્ય સત્તા બળવાન રહી ત્યાંસુધી તે સઘળા સરદારો તેના મતને અનુસરી

સામાન્ય હેતુ પાર પાડવા એકઠા મળતા, પણ જ્યારે તે સત્તા નિર્બળ જણાવા લાગી ત્યારે સ્વાર્થવૃત્તિથી દોરાઇને એક પછી એક પોતાનાં જૂદાં રાજ્ય સ્થાપી લેવાની તેમણે તજવીજ કરી લીધી, જેથી સર્વોપરિ સત્તાનું બળ પડી ભાગતાં તેનો નાશ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. આ પ્રમાણે મિ. રાનડેના ઇતિહાસના પ્રથમ પ્રકરણનો સાર છે.

બીજા પ્રકરણમાં મરાઠી સત્તાની ચઢતી થવા માટે કેવા પ્રકારની અનુકૂળતા હતી એટલે તેનું બીજ રોપવા માટે ક્ષેત્ર કેવી રીતે તૈયાર થયું હતું તેનું વર્ણન આપેલું છે. ગ્રાન્ટ ડફના જણાવ્યા પ્રમાણે, આકસ્મિક સંયોગોને લીધે તે સત્તાની ચઢતી થઈ એમ મિ. રાનડે માનતા નથી. પરંતુ મુસલમાનોએ દક્ષિણ છતું તે અગાઉથીજ ગતિમાં મુકાયલાં ગુપ્ત કારણોને લીધે તેમ બન્યું હતું એમ જણાવી તેમણે તે કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા યત્ન કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે મહારાષ્ટ્રનો મુલક સહ્યાદ્રિ, સાતપુડા અને વિંધ્ય પર્વતો તથા તેમની શાખાઓથી ખંડિત થયેલો હોવાથી તે એક પહાડી મુલક જેવો દેખાય છે, અને તેથી ત્યાંનાં તંદુરસ્તીવાળાં પહાડી હવાપાણી વગેરેની કુદરતી અનુકૂળતાથી મજબૂત થયેલા લોકોને નિયમ વગરની લડાઇઓ કરી પર રાજ્યના હુમલાઓ પાછા હઠાવવાને સારી સગવડ મળતી. વળી ડુંગરો પર બાંધેલા કિલ્લાઓની મદદ વડે તેઓ પોતાના ચાલાક અને બહાદુર સરદારોની સરદારી નીચે મોગલોના ફવાયતી લશ્કરને હંફાવી શકયા હતા. લોકો જાતે મજબૂત અને બહાદુર હોઈ ઉત્તરની આર્ય અને દક્ષિણની દ્રાવિડ જાતોનું મિશ્રણ થયેલું હોવાથી તેમનામાં તે બે જાતિના ઉત્તમ ગુણો આવેલા છે. તેમના રિવાજો અને ધર્મ પણ તેવી મિશ્ર ઉત્પત્તિના છે. તેથી તે લોકો છેક ધર્માંધ પને જાતિભેદને માટે લડી મરે તેવા નથી. અને આ પ્રમાણે મરાઠી

પ્રજાનો ધર્મ ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ચાલતાં હિંદુ ધર્મ વિવિધ રૂપોથી ધર્માંધપણાની અને તેથી નીપજતી વિરૂદ્ધતાની બાબત જૂદાપણું ધરાવે છે. મિ. રાનડે જણાવે છે કે, બહાદુર અને બળવાન પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે અનુકૂળ પડે એવી દેશની કુદરતી રચનાને લીધે, અને ત્યાંના લોકોની વર્તણુક અને રિવાજોને લીધે તેમનામાં સ્વરાજ્યસત્તા અને સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો આવેલો હતો. આ જુસ્સાને લીધે છેક સિથિયન લોકોના હુમલાઓને હઠાવી કાઢનાર શાલિવાહન રાજાના સમયથી એકે સર્વોપરિ રાજ્યસત્તા તે દેશમાં ટકી શકી નહોતી. વળી મહારાષ્ટ્રમાં સ્થપાયલાં મુસલમાની રાજ્યોમાં ઘણા મરાઠાઓએ મુલકી અને લશ્કરી અમલદારોના ઓદ્ધાઓ મેળવ્યા હતા, અને તે વડે રાજ્યવ્યવસ્થાની કળામાં તેમણે નિપુણતા મેળવી હતી. આ પ્રમાણે મરાઠી પ્રજા શિવાજીના જન્મ પહેલાં પણ એક ગોટું રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયાર થયેલી હતી. આનો લાભ લઈ શિવાજીએ તે પ્રજાને એકસંપીલી બનાવી ઔરંગઝેબના વખતમાં તેના ધર્માંધપણાને લીધે ભયમાં આવી પડેલા હિંદુ પ્રજાના સામાન્ય ધર્મના નામે મુસલમાનોની સામે થઈ તેમને પાછા હઠાવવાને જોઈએ તેવી તૈયાર કરી હતી. અને મિ. રાનડે જણાવે છે તેમ, સામાન્ય બચાવ અર્થે ઉમદા હેતુથી મરાઠી સત્તાનાં વીખરાયલાં તત્ત્વો આમ એકઠાં કરીને બજાવેલી દેશની સેવા માટે શિવાજી લોકોના આભારપૂર્વક સ્મરણને પાત્ર ગણાય છે.

પ્રથમનાં બે પ્રકરણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાછલા ત્રણ સૈકા કરતાં વધારે વખતથી તૈયાર થતા સૈકામાં, દક્ષિણનાં રાજ્યોની સત્તા નબળી પડતાં તેમનામાં મરાઠા લોકોનું પ્રબળ વધતું જવાથી, તથા પ્રજામાં પોતાના ધર્મના સંરક્ષણ માટે આવેલા જુસ્સાથી મરાઠી સત્તાનું બીજ કેવી રીતે રોપવામાં આવ્યું હતું તે બીજા પ્રકરણમાં દર્શાવ્યું

છે. શિવાજી જ્યારે દેશમાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવવા માટે યુદ્ધ કરવાને મેદાન પડ્યો તે વખતની દેશની રાજ્યકીય પરિસ્થિતિના મિ. રાનડેએ આપેલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, અહ્મદનગરનું રાજ્ય ચાંદ બીબીએ મોગલોના હાથમાં જતું અટકાવવા બહાદુરીભરેલા યત્નો કર્યા છતાં તેમણે ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં ખાલસા કર્યાથી તે ક્યારનું રાજ્યદ્વારી રંગભૂમિ ઉપરથી ખસી ગયું હતું. બીજાપુરનું રાજ્ય તેવી દશા પ્રાપ્ત કરતાં મોગલો સાથે નામોશીભરેલા કોલકરારો કરવાથી બચી ગયું હતું. ગોવળકોંડાની પણ તેવીજ સ્થિતિ હતી, અને વરાડ તથા બીદરનાં રાજ્ય મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયાં હતાં. પોર્તુગીઝ સત્તા હાડપિંજરવત્ થઈ પડી હતી. અને મૂળ એક બિન્દુ રૂપે હોઈ ભવિષ્યમાં આખા હિંદુસ્થાન પર સલાહશાન્તિ, સારી રાજ્યવ્યવસ્થા, કેળવણી અને સુધારાનાં સુખો વર્ષાવવા માટે મોટા વાદળ રૂપે ખીલી નીકળવા નિર્માણ થયેલી બ્રિટિશ સત્તાએ સૂરતમાં પોતાની એક વ્યાપારી કોઠી સ્થાપીને દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાવ આપવા માંડ્યો હતો. આવી દેશની રાજ્યકીય સ્થિતિ હોઈ, શિવાજીને પડતીમાં આવેલા બીજાપુર રાજ્ય સાથે અને પૂર્ણતાને પામેલા મોગલ સામ્રાજ્યના એક બળવાન બાદશાહ સાથે લડવાનું હતું. પહેલાનું કાસળ કાઢવામાં તેને બહુ મહેનત પડી નહિ, પરંતુ બીજા સાથે અસરકારક રીતે સામર્થ્ય દેખાડવામાં તેને પોતાની વિશાળ મનશક્તિઓ અને અડગ હિમ્મત રૂપી સઘળાં સાધનોને કામે લગાડવાની જરૂર પડી હતી. આખરે તે પોતાની ધારણા પૂર્ણ રીતે નહિ, તોપણ કેટલેક અંશે પાર પાડવાને શક્તિમાન થયો હતો, કેમકે તેને રાજા તરીકે સ્વીકારવાની ઔરંગઝેબને છેવટે જરૂર જણાઈ હતી. આ પ્રકરણ ઉપરથી જણાય છે કે આવું આશ્ચર્યકારક પરાક્રમ શિવાજી માત્ર

પોતાની બુદ્ધિ અને બહાદુરીથીજ નહિ, પરંતુ તેના શિક્ષક દાદાજી કોંડદેવના શિક્ષણથી તથા ગુરૂ રામદાસના બોધથી પોતાની મરાઠી પ્રજાના ધર્મનું રક્ષણ કરવાને ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાને લીધે, તથા જેને તે દૈવી પ્રેરણાઓ માનતો તેવી પ્રેરણાઓને લીધે બતાવી શક્યો હતો. તેનો મહાન્ સમકાલીન વીર પુરૂષ ઑલિવર ક્રૉમ્વેલ, જે ઇંગ્લાંડમાં ઇ. સ. ૧૬૪૯ થી ૧૬૬૦ સુધી રહેલા પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ હતો, તે જેમ પોતાના દેશને રાજા અને પાદરી અથવા ધર્માચાર્ય પોપના બંધનમાંથી મુક્ત કરવાને ઇશ્વરે પોતાને મોકલ્યો છે એમ માનતો, તેમ શિવાજી પણ માનતો કે તેને પોતાને સ્વધર્મનું શત્રુઓથી રક્ષણ કરવાનું અને તેની વૃદ્ધિ કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરવાનું છે, અને પોતાની દેવી ભવાનીની પ્રેરણા પ્રમાણે તેને પોતાના દરેક કાર્યમાં વર્તવાનું સૂઝે છે, અને તેથીજ તેને ફતેહ મળ્યાં જાય છે આ બેઉ મહાન્ પુરૂષો પોતાની મહાન્ શક્તિઓ વડે પોતાનામાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પોતે તેવી રીતે પોતાના અનુયાયીઓમાં ઉત્પન્ન કરેલ ધાર્મિક જુસ્સાને લીધે પોતાની ધારણાઓ અમલમાં લાવી શક્યા હતા

શિવાજી પોતાના જીવનનો હેતુ આવા પ્રકારનો માનતો હોવાથી દરેક અણીના પ્રસંગે તે પોતાની દેવીનું ધ્યાન ધરી તેની આજ્ઞા લેતો અને તે પછી પોતાને કરવાના ઠરેલા દરેક કાર્યમાં પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાને તૈયાર રહેતો. આ બીના ઉપરથી વાંચકને રોમ શહેરના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાતિ મેળવનાર બહાદુર યોદ્ધા હોરેશ્યસની નીચેની સુવિખ્યાત પ્રતિજ્ઞાનું સહજ ભાન થાય તેમ છે:—

"And how can man die better
Than facing fearful odds,
For the ashes of his fathers
And the temples of his Gods * ?"
(Macaulay's Horatius St., 28)

*અર્થઃ—અને પોતાના વડીલોની કબરોને માટે અને પોતાના

પ્રસ્તુત પ્રકરણપરથી જણાય છે કે શિવાજીની ધાર્મિક વૃત્તિ ઘણા ઉંચા પ્રકારની હતી અને તેની જીંદગીમાં ત્રણ પ્રસંગે તો તે એવી પ્રદીપ્ત થઈ હતી કે સંસારમાંથી નિવૃત્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યજી દેવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. આ સઘળે પ્રસંગે તેના ધર્મગુરૂઓએ અને પ્રધાનોએ વચ્ચે પડીને ઘણી મુશ્કેલીથી તેને અટકાવ્યો હતો, અને તેને સંસારમાં રહીને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવ્યું હતું. આમાંના એક પ્રસંગે તો તેણે પોતાના મુખ્ય ગુરૂ રામદાસ+ આગળ જઈ સઘળાં રાજ્યચિહ્નો તેની પાસે રજુ

દેવોનાં દેવળોને માટે ભયંકર આપત્તિઓ સામે થઈ મરવા કરતાં મનુષ્ય કઈ વધારે સારી રીતે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી શકે?

(હૉરેસ્યસ્ ટૂક ૨૮.)

+ બ્રહ્મવિદ્યાપ્રસારક પ્રખ્યાત 'થીઑસૉફિકલ સોસાઇટિ' તરફથી અંગ્રેજીમાં પ્રકટ થતા માસિક 'પ્રશ્નોત્તર'ના ઑગસ્ટ સને ૧૯૦૩ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા રા. આનંદરાવના "The Gurûpadesha of Maharaja Shivaji" (મહારાજા શિવાજીનો ગુરૂપદેશ) નામના લેખમાંની નીચેની હકીકત, શિવાજી પોતાના ગુરૂ રામદાસ તરફ કેવો ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો અને તેની ધાર્મિક વૃત્તિ કેવી હતી તે જાણવા માટે ઉપયોગી જણાયાથી તેને અત્રે દાખલ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. તેમાંની કંઈક વાત વાંચકને કદાચ અતિશયોક્તિ ભરેલી જણાશે, પરંતુ તે પરથી શિવાજીનો ભક્તિભાવ કેવો હતો તેટલુંજ માત્ર જોવાનું છે. આ હકીકત રા. આનંદરાવે પૂનાના દફતરખાનામાં સરકારે સાચવી રાખેલી બખરો ઉપરથી મેળવેલી છે એમ તેઓ જણાવે છે.

કર્યાં હતાં અને પોતાનું રાજ્ય પણ તેને સ્વાધીન કર્યું હતું. પરંતુ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સાગવૃત્તિ ધારણ ન કરતાં વ્યવહારમાં રહી યુદ્ધ કરીને ક્ષત્રિય તરીકેનો પોતાનો ધર્મ સારી રીતે

એક સાંજે એક સાધુ હરિકથા કરતા હતા. તે શિવાજી અસાધારણ લક્ષ અને શ્રદ્ધાથી સાંભળતો હતો. 'નારદ મુનિએ ધ્રુવને કરેલો ઉપદેશ' એ વિષય ઉપર કથા ચાલતી હતી. આ બનાવ પછી શિવાજીના મનને ચટપટી થઈ અને તે પોતાને માટે એક ગુરૂના ચરણકમળની શોધ કરવાને આતુરતાથી મંડ્યો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે રામદાસ સ્વામી તેની પોતાની રાજ્યધાની સતારાની આસપાસ ફરતા હતા, અને સતારા પાસે ચાફલ નામના ગામમાં એક મઠ સ્થાપ્યો હતો. પરંતુ તેમને ધ્યાન માટે જંગલોમાં ભટકવાની અને પવિત્ર નદીઓ અને તીર્થોની મુલાકાત લેવાની ટેવ પડેલી હોવાથી, તેઓ ત્યાં હમેશાં મળી શકતા નહિ. શિવાજીએ ગુરૂના દર્શન માટે યત્નો કર્યા છતાં તેઓ તેને ઘણા દિવસ સુધી મળ્યા નહિ. છેલ્લી વખતે જ્યારે તે આ નિમિત્તે ચાફલ ગયો, ત્યારે સ્વામી ત્યાં નહોતા એ જાણી તે ઘણોજ નિરાશ થયો, અને પોતાના ગુરૂ મળે નહિ ત્યાં સુધી ભોજન ન કરવાનો તે દિવસે તેણે નિશ્ચય કર્યો.

આ ઉપરથી તેણે આખો દિવસ ઉપવાસ કર્યો અને રાત્રિએ ઉંઘમાં તેણે રામદાસ સ્વામીને પોતાની આગળ ઉભેલા જોયા. શિવાજીએ પહેલાં કદી સ્વામીને જોયેલા નહોતા છતાં, જાગૃત થયા પછી તે તેમનું પૂર્ણ ધ્યાન આપી શક્યો હતો. સ્વપ્નમાં પોતાના ગુરૂના પગે પડી માથું નમાવીને હાથ જોડી તેમની સામે તે ઉભો રહ્યો. સ્વામી તેને ભેટી પડ્યા અને તેના માથા પર પોતાનો હાથ મૂકી તેને આશીર્વાદ આપી કૃપાની નિશાની તરીકે એક નાળિયેર

બજાવવાનો બોધ કર્યો છે, તેજ પ્રમાણે તેણે પોતાનાં રાજ્યચિહ્નો ધારણ કરી પોતાના જીવનનું કર્તવ્ય બજાવવું એવો ઉપદેશ આપી ગુરૂએ તેને સાંસારિક જીંદગીમાં ચાલુ રહેવા સમજાવ્યો હતો.

આપ્યું. પછી શિવાજીને તેમણે એક હિંદુ રાજા અને યોદ્ધા તરીકે, મુસલમાનો જેનો નાશ કરતા હતા એવા પોતાના ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાના કર્તવ્યનું સ્મરણ દેવડાવ્યું. આવી સૂચના થતાં ગુરૂ અદૃશ્ય થઇ ગયા, અને શિવાજીને આનંદનાં અશ્રુ આવ્યાં. તે જાગી ઉઠયો અને આસપાસ જોતાં તેને ગુરૂ દેખાયા નહિ, એમ છતાં ગુરૂએ સ્વપ્નમાં આપેલું નાળિયેર એક પ્રત્યક્ષ વસ્તુ તરીકે તેના હાથમાંજ હતું. આ પછી શિવાજી ગુરૂનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન માટે અતિશય ઉત્કંઠા અને ઉમળકાથી નીકળી પડયો. તે સ્થળે સ્થળે ભટક્યો, અને આખરે તેને વાઇમાં સ્વામી તરફથી એક પત્ર મળ્યો. તે પત્ર હજુ સુધી સાચવી રાખેલો છે, અને તે રમુજ તથા બોધથી ભરપૂર છે. શિવાજીએ ઉત્તરમાં પોતાનો પ્રાર્થનાયુક્ત પત્ર મોકલ્યો અને સ્વામી મળશે એમ ધારીને પોતે ચાફલ ગયો. ત્યાં તેને ખબર મળી કે રામદાસ સ્વામી શિંગણવાડીમાં મારૂતિના દેવળમાં છે, અને કલ્યાણ ગોસાઇ પણ તેનો (શિવાજીનો) પત્ર ગુરૂને પહોંચાડવાને ત્યાંથી નીકળેલો છે. મધ્યાહ્ન અને ભોજનસમય થયેલો હોવાથી તે મઠમાં રહેતા શિષ્યોએ શિવાજીને ભોજન લેવા કહ્યું, પણ તેણે કહ્યું કે, મંત્રોપદેશ માટે ગુરૂની કૃપાનો અભિલાષી હોવાથી અને આજે ગુરૂવાર (ગુરૂનો દિવસ) હોવાથી હું ઉપવાસ કરીશ.

તેને મળેલી ખબરને માન્ય રાખી શિવાજીએ પોતાની મુસાફરી જારી કરી અને આખરે તેને એક વાડીમાં ગુરૂ મળ્યા. ત્યાં તેણે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક ઉપદેશને માટે પ્રાર્થના કરી અને કલ્યાણ ગોસાઇએ,

આ સંબંધમાં આવું કેટલુંક વિવેચન આપી આ પ્રકરણને અંતે, મિ. રાનડે જણાવે છે કે, "પોતાનું જાતિભાન લગભગ ભૂલી જવાય એવું ઉત્કટ ધર્મઝનુન, મનુષ્ય કરતાં વધારે ચઢીઆતી-દૈવી સત્તા તરફથી પોતાનું અને પોતાના કાર્યનું રક્ષણ થાય છે એમ ખાતરીપૂર્વક માનવાથી પોતાનામાં આવેલી સાહસિક વૃત્તિ અને હિમ્મત, મનુષ્યોને એકસંપીલા બનાવી તેમને વિજય આપનાર લોહચુંબક જેવી આકર્ષક શક્તિવાળી ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિ, વિરલ સમયસૂચકતા, ગમે તેવી આપત્તિથી ડગી ન જાય એવી સંકલ્પની દૃઢતા, યૂરોપના કે હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ક્વચિત્ જોવામાં આવે એવી ચાલાકી અને યુક્તિઓ યોજી કાઢવાની શક્તિ, તે સમયે સામાન્ય રીતે સંભવી શકે તે કરતાં ચઢીઆતું શુદ્ધ સ્વદેશાભિમાન, અને દયાયુક્ત ન્યાયબુદ્ધિ,–પરિબળનાં આ સાધનોએ શિવાજીને એવી એક સત્તાનાં બીજ રોપવાને શક્તિમાન કર્યો હતો, કે જે સત્તાએ, તેના વંશજોના હાથે, જે જે યોજનાઓ તેણે ઘડી કાઢી હતી તે તે સિદ્ધ કરી હતી, અને તેની જાતના લોકોને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં કંઇક અગત્યનું એક પ્રકરણ લખાવવાને શક્તિમાન બનાવી હતી."

ઉપદેશને માટે તે સૌથી વધારે લાયક પુરૂષ છે, એમ જણાવી તેને માટે ગુરૂને ભલામણ કરી. ત્યારે ગુરૂએ શિવાજીને તેના પર મંગળવારની રાત્રિમાં નાળિયેર આપીને કરેલી કૃપાનું સ્મરણ કરાવ્યું. તે પરથી રાજાએ નમ્રતા અને આત્માધીનપણાથી પૂજ્યભાવપૂર્વક નમન કર્યું અને ભારે આતુરતાથી કહ્યું, 'એ વાત ખરી છે, પરંતુ મને માગેલું વરદાન આપો' ગુરૂ તેના નિર્મળ ભક્તિભાવથી પ્રસન્ન થયા. તેમણે તેને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો અને તેને યોગ્ય રીતે મંત્રોપદેશ આપ્યો. આ મંત્રોપદેશનો દિવસ શાકે ૧૫૭૧ ના વૈશાખ સુદિ ૯ નો નોંધાયલો જણાવવામાં આવે છે.

ચોથા પ્રકરણમાં શિવાજીએ રોપેલું બીજ કેવી રીતે ઉગી નીકળ્યું હતું તે વર્ણવ્યું છે. સારે ભાગ્યે ક્ષેત્ર ફળદ્રુપ હોવાથી આ બીજ અલ્પ સમયમાં ઉગી નીકળ્યું હતું. શિવાજીના સહાયકો ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિઓ ધરાવતા હતા. એમની જીંદગીનાં આબેહુબ વર્ણન આ પ્રકરણમાં આપેલાં છે. તે સાથે શિવાજીની મા જીજાબાઇ, જે પ્રશંસનીય કુશળતાવાળી સ્ત્રી હતી, અને પોતાના પુત્રને નિરાશાના સમયમાં ઉત્સાહી બનાવી તેના કાર્યમાં આગળ વધવા સૂચવતી તેનું, તથા તેની બાલ્યાવસ્થામાં વાલી તરીકે સંભાળ રાખી કેટલીક ઉચ્છૃંખળ ટેવો દૂર કરી તેને ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપી સારે માર્ગે ચઢાવનાર તેના શિક્ષાગુરૂ દાદાજી કોંડદેવનું જીવનવૃત્તાંત પણ આપેલું છે. શિવાજીએ પોતાના સહાયકો અને મિત્રો માવલી, બ્રાહ્મણ, અને પ્રભુ એ ત્રણે જાતીમાંથી ચૂંટી કાઢ્યા હતા. તેઓ મુલકી અને લશ્કરી એમ બે પ્રકારના અમલદારો તરીકે તેની સેવા બજાવતા. શિવાજીનો તેમના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને જ્યુલિયસ્ સીઝર, નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ, અને લૉર્ડ ક્લાઇવ જેવા વીરપુરૂષોની પેઠે, તેના પોતાના જાતિ દૃષ્ટાંતથી, તેમના પર એવી અજાયબ જેવી અસર થતી કે, તેઓ તેની ખાતર ગમે તેવા જોખમના કામમાં પોતાની જીંદગી અર્પણ કરવાને પણ તૈયાર થતા.

મિ. રાનડેના ઇતિહાસના 'ઝાડને મોર આવે છે' અને 'ઝાડને ફળ આવે છે' એ નામના પાંચમા તથા છઠ્ઠા પ્રકરણમાં શિવાજીએ ઈ. સ. ૧૬૪૬ માં માત્ર ૧૯ વર્ષની વયે ટોર્નાનો કિલ્લો લઇ શરૂ કરેલી પરાક્રમી અને ઉદ્યોગી કારકીર્દિનું વર્ણન આપેલું છે. મિ. રાનડેએ શિવાજીની લગભગ ૩૪ વર્ષની આ કારકીર્દિને નાના મોટા ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાંખી છે. પહેલા વિભાગમાં તેની કારકીર્દિનાં

પહેલાં (૧૬૪૬–૧૬૫૨) ૭ વર્ષમાં ડુંગરી કિલ્લાઓ જીતવામાં તેણે કરેલાં પરાક્રમો વર્ણવેલાં છે. બીજામાં તેને ૧૬૫૩ થી ૧૬૬૨ સુધીનાં લગભગ દશ વર્ષ પર્યંત બીજાપુરના રાજ્ય સાથે ચાલેલા વિગ્રહનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે. ત્રીજા વિભાગમાં બીજાપુર સાથેની લડાઇમાં જીત મેળવીને પોતે પૂરતી રીતે સાધનસંપન્ન અને લાયક થઇ દિલ્હીના મોગલ બાદશાહ સાથે લડવાના જે વધારે મુશ્કેલ કામમાં ઈ. સ. ૧૬૬૨ થી ૧૬૭૪ સુધીનાં ૧૨ વર્ષ તેને રોકાવું પડ્યું હતું તેનું સવિસ્તર બ્યાન કરેલું છે. મોગલો ઉપર વિજય મેળવતાં મોગલ બાદશાહે તેને મરાઠી રાજ્યના રાજા તરીકે કબૂલ રાખ્યા પછી, ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં થયેલા તેના રાજ્યાભિષેકથી શિવાજીની કારકીર્દિના ચોથા વિભાગનો આરંભ થાય છે. તેમાં તેના મરણ સુધીનાં છેલ્લાં ૭ વર્ષની કારકીર્દિમાં તેને કરવી પડેલી લડાઇઓનું ટૂંક વર્ણન આપેલું છે.

શિવાજીની કારકીર્દિનો બીજો તથા ત્રીજો વિભાગ ઘણા અગત્યના અને હૃદયભેદક બનાવોથી ભરપૂર છે, જેમનું રસિક વર્ણન મિ. રાનડેએ આપેલું છે. આ બનાવોમાં બીજાપુરના સરદાર અફ્ઝુલખાન સાથેની મુલાકાતનો પ્રસંગ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ સમયે શિવાજીએ વાપરેલી યુક્તિને માટે મુસલમાન અને અંગ્રેજ લેખકો તેના પર ઇરાદાપૂર્વક વિશ્વાસઘાત કર્યાનો આરોપ મૂકે છે. પરંતુ મિ. રાનડે આ બાબત શિવાજીનો બાહોશીથી બચાવ કરતાં આવી મતલબની હકીકત જણાવે છેઃ અફઝુલખાને કર્ણાટકના વિગ્રહમાં શિવાજીના પિતા શાહજીના દુશ્મનોને સહાય કરી હતી, અને તેના મોટા ભાઇનું ખુન કરાવ્યું હતું એવો તેના પર શિવાજીને વહેમ આવ્યો હતો. વળી બીજાપુરના દરબારમાં તેણે ખુલ્લી રીતે શિવાજીને 'ડુંગરનો ઉંદર'

કહી તેને જીવતો કે મુએલો પકડી લાવવાનું માથે લીધું હતું. રસ્તામાં આવતાં તેણે કેટલાંક હિંદુ દેવળોને અપવિત્ર કરીને તેમાંની મૂર્તિઓને ખડિત કરી હતી, અને તેથી બન્ને પક્ષનો જુસ્સો ઉછળી ગયો હતો. આથી આ પ્રસંગ બેઉ પક્ષને કટાકટી ભરેલો હતો. શિવાજીએ પ્રથમ તો આ પ્રસંગે હુમલો પાછો હઠાવી કાટવાની તૈયારી કરી. પરંતુ તે વિચાર અમલમાં મૂકતા પહેલાં તેણે પોતાની દેવી ભવાનીનું સ્મરણ કર્યું હતું અને તેની સૂચના મુજબ બીજાપુરના સરદારની રૂબરૂ મુલાકાત લેવાનું પસંદ કર્યું હતું. અફઝુલખાન શિવાજીને કોઈ રીતે તેના કિલ્લામાંથી બહાર કાઢવા અને લાગ ફાવે તો તેને જીવતો પકડી કેદ કરવા ઇચ્છતો હતો. આથી એક બીજા સાથે એકલા મળવાની શિવાજીની માગણી તેણે કબૂલ રાખી હતી. શિવાજીએ 'વાઘનખ' અને 'ભવાની તરવાર' થી તેના ઉપર પહેલો હુમલો કર્યાથી તેણે વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો એવું મુસલમાન ઇતિહાસકારો જણાવે છે. પરંતુ મરાઠી ઇતિહાસકારો સભાસદ અને ચિટનિસ બન્ને જણાવે છે કે, અફઝુલખાને પહેલું ડાબા હાથે શિવાજીનું ગળું પકડ્યું હતું અને પોતાની તરફ તેને ખેંચીને પોતાના ડાબા હાથમાં તેને દાબી રાખ્યો હતો, અને આ પ્રમાણે તેની તરફથી વિશ્વાસઘાત થતો જણાયા પછીજ શિવાજીએ પહેલો ઘા કર્યો હતો. તે સમયમાં આવે પ્રસંગે વિશ્વાસઘાતનું કર્મ એક ઘણા સાધારણ બનાવ તરીકે ગણવામાં આવતું અને એમ મનાય છે કે અફઝુલખાન અને શિવાજી બન્ને આવું જોખમ વહોરી લેવાને તૈયાર થયા હતા. શિવાજીને તેમ કરવાને ઘણાં મજબૂત કારણો હતાં. તેને તેના ભાઇના મરણનું અને હિંદુ દેવાલયોને ભ્રષ્ટ કર્યાનું વેર લેવાનું હતું. તે જાણતો હતો કે તે પ્રસંગે લડતાં તેનાથી બરાબર ફાવી શકાશે નહિ, અને

તેનાં પાછલાં ૧૨ વર્ષનાં પરાક્રમો અને યોજનાઓની ફતેહનો આધાર આ પ્રસંગના પરિણામ ઉપર હતો. આ ઉપરથી તેના દુશ્મન કરતં શિવાજીને યુક્તિ વાપરી પોતાનું કાર્ય સાધી લેવા માટે વધારે સબળ હેતુઓ હતા. અફઝુલખાનનું ખુન થયા પછી શિવાજીએ મુસલમાનોના લશ્કર પર કરેલા હુમલા માટેની યોજનાઓ અને તે લશ્કરમાં પડેલા ભંગાણ ઉપરથી જણાય છે કે શિવાજીએ પૂરતી તૈયારી કરી હતી, જ્યારે તેના શત્રુનું લશ્કર બિલકુલ તૈયાર નહોતું. બન્ને પક્ષને એક બીજા માટે વહેમ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તેમણે પરસ્પરના નિર્દોષ હેતુઓનો અવળો અર્થ કર્યો હતો, અને જે પક્ષે ઘણીજ થોડી સાવધતા રાખી હતી તેને સ્વાભાવિક રીતે પોતાની અસાવધતાનું પરિણામ વેઠવું પડ્યું હતું. જોકે એક પક્ષ બીજાના જેવો પ્રસંગનો લાભ લેવાને તૈયાર નહોતો, તોપણ અનિષ્ટ કરવાની બન્ને પક્ષની ઇચ્છા તો એકસરખીજ હતી.

આ પ્રસંગે ગમે તેમ બન્યું હોય, પરંતુ આ ઉપરથી જણાય છે કે, શિવાજીએ ઇરાદાપૂર્વક અફઝુલખાન સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો એમ કદાચ માનીએ તોપણ તેના હેતુઓ અને ઉપર જણાવેલું તે સમયે લોકોમાં ચાલતું નીતિનું ધોરણ ધ્યાનમાં લેતાં તેણે મહા દુષ્કૃત્ય કર્યું ન કહેવાય. તે સમયે ચાલતા નીતિના હલકા ધોરણની સાબિતીમાં દિલ્હીના ઔરંગઝેબ બાદશાહે શિવાજીને મિત્ર તરીકે મુલાકાતે નોતરી કેદ કર્યાનો પ્રસંગ વિચારવા જેવો છે.

ત્રીજા વિભાગમાં મોગલ સત્તા સાથે જુદે જુદે પ્રસંગે થયેલી લડાઇઓ વર્ણવતાં, મોગલ બાદશાહે શિવાજીને આમંત્રણ કરી પોતાના દરબારમાં તેડી તેને તથા તેના પુત્ર શંભાજીને કેવી રીતે

કેદ પકડયા અને તેઓ કેવી રીતે નાસી છૂટયા એ સંબંધી હકીકત આપી છે. આ પછી પાછળથી તે બાદશાહે તેને 'રાજા' તરીકે માન્ય રાખી તેના પુત્રને પોતાના લશ્કરમાં ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વારની 'મનસબદારી' એટલે સરદારી આપી તેમને રાજી કર્યા બાદ ફરીથી તેણે શિવાજીની સાથે વિગ્રહ માંડયો, ત્યારે તેણે સૂરત બીજીવાર લૂંટી તથા મોગલ રાજ્યના તાબાના વરાડ અને ખાનદેશ વગેરે મુલકમાંથી ચોથ તથા સરદેશમુખી ઉઘરાવી કેવી રીતે જય મેળવ્યો એ બાબતનું યોગ્ય વિસ્તારથી દર્શન કરાવ્યું છે. ચોથા વિભાગમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ તેણે પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવામાં અને તેમાં ઘટિત સુધારા કરવામાં પોતાનું લક્ષ રોકયા છતાં, બીજાપુર તથા ગોવળકોંડાના રાજ્યોને મોગલ બાદશાહ સામે તેમનો બચાવ કરવામાં સહાય કરતાં તેને કઈ કઈ લડાઈઓ કરવી પડી હતી તે જણાવ્યું છે.

મિ. રાનડેએ પ્રસ્તુત ઇતિહાસના સાતમા પ્રકરણમાં શિવાજીની રાજ્યકીય વ્યવસ્થાનુ વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે માત્ર એકલો લડવૈયો હતો એટલુંજ નહિ, પણ નેપોલીઅનના જેવો બહાદુર અને ચતુર રાજ્યકર્તા હતો. તેણે તે સમયે દેશની પરિસ્થિતિ અને લોકોની રહેણીકરણીને અનુકૂળ પડે તેવા ધારાઓ અને રાજ્યતંત્ર યોજવાની ચતુરાઈ વાપરી હતી. અને મિ. રાનડે જણાવે છે કે તેના વંશજોએ તેના આ ધારાઓ અને રાજ્ય-વ્યવસ્થાનો અનાદર કરવાથીજ તેમની પડતી આવી હતી. રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા માટે તેણે ઉત્તરમાં નાશકથી દક્ષિણમાં મ્હૈસુર સુધીના અને પશ્ચિમમાં દરિયા કિનારેથી પૂર્વમાં હાલના મદ્રાસ ઇલાકાની સરહદ સુધીના પોતાના મુલકને જીલ્લાઓમાં વહેંચી નાંખ્યો હતો. આ

દરેક જીલ્લા ઉપર દર માસે રૂ. ૧૦૦ ના પગારથી તેણે એક સુબેદાર નીમ્યો હતો. આ દરેક જીલ્લામાં બે કે ત્રણ મહાલ અથવા તાલુકાનો સમાસ થતો, જેના ઉપરી તરીકે સુબેદારના તાબા નીચે મહાલકારીઓ નીમાતા. તેમના તાબામાં દર બે કે ત્રણ ગામ દીઠ એક કુમાવિસદાર–તલાટી નીમાતો. આ સઘળા અમલદારો મહેસુલ ઉઘરાવતા અને રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખતા. આ સઘળા અમલદારો ઉપર 'પંત અમાત' એટલે મહેસુલ ખાતાના પ્રધાનનું તથા 'પંત સચિવ' એટલે હિસાબી ખાતાના પ્રધાનનું ઉપરીપણું રહેતું. આ બન્ને અમલદારો, તથા પેશવા અથવા વડો પ્રધાન, સેનાપતિ, સુમંત અથવા પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન, મંત્રી એટલે ખાનગી કારબારી, સઘળાં ધર્મ ખાતાંના ઉપરી પંડિતરાવ, અને વડો ન્યાયાધીશ, એ આઠ અધિકારીઓને શિવાજીએ પોતાની 'અષ્ટ પ્રધાનની મંડળી' (કાઉન્સિલ) ના સભાસદ કરાવ્યા હતા. આ સઘળા અમલદારો જુદાં જુદાં ખાતાંના વડા હોવાથી જરૂરના પ્રસંગે તેમની સલાહ લેવામાં આવતી. પંડિતરાવ અને ન્યાયાધીશ સિવાયના બાકીના છ પ્રધાનોને લડાઈના પ્રસંગે લશ્કરી અમલદારો તરીકે પણ કામ કરવું પડતું. આ પ્રધાનોની જગાઓ વંશપરંપરાને માટે નિર્માણ થએલી નહોતી. પરંતુ તેમાંની કોઈ ખાલી પડતાં લાયક માણસોથી તે પૂરવામાં આવતી.

મરાઠી ઇતિહાસકારોના લખાણ પરથી મિ. રાનડે જણાવે છે કે શિવાજીના તાબામાં લગભગ ૨૮૦ કિલાઓ હતા. આમાંનો દરેક કિલ્લો બ્રાહ્મણ, પ્રભુ, અને મરાઠા એમ ત્રણ જુદી જુદી જાતના અમલદારોના તાબામાં રહેતો, જેથી એક બીજાને અસંતોષી થવાનું કારણ રહેતું નહિ, અને એક ઉપર બીજાઓનો યોગ્ય અંકુશ રહેતો. આ ત્રણમાંનો મરાઠા અમલદાર તે કિલ્લાના હવાલદાર

અથવા લશ્કરી અમલદાર તરીકે કામ કરતો, સુબેદાર અથવા સબનિસ બ્રાહ્મણ હોઈ મહેસુલ અને ન્યાયને લગતું કામ કરતો, જ્યારે 'કારખનિસ' પ્રભુ હોઈ તેના કબજામાં લશ્કરી સરંજામ, અનાજનો ભંડાર વગેરે રહેતું.

શિવાજીની લશ્કરી વ્યવસ્થા પણ પદ્ધતિસર હતી. સઘળા અમલદારો અને સિપાઇઓને ઠરાવેલા પગાર મળતા. જે આઠ માસ તેમની પાસેથી નોકરી લેવામાં આવતી તે દરમિયાન તેમને મુલકગીરી એટલે મોગલોના તાબાના મુલકમાંથી ચોથ અને સરદેશમુખી ઉઘરાવવાનું કામ કરવું પડતું. શિવાજીના સમયમાં કોઈ અમલદારને સારી નોકરીના બદલામાં જગીર આપવામાં આવતી નહિ.

શિવાજીના અમલમાં ચાલતી રાજ્યવ્યવસ્થાની મુલકી પદ્ધતિને તેના અમલ પહેલાં અને તે પછીના વખતમાં ચાલતી પદ્ધતિ સાથે સરખાવતાં તે નીચે જણાવેલી બાબતોમાં જૂદી પડતી હતી એમ મિ. રાનડે જણાવે છે:–

(૧) તેના વખતમાં ડુંગરી કિલ્લાઓની ગણવામાં આવતી ઘણી અગત્ય.

(૨) એક ને એક કુટુંબમાં વંશપરંપરાને માટે ઓદ્ધાઓ આપવાના રિવાજનું બંધ પાડવું.

(૩) ગમે તે પ્રકારની નોકરીના બદલામાં જગીર નહિ આપવાનો ધારો.

(૪) પરગણા કે ગામના જમીનદારોની દરમિયાનગીરી વગર બારોબાર મહેસુલ વસુલ કરવાની પદ્ધતિ.

(૫) અમુક વર્ષને માટે ઇજારે જમીન ખેડવા આપવાના રિવાજ તરફ બતાવેલી નાપસંદગી.

(૬) દરેક ખાતાના ઉપરી અને તે માટે માત્ર રાજાને જવાબદાર એવા પ્રધાનોની બનેલી સભાની યોજના.

(૭) રાજ્યકારભારમાં લશ્કરી ખાતા ઉપર કાર્યભારી મંડળનું ઉપરીપણું.

(૮) ઉપર જણાવેલા હેતુઓ પાર પાડવા માટે સઘળા ઉંચા નીચા હોદ્દાઓ ઉપર જૂદી જૂદી જાતિના માણસોની નિમણુક કરવાનો રિવાજ.

આઠમું પ્રકરણ શિવાજીના ધર્મગુરૂ રામદાસે તેના પુત્ર શંભાજીને આપેલા ઉપદેશમાં જે ' મહારાષ્ટ્રના ધર્મ ' નો પ્રસાર કરવાને સૂચન કર્યું હતું તે ધર્મને લગતી હીલચાલનાં મુખ્ય લક્ષણોના અને તે હીલચાલમાં ભાગ લેનારા મહારાષ્ટ્રના સંત અને સાધુપુરૂષોના વર્ણન માટે રોકવામાં આવ્યું છે. આમાંના કેટલાક તુકારામ અને રામદાસ જેવા ઉત્તમ પુરૂષો શિવાજીના સમયમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, અને તેથી કેટલેક અંશે તેના રાજ્યની કીર્તિમાં વધારો થયો હતો. શિવાજીનો રાજ્યસમય દેશની પ્રજાના યુદ્ધકૌશલ્યના જુસ્સા અને કીર્તિને માટે પ્રસિદ્ધ થયો હતો એટલુંજ નહિ, પણ તેની અંદર સામાન્ય પ્રજાની બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થયેલા વેગના પરિણામ તરીકે રાજ્યકીય અને ધાર્મિક બાબતોમાં અતિશય જાગૃતિ ફેલાઈ હતી, અને તે સાથે મરાઠી ભાષાના સાહિત્ય પર પણ ઘણું અજવાળું પડી તેમાં ભારે વધારો થયો હતો. કેમકે મિ. રાનડેએ પોતાના ' હિંદુસ્થાનનો પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ ' એ નામના ધાર્મિક ભાષણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તે વખતના તુકારામ, રામદાસ, આદિ સાધુપુરૂષોએ, સંસ્કૃત ભાષાને બાજુ પર મૂકી પોતાના ભજનાદિક કાર્ય માટે પોતાની મરાઠી ભાષાને પસંદ કરી હતી, અને લોકોના મનપર મજબૂત

અસર કરી શકે એવા **રામાયણ, મહાભારત,** અને **ભગવદ્‌ગીતા** આદિ ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો પોતાની ભાષામાં કર્યાં હતાં તથા એ સંબંધના અન્ય અસલ ગ્રંથો પણ તેજ ભાષામાં લખ્યા હતા. આ સાધુઓ માત્ર એકલા બ્રાહ્મણ જાતિના હતા એમ નહોતું. શૂદ્ર, માળી, કુંભાર, સોની, તેમજ ચમાર અને મહાર જેવી હલકી વર્ણોમાંથી પણ પુરૂષ તથા સ્ત્રી બન્ને જાતિના મોટા સાધુઓ નીકળી આવ્યા હતા. વળી આમાંના કેટલાક સાધુઓ જાતે મુસલમાન હોઈ હિંદુ ધર્મ પાળતા હતા. તેમાંના કેટલાકના વંશજો હજુ હિંદુ ધર્મ પાળતા અહમદનગર જીલ્લામાં માલૂમ પડે છે. આ સઘળા સાધુઓ જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા નિરુપયોગી રિવાજો અને જાતિબંધનને નાપસંદ કરતા અને ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી તેની ભક્તિ કરવાથીજ મોક્ષ મળે છે, સઘળાં મનુષ્યો ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં સરખાં છે, અને વગર સમજ્યે કરાતી ધર્મક્રિયાઓ કરવા કરતાં શુદ્ધ અને પવિત્ર જીંદગી ગાળવી એ ઉત્તમ છે, વગેરે મતલબનો બોધ કરતા. આ સંત અને સાધુઓને લગતી આ પ્રકરણમાં આપેલી હકીકત ઘણી રસિક અને વાંચવા લાયક છે, કેમકે તેમાંથી કેટલીક જાણવા યોગ્ય નવીન હકીકત મળી આવે તેમ છે. આગળ સૂચન કર્યા પ્રમાણે, બીજા યૂરોપીઅન અને દેશી ઇતિહાસકારોએ નહિ જણાવેલી એવી નવીન વાત મિ. રાનડે એ જણાવે છે કે, શિવાજીના સમયમાં ઉદ્‌ભવેલી રાજ્યદ્વારી હીલચાલ સાથે ધાર્મિક હીલચાલને ઘણો ગાઢો સંબંધ હતો, અને એકની બીજાપર ઘણી ભારે અસર થઈ હતી. આપણે વાંચી ગયા છીએ કે, આ સાધુઓમાંના રામદાસને શિવાજીએ પોતાના ગુરૂ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો અને તુકારામનાં ભજનો સાંભળવાને તે હાજર રહેતો. રામદાસે સૂચવેલા ‘ મહારાષ્ટ્રના ધર્મ ’ ની હીલચાલ

માત્ર એકાદ માણસે માથે લીધેલું કે એકાદ સૈકાથી આરંભાયલું કાર્ય નહોતું એમ જણાવી તેનાં મુખ્ય લક્ષણોનું દર્શન કરાવી મિ. રાનડેએ યૂરોપના પ્રોટેસ્ટંટ સુધારકોનો મહારાષ્ટ્રના આ સાધુઓ સાથે યોગ્ય મુકાબલો કરી બતાવ્યો છે.

નવમા પ્રકરણમાં શિવાજીના મૃત્યુ પછી તેના વડા દીકરા શંભાજીએ ગાદીએ બેસી કેવી વર્તણૂક ચલાવી, અને ઔરંગઝેબે તેનું ખુન કરાવી તેના છોકરા શાહુને તેની રાજ્યધાની રાયગઢમાંથી કેદ પકડ્યો તે પછી મોગલો સાથે લડાઈ ચલાવવાનાં સાધનો શી રીતે મેળવી કાઢવાં તે સંબંધે વિચાર ચલાવવા શિવાજીના નાના પુત્ર રાજારામની સરદારી નીચે જીંજીના કિલ્લામાં ક્યા ક્યા મરાઠા સરદારો કેવી રીતે એકઠા મળ્યા અને શું કર્યું, તથા લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી પોતાની સ્વતંત્રતા માટે યુદ્ધ કરીને મરાઠા લોકોએ મોગલોને છેવટે કેવી રીતે હંફાવ્યા વગેરે હકીકત વર્ણવેલી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શંભાજીનું ખુન કરાવ્યા બાદ પોતે મેળવવા ધારેલી શાન્તિ ન મળતાં ઔરંગઝેબને એક અતિ બળવાન અને જુસ્સાવાળી પ્રજાની સામે યુદ્ધ કરવું પડયું હતું, અને તેથી તેની જીંદગીના અંત સમયે તેને ખેદ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. આ સંબંધમાં મિ. રાનડે કહે છે કે, "વસુલાત વગર, લશ્કર વગર, કિલ્લાઓ વગર, અને કોઈ પણ જાતના સાધન વગર તેઓ લશ્કરો ઉભાં કરવાની, કિલ્લાઓ પાછા મેળવવાની અને આ પ્રમાણે ફતેહ મેળવવાની એવી રીતે તજવીજ કરી શક્યા કે તેથી તેઓ પોતાનું સ્વરાજ્ય પાછું મેળવી શક્યા એટલુંજ નહિ, પરંતુ દક્ષિણ અને કર્ણાટકમાંથી ચોથ અને સરદેશમુખી ઉઘરાવવાનો હક્ક પણ મેળવી શક્યા હતા."

દશમા પ્રકરણમાં પ્રજાકીય સ્વતંત્રતા માટે મોગલ બાદશાહ સાથે ૨૦ વર્ષ સુધી ચલાવેલા યુદ્ધનો ફતેહમંદીભરેલી રીતે અંત આવ્યા પછી, મરાઠા સરદારોએ શિવાજીના પૌત્ર શાહુના સમયમાં સઘળી અવ્યવસ્થા દૂર કરી રાજ્યમાં સર્વત્ર શાન્તિ અને વ્યવસ્થા કેવી રીતે પાછી આણી તે વર્ણવેલું છે.

અગીઆરમા પ્રકરણમાં મરાઠા સરદારોએ લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉઘરાવવાને કરેલા યત્નો કેવા સફળ થયા હતા તેનું બ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

બારમું પ્રકરણ શિવાજીના નાના ભાઇના વંશજોના તાબાના તાંજોર સંસ્થાનના અને તેની આજુબાજુના મુલકના વર્ણન માટે રોકવામાં આવ્યું છે.

છેલ્લા પ્રકરણમાં મરાઠાઓ પોતાની ચઢતીના સમયમાં ધાર્મિક અને સાંસારિક બાબતોમાં કેટલા આગળ વધ્યા હતા તે સંબંધી મરાઠી ઇતિહાસોમાંથી મર્હુમ મિ. જસ્ટિસ્ તેલંગે ચુંટી કાઢેલી હકીકત આપવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ મિ. તેલંગની યાદગીરી નિમિત્તે દાખલ કરેલું કહેવાય. કેમકે તેઓ મિ. રાનડે સાથે મળીને મરાઠાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો ઇરાદો રાખતા હતા, પણ કમનસીબે તેમની યોજના અમલમાં મુકાતા પહેલાં તેમનું ભર યુવાવસ્થામાં મરણ નીપજવાથી મિ. રાનડે એકલાને માથે પોતાના માનવંત મિત્રે વારસામાં સોંપેલા કાર્ય તરીકે તે ઇતિહાસ લખવાની ફરજ આવી પડી હતી. આ સંબંધી મિ. રાનડેએ તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પોતાની ખેદયુક્ત લાગણી દર્શાવનારો ઇસારો કર્યો છે.

મિ. રાનડેના ઇતિહાસના પ્રથમ ભાગનું આ અવલોકન સમાપ્ત કરતાં જણાવવું જોઇએ કે બીજા અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોમાં કાર્લાઇલ

અને મૅકોલેએ ક્રૉમ્વેલની જેવી સેવા બજાવી છે તેવીજ સેવા રાનડેએ શિવાજીની બજાવી છે. કેમકે શિવાજી જેવા વીર પુરુષ વહેમથી આડે રસ્તે દોરવાએલા અને સ્વમતાગ્રહી મુસલમાન લેખક અને પૂરતી તપાસ કર્યા વગર ઘણે અંશે તેમને અનુસરી લખ યૂરોપીઅન લેખકોએ કરેલા ગેરવ્યાજબી, પાયા વગરના અને દ્વેષ આક્ષેપોનું વાદળ વીખેરી નાંખવા તેમણે ખરેખરો યત્ન કરેલો જ છે. શિવાજીની વર્તણૂક, તેનાં લક્ષણો, અને તેનાં કૃત્યોનો આબે ચિતાર આપીને તે જેવો ખરી રીતે હતો તેવોજ, તેમણે તેને હાન નેપોલીઅનના જેવા બુદ્ધિમાન અને ચુસ્ત સ્વદેશાભિમાની પુ તરીકે, હિમ્મતવાન અને ચતુર સેનાપતિ તરીકે, વિચક્ષણ અને દી દૃષ્ટિવાળા રાજ્યકર્તા તરીકે તથા રાજ્યવ્યવસ્થાના નિયમોના એક મહ યોજનાર અને સ્થાપનાર તરીકે વર્ણવ્યો છે. અને જોકે તે તે સમયમાં લોકોમાં માલૂમ પડતી કેળવણી વગેરે સંબંધી ખામીઓ રહિત નહોતો, તોપણ તે અરસામાં હયાતિ ધરાવતા ક્રૂર અને અને તિવાન વર્તનવાળો તો તે નહોતો એમ તેમાં દર્શાવી આપ્યું છે.

મિ. રાનડેનું મરાઠી ઇતિહાસને લગતું આ પ્રથમ પુસ્તક વિદ્વાનોન અને વર્તમાનપત્રોના ભારે વખાણને પાત્ર થયું છે. તેને કેળવણી ખાત તરફથી ' સેકન્ડરિ સ્કૂલોની લાઇબ્રેરિમાં રાખવા લાયક પુસ્તક ' તરી મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે. વળી આપણી યુનિવર્સિટિની એમ. એ ની પરીક્ષા માટેના ઇતિહાસના વિષય પૈકી ' ઇન્ડિયન હિસ્ટરિ (હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ) ના વિભાગ માટે અભ્યાસ કરવા લાયક પુસ્તક તરીકે બીજાં પુસ્તકો સાથે તેને પણ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. એક દેશી ઇતિહાસકાર તરીકે મિ. રાનડેની બુદ્ધિની આ કંઈ ઓછી પ્રશંસા કહેવાય નહિ.

ઘણી દિલગીરીની વાત છે કે આવું અગત્યનું ઇતિહાસનું પુસ્તક પૂરેપૂરૂં મિ. રાનડેની હયાતિમાં પ્રકટ થઈ શક્યું નથી, અને માત્ર તેનો એકજ ભાગ બહાર પડ્યા બાદ તેમનું મરણ નીપજ્યું છે. જો તેઓ વધારે વખત જીવ્યા હોત તો પેશવાની ડાયરીઓ–બખરો વાંચીને સઘળી હકીકત ઘણા શ્રમે એકઠી કરેલી હોવાથી ખચિત તેઓ આ પુસ્તક પૂર્ણ કર્યા વગર રહેત નહિ. બીજા ભાગનાં એક બે પ્રકરણ તેમના હાથે લખાયલાં છે અને આશા છે કે તેમનો કોઈ વિદ્વાન્ મિત્ર તે પુસ્તક પૂરૂં લખી પ્રકટ કરશે.

મિ. રાનડેને ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચવાનો ઘણો શોખ હતો, અને તે વિષયોનું ખાસ અધ્યયન કરીને તેમણે ઘણુંજ ઉંડું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. ઇતિહાસ સંબંધી તેમના અગાધ જ્ઞાનની સાબિતી તો તેમના ' મરાઠી રાજ્યનો ઉદય ' નામના પુસ્તકના ઉપર આપેલા અવલોકન પરથી અને તે કરતાં વિશેષ તે પુસ્તક જાતે વાંચનારને તેના વાંચનથી મળે તેમ છે. અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં 'ઇન્ડિયન ઇકૉનૉમિક્સ ' અથવા ' હિંદુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર ' એ નામનો તેમના ૧૨ ઉત્તમ નિબંધોનો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં પ્રકટ થયો હતો. તેમના આ પુસ્તક પરથી જણાય છે એક અર્થશાસ્ત્રી તરીકે, તેઓ તેમના સમકાલીન વિદ્વાન્ મિત્રોમાં ઘણે ભાગે શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવતા હતા, અને હિંદુસ્થાનના મહેસુલ ખાતા સંબંધી તેમના જેટલી ઉંડી માહિતી બીજો કોઈ હિંદુસ્થાનનો વતની ભાગ્યેજ ધરાવતો હશે. આ ગ્રંથની શરૂઆત મિ. રાનડેએ ઈ. સ. ૧૮૯૨માં ' ડેક્કન કૉલેજ યુનિયન' સમક્ષ 'ઇન્ડિયન પૉલિટિકલ ઇકૉનૉમિ' અથવા ' હિંદુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર ' એ વિષય પર આપેલા ભાષણથી કરી છે. ગ્રંથના પ્રકટકર્તાએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ, આ ભાષણરૂપ નિબંધ પુસ્તકમાંના બીજા જુદા જુદા વિષયોના નિબંધોની કુંચીરૂપ

છે, એટલે તેવડે તેમના મુખ્ય ઉદ્દેશો સમજી શકાય છે અને તે સાથે તેમના લેખકની અનેક વિષયો પર સરળતાથી લેખો લખવાની શક્તિનો અને અર્થશાસ્ત્રની જૂદી જૂદી શાખાઓને લગતા તેના વિશાળ જ્ઞાનનો સહજ ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

આ નિબંધોમાંના કેટલાક, મિ. રાનડેએ પૂનામાં બીજી કેટલીક સંસ્થાઓ સાથે સ્થાપેલી 'ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સ' સન્મુખ ભાષણ રૂપે વાંચ્યા હતા અને કેટલાક તેમની તરફથી સાર્વજનિક સભાના પત્રદ્વારા કે ઇલાયદા પ્રકટ થયા હતા. આ પુસ્તક પરથી મિ. રાનડેના અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો કેવા વિવેકયુક્ત, પુખ્ત અને માનનીય હતા એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. તેનાં નામાંકિત વર્તમાનપત્રોએ બહુ સારાં વખાણ કર્યાં હતાં. લંડન ટાઇમ્સે જણાવ્યું હતું કે, "જેના પર હિંદુસ્થાનની આબાદીનો આધાર રહેલો છે એવી ચોક્કસ યોજનાઓ તેમાં આપેલી છે." ટાઇમ્સ ઑફ ઇંન્ડિયા, મુંબઈ ગેઝેટ, પાયોનિયર, મદ્રાસ મેલ, વગેરે પત્રોએ ઘણા ઉંચા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હતા. મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના વડાએ તે વર્ષમાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો વિષેના પોતાના રિપોર્ટમાં વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે, "મિ. રાનડેનું 'ઇન્ડિયન ઇકૉનૉમિક્સ' નું પુસ્તક, તેમાં જણાઈ આવતા રાજ્યનીતિજ્ઞતાના ઉંચા પ્રકારના ધોરણને લીધે અને પ્રમાણિક તથા નિષ્પક્ષપાતી વિવેચન કરવાના સ્વાભાવિક યત્નને લીધે, હિંદુસ્થાનના રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરૂષોને માટે એક નમૂનારૂપ છે." મિ. રાનડેનું આ પુસ્તક પણ કેળવણીખાતાના તરફથી, 'સેકન્ડરિ સ્કુલોની લાઇબ્રેરિમાં રાખવા લાયક પુસ્તક' તરીકે મંજૂર થયેલું છે.

આ ઉપરાંત 'હિંદુ વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો' એ નામનો તેમનો લેખ, ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં મર્હુમ

મિ. વિષ્ણુ શાસ્ત્રી પંડિત, મિ. રાનડે અને બીજાઓની આગેવાની નીચે થયેલા પહેલા પુનર્લગ્નના સંબંધમાં ઉભા થયેલી ચર્ચાના પરિણામમાં, તેમની તરફથી ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં પ્રકટ થયો હતો, અને તે પાછળથી મિ. દયારામ ગિદુમલના 'હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ'ની પુરવણી તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં કલિયુગમાં પ્રમાણભૂત ગણાતી પરાશર સ્મૃતિમાં પુનર્લગ્ન માટે છૂટ આપેલી છે, અને બીજાં શાસ્ત્રોનો વ્યાજબી રીતે અથવા ઉદારવૃત્તિથી અર્થ કરતાં એવાં લગ્નો માટે નિષેધ કરેલો નથી એવી મતલબનું લખાણ છે.

આ ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં મુંબઈ ઈલાકામાં અપાતા દિવાની ઇન્સાફને લગતી હકીકતનુ વિવેચન; ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં, એક ઈશ્વરવાદીની ધર્મસંબંધી કબુલત, અને મરાઠીમાં આપેલાં હિંદુસ્થાનના વ્યાપાર વિષેનાં બે ભાષણો; ઈ. સ. ૧૮૯૮ સુધીમાં પ્રકટ થયેલા મરાઠી ભાષાના સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન; ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં મુંબઈ ઇલાકામાં અપાતા ફોજદારી ઇન્સાફને લગતી હકીકતનું વિવેચન; ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુલકી ખાતાનુ પુસ્તક; અને પંડિત વિષ્ણુ પરશુરામ શાસ્ત્રીનુ ટૂંક જીવનવૃત્તાંત, એ વગેરે ચોપાનિયાં અને લેખો મિ. રાનડે તરફથી પ્રકટ થયાં હતાં. આ સઘળાંની નવી આવૃત્તિ હાલમાં છપાતી નથી.

આમાંનાં દિવાની અને ફોજદારી ઇન્સાફને લગતી હકીકતના વિવેચનનાં બે જૂદાં જૂદાં ચોપાનિયાંમાં મુંબઈ ઇલાકાનાં તે ખાતાંઓની વ્યવસ્થા અને ન્યાયપદ્ધતિનુ વર્ણન આપેલું છે અને તેમાં કરવા યોગ્ય સુધારાઓનુ સૂચન કરેલુ છે. ફોજદારી ન્યાયના ચોપાનિયામાં આ ઉપરાંત ઑ. મિ. ફિટ્ઝ્-જેમ્સ સ્ટીવનના તે સંબંધી લખાણ ઉપર મિ. રાનડેએ પોતાની વિચારવંત ટીકાઓ આપી છે. આ

એક ચોપાનિયાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં છે, અને તેમાંની કેટલીક હકીકત 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' પત્ર દ્વારા અગાઉ આર્ટિકલ રૂપે પ્રસિદ્ધ થઇ હતી.

'એક ઐશ્વરવાદીની ધર્મસંબંધી કબૂલત' નામના ચોપાનિયામાં મુંબઇની પ્રાર્થનાસમાજના ઐશ્વરવાદને લગતા મુખ્ય સિદ્ધાંતો આપેલાછે.

'હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુલકી ખાતાના પુસ્તક'માં હિંદુસ્થાનના મહેસુલી ખાતા સંબંધી તપાસ ચલાવવા આમની મ-ભાએ નીમેલી કમિટી રૂબરૂ રજુ થયેલા પુરાવાનો સારસંગ્રહ આપેલો છે. અને તે સાથે ઍડ્મિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટોમાં અપાયલી હકીકત પુરવણી રૂપે આપેલી છે. વસુલાત ખાતાને લગતી ઉપયોગી હકીકતથી ભરપૂર એવા આ પુસ્તકની અગત્ય તે પ્રકટ થયું ત્યારે સઘળાં જાહેર વર્તમાનપત્રોએ સ્વીકારી હતી. કલકત્તાના 'ઇંગ્લિશમૅન' પત્રે તેના તા. ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૮૭૭ ના અંકમાં જણાવ્યું હતું કે, "મિ. રાનડેનું પુસ્તક જેઓને હિંદુસ્થાનની રેવન્યુ આવકનાં મુખ્ય સાધનો અને તેની વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેમને માટે પૂર્ણ રીતે ઉપયોગી છે." આ સિવાય 'હિંદુ પેટ્રિઅટ,' 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' વગેરે નામીચાં પત્રોએ આ પુસ્તક સંબંધે ઘણા ઊંચા અભિપ્રાયો જાહેર કર્યા હતા.

હિંદી વ્યાપાર વિષે બે ભાષણો, મરાઠી સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન, અને વિષ્ણુ શાસ્ત્રીનું ચરિત્ર, એ ચોપાનિયાંની નવી આવૃત્તિ છપાતી નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેની એક પણ જૂની નકલ મળી શકતી નથી, તેથી તે સંબંધી કાંઈ વિવેચન આપી શકાય તેમ નથી.

હવે આપણે મિ. રાનડેએ બજાવેલી મુંબઈ યુનિવર્સિટિની સેવાનું ટૂંક અવલોકન કરી જઇએ. જોકે તેઓ ઈ. સ. ૧૮૬૫માં

મુંબઈની યુનિવર્સિટિના પહેલવહેલા 'ફેલો' નીમાયા હતા, તોપણ તેમને પોતાની નોકરીને અંગે બહારગામ કચેરીઓમાં નિવાસ કરવો પડ્યો હતો તેથી તેઓ પૂર્વાવસ્થામાં પોતાની યુનિવર્સિટિની સેવા બજાવી શક્યા નહોતા. એમ છતાં ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં મુંબઈની હાઈકોર્ટના જડ્જ તરીકે નીમાતાં તેમનું મુંબઈ આવવું થયું ત્યારથી તે લાભ પણ તેમને મળી શક્યો હતો. મુંબઈમાં તેમને પોતાના અનેક તરેહના વ્યવસાયની સાથે, તેમના મોટા હોદ્દાને લીધે કેટલીક નિશાળોના ઈનામના મેળાવડાઓમાં અને કેળવણીને લગતી તથા બીજી અનેક ઉપયોગી સંસ્થાઓની સભાઓમાં પ્રમુખ તરીકે અથવા તો બીજી રીતે હાજર રહેવાનાં આમંત્રણ થતાં. આ સઘળે પ્રસંગે હાજર રહી પોતાનાથી બનતી કેળવણીની સેવા બજાવવા ઉપરાંત યુનિવર્સિટિ, કે જે આખા મુંબઈ ઇલાકાના લોકોની ઉંચા દરજ્જાની કેળવણીનું મુખ્ય સ્થાન છે, તેના કાર્યભારમાં તેઓ પ્રસંગોપાત ઘણા ઉમંગથી અગત્યનો ભાગ લેતા. યુનિવર્સિટિના કાર્યભારને લગતા ઘણા અગત્યના સવાલો સંબંધે તેમની સલાહ પૂછવામાં આવતી. કોઈ બાબતને લગતી દરખાસ્ત કે યોજના ઘડી કાઢવી હોય અથવા તો સરકારને મોકલવાનું અરજપત્ર સુધારવાનું હોય તો તે માટે એક સભાસદ તરફથી તેમને પસંદ કરવામાં આવતા. તેમને ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં 'લૉ' (કાયદા)ની ફૅકલ્ટિના 'ડીન' નીમવામાં આવ્યા હતા. એક દેશી ગૃહસ્થ તરીકે એવું માન મેળવનાર તો તેઓ પહેલાજ હતા. આપણી યુનિવર્સિટિને લગતાં તેમણે બજાવેલાં અનેક કામોમાંથી એક એની અત્રે નોંધ લઈએ.

યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં વિસારે પાડી દેવામાં આવેલી દેશી ભાષાઓ ફરીથી દાખલ કરાવવા તેમણે પોતાના તે મંડળ સાથેના સબંધ દરમિયાન અનેક વખત યત્નો કર્યા

હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૯ માં યુનિવર્સિટિ તરફથી પરીક્ષાઓ લેવાનું કામ પહેલવહેલું શરૂ થયું, ત્યારે આ ઇલાકાની દેશી ભાષાઓને ઉંચા દરજ્જાની પરીક્ષાઓ માટે ઠરાવેલી બીજી ભાષાઓ (Second Languages) ની યાદીમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી. અને તેથી તે વખતે હર કોઈ ઉમેદવાર અંગ્રેજી ભાષા સાથે પોતાની દેશી ભાષાનો અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપી શકતો. પણ ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં યુનિવર્સિટિના કાર્યભારી મંડળમાં સર ઍલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટ, બારોનેટ, જેવા ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટિમાં પસાર થઈ આવેલા પ્રોફેસરોની સંખ્યા ઘણી વધી પડવાથી દેશી ભાષાઓને બીજી ભાષાઓની યાદીમાંથી બાતલ કરવામાં આવી હતી. આ ઑક્સોનિયન પ્રોફેસરોનો મત એવો હતો કે, કાં તો એશિયાની અથવા યૂરોપની એકાદી પ્રાચીન ભાષાના પૂર્ણ જ્ઞાન વગર કેળવણી પરિપૂર્ણ થઈ કહેવાય નહિ, કેમકે દેશની દેશી ભાષાઓમાંની એક પણ પ્રાચીન ભાષાની બરોબરી કરી શકે તેવા ઉચ્ચા દરજ્જાની નથી. આ વખતે અમુક દેશી ભાષાઓનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવનાર પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાત થયેલા ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂ મહૂમ ડૉ. વિલ્સન, અને હાઇકોર્ટના એક જજ્જ અને પાછળથી નામદાર ગવર્નરની કાઉન્સિલના એક નામાંકિત મભાસદ સર રાયમંડ વેસ્ટ જેવા ગૃહસ્થોએ દેશીભાષાઓને યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાંથી આમ કાઢી નાંખવાની વિરૂદ્ધમાં પોતાનો મત મજબૂત રીતે જાહેર કર્યા છતાં, તેની તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. યુનિવર્સિટિએ દેશી ભાષાઓ તરફ આમ બેદરકારી બતાવ્યાથી વિદ્યાર્થીઓએ તેમને એટલે બધે દરજ્જે વિસારી મૂકી કે, ગ્રૅજ્યુએટો અને અન્ડર-ગ્રૅજ્યુએટો, જોકે પોતે અંગ્રેજી ભાષામાં બહુ સારી સરળતાથી બોલી તથા લખી

શકતા, તોપણ પોતાની માતૃભાષા-દેશી ભાષામાં શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવવાને અશક્ત માલમ પડવા માંડ્યા, અને દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકો, ચોપાનિયાં, વગેરેના કર્તાઓમાં તેમાંના ઘણા થોડાનાં નામ નજરે પડવા લાગ્યાં. જેઓની તરફથી, પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને કેળવણીના સાધન વડે અનેક જાતનાં વિદ્વત્તાવાળાં પુસ્તકો રચી પોતાની દેશી ભાષાના સાહિત્યને ભરપૂર કરવાની આશા રાખવામાં આવતી હતી, તેઓ, પોતાની સ્વભાષાને આમ વિસારી દીધાથી તે કાર્યને માટે એક સામાન્ય નિયમ તરીકે, (કેમકે કેટલાક વખાણવા લાયક અપવાદ રૂપ ગૃહસ્થો છે,) અશક્ત જણાવા લાગ્યા. આમ થવાથી લોકોમાં સામાન્ય રીતે એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, યુનિવર્સિટિના કર્તવ્ય સંબંધે ગમે તેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારો હોય, તોપણ હિંદુસ્થાનમાં તો એક યુનિવર્સિટિ જેવા વિદ્વાન્ મંડળે પોતાના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓને દાખલ કરી તેમને ખીલવવાની જરૂર છે. કેટલાક સમય પછી હિંદુસ્થાનના પ્રધાન પણ આ દેશી ભાષાઓની વ્હારે આવ્યા. અને ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં મુંબઈ સરકારને લખેલા એક પત્રમાં તેમણે દેશી ભાષાઓ ખીલવવા માટે તેમને યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાની ઘણી અગત્ય જણાવી હતી એમ કહેવાય છે. આ ઉપરથી યુનિવર્સિટિના સત્તાવાળાઓએ આ સૂચનાનો અમલ કરવાના હેતુથી સેનેટ (યુનિવર્સિટિની વડી સભા) આગળ એવી દરખાસ્ત બે વખત રજુ કરી કે, ' પ્રીવિયસ ' પરીક્ષામાં દરેક ઉમેદવાર પાસે તેની દેશી ભાષામાં એક નિબંધ લખાવવો. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનો બોજો વધી પડે એમ જણાવી આ દરખાસ્ત નામંજૂર કરવામાં આવી. આમ દેશી ભાષાઓને દાખલ કરવા સબંધી કોઈ

પણ પ્રકારની દરખાસ્ત બે ત્રણ વખત સુધી નામંજૂર થયા છતાં જરા પણ ડગ્યા વગર મિ. રાનડેએ પોતાનો પ્રયત્ન એવી રીતે જારી રાખ્યો કે છેવટે તે, અમુક હદમાં પણ, ફતેહમંદ નીવડયો. પ્રથમ તો ૫૪ ફેલોઝને પોતાના પક્ષમાં લઈ તેમની સહીઓ સાથે **બી. એ.** અને **એમ. એ.** ની પરીક્ષાઓ માટે ઠરાવેલી ઐચ્છિક ભાષાઓના સમુદાયમાં દેશી ભાષાઓને દાખલ કરવી, એવી મતલબની એક અરજી તેમણે સિન્ડિકેટ (યુનિવર્સિટિનું વ્યવસ્થાપક મંડળ) પર મોકલાવી આપી. અને 'આર્ટ્સ' વિભાગની સભા મળતાં તેની સન્મુખ મિ. રાનડેએ આ સંબંધી દરખાસ્ત એક વિદ્વત્તાભરેલા ભાષણ સાથે રજુ કરી. દરખાસ્ત ઉપર મત લેવાતાં બેઉ બાજુએ સરખા મત પડયા. આમ થતાં ચૅરમૅન (અધ્યક્ષ) દરખાસ્તની વિરૂદ્ધ પડવાથી તે ઉડી ગઈ. એમ કહેવાય છે કે આ પ્રસંગે મિ. રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, હાલ આ સવાલ જોકે પડતો મૂકવામાં આવે છે તોપણ જેમ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં આયર્લાંડને 'હોમ રૂલ' આપવાનો સવાલ ફરી ફરીને લાવવામાં આવે છે, તેમ તેને ફરીથી લાવવામાં આવશે. તે સભામાં તેમને એવી સૂચના થઈ હતી કે જો માત્ર **એમ. એ.** ની પરીક્ષા માટે દેશી ભાષાઓ દાખલ કરવાની માગણી થશે તો સેનેટ તે પર ધ્યાન આપશે. આ સૂચના ઉપરથી મિ. રાનડેએ મરાઠી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ વિષે એક મોટો નિબંધ તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે મરાઠી ભાષા ખેડાયલી અને સુધરેલી ભાષા છે અને તેમાં ગદ્યપદ્યના ઉત્તમ ગ્રંથોની ખોટ નથી. છેવટે મિ. રાનડેની સૂચના પરથી **એમ. એ.** ની પરીક્ષા માટે ઠરાવેલા અભ્યાસક્રમમાં મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષાઓ દાખલ કરી શકાય કે કેમ તે સંબંધે વિચાર ચલાવી રિપોર્ટ કરવા સિન્ડિકેટે ડૉ. મૅકિન,

ઑન. મિ. (હાલ સર) પી. એમ્. મહેતા, અને ત્રીજા મિ. રાનડે પોતે, એમ ત્રણ જણની કમિટી નીમી. કમિટીએ પૂર્ણ વિચાર ચલાવી આ બે દેશી ભાષાઓને એમ્. એ. ની પરીક્ષાના ભાષાના વિષયમાં દાખલ કરવાની તરફેણમાં એક યોજના સાથે પોતાનો અભિપ્રાય સિન્ડિકેટ પર મોકલી આપ્યો.સ્વાભાવિક રીતે ધારી શકાય તેમ આ રિપોર્ટ કમિટીની અનુમતિથી દેશી ભાષાઓ માટે ખંતથી લડત ચલાવનાર મિ. રાનડેએ પોતે ઘડી કાઢ્યો હતો. આ દેશી ભાષાઓ હયાત ભાષાઓ છે, અને તેમનો આમ અભ્યાસ કરવાથી કેળવાયલી અંગ્રેજી ભાષાના સાહિત્યની મદદ વડે તેમના સાહિત્યમાં ઘણો અગત્યનો સુધારો વધારો કરી શકાશે, એ વગેરે હકીકત તે રિપોર્ટમાં જણાવી તે સંબંધમાં તેમણે ઘણી હિમાયત કરી હતી. આ રિપોર્ટ દેશી ભાષાઓ માટેની લડતના સંબંધમાં મિ. રાનડેનો છેલ્લો યત્ન હતો. કેમકે સેનેટ આગળ તકરાર માટે તે રજુ થતા અગાઉ તેમનું મરણ નીપજ્યું હતું. એમ છતાં તેમના મરણ પછી તા. ૨૯ મી જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧ના રોજ સેનેટે લગભગ એકમતે તે રિપોર્ટ બહાલ રાખ્યો અને મરાઠી તથા ગુજરાતી સાથે કાનડી ભાષા ઉમેરી. છેવટે સેનેટના આ ઠરાવને સરકારની મંજૂરી મળતાં તે પસાર થયો, અને મિ. રાનડેનો સતત યત્ન આમ, જોકે તેમના મરણ પછી પણ, ફળીભૂત થવા પામ્યો. આપણે ઇચ્છીશું કે મિ. રાનડેને પગલે ચાલી યુનિવર્સિટિનો કોઈ હેલો તેના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓનો વધુ પ્રસાર કરાવવા અને તે દ્વારા તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો યત્ન કરશે.

મિ. રાનડેનુ લક્ષ જે બીજા અગત્યના સવાલમાં રોકાયું હતું, તે એક્ઝામિનેશન બાય કમ્પાર્ટમેન્ટ્સ—કકડે કકડે પરીક્ષા લેવાની પદ્ધતિ–દાખલ કરવાને લગતો હતો. આ પદ્ધતિની મતલબ એવી

હતી કે એક ઉમેદવાર અમુક પરીક્ષાના અમુક વિષયમાં અમુક હદ ઉપરાંત સારા માર્ક મેળવીને પાસ થયો હોય, અને અમુક બીજા કોઈ વિષયમાં નાપાસ થયો હોય તો, ફરીથી જ્યારે તે તે પરીક્ષા આપવા હાજર થાય ત્યારે આગલે વર્ષે જે વિષયમાં તે પાસ થયો હોય તે વિષયની ફરીથી પરીક્ષા આપવાની ફરજમાંથી તેને મુક્ત કરવો. આના સંબંધમાં મિ. રાનડેનું કહેવું એવું હતું કે, જે વિષયમાં એક વિદ્યાર્થી મહેનત કરીને પાસ થયો હોય તેજ વિષયનો ફરીથી અભ્યાસ કરવાની તેને શા માટે ફરજ પાડવી જોઇએ? અને તેથી તેને પોતાના અધૂરા વિષયનો પાકો અભ્યાસ કરવામાં કચાશ રહેવા દેવાનું કારણ શા માટે આપવું જોઇએ? તેના તેજ વિષયોમાં ફરીથી પાસ થવાની ફરજ પાડવાથી વિદ્યાર્થીઓનો બોજો વધી પડે છે, અને જૂદી જૂદી પરીક્ષાઓ માટે વિવિધ વિષયો આ પ્રમાણે, તૈયાર કરવામાં તેમને એટલો બધો શ્રમ લેવો પડે છે કે તેની અસર તેમાંના ઘણાઓથી સહન થઈ શકતી નથી, અને તેથી તેમાંના સંખ્યાબંધ કાચી ઉમ્મરે મૃત્યુશરણ થતા જાણવામાં આવે છે. આ દરખાસ્તના સંબંધમાં નવાઈ પામવા જેવું એ બન્યું હતું કે, વિદ્યાર્થીઓનો બોજો વધી પડે એમ જણાવી દેશી ભાષા દાખલ કરવાની વિરૂદ્ધ જેઓ એક વખતે પડયા હતા, તેઓ યુનિવર્સિટિનો દરજ્જો હલકો પડે એમ જણાવી આ વખતે વિદ્યાર્થીઓનો બોજો ઘટાડનારી આ દરખાસ્તની પણ વિરૂદ્ધ પડ્યા. પણ મિ. રાનડેની આ દરખાસ્તમાં સૂચવેલા ધોરણનો કેટલીક ઇંગ્લાંડની અને સ્કૉટલાંડની યુનિવર્સિટિઓએ તેમજ મદ્રાસની યુનિવર્સિટિએ સ્વીકાર કર્યો છે. અને વળી મુંબઇની યુનિવર્સિટિએ પોતે પણ તેના કેટલાક નિયમોમાં તેનો અમલ કર્યો છે. મિ. રાનડે સેનેટને સમજાવીને આ દરખાસ્તને

લગતો એક ઠરાવ પાસ કરાવી શકયા હતા. પરંતુ તે સમયના મુંબઇના નામદાર ગવર્નરે યુનિવર્સિટિના ચાન્સેલર તરીકેના પોતાના એહ્દાની રૂએ તે ઠરાવ નામંજૂર કર્યો હતો.

યુનિવર્સિટિની જૂદી જૂદી પરીક્ષાઓને લગતા જૂદા જૂદા વિષયોના અભ્યાસના બોજાથી કેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓ નાની વયમાં રોગના ભોગ થઈ મૃત્યુને શરણ થાય છે, એ બાબતનો ચિતાર મિ. રાનડેએ તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૮૯૪ ને રોજ મુંબઇની 'ગ્રૅજ્યુએટ્સ ઍસોસિએશન' સન્મુખ આપેલા ભાષણમાં ઉત્તમ રીતે દર્શાવ્યો હતો. આ ભાષણ ડૉ. ભાંડારકરે યુનિવર્સિટિના વાઇસ-ચાન્સેલર તરીકે ઈ. સ. ૧૮૯૪ ના કૉન્વોકેશન વખતે આપેલા ભાષણના પ્રત્યુત્તર રૂપે છે. પોતાના ભાષણમાં તે વિદ્વાન્ ડૅાકટરે જણાવ્યું હતું કે, પારસી ગ્રૅજ્યુએટોમાં સેંકડે ૧૬$\frac{1}{2}$ અને ૯$\frac{1}{2}$ ટકાના કાચી ઉમ્મરે થતાં મરણોના પ્રમાણ કરતાં હિંદુ ગ્રૅજ્યુએટોમાં સેંકડે ૪૨ અને ૨૨ ટકાનું પ્રમાણ ઘણુંજ વધારે છે એ ખરી વાત છે, તોપણ તે સઘળાનું કારણ તેમના ખરાબ સાંસારિક રિવાજો, તેમની બહુ વખત સુધી બેસી રહેવાની ટેવ, અને તેમને મળતો હલકા પ્રકારનો ખોરાક છે. યુનિવર્સિટિના અભ્યાસના બોજાને લીધે કાંઈ મરણનું પ્રમાણ આટલું બધું વધારે આવતું નથી. આ હકીકત ડૉ. ભાંડારકરે યુનિવર્સિટિ સ્થપાયા પછીનાં માત્ર ૧૮ વર્ષના આકડાઓ ઉપરથી અને તે પણ માત્ર 'આર્ટ્સ'ના ગ્રૅજ્યુએટોના વર્ગને લગતા આંકડાઓ ઉપરથી તૈયાર કરીને જણાવી હતી. પણ મિ. રાનડેએ યુનિવર્સિટિ તરફથી ગ્રૅજ્યુએટો નીકળવા માંડયા ત્યારથી એટલે ઈ. સ. ૧૮૬૨ થી ૧૮૯૩ ના અંત સુધીનાં લગભગ ૩૦ વર્ષ માટેના સઘળી જાતના ગ્રૅજ્યુએટોને લગતા આંકડાઓ તપાસી

ખોળી કાઢયું હતું કે મરણનું પ્રમાણ મરાઠા ગ્રૅજ્યુએટોમાં સૌથી વધારે એટલે એલ્. સી. ઇ. માં સેંકડે ૪ થી એમ. એ. સુધીમાં સેંકડે ૨૧ નું આવે છે, જ્યારે ગુજરાતીઓમાં સૌથી ઓછું એટલે એલ્. સી. ઈ. માં ૨ થી એલ્. એમ. ઍન્ડ એસ. માં ૮ સુધીનું છે, અને પારસીઓમાં તે પ્રમાણ વચલા નંબરે આવે છે કેમકે એલ્. એમ. ઍન્ડ એસ. માં ૨½ થી એમ. એ. સુધીમાં ૧૨½ નું માલૂમ પડે છે. હવે ગુજરાતીઓ અને મરાઠાઓમાં એકજ જાતના સાંસારિક રિવાજો હયાતિ ધરાવે છે, તેથી સાંસારિક રિવાજોને લીધે વધુ મરણ થાય છે એમ કહેવાય નહિ. વળી મરાઠાઓ ગુજરાતીઓ કરતાં વધારે આળસુ અને બેસી રહેવાની ટેવવાળા છે એમ કહેવાય નહિ, કેમકે સામાન્ય રીતે મરાઠાઓ, ગુજરાતીઓ કે પારસીઓ કરતાં વધારે ગરીબ સ્થિતિના છે. ગરીબાઇને લીધે મરાઠાઓમાં વધારે મરણ થાય છે એમ કેટલેક અંશે કહી શકાય. પણ આમ વધારે પ્રમાણ આવવાનું માત્ર તે એકજ કારણ છે એમ પણ કહેવાય નહિ. કેમકે પારસીઓ જેઓ ગુજરાતીઓ કરતાં કંઇક વધારે દોલતવાળા કહી શકાય તેમનામાં એમ. એ. માં આવતું ૧૨½ ટકા જેટલું એટલે હજારે ૧૨૦ નું મરણનું પ્રમાણ પણ બારે કહેવાય. આ સઘળા પરથી મિ. રાનડેનું કહેવું એવું હતું કે, ગ્રૅજ્યુએટોમાં મરણનો ત્રાસ વધારે પ્રમાણમાં માત્ર પરીક્ષાઓના અભ્યાસના બોજાને લીધેજ જોવામાં આવે છે, જેની અસરને લીધે કોલુમાંથી પીલાઇને નીકળેલા રસ વગરના, નિરૂપયોગી અને કદરૂપા દેખાવના શેરડીના સાંઠાના જેવી ગ્રૅજ્યુએટોના શરીરની સ્થિતિ ઘણે ભાગે માલુમ પડે છે.

મુંબાઇના સુપ્રસિદ્ધ શેઠ અને પહેલા ગુજરાતી નાઇટ મર્હુમ સર મંગળદાસ નથ્થુભાઇએ પોતાના મરણ સમયે ધર્માદા તરીકે એક મોટી

રકમ વારસામાં મૂકી ગયા હતા. તે રકમનો એક મોટો ભાગ કાંઈ પણ કાયદેસર પગલાં ભર્યા વગર યુનિવર્સિટિને મિ. રાનડેએ મેળવી આપી તેની ભારે સેવા બજાવી છે. તે વણિક્ નાઇટ ગૃહસ્થે કરેલી આ મોટી બક્ષિસ સંબંધે કેટલાંક કારણોને લીધે તેમના વારસો વચ્ચે વાંધો ઉઠયો હતો. જોકે આ કારણો ચાલી શકે એવાં નહોતાં, તોપણ તેઓ દાવો કરીને પોતાનો હક્ક સાબિત કરવાનું કહેતા હતા. પરંતુ મિ. રાનડેએ પોતાની સલાહકારક વૃત્તિ અને ચતુરાઇનો આ કામમાં ખાસ કરીને ઉપયોગ કીધો, અને સર મંગળદાસના વારસો તેમની સમજુત અને લાગવગથી પોતાના બાપે બક્ષિસ કરેલી સાડા ત્રણ લાખ રૂપીઆની મોટી રકમ યુનિવર્સિટિને સોંપી દેવાને તૈયાર થયા. આ નાણાંનો ઉપયોગ યુનિવર્સિટિ તરફથી હુન્નર અને ઉદ્યોગની કેળવણી સંબંધી અભ્યાસ વધારવા યૂરોપ જનાર વિદ્યાર્થીઓને આપવાની સ્કૉલરશિપો સ્થાપવામાં કરવામાં આવ્યો છે.

મર્હુમ મિ. જમશેદજી ટાટાની ' રીસર્ચ યુનિવર્સિટિ ' સ્થાપવાની યોજનાને મિ. રાનડે ખરા દિલથી ટેકો આપતા હતા. આ સખી અને અતિ ધનવાન્ પારસી વ્યાપારી ગૃહસ્થે એક બાદશાહને છાજે એવી ૩૦ લાખ રૂપીઆની મોટી રકમ આપવા જણાવી એક રીસર્ચ—એટલે શોધખોળ ચલાવનારી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. આવી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવામાં મિ. ટાટાનો હેતુ એ છે કે, તે વડે ગ્રૅજ્યુએટ થયેલા ગૃહસ્થોને જૂદાં જૂદાં જ્ઞાન અને શાસ્ત્રોની જૂદી જૂદી શાખાઓની અંદર શોધો ચલાવવામાં પોતાનુ ધ્યાન રોકીને પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનું બની આવે. આ યોજના માટે મિ. ટાટાએ કાઢેલી રકમ ઘણી મોટી છે, તોપણ બીજાં સ્થળોએથી ઘટતી મદદ મળ્યા સિવાય તે યોજના અમલમાં

મુકવાને જોઇએ તેટલી તે પુરતી નથી. મિ. રાનડે, જેઓ સાર્વજનિક હિતના કોઈ પણ કામને ટેકો આપવા હમેશાં તૈયારજ રહેતા, તેમણે આ યોજનાને ઘણા ઉત્સાહથી સબળ ટેકો આપ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના મે માસમાં લોનાવલા મુકામે મિ. રાનડેએ તેમના મિત્ર રો. બ. ભાનકરને બતાવેલા આ સંબંધના કેટલાક પત્રો ઉપરથી તેઓ જણાવે છે કે, આ યોજનાને અમલમાં મુકાયલી જોવાને મિ. ટાટા અને તેમના અતિ મહેનતુ સેક્રેટરિ મિ. પાદશાહ સિવાય જો બીજો કોઈ ગૃહસ્થ મથન કરનાર હોય તો તે મિ. રાનડે એકલાજ હતા. જોકે મિ. રાનડે અને મિ. ટાટા પોતે પણ આ સંબંધી પોતાની ધારણા પાર પડેલી જોવાને જીવી શક્યા નથી, તોપણ આપણે આશા રાખીશું કે થોડા વખતમાં તે અમલમાં આવેલી જોવા આપણે શક્તિમાન થઇશું.

આવી અનેક રીતે મિ. રાનડેએ આપણી યુનિવર્સિટિની ભારે સેવા બજાવી છે. તેમના જેવા યુનિવર્સિટિના પહેલવહેલા નામીચા ગ્રેજ્યુએટને તેમની અસાધારણ વિદ્વત્તાની, સાહિત્યસેવાની અને યુનિવર્સિટિની પોતાની વિવિધ સેવાઓની કદર તરીકે એલ્. એલ્. ડી. ની માનસૂચક પદવી તે મંડળ તરફથી અપાવા જોઇતી હતી. તેઓ ખરેખર આ માનને પાત્ર હતા, એમ યુનિવર્સિટિના હાલના વિદ્વાન વાઇસ-ચાન્સેલર ડૉ. મેકિકને પણ યોગ્ય વખત ઉપર આપેલા એક ભાષણમાં જણાવ્યું હતું. પરંતુ આનું માન મેળવવાને તેઓ વધુ વખત જીવ્યા નથી એ ખેદની વાર્તા છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ અને અર્થશાસ્ત્ર.

ત્યારસુધીમાં વર્ણવેલી વિવિધ પ્રકારની સેવાઓ ઉપરાંત, મિ. રાનડે દેશના હુન્નરો અને ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધાર અર્થે તથા તેની સાંપત્તિક—આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા અર્થે પોતાનાથી બનતા પ્રયત્નો કરવા ચૂક્યા નથી. તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે દેશના કલાકૌશલ્યની બરાબર અભિવૃદ્ધિ થયા વગર તેની હાલની સાંપત્તિક સ્થિતિમાં કાંઈ પણ સુધારો થવો તદ્દન અશક્ય છે. તેમણે પોતાના એક ભાષણમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે, " હિંદુસ્થાનના ઉદ્યોગો અને વ્યાપારની અભિવૃદ્ધિ—એજ માત્ર હિંદુસ્થાનનું શ્રેય કરવાનો કાયમનો ઉપાય છે. તે સિવાયના બીજા ઉપાયો હિંદુસ્થાનના રોગને ક્ષણભર શાન્ત કરવા ઉપરાન્ત વિશેષ કાંઈ કરી શકશે નહિ." આ પ્રમાણે પોતે પ્રથમથીજ નિશ્ચયપૂર્વક માનતા હોવાથી,' હિંદુસ્થાનનો વ્યાપાર ' એ વિષય પર લાગલાગટ ચાર વ્યાખ્યાનો આપીને છેક ઈ. સ. ૧૮૭૨-૭૩ માં તેમણે આ સંબંધમાં પોતાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તેમનાં આ છટાદાર ભાષણોથી મહારાષ્ટ્રમાં એક જાતની પ્રજાકીય લાગણી જાગૃત થઈ હતી. મિ. રાનડે કેટલેક દરજ્જે ' રક્ષિત વ્યાપાર ' ની નીતિના હિમાયતી હતા. તેમનાં આ જુસ્સા-

ભરેલાં ભાષણોની એવી ભારે અસર થઈ હતી કે તે પરથી દેશી બનાવટનું કાપડ વેચવાની દુકાનો ઉઘાડવામાં આવી હતી. આ હીલચાલ આગળ જતાં કેટલોક વખત મજબૂત રૂપ પકડતી ગઈ. તે સમયે પૂનામાં પરદેશી કાપડને બદલે 'ખાદી'નો ડગલો અને 'ફેંટા'ની પાઘડી પહેરનારાઓમાં, મર્હુમ મિ. ગણેશ વાસુદેવ જોશી, જેઓ સાર્વજનિક સભા સાથેના તેમના સંબંધને લીધે ' સાર્વજનિક કાકા ' કહેવાતા હતા, તેઓ આગળ પડતા જણાતા હતા. મિ. રાનડેનાં ઉપર જણાવેલાં વ્યાખ્યાનો મરાઠી ભાષામાં અપાયાં હતાં તેથી તેની મતલબ વ્યાપારી અને કારીગર જેવા સાધારણ લોકોના સમજ્યામાં આવી હતી, અને તે ઉપરથી તે સઘળા લોકોની દિલસોજી આ હીલચાલ તરફ સ્વાભાવિક રીતે વળી હતી. અને આ પ્રમાણે આ ભાષણોથી ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સો અને પ્રદર્શનો જેવી દેશના ઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિને લગતી ભવિષ્યની હીલચાલોનું બીજ રોપાયું હતું.

આ પછી મિ. રાનડે તરફથી આ સંબંધમાં પ્રસંગોપાત્ત કેટલાંક લખાણો અને પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. પોતાને મળતા હરેક યોગ્ય પ્રસંગનો લાભ લઈ તેઓ દેશની વધતી જતી નિર્ધનતા દૂર કરવા માટે તેના ઉદ્યોગોને જાગૃત કરી તેમની ખીલવણી કરવાના સંબંધમાં પોતાના દેશી ભાઈઓને ઉપદેશ આપ્યા વગર રહ્યા નથી. તેમના જેવા દેશહિતેચ્છુ પુરુષોના પ્રયત્નોથી દેશની આર્થિક મુશ્કેલીઓ અને નિર્ધનતા તરફ નામદાર સરકારનું પણ વખત જતાં ધ્યાન ખેંચાતું ગયું. આ સંબંધમાં કંઈ યોગ્ય હીલચાલ થવાની ખાસ જરૂર જણાયાથી હિંદુસ્થાનના માજી વાઈસરૉય નામદાર લૉર્ડ કર્ઝને, આ દેશમાંથી વિદાય થતી વખતે કલકત્તામાં સેન્ટ ઍન્ડ્રુના ખાણા વખતે આપેલા પ્રખ્યાત ભાષણમાં, દેશની ભારે આર્થિક મુશ્કેલીઓની સામે કોઈની મદદ વિના એકલાએકલી થવા માટે સરકારની

આશક્તિ દર્શાવીને સમૂહના યત્નોથીજ થઈ શકે એવું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આ અગત્યના સવાલ તરફ ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસને પોતાનું ધ્યાન પહોંચાડવાની અસરકારક ભાષામાં સૂચના કરી હતી. આ સૂચના તરફ ઘણાજ થોડા દેશહિતેચ્છુ જનોનું લક્ષ ખેંચાયું હતું. આ થોડા મનુષ્યોમાં આપણી બાજુ તરફ મિ. રાનડે અગ્રેસર હોઈ, દર વર્ષે ડીસેમ્બર માસ આખરે નેશનલ કૉન્ગ્રેસની બેઠકો પૂરી થતાં સાથે સાથે ' ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કૉન્ફરન્સ ' (ઔદ્યોગિક પરિષદ્) ભરવાની આવશ્યકતા તેમણે તે રાષ્ટ્રીય મહામંડળના આગેવાનોને આગ્રહપૂર્વક દર્શાવી આપી હતી.

કૉન્ગ્રેસના આગેવાનો આવી સૂચના તરફ દિલસોજી અને પસંદગી ધરાવતા હતા, તોપણ રાજ્યદ્વારી સવાલોમાં તેમનું લગભગ સઘળું લક્ષ રોકાતું હોવાથી તેઓ આ સૂચનાનો યોગ્ય અમલ કરી શક્યા નહિ. પરંતુ મિ. રાનડેને આ ઔદ્યોગિક ઉન્નતિના મહત્ત્વના સવાલ વિષે બારીક તપાસ કરવાની અને ચર્ચા ચલાવવાની અતિશય અગત્ય જણાયાથી, તેમણે તે ઉપાડી લીધો. અને કૉન્ગ્રેસવાળા કૉન્ગ્રેસ સાથે ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સ ભરવાનું નક્કી કરે તે પહેલાં પ્રજાનું ધ્યાન તે સવાલ તરફ પૂરતી રીતે આકર્ષાય એટલા માટે તેમણે બીજા કેટલાક ઉત્સાહી સહાયકો સાથે મળીને ઈ. સ. ૧૮૯૦ ના મે મહિનામાં પૂનામાં એક ' ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ઍસોસિએશન 'ની સ્થાપના કરી. આ પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી દર વર્ષે ચોમાસાની ઋતુમાં તેની પરિષદ્ (Conference) ભરવામાં આવતી. તેમાં અર્થશાસ્ત્ર તથા ઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિને લગતી બાબતો વિષે નિબંધો વાંચવામાં આવતા. અને તે સાથે ત્યાંની દેશી બનાવટો અને હુન્નરના નમૂનાઓનું પ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવતું.

મિ. રાનડેએ દેશની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક ઉન્નતિના વિષય ઉપર કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિના લેખો લખ્યા છે અને વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં સાર્વજનિક સભાના પત્રમાં પ્રકટ થયેલાં છે. 'ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સ' વિષેનો તેમનો એક ઉત્કૃષ્ટ અને વિદ્વત્તાભરેલો લાંબો લેખ તે સભાના પત્રના જાન્યુઆરિ ૧૮૯૦ ના અંકમાં પ્રકટ થયો હતો. તેમાં તેમણે, પરદેશી બનાવટોની ભારે હરીફાઇને લીધે હિંદુસ્થાનના ઉદ્યોગો કેવી હલકી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છે, સરકાર તરફથી તે સંબંધે કેટલું લક્ષ અપાવું જોઇએ છે, લોકો પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કેવા અશક્ત છે, અને આવી સ્થિતિ સુધારવા કેવા ઉપાયો લેવાની જરૂર છે, એ સઘળું વિગતવાર જૂદા જૂદા દેશોને લગના આંકડાઓ સહિત દર્શાવી આપ્યું હતું. આ લેખનો આરંભ કરતાં તેમણે હિંદુસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિનું નીચે પ્રમાણે દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું:—

"ચાલતા જમાનાના રાજ્યકીય અને લશ્કરી ખાતાને લગતા સવાલોથી, જો કોઈ રીતે તેને ઉતરતો ગણવામાં આવતો હોય તો, ઉતરતો બીજો અગત્યનો સવાલ, જે હાલમાં સઘળા વિચારશીલ પુરૂષોનું ધ્યાન ખેંચતો જાય છે, તે ઔદ્યોગિક સુધારાને લગતો છે. જોકે અન્ય દેશમાં સમાન બળવાળાં મળે તોપણ આ હિંદુસ્થાન દેશ કરતાં ચઢીઆતાં તો નહિજ,—એવાં અનુપમ અને અખૂટ સંપત્તિજનક સાધનો રૂપી દ્રવ્ય કુદરતી અનુકૂળતાથી પ્રાપ્ત થયા છતાં, અને ઇશ્વરી કૃપાથી સાંપત્તિક ઉન્નતિને માટે અતિ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં મુકાયા છતાં, બ્રિટિશ સત્તા નીચે હિંદુસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિ જેવી ન હોવી જોઇએ તેવી છે, અને દિવસે દિવસે ઉતરતી પંક્તિની થતી જાય છે, એ વિચાર ઘણો દુઃખદાયક છે. આખા દેશમાં વધારે અને વધારે નિર્ધનતા, કદી દુનિયામાં આવા મોટા પ્રમાણમાં ન જણાઈ હોય એવી, પથ-

રાતી જાય છે. સારાં વર્ષોમાં બહાર જેવા ભરચક વસ્તીવાળા મુલક સિવાય અન્ય સ્થળોમાં ખરેખરી તંગી, દુઃખ કે નાચાર સ્થિતિ હોતી નથી. પરંતુ લાગલાગટ સારાં વર્ષો આવવાની ખાતરી રખાય નહિ, અને પહેલાં કરતાં દુષ્કાળ અને મોંઘવારી વધારે ઉપરાઉપરી આવ્યાં જાય છે, તેથી દેશના કોઈ ને કોઈ ભાગમાં બહોળા વિસ્તારવાળા પ્રદેશોમાં વસનારા લોકોને, વરસાદની અછતને લીધે લગભગ ભૂખમરાની અને સંકટની હાલતમાં આવી પડવાનો ભય ઉભોજ હોય છે."

મિ. રાનડેએ પોતાના આ લેખમાં હિંદુસ્થાનની આર્થિક સ્થતિનાં મુખ્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે દર્શાવ્યાં છેઃ (૧) અતિ દુઃખદ, બહોળા વિસ્તારવાળી અને દેશમાં સર્વત્ર વધતી જતી નિર્ધનતા, (૨) હલકા વર્ગનાં માણસોમાં વધતું જતું સખત સંકટ, અને (૩) સામાન્ય જનસમૂહમાં અર્થશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી સંકટનું નિવારણ કરવાની શક્તિનો અભાવ."

આ પ્રમાણે દેશની આર્થિક સ્થિતિનાં લક્ષણો બતાવી તે સંબંધમાં વધુ વિવેચન આપતા પહેલાં આ દેશમાંના અને ઇંગ્લાંડમાંના કેટલાક ઉદયદર્શી અંગ્રેજ લેખકો અને વક્તાઓ તરફથી, દેશની સમૃદ્ધિ દિનપરદિન વધતી જાય છે, એવી મતલબના દર્શાવાયલા અભિપ્રાયો વાસ્તવિક નથી એમ મિ. રાનડેએ દેખાડી આપ્યું છે. આગળ જતાં, દેશની આર્થિક સ્થિતિનું વર્ણન આપતાં તેમણે બતાવી આપ્યું છે કે, જેને માટે હિંદુસ્થાન એક વખતે દુનિયામાં પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું એવા દેશના પ્રાચીન હુનરો અને ઉદ્યોગો, યાંત્રિક સહાયવડે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરતાં યૂરોપીઅન કારખાનાંઓની સાથે સ્પર્દ્ધા કરવાને તદ્દન અશક્ત હોઇ એક પછી એક મંદ પડતા જણાય છે; આવી ઔદ્યોગિક મંદતાના પરિણામે દેશની વસ્તીના ઘણા મોટા ભાગને સામાન્ય ખેડુતવર્ગ કે મજૂરની

સ્થિતિમાં આવી પડવાનું થયું છે; અને તેની સરેરાશ વાર્ષિક પેદાશ દર માણસે, મિ. દાદાભાઈ નવરોજજીની ગણત્રી પ્રમાણે માત્ર રૂ.૨૦,અથવા સર ઈ.બેરિંગ અને હાલમાં લૉર્ડ ક્રોમરનું નામ ધરાવતા હિંદુસ્થાનના એક માજી મહેસુલી પ્રધાનની ગણત્રી પ્રમાણે માત્ર રૂ. ૨૭ ની થાય છે, જે દુનિયાના બીજા દેશો સાથે સરખાવતાં ઘણીજ ઓછી હોઇ ગુજરાન માટે પણ પૂરતી નથી, અને તેથી દર વર્ષે ઘણીજ જૂજ બચત થાય છે. આ સંબંધમાં દુનિયાના બીજા દેશોને લગતા અનેક પ્રકારના દાખલાઓ અને આંકડાઓ સાથે પૂરતી હકીકત જણાવી દેશની સ્થિતિ સુધારવા માટે પ્રજાવર્ગે પોતાની મેળે યોજવાના ઉપાયોનું અને સરકાર તરફથી થવા જોઇતા પ્રયત્નોનું મિ. રાનડેએ યોગ્યદર્શન કરાવ્યું છે.

ઉપર કહેલી ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સની લગભગ દરેક પરિષદમાં મિ. રાનડે ઘણું અગત્યનું અને બોધદાયક ભાષણ આપતા. તેની પહેલી બેઠક વખતે મિ. રાનડેએ, તેમના પ્રાસ્તાવિક ભાષણમાં, જે બાબતો તરફ કૉન્ફરન્સને લક્ષ આપવાની જરૂર હતી તે બાબતો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી હતી. આપણી ખરેખરી સ્થિતિનું એટલે-(૧) આપણી આશ્ચર્યજનક નિર્ધનતાનું અને (૨) માત્ર ખેતીવાડીનાં અનિશ્ચિત સાધન ઉપર નિરુપાયે આધાર રાખવાની વધતી જતી જરૂરનું, પોતાના શ્રોતૃવર્ગને ભાન કરાવીને તેઓ બોલ્યા હતા કેઃ-"આપણે તેમાં સુધારો કરવાને યત્ન કરવો જોઇએ અને તે સાથે પૂર્ણ રીતે સમજવું જોઇએ કે, જે સઘળું આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે એકાદ વર્ષ કે દશકામાં કરી શકીશું નહિ. ઘણું કરીએ તો, આપણે તે સંબંધી લાગણી અને વલણ ઉત્પન્ન કરી (હાલની સ્થિતિમાં) ઘટતો ફેરફાર કરવાને લગતી હીલચાલ માત્ર શરૂ કરી

શકીશું. આપણે જે કામ કરવાનું છે તે એ છે કે ખેતીવાડીથી નીપજતા કાચા માલની જથ્થાબંધ પેદાશ, અને તેમાંથી થતા તૈયાર માલની ઘણી થોડી પેદાશ અને બનાવટ, એ બેની વચ્ચે રહેલા વિષમ પ્રમાણમાં સુધારો કરવો–અર્થાત્ કાચા માલની નીપજના પ્રમાણમાં પાકો માલ તૈયાર થાય એવી યોજના કરવી જોઇએ. ”

આપણા પડી ભાગતા ઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની અથવા નવાઓને ઉત્તેજન આપવાની બાબતમાં સરકાર શું કરી શકે તે સંબંધમાં મિ. રાનડેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, “નાણાં જમાં મૂકવાની ડીપૉઝિટ અને મહેસુલી બેંકો* (શરાફી પેઢીઓ) સ્થાપન કરવામાં સહાય કરીને, તેમની તરફથી ધીરાતાં નાણાં પાછાં મેળવવાની સગવડ કરી આપીને, જામીનગીરીથી તથા નાણાંની મદદ વડે અથવા ઓછે વ્યાજે નાણાં ધીરી નવા ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપીને, નવાં સાહસ કામો માટે માર્ગ દેખાડી આપીને, અને પરદેશમાં જઈ વસનાર અને અન્ય દેશથી આ દેશમાં આવી વસનારને સરળતા કરી આપીને, હુનરની શાળાઓ સ્થાપીને, અને પોતાને આ દેશમાં જોઇતો માલ વધારે જથ્થામાં ખરીદીને અને ઘણી વખતે પોતાને જોઇતો સામાન પોતે તૈયાર કરાવીને, આપણા સહકારી યત્નોને યોગ્ય માર્ગે ચલાવવામાં સરકારે મદદ કરવી જોઇએ. ”

---

*પરસ્પર મદદ કરવાનો તથા કરકસરનો ગુણ ખેડુતવર્ગ શીખે તેટલા માટે નામદાર સરકારે હમણાં Co-operative Credit Societies (કોઑપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાઇટિઝ–પરસ્પર સહાય અર્થે ધીરધાર કરનાર મંડળીઓ) નો કાયદો થોડા જ સમય ઉપર પસાર કર્યો છે. આ પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે, પણ તે કેટલે અંશે સફળ થાય છે તે અનુભવથી જોવાનું છે.

મિ. રાનડેના ભાષણના ઉપરના ફકરામાં જણાવેલા માર્ગો પૈકી, રેલ્વે કંપનિઓને ઓછામાં ઓછે વ્યાજે નાણાં ધીરીને, લોઢા અને કોયલાની ખાણોના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપીને, ચ્હા, કૉફી અને સિંકોના (ક્વિનાઇનનો છોડવો) નાં વાવેતરને ખીલવીને અને તેવી કેટલીક રીતે દેશી ઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિ કરવાનું સરકારે લક્ષમાં લીધું છે, તે પરથી જણાય છે કે સરકાર તે સંબંધી બીજી કેટલીક બાબતોમાં પણ સારી સહાય કરી શકે ખરી. આપણા દેશમાં સરકાર સર્વ પ્રજાના પિતા રૂપ હોઈ સર્વોપરિ સત્તા ધરાવે છે, તેથી તે પ્રજાના મોટા ભાગની નિર્ધન સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપી તેની ઉન્નતિ અર્થે કલાકૌશલ્યની વધુ ખીલવણી કરવાનું કાર્ય હાથમાં ધરશે તો ખરેખર રાજ્યને અને પ્રજાને ઉભયને તે ઘણું લાભપ્રદ થશે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મિ. રાનડેએ હરેક રીતે દેશના હુન્નરો અને ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધાર માટે ભારે પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમના આ સંબંધી પ્રયત્નોના પરિણામમાં પૂનામાં દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન આપવાની ખાતરજ દેશી બનાવટની વસ્તુઓ બનતા સુધી વાપરવાના ઉત્પન્ન થયેલા વલણને ઘણા કેળવાયલા ગૃહસ્થો તરફથી સારો ટેકો મળતો ગયો હતો અને તે પ્રમાણે તેમાંના ઘણા હજુ વર્તે છે. વળી આવી હીલચાલ ઉપરથીજ દેશના ઘણા ભાગોમાં લોકો દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર સમજતા થયા છે, અને તે સંબંધે યોગ્ય જાગૃતિ ફેલાઈ બનતા પ્રયત્નો થવા માંડ્યા છે. *

---

* એ સંતોષની વાત છે કે કેટલાક સમયથી આવી ઔદ્યોગિક જાગૃતિ સર્વત્ર માલૂમ પડે છે. તેના પરિણામમાં કેટલાંક વર્ષોથી મુંબઇની 'વિક્ટોરિઆ જ્યુબિલી ટેકિનકલ ઇન્સ્ટિટયૂટ' અને વડોદરામાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે સ્થાપેલા 'કલાભવન' જેવી

મિ. રાનડે, આ પ્રમાણે ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધાર અર્થે પ્રયત્નો કરવા

શાળાઓ હુન્નરની કેળવણી માટે દેશમાં સ્થપાઇ છે. સને ૧૯૦૩ ની શરૂઆતમાં ભરાયલા દિલ્હી દરબાર સાથે નામદાર સરકાર તરફથી હુન્નરઉદ્યોગનું એક મોટું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. સરકાર તરફથી તથા નામીચાં દેશી રાજ્યો તરફથી હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણી લેવા યૂરોપ જનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્કૉલરશિપો સ્થાપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત હમણાં છેલ્લાં ચાર વર્ષોથી નેશનલ કૉન્ગ્રેસ સાથે કલાકૌશલ્યનું પ્રદર્શન દર વર્ષે ભરવામાં આવે છે, અને નામદાર સરકાર અને દેશી રાજ્યો તરફથી તથા સુજ્ઞ બ્રિટિશ અમલદારો તરફથી તેને યોગ્ય સહાય આપવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ ની સાલ આખરે કલકત્તામાં મળેલી કૉન્ગ્રેસની સાથે પહેલવહેલું પ્રદર્શન કુચબિહારના નામદાર મહારાજાના આશ્રય નીચે ભરવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૯૦૨ ના અંતમાં અમદાવાદમાં મળેલી કૉન્ગ્રેસને લગતું પ્રદર્શન વડોદરાના નામદાર મહારાજા શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડના હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું, અને ઈ. સ. ૧૯૦૩ નું મદ્રાસ કૉન્ગ્રેસ સાથેનું પ્રદર્શન મ્હૈસુરના નામદાર મહારાજાએ ખુલ્લું મૂક્યું હતું. ગયા વર્ષમાં એટલે સને ૧૯૦૪ માં મુંબઇ મધ્યે મળેલી ૨૦ મી નેશનલ કૉન્ગ્રેસ સાથેના હુન્નરઉદ્યોગ અને ખેતીવાડીના પ્રદર્શન માટે એક વગવાળી કમિટી નીમાઈ હતી, જેના પ્રમુખ તરીકે મુંબઇના સુપ્રસિદ્ધ અને ઉમંગી ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ ઑનરેબલ મિ. વિઠ્ઠલદાસ દામોદરદાસ ઠાકરસીને નીમવામાં આવ્યા હતા. કમિટી તરફથી પ્રદર્શનને બને તેટલું સારૂં અને સંપૂર્ણ કરવાને પૂરતા યત્નો કરવામાં આવ્યા હતા, જેને માટે તેને અને તેના પ્રમુખને સર્વ તરફથી ઘણો ધન્યવાદ આપવામાં આવ્યો હતો. વળી આનંદની વાત છે કે આ સાથે બાનુઓ તરફથી પણ એક નાનું પરંતુ સારૂં પ્રદર્શન ભરવાની તજવીજ

ઉપરાંત, કેટલાંક હુન્નરઉદ્યોગનાં કારખાનાંઓને પોતાની કિમતી સલાહ અને મદદનો લાભ આપતા રહી તેમને યોગ્ય રસ્તે ચલાવવા ચુકતા નહિ. પૂનાનાં આવાં કારખાનાંઓ તેમનાં કેવાં આભારી હતાં તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. ઑન. મિ. ગોખલે આ સંબંધમાં જણાવે છે કેઃ—" જે ઔદ્યોગિક પરિષદ્ પૂનામાં કેટલાંક વર્ષ પર્યંત ભરાતી તેના અને નામદાર લૉર્ડ રેના સમયમાં પૂનામાં જે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું તેના તેઓ એક મુખ્ય પ્રયોજક હતા. અને પૂનામાં છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં જે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી કારખાનાંઓ ઉભાં થયાં છે તેમાંનાં ઘણાંખરાં પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, કે તેમની તરફથી મળેલી સલાહ કે મદદ માટે, તેમનાં ઘણાંજ આભારી છે."

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ કે મિ. રાનડે અર્થશાસ્ત્રનું ઉંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, અને તેના પરિણામ તરીકે તેમની તરફથી 'ઇન્ડિયન ઈકૉનોમિક્સ્' નામનો ગ્રંથ રચાઈને પ્રકટ થયો હતો. આ ગ્રંથમાં તેમણે જૂદે જૂદે પ્રસંગે અર્થશાસ્ત્રને અને દેશનાં ઉદ્યોગોના પુનરદ્ધારને લગતા વિષયો ઉપર આપેલાં વ્યાખ્યાનો અને

થઈ હતી. ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રદર્શનોમાં સૌથી ઉત્તમ ગણાયલા આ પ્રદર્શનને મુંબઈના ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ લૅમિંગ્ટન સાહેબે એક છટાદાર ભાષણ સાથે પોતાના હાથે ખુલ્લું મુક્યું હતું. અને બાનુઓને લગતો વિભાગ નામદાર લેડિ લૅમિંગ્ટને ખુલ્લો મુકાયલો જાહેર કર્યો હતો. વળી ખેતીવાડીને લગતું પ્રદર્શન જોવાથી તેમને પોતાના ધંધામાં સરળતા અને ફાયદો થાય એવા શુભ હેતુથી સરકારે છલા દીઠ અમુક આબરૂદાર ખેડુતોને સરકારી ખરચે તે જોવા મોકલવા માટે તજવીજ કરી હતી, એ પણ ખુશી થવા જેવું છે.

લખેલા નિબંધો પૈકી ઉત્તમ ૧૨ ચૂંટી કાઢી તેમનો સંગ્રહ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિબંધો દેશની ઔદ્યોગિક અને સાંપત્તિક સ્થિતિ જાણવા માટે ઘણા અગત્યના ગણાય છે. તેમાં ધીરધાર કરનાર મંડળો ઉભાં થવાની અને ખેતીવાડી તથા ઉદ્યોગોને સરકાર તરફનું ઉત્તેજન મળવાની આવશ્યકતા, પરદેશમાં જઈ સંસ્થાનો સ્થાપવાની જરૂર, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, ખેડુત વર્ગનાં સંકટોનું નિવારણ, વગેરે ઉપયોગી વિષયો ઉપર તેમણે પોતાના વિચારો પૂર્ણ કુશળતાથી દર્શાવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે સત્ય માર્ગ શોધી કાઢવાને તેમણે વિષયની બન્ને બાજુઓનો પૂરતો અભ્યાસ કર્યો હતો. દેશી અને વિદેશીય ગ્રંથોનું સારી રીતે વાંચન અને મનન કરીને આ દેશની પરિસ્થિતિનો સર્વ રીતે વિચાર કરતાં તેમાં થવા જોઇતા સુધારાઓ માટે તેમણે પોતાનાં તે વ્યાખ્યાનોમાં પ્રસંગોપાત્ત યોગ્ય સૂચનાઓ સાથે માર્ગો દર્શાવ્યા છે. તે સાથે તેઓ બ્રિટિશ રાજ્યથી થયેલા અને થતા લાભોનો પ્રમાણિકપણે અને સ્ફુટથી સ્વીકાર કરતા રહ્યા છે. અને સ્થળે સ્થળે પોતાના વિચારોની પુષ્ટિ અર્થે તેમણે દેશપરદેશના દાખલા દલીલો અને આંકડાઓ સાથે પૂરતાં પ્રમાણો આપ્યાં છે. આમાં 'ઇન્ડિયન પોલિટિકલ ઇકૉનૉમિ ' એટલે ' હિંદુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર,' 'હિંદુસ્થાનના હુન્નરોની હાલની સ્થિતિ અને તેમનું ભવિષ્યનું સ્વરૂપ,' 'નેધર્લૅન્ડ્સ્ ઇન્ડિયા અને કલ્ચર સિસ્ટમ ' અર્થાત્ ' હિંદુસ્થાનને લગતો નેધર્લૅંડના તાબાનો મુલક (જાવા વગેરે) અને ત્યાંની ખેતીવાડી વગેરેના સુધારાની યોજના' અને 'ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સ'—એ નામનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો અને નિબંધો ઉપરથી તેમના આ વિષયને લગતા વિચારો મુખ્યત્વે કરીને સારી રીતે જાણી શકાય તેમ છે. આ સઘળાં વ્યાખ્યાનો અને નિબંધોનું અવલોકન અત્રે આપી શકાય તેમ નથી. એમ છતાં જે ઉપરથી મિ. રાનડેના અર્થશાસ્ત્રને લગતા

વિચારોનું કંઈક દિગ્દર્શન થઈ શકે એવા એકાદ નિબંધનું વિવેચન આપવું અત્રે યોગ્ય ગણાશે.

'ઇન્ડિયન પોલિટિકલ ઇકૉનૉમિ' અથવા 'હિંદુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર' એ વિષય ઉપર પૂનાની ડેક્કન કૉલેજના યુનિયન સમક્ષ મિ. રાનડેએ તા. ૩૦ મી જુલાઇ ૧૮૯૨ ને રોજ એક ભાષણ આપ્યું હતું. આ ભાષણને તેમના ઉપર જણાવેલા ગ્રંથમાં પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, કેમકે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે, તે તેમનાં પ્રસ્તુત વિષયને લગતાં સઘળાં વ્યાખ્યાનો અને નિબંધોમાં ઉત્તમ અને નમૂનારૂપ હોઈ તે સઘળાંની કૂંચી જેવું છે. આથી કરીને તે ભાષણમાં મિ. રાનડેએ દર્શાવેલા વિચારોનું આપણે સંક્ષેપમાં અવલોકન કરી જઈએ.

આ ભાષણ ધ્યાનમાં લેતાં પ્રથમ તો કદાચ એવું જણાશે કે મિ. રાનડેના અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો 'રક્ષિત વ્યાપાર' ની નીતિના હિમાયતી (Protectionist) ના જેવા હતા. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં, તે શબ્દનો સામાન્ય રીતે જે અર્થ થઈ શકે તેવા પ્રકારના તેઓ 'રક્ષિત વ્યાપાર'ની નીતિના હિમાયતી નહોતા. તેમના આ વ્યાખ્યાન પરથી માલૂમ પડે છે કે, અર્થશાસ્ત્ર અમુક અનુમાનો પર રચાયલું શાસ્ત્ર હોવાથી, તેના સિદ્ધાંતો ભૂમિતિના સિદ્ધાંતોની માફક સ્વતઃસિદ્ધ નિયમો અથવા સત્યોપર રચાયલા નથી, અને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો જેમ સઘળા દેશોમાં અને સઘળે વખતે એકસરખી રીતે છૂટથી લાગુ પડે છે તેમ લાગુ પડી શકતા નથી. તે શાસ્ત્ર સંભાવનાશ્રિત એટલે અમુક સ્વીકૃતપક્ષો પર રચાયલું હોવાથી તે સ્વીકૃતપક્ષો જ્યાં જ્યાં લાગુ પડી શકે ત્યાં ત્યાંજ તેમના ઉપરથી બંધાયલા છેવટનાં નિશ્ચયો અનુકૂળ અને ખરાં પડે છે. આમ હોવાથી, અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો, જે જનસમૂહની પરિસ્થિતિને લાગુ પડી શકે નહિ, અથવા માત્ર કેટલાક અંશમાંજ લાગુ પડી શકે, તેને એકસામટા લાગુ

પાળવામાં આવે તો તે સિદ્ધાંતો તે જનસમૂહની સાંપત્તિક ઉન્નતિ અને હિતને નુકસાન કર્યા વગર રહે નહિ. આ મુખ્ય મુદ્દા ઉપર મિ. રાનડેએ ઉપર જણાવેલા ભાષણમાં પોતાના વિચારો દર્શાવ્યાં છે. કેવી કુશળતાથી તેમણે પોતાના વિચારોનું સમર્થન કર્યું છે તે હવે આપણે કંઈક વિસ્તારપૂર્વક જોઇએ, કેમકે તે વિચારો હિંદુસ્થાનની સાંપત્તિક ઉન્નતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

મુંબઈ ઇલાકાના એક નામીચા સિવિલ્ સર્વન્ટ, પરંતુ હાલમાં પેન્શન લઈ ઇંગ્લાંડ ગયેલા અને ત્યાં ઇન્ડિયા ઑફિસના સેક્રેટરિનો અગત્યનો હોદ્દો ધરાવતા સર ડબલ્યુ લીવૉર્નર કે. સી. એસ્. આઇ., એઓએ 'હિંદુસ્થાનના સાહિત્ય અને રાજ્યનીતિ શાસ્ત્ર પર કુદરતની અસર' એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું. તે ભાષણમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, માનુષિક પ્રવૃત્તિની કોઈ પણ શાખામાં "આપણી ઉન્નતિ માત્ર આપણા સ્વાભાવિક ગુણો અને પરિસ્થિતિઓ એટલે આસપાસના સંજોગોને અનુસરીનેજ થઈ શકે; અને આપણે એકદમ બવિચારી ધાંધળ કરતાં અને લાગણી ઉશ્કેરે એવી કેળવણી-બોધ, જેથી કદી પણ ફાયદાકારક પરિણામ આવી શકતું નથી, તે આપતાં સંભાળવું જોઇએ." આ સૂચનાને આગળ ધરી મિ. રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, જ્યારે રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર અને સામાજિક શાસ્ત્રને દેશકાળ ધ્યાનમાં રાખી નિર્ણય કરવાનો સાપેક્ષ સિદ્ધાંત (Doctrine of Relativity) સામાન્ય રીતે લાગુ પડે છે ત્યારે તે અર્થશાસ્ત્ર જેવાં બીજાં શાસ્ત્રોને પણ લાગુ પડવો જોઇએ, પરંતુ આપણી રાજ્યકીય આકાંક્ષાઓના અમુક વલણોની સામે ચેતવણી આપનારા આપણા ઉપદેશકો અને રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરૂષો અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો હિંદુસ્થાનને લાગુ પાડતી વખતે ઉપરનો ઉપદેશ પોતાના ધ્યાનમાં રાખવાનું ભૂલી જાય છે. તેઓ એવું ધારતા જણાય છે કે અર્થશાસ્ત્રનાં

સત્યો, ઈંગ્લાંડના નામીચા ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે, સર્વત્ર કંઇ પણ ફેરફાર વગર-તદન ખરાં પડે છે, અને સઘળે વખતે અને સ્થળે તેમનો અમલ થવોજ જોઇએ. આ સંબંધમાં કેટલાક દાખલા આપીને મિ. રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે," અલબત, જો અર્થશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા ખગોળવિદ્યાની પેઠે, સામાન્ય અને અવ્યભિચારી અર્થાત્ કોઇપણ દેશકાળમાં ન બદલાય એવાં સત્યો ઉપર રચાયલું શાસ્ત્ર હોય, તો તેના સિદ્ધાંતો ઉપરથી નીકળતાં તર્કસિદ્ધ અનુમાનો સઘળે સ્થળે અને સમયે બંધબેસતાં માની લેવાનું ઉપર જણાવેલું વલણ, જોકે કેટલાક અંગ્રેજ રાજ્યદ્વારીઓ એ સિદ્ધાંતોને વ્યાવહારિક રીતે લાગુ પાડતાં આચકો ખાય છે તોપણ, કંઇક બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય અને ડહાપણ ભરેલું પણ કહેવાય. જેઓ આ સિદ્ધાંતોની હિમાયત કરે છે તેઓ તો પ્રમાણિક રીતે અર્થશાસ્ત્રને લગતાં છેવટનાં અનુમાનોને શાસ્ત્રીય રીતે બંધાયલાં અને સંપૂર્ણ અથવા અવ્યભિચારી માને છે. પરંતુ આ મત ચોક્કસ પાયા ઉપર રચાયલો છે કે કેમ એ ખરેખર વિચારવા જેવી બાબત છે. જો રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર અને સામાજિક શાસ્ત્રમાં, સમય અને સ્થળ તથા આજુબાજુના સંજોગો, મનુષ્યોની કુદરતી બક્ષિસો અને સ્વાભાવિક ગુણો, તેમની ટેવો અને રિવાજ, તેમના કાયદા અને નિયમો, અને તેમનો પાછલો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે, તો આપણા જીવનની આર્થિક સ્થિતિની બાબતમાં અમુક સામાન્ય નિયમો સઘળે સમયે અને સ્થળે તથા પ્રજાની ઉન્નતિના ક્રમની જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓમાં એકસરખી રીતે સર્વત્ર લાગુ પડે એ ખરેખર નવાઈ જેવું છે." વળી તેમણે જણાવ્યું હતું કે જો અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો એકસરખી રીતે અને સર્વાંશે ખરા હોત તો દુનિયાના કંઇ નહિ તો સઘળા સુધરેલા દેશોએ આતુરતાથી તેમનો સ્વીકાર કર્યો હોત. પરંતુ તેમ થયું નથી, કેમકે યુર૦

પના લગભગ સઘળા સુધરેલા દેશોમાં, અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં અને બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં પણ 'અબાધિત વ્યાપાર' (Free trade)ના સિદ્ધાંતો સામે એકસરખો અવાજ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. અને આ પ્રમાણે પોતાના 'અબાધિત વ્યાપાર'ના સિદ્ધાંતો સઘળી સુધરેલી દુનિયા સ્વીકારશે એવા જૂના અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓ જેમ્સ મિલ અને રિકાર્ડો તથા બ્રાઇટ અને કૉબ્ડનના વિચારો સત્ય ઠર્યા નથી. જેમ એ જૂના અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા તેમ, યાંત્રિકશાસ્ત્ર કે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પેઠે તે શાસ્ત્ર સ્થાપિત અને અવિકારી સિદ્ધાંતોનું નથી, પરંતુ તે સંભાવના ઉપર રચાયલું શાસ્ત્ર છે એમ દર્શાવવા તેમણે મેસર્સ જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ અને કૅર્ન્સના ગ્રંથોમાંથી આધારો આપ્યા હતા. તે પછી જે સ્વીકૃતપક્ષો ઉપર પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો રચાયલા છે તેમાંના લગભગ સઘળા આપણા દેશને લાગુ પડતા નથી એ દેખાડી આપવા મિ. રાનડેએ તે સ્વીકૃતપક્ષો સંક્ષેપમાં કહી બતાવ્યા હતા. તે આ પ્રમાણે છેઃ—(૧) અમુક પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ વ્યક્તિની આર્થિક સ્થિતિ ઉપરજ રચાયલી છે; પ્રજાની જૂદી સામુદાયિક આર્થિક સ્થિતિ કોઇ નથી. (૨) અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ વ્યક્તિ–મનુષ્ય પોતાની આબાદીને વધારવા સિવાય અન્ય ઇચ્છા ધરાવતો નથી, અથવા કંઈ નહિ તો, તે સ્વાર્થસિદ્ધિની ઇચ્છાથીજ મુખ્યત્વે કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે. (૩) આ સ્વાર્થસિદ્ધિ ઓછામાં ઓછા શ્રમથી વધારેમાં વધારે કિમતી પદાર્થો મેળવવા રૂપ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિમાં રહેલી છે. (૪) આ પ્રકારનો દરેક વ્યક્તિનો આર્થિક ઉન્નતિ સંબંધી પ્રયાસ પરિણામે દેશનો આર્થિક અભ્યુદય–આબાદી કરે છે. (૫) જીવન-પ્રવૃત્તિના ઝઘડામાં આ વ્યક્તિઓના સ્વાર્થસિદ્ધિ કરવાના પ્રયત્ન ઉપર જો કોઇ નિર્ભય અને સ્વાભાવિક અંકુશ હોય તો તે વ્યક્તિઓની સ્વતંત્ર અને અમર્યાદ હરીફાઇ છે–અર્થાત્ હરીફાઇને લીધેજ અમુક

વ્યક્તિ દ્રવ્યનો સમગ્ર સંચય કરી શકતી નથી, પરંતુ અન્યને અર્થ-સંચય કરવાનો અવકાશ આપે છે. (૬) રાજ્યના કાયદા તથા પરંપરાથી રચાયલા વહીવટના નિયમો વ્યાપારને લાગુ પાડવા એ એક જાતનો સ્વભાવજન્ય સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ અથવા પગપેસારો છે. (૭) દરેક વ્યક્તિને પોતાનો સ્વાર્થ શામાં રહ્યો છે તેનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન હોય છે, અને તે જ્ઞાન પ્રમાણે અર્થસિદ્ધિ કરવા તેનામાં શક્તિ અને ઇચ્છા હોય છે. (૮) વ્યક્તિઓને પરસ્પર કરાર કરવાના સંબંધમાં સરખા હક અને સ્વતંત્રતા છે. (૯) જ્યાં વધારે બદલો મળવા સંભવ હોય તેવા ઉદ્યોગ પ્રતિ મૂડી અને મજૂરીનું વહેણ વળે છે. (૧૦) જેમ પાણી સમાન સપાટીને શોધે છે તેમ ઉદ્યોગમાંથી પ્રાપ્ત થતો નફો અને મજૂરીનો દર સમાન સપાટી ઉપર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. (૧૧) ભરણપોષણનાં સાધનો કરતાં પ્રજાની વૃદ્ધિ વધારે શીઘ્ર છે. (૧૨) અને માગણી અને પૂર્તિ હમેશાં પરસ્પરને સમાન સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકે છે. "

મિ. રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, આ સ્વીકૃતપક્ષો કોઇ પણ દેશના સંબંધમાં સર્વાંશે સત્ય ઠરતા નથી, અને તે દુનિયાની સૌથી વધારે સુધરેલી પ્રજાઓના સંબંધમાં પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડતા નથી ત્યારે તેમને આપણા હિંદુસ્થાનમાં સત્ય ઠરતા માની સર્વ લાગુ પાડી શકાય નહિ. કેમકે તે વિષે વિચાર કરતાં જણાય છે કે, આપણા દેશમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ—કરકસરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજનાર સ્વતંત્ર મનુષ્યને બદલે એવી વ્યક્તિ હોય છે, કે જેનું જીવન, કુટુંબ અને જાતિના બંધનોથી જેનું જીવન નિયંત્રિત થએલું હોય છે. એટલે કે કુટુંબના અવિભક્તપણાને લીધે તે વ્યક્તિથી કુટુંબી જનોની સંમતિ વગર સ્વાર્થસિદ્ધિની ઇચ્છાથી કોઇપણ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થવાતું નથી; દ્રવ્યપ્રાપ્તિ એ માત્ર જીવનનો સર્વોત્તમ હેતુ ગણાતો નથી; જ્ઞાતિના

કરતાં પરંપરાથી ચાલતા આવેલા વહીવટના નિયમોને વધારે પ્રમાણમાં અધીન રહેવામાં આવે છે; મૂડી અને મજૂરીનો ગમે તે ધંધામાં છૂટથી ઉપયોગ થતો નથી—એટલે સઘળા મનુષ્યો પોતાને પસંદ પડતો ધંધો કરી શકતા નથી; મજૂરીના દર અને નફો લગભગ એટલા બધા નક્કી થયેલા જેવા છે કે આજુબાજુના સંજોગોમાં થતા ફેરફારને લીધે તેમાં ઝાઝો ફેર પડતો નથી; જેમ સ્વાર્થકુશળ શાહુકારો કે નાણાં ધીરનારાઓની સાથેના વ્યવહારમાં અભણ ખેડુતોને ખમવું પડે છે, તેમ બીજા ધંધામાં પણ બનતું હોવાને લીધે પરસ્પર કરાર કરવાની સ્વતંત્રતાનો, એમાંથી એક પક્ષની તદ્દન અજ્ઞાનતા અને અસમર્થતાને લીધે, પૂરતી રીતે અમલ થતો નથી; પ્રજાની વૃદ્ધિમાં દુષ્કાળ અને ખરાબ હવાથી થતા વ્યાધિઓને લીધે અટકાવ થાય છે; અને પેદાશ કાયમ જેવી છે એટલે કે તેમાં બહુ વધારો ઘટાડો થતો નથી, વગેરે.

અર્થશાસ્ત્રનું સઘળું બંધારણ સંભાવનાશ્રિત છે, તેના સિદ્ધાંતો ઈંગ્લાંડ સિવાય બીજા દેશોને લાગુ પડતા નથી અને રિકાર્ડોના તે જૂના સિદ્ધાંતો સામે ઇંગ્લાંડમાં પણ ક્યારનો પ્રત્યાઘાત શરૂ થયો છે એમ દર્શાવવા મિ. જે. એસ. મિલ અને કેર્ન્સના આધારો ઉપરાંત આધુનિક સમયના વિદ્વાનો મેશર્સ બેગેહોટ, સિજ્વિક, ક્લિફ્ લેસ્લિ, અને પ્રો. જીવન્સના આધારો પણ મિ. રાનડેએ ટાંકી બતાવ્યા છે. આમ સો વર્ષની અંદર અર્થશાસ્ત્રને લગતા વિચારોમાં ફેરફાર શી રીતે થવા પામ્યો તે દર્શાવવા માટે, પશ્ચિમ યૂરોપમાં છેલ્લાં ૨૦૦–૩૦૦ વર્ષમાં તે શાસ્ત્રના થયેલા ફેલાવાનું પુનરવલોકન કરાવતાં મિ. રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, ૧૫ મા સૈકામાં થયેલી દેશોની નવી શોધોથી વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરવાને અને સંસ્થાનો વસાવવાને ઉત્પન્ન થયેલી ઉલટને લીધે યૂરોપમાં બારે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી, અને તેના પરિણામમાં અર્થશાસ્ત્રને

લગતા નિયમો યોજવાની જરૂર જણાતાં 'મર્કેન્ટાઇલ થિયરિ' નામની યોજના યોજવામાં આવી હતી. તેનાથી ખેતીવાડી કરતાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની, તથા સ્વદેશ કરતાં પરદેશના વ્યાપારની ઉપયોગિતા વધારે લેખવામાં આવતી અને તેમાં રાજ્યસત્તાના અંકુશનો અવકાશ રહેતો. તે યોજના સ્થપાયા પછીના સૈકામાં તેની સામે પ્રત્યાઘાત શરૂ થવા માંડ્યો તથા હૉબ્સ્ અને લૉકના ઉપદેશથી ઇંગ્લાંડમાં તેની શરૂઆત થઇ. અને જૂની યોજનાના સિદ્ધાંતોથી રાજ્યસત્તાના અંકુશને લીધે સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે એમ જણાવી તેમાં દર્શાવેલાં સઘળાં બંધનો દૂર કરી 'અબાધિત વ્યાપાર' (Free trade) ના સિદ્ધાંતો સ્થાપવાની હીલચાલ ઉભી કરવામાં આવી. આવી હીલચાલ રાજ્યકં સ્વતંત્રતા માટે ફ્રાન્સમાં 'રેવોલ્યુશન' ને નામે થયેલી ઉથલપાથલના એક વિભાગ રૂપ હતી, અને તેના હિમાયતીઓ કવેઝની, ગુર્ન અને ટરગોટ હતા. ઇંગ્લાંડમાં આ હીલચાલના મુખ્ય હિમાયતીઓ રિકાર્ડો, માલ્થસ, સીનિયર, જેમ્સ મિલ, ટોરેન્સ, મેકકુલૉ વગેરે હતા. પાછળથી આ 'અબાધિત વ્યાપાર' ની નીતિ સામે પણ પ્રત્યાઘાત શરૂ થતાં ઇંગ્લાંડમાં તેને પુષ્ટિ આપનાર કોણ કોણ વિદ્વાનો હતા તે આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. ફ્રેન્ચ વિદ્વાન્ ઑગસ્ટ કુમ્ તેની શરૂઆત કરતાં તેની રચનાઓ જર્મન અને અમેરિકન વિચારકોએ ઉપાડી લીધી હતી એમ જણાવી બીજા ફ્રેન્ચ વિદ્વાનો સિસમૉન્ડિ અને ડુનોયર, અમેરિકન વિચારકો હૅમિલ્ટન અને કેરી, ઇંગ્લીશ પ્રોફેસર જોન્સ, ઇટાલિયન અર્થશાસ્ત્રીઓ જિયોગા અને લ્યુડોવિકો, અને પાછળથી થયેલા જર્મન પ્રોફેસરો મુલર, રૉ, નીસ, રોસ્ચર, હિલ્ડરબ્રેન્ડ અને વૅગનર વગેરે વિદ્વાનોએ તે સંબંધમાં કેવું કાર્ય કર્યું હતું અને તેઓ કેવા મત

ધરાવતા હતા તે દર્શાવ્યું છે. આ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોથી અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓ લેસ્લિ અને જીવન્સને સારી અસર થઈ હતી. તેમનું કહેવું એવું હતું કે અર્થશાસ્ત્ર સામાજિક શાસ્ત્રની એક શાખા છે, અને તેનો શાસ્ત્રીય અને વ્યાવહારિક રીતે અભ્યાસ કરવો જોઇએ, તથા જૂની પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો સઘળે સ્થળે અને સમયે લાગુ પડવાના નિયમો તદન અશાસ્ત્રીય અને ખોટા છે.

યૂરોપના જૂદા જૂદા દેશોમાં અને અમેરિકામાં થયેલી અર્થશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિને લગતા ભૂતકાળના અને ચાલતા જમાનાના ઇતિહાસનું આમ દિગ્દર્શન કરાવીને, અર્વાચીન યૂરોપના વિચારકો રિકાર્ડોના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને બિલકુલ પસંદ કરતા નથી એમ જણાવી મિ. રાનડેએ અર્થશાસ્ત્રના જૂના સિદ્ધાંતોનું તથા તેમને એકસરખી રીતે સઘળા દેશોમાં લાગુ પડતા માની લેવાના ધોરણનું અવાસ્તવિકપણું બતાવી આપ્યું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જર્મનિ અને ઈટાલિમાંજ નહિ, પરંતુ ખુદ ઈંગ્લાંડમાં પણ અર્થશાસ્ત્રને લગતા રિકાર્ડોના મત સામે પ્રત્યાઘાત થવા લાગ્યો છે. અર્થશાસ્ત્રીઓના વિચારોમાં થયેલા આ ફેરફારનુ પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તેઓ અર્થશાસ્ત્રને લગતી બાબતો વિષે વિચાર કરવામાં આનુમાનિક (deductive) પદ્ધતિને બાજુ પર મૂકીને ઐતિહાસિક (historical) પદ્ધતિને સ્વીકારતા થયા છે, જેથી રાષ્ટ્રીય દ્રવ્ય (national wealth) નો સિદ્ધાંત અમુક વ્યક્તિના જાતિહિત પર મુખ્ય આધાર ન રાખતાં, જે મંડળની તે વ્યક્તિ હોય, તે મંડળના સર્વ પ્રકારના હિત રૂપી પાયા ઉપર રચાય છે, અને સાપેક્ષ સિદ્ધાંત (Doctrine of Relativity) ને અનુસરીને તે મંડળના સઘળા

આજુબાજુના સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખી તેના ભવિષ્યનો દૂરદર્શીપણાથી વિચાર કરવામાં આવે છે.

આ પછી મિ. રાનડેએ અર્થશાસ્ત્રના સ્વરૂપની વિશાળ ભૂમિકાનો હિંદુસ્થાનની બાજુને લગતો વિચાર કરવાનો યત્ન કર્યો છે. તેમાં દર્શાવેલાં આપણા સામાજિક જીવનનાં લક્ષણો ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, આ દેશમાં, ધંધામાં જોડાવાના કરાર કરવાની વૃત્તિને બદલે એકલા 'અઠે દ્વારકાં' કરી પડી રહેવાની વૃત્તિનું બળ વધારે છે; શુદ્ધ હરીફાઇને બદલે પારકા ઉદ્યોગને ગમે તે પ્રકારે તોડી પાડવામાં એકત્ર થવાનું વધારે બને છે; અને ઉદાર દષ્ટિના વિચારો અર્થાત્ ઉન્નતિ થાય એવા વિચારો કરવાની ટેવ ઉપર સાંકડા વિચારોની સત્તાનું પ્રાબલ્ય વધારે છે. દેશની માફકસર ગરમ હવાને લીધે કાચા માલની ઉત્પત્તિને સ્વાભાવિક રીતે ખાસ અનુકૂળતા છે. વસ્તીનો વધારાનો ભાગ થોડે દરે મજૂરોની જોઇએ તેટલી સંખ્યા પૂરી પાડી શકે છે. પરંતુ લોકોની આળસુ ટેવો અને સામાન્ય અજ્ઞાનતાને લીધે તેમની મહેનત ફળદાયક, ચતુરાઇભરેલી, કરકસરવાળી અને કાયમી નીવડી શકતી નથી. ગરીબાઈ, અસાહસિક વર્તન, અને સાંકડા વિચારોની ટેવોને લીધે તેઓ ઉદ્યોગો ઉભા કરવા માટે જોઇએ તે કરતાં ઘણીજ થોડી મૂડી બચાવી શકે છે, તેમજ એકઠા મળીને મૂડી કે મહેનતનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ પણ તેમનામાં નહિજ જેવી છે. તે સાથે યૂરોપના દેશોની બારે હરીફાઇથી અને અબાધિત વ્યાપારના સિદ્ધાંતો અમલમાં મુકાયાથી દેશના પ્રાચીન ઉદ્યોગો નાશ પામતા તેની વસ્તીના ઘણા મોટા ભાગને મુખ્યત્વે કરીને ખેતીના ધંધાનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. પણ તે ધંધાને અનિશ્ચિત વરસાદ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હોવાથી તે મહેનતનો પૂરતો બદલો આપી

શકતો નથી. મોટા પાયા ઉપર વ્યાપાર અને બનાવટનાં કારખાનાંની હમણાંજ શરૂઆત થઈ છે, અને દેશમાં સઘળો ઉદ્યોગ માત્ર થોડી ઘણી ખેતીવાડી, છૂટક વ્યાપાર, અને પરચુરણ ઉઘડ કામ કરવાનો છે. દેશમાં જમીનદાર ગૃહસ્થવર્ગ અથવા તો ધનવાન મધ્યમ વર્ગની ગેરહાજરી હોવા સાથે, લોકો દ્રવ્યસંચય માટે તીવ્ર ઇચ્છાવાળા નથી. તેમના રિવાજો, ધારાઓ અને ધાર્મિક ભાવનાઓને લીધે, તેઓ અત્યંત ગરીબાઈ અને સાદાઈવાળું જીવનનું ધોરણ રાખવાને ટેવાયલા છે, ને મિલકતના અતિ નાના ભાગો પાડવાનુ પસંદ કરે છે, અને તેથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિની અને મૂડીના સંચયની તીવ્ર ઇચ્છા મંદ પડી ગઈ છે. દેશની આવી સ્થિતિના પરિણામમાં જડતા, નિરુત્સાહ, અને નિર્ધનતા ઉદ્‌ભવેલી છે. આ પ્રમાણે દેશની સ્થિતિનું દર્શન કરાવી મિ રાનડેએ એવી મતલબની હકીકત જણાવી હતી કે, આમ છતાં જે પ્રજાએ આપણા દેશને આખી દુનિયા સાથે વ્યાપારના માર્ગો દેખાડી આપ્યા છે, જેણે પોતાના કલાકૌશલ્યથી પરસ્પરના વ્યવહાર માટે સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપી છે, જેના હસ્તક આપણા દેશનો કારભાર ચાલે છે, અને જે સર્વ રીતે આપણામાં દેખાતા દોષોથી રહિત હોઈ વ્યાપાર, ઉદ્યોગો, અને મૂડીની બાબતમાં તથા કરારની સ્વતંત્રતા, સ્પર્દ્ધા અને એક સંપથી કાર્ય કરવાની તથા યોજનાઓ યોજી કાઢવાની શક્તિની બાબતમાં સર્વોપરિપણું ધરાવે છે એવી બ્રિટિશ પ્રજા સાથેનો આપણો નિરંકુશ સંબંધ આ ચાલતા અંધકારમાં અજવાળું પાડનારૂં એકલું પ્રકાશનું કિરણ છે, એ આપણે ભૂલવું જોઇએ નહિ.

મિ. રાનડેએ આ પછી અર્થશાસ્ત્રના જૂના અને ઉપર સૂચવેલા નવીન વધારે સુધરેલા અને વિશાળ દૃષ્ટિના વિચારો વચ્ચેના તફાવતનાં લક્ષણો બતાવ્યાં હતાં. જૂના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઉષ્ણ કટિબંધના રહેવાસીઓનું કામ કાચો માલ ઉત્પન્ન કરવાનું છે, અને

સમશીતોષ્ણ કટિબંધના રહેવાસીઓનું કામ તે કાચા માલમાંથી ઉપયોગી બનાવટો બનાવવાનું છે. પરંતુ મિ. રાનડેના મત પ્રમાણે, ઉષ્ણ કટિબંધવાળા લોકોએ માત્ર કાચી પેદાશ નીપજાવીનેજ બેસી રહેવાની કંઈ ખાસ જરૂર જણાતી નથી, કેમકે ઉષ્ણ કટિબંધમાં વસતા લોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે પહેલાં તેમની ચતુરાઈભરેલી કારીગીરી વખણાતી હોવાથી અને તેનાં વણાટકામ પોતાની ઝીણવટ અને કુમાશને માટે અનુપમ ગણાતાં હોવાથી સમશીતોષ્ણ કટિબંધના દેશોમાં તેમની ઘણી ખપત થતી, અને તેથી પ્રાચીન રોમમાં અને મધ્ય યુગના યૂરોપમાં તે માટે એટલી બધી ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે અત્રેની બનાવટનું કાપડ ન વાપરવાના કાયદાઓ પસાર કરવાની તે દેશોને જરૂર પડી હતી. * કાચી પેદાશમાંથી તેની ઉત્પત્તિના દેશમાંજ માલ બનાવવો એ કંઈ સ્વાભાવિક રીતે અયોગ્ય નથી. તેથી ઉલટું, તેમ થવાથી તેવી પેદાશની ઉત્પત્તિવાળા દેશને ફાયદો થયા વગર રહે નહિ, કેમકે તેથી આવક જાવકનું એટલે કાચી પેદાશ આ દેશથી બીજે દેશ મોકલવાનું અને ત્યાં થતો તૈયાર માલ અત્રે મંગાવવાનું બેવડું ખર્ચ બચે, તેની વસ્તીમાંના મજૂરવર્ગને વધારે રોજગાર મળે, અને તેવા

---

* દાખલા તરીકે, હિંદુસ્થાનમાં ઢાકાની મલમલ રોમના નૃપતિઓની સ્ત્રીઓને વસ્ત્રના શણગાર રૂપ થઈ પડતી. કાશ્મીરની શાલો અને ગાલીચા સર્વ યૂરોપમાં પ્રખ્યાત થયા હતા. આ ઉપરાંત હિંદુસ્થાનના કલાકૌશલ્ય અને શિલ્પકામનાં અનેક પ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ઘણાંજ વખાણ કર્યાં છે. ખરે, તે પ્રાચીન કારીગીરી તેવીજ પ્રશંસનીય હતી એ નિર્વિવાદ છે. (જુઓ શેઠ પુરુષોત્તમ વિ. માવજીની; સાહિત્યમાળા અંક ૨.)

માલની દેશમાં માગણી હોવાથી તેની બનાવટના ઉદ્યોગમાં રોકેલી મૂડીનો નફો તેને મળી શકે. સમશીતોષ્ણ કટિબંધના દેશોમાં અને ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડમાં વરાળયંત્ર અને લોઢાના તથા કોયલાના મોટા જથ્થાને લીધે, બનાવટના ઉદ્યોગોને અર્વાચીન સમયમાં ખાસ સગવડ મળે છે એ ખરી વાત છે. પણ હિંદુસ્થાન જેવા કાચી પેદાશની પાકવાળા અને તે સાથે અમુક હદમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણોવાળા મુલકમાં આવી સગવડ થવી અશક્ય નથી, અને તેથી તેને નવીન સિદ્ધાંતોના અનુભવનો લાભ મળવો જોઇએ. જો દેશનાં સાધનોને ખીલવીને નવીન ઉદ્યોગોની ઉત્પત્તિ કરવી હોય તો તે કામને લગતી મુસ્કેલીઓના ઉપાયો યોજવા જોઇએ. આવા હેતુની સિદ્ધિ માટે મિ. જે. એસ. મિલ જેવા જૂના અર્થશાસ્ત્રીઓનો પણ એવો મત જણાય છે કે, અબાધિત વ્યાપારના નિયમોને થોડો સમય બંધ કરવા જોઇએ. કેમકે જે દેશમાં પારકા દેશના હુન્નરની ખીલવણી કરવી હોય તે દેશમાં, પરદેશથી આવતા તૈયાર માલ ઉપર જકાત મૂકી, 'રક્ષિત વ્યાપાર' નું ધોરણ અમુક સમયને માટે દાખલ કર્યું હોય તો તે બહુ બાધકારક ગણાય નહિ એમ મિ. મિલનું માનવું છે.

વળી જો ઉષ્ણ કટિબંધના દેશોમાં માત્ર કાચો માલ ઉપજાવવાનું કામ થાય તો તેથી ત્યાંની વધતી જતી વસ્તીને કાયુકની નિર્ધનતા ભોગવવી પડે. કેમકે તેથી ખેતીવાડીના અનિશ્ચિત ધંધામાં તેમનો ઘણો ભાગ રોકાતાં, વારંવાર પડતા દુષ્કાળને લીધે અને તેને વધારે ખેડાણવાળી જમીનમાંથી પ્રતિ વર્ષે ઓછો લાભ મળવાનો નિયમ લાગુ પડતો હોવાથી, તેમાંથી પૂરતો નફો મળી શકે નહિ. આવા દુષ્કાળોની અસર, મિ. રાનડે જણાવે છે તેમ, બીજા કેટલા ઉપાયો ઉપરાંત, જેથી સંખ્યાબંધ મનુષ્યોને ધંધો મળે અને તેમની

સાંપત્તિક આબાદીમાં વૃદ્ધિ થાય એવા વિવિધ પ્રકારના ઉદ્યોગોની પ્રવૃત્તિથી કેટલેક સમયે પણ દૂર કરી શકાય.

આ પછી મિ. રાનડેએ મિ. મિલના ગ્રંથમાંનો એવી મતલબનો એક ફકરો ટાંકી બતાવ્યો હતો કે, ખેતીવાડીનો ધંધો ખરી રીતે લાભકારક ત્યારેજ નીવડે કે જ્યારે ખેતીવાડીવાળા દેશની નજીકમાં પૈસાદાર લોકોથી ભરચક શહેરો અને ગામોવાળા મુલકમાં તેવા માલની ખપતી થાય એવાં બજારો હોય; અને આવા પાસેના બજારના અભાવે, પરદેશ સાથેનો બહોળો વેપાર એ ખેતીવાડીનાજ મુખ્ય ઉદ્યોગવાળા દેશનું હિત સાધનારૂં બીજી પંક્તિનું સાધન છે. પરંતુ મિ. મિલે જણાવેલું પરદેશ સાથેના વ્યાપારનું કામચલાઉ સાધન હિંદુસ્થાનની તંગી ભાગ્યેજ પૂરી પાડી શકે. મિ. રાનડે કહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં કેવળ ખેતીના ધંધાનો ફેલાવો (Ruralization) એ "સત્તાના, બુદ્ધિના અને સ્વાશ્રયના નાશ રૂપ હોઈ, એક દેખીતી રીતે પછાત પાડનારી યોજના છે" આવી યોજનાની અસર બંદરોની અને નાનાં લશ્કરી કે રેલ્વેનાં સ્થળોની આબાદીથી જોઇએ તેટલી નિવારી શકાય નહિ. જ્યાંસુધી ગામડાંમાં રહેનારી પ્રજાના પ્રમાણમાં શહેરમાં વસનારી પ્રજાનો વધારો ન થાય ત્યાંસુધી દેશની સાંપત્તિક–આર્થિક–આબાદી ઉપર સારી અસર થવી સંભવતી નથી, કેમકે ગામડાંની પ્રજા જ્યારે કાચો માલ પેદા કરે છે ત્યારે શહેરની પ્રજા તે માલને વિવિધ હુન્નરો દ્વારા ઉપયોગી રૂપ આપે છે, અને તે ઉપયોગી રૂપ થયા વિના દેશની આબાદીની વધતી નથી. પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં આ પ્રકારની હકીકત નથી. કેમકે દરેક જાતના કારીગરોને પાશ્ચાત્ય હરીફાઇને લીધે પોતાની બનાવટના ઉદ્યોગોને ત્યજી દઈ ખેતીનો ધંધો સ્વીકારવાની,

અને શહેરો છોડી ગામડાંમાં જઈ વસવાની ફરજ પડે છે. અને તેમને દુષ્કાળ તથા મોંઘવારીનાં સંકટ સહન ન કરી શકે એવાં નિરાધાર મનુષ્યોની સ્થિતિમાં આવી પડવું પડે છે.

મિ. રાનડે જણાવે છે કે, લોકોની સ્થિતિમાં જણાતા આવો તાત્કાલિક ફેરફારથી ઉંચામાં ઉંચા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષોને ખેદ થાય એમ છે, અને હું જાણું છું કે હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ રાજ્યના મોટા અમલદારોને આ બારે વિચારની વાત થઈ પડી છે. પરંતુ પ્રજાના મોટા લાભો જાળવવા માટે સરકારે હાલમાં ચાલતી 'અબાધિત વ્યાપાર' ની સામાન્ય નીતિ ત્યજી દેવાની, ગીચ વસ્તીવાળા ભાગોમાંથી આછી વસ્તીવાળા નવા મુલકમાં લોકોને વસાવવાની અને તે સંબંધમાં દેશના પ્રાચીન રાજ્યકર્તાઓ, જેઓએ વસ્તીવાળા મુલકમાંના લોકોને ખાસ ઉદારતાભરેલી સગવડો કરી આપીને ઉજાડ મુલકમાં શહેરો વસાવ્યાં હતાં, તેમનો દાખલો લેવાની ઘણી જરૂર છે. દેશો જીતવાનાં, રાજ્યને દઢ-મજબૂત કરવાનાં અને સમાધાની ફેલાવવાનાં કામોની સારી અસર થઈ ચૂકી છે. હવે જે કરવાનુ છે તે એ છે કે, વધારાની વસ્તી સારૂ સંસ્થાનો સ્થાપવાં અને જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ કરવી. જો આપણી વસ્તીમાંના ફાલતુ લોકો, આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિઆ, વેસ્ટ ઇન્ડિઝ, બ્રહ્મદેશ, વગેરે દેશોમાં મજૂરોની ઘણી જરૂર જણાતી હોવાથી તેનો લાભ લે તો વખતોવખત પડતા દુષ્કાળોથી અને કામ ન મળવાથી હજારો અને લાખો મનુષ્યો નાશ પામતાં બચે. જો રાજ્યસત્તા રેલ્વેની સડકો અને નહેરો બંધાવવાનાં, અથવા તો નાણાં ધીરીને તેવાં બાંધકામો બીજી મંડળીઓ પાસે કરાવવાનાં, અને યૂરોપીઅન વસનારાઓને ટેકરાઓવાળી પડતર જમીન ઓછે દરે આપવાનાં કામ માથે લે તો બેશક નવીન પદ્ધતિ પર થતા

તેવા ઔદ્યોગિક યત્નો વધારે ફળીભૂત થઈ શકે; અને હોલાંડની વલંદા સરકારે જાવામાં સ્વીકારેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે, ખેતીવાડીને મળતા તેલ પીલવાના, ખાંડ શુદ્ધ કરવાના અને તમાકુ સાફ કરવાના, અને તેવા બીજા ઉદ્યોગોને ખીલવવાના સંબંધમાં સંભાળથી અખ્તયાર કરવામાં આવે તો તેથી વિશેષ ફાયદો થાય ખરો.

આ પછી મિ. રાનડે જણાવે છે કે, વિના શ્રમે પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યના વધારા (Unearned Increments) નો અર્થશાસ્ત્રનો નિયમ હિંદુસ્થાનમાં ચાલતા ગણોત અથવા સાંથના નિયમને અનુસરતો નથી. તે ઇંગ્લાંડ જેવા જનસમાજને લાગુ પડે, કેમકે ત્યાં વડીલ પુત્રના વંશમાં મિલ્કત ઉતરવાના, વંશપરંપરાને માટે-એટલે બીજા કુટુંબમાં ન જાય એવા અંકુશ સાથે-મિલ્કત આપવાના અને તેની વ્યવસ્થાના ધારાને લીધે, જાગીરો પેઢી દર પેઢી એકજ કુટુંબના કબજામાં રહે છે, અને તેથી તે જમીનને ખેડુતો પાસે ખેડાવી સાંથ લેનાર જમીનદાર વિના શ્રમે દ્રવ્યનો વધારો કરનાર ગણાય. પરંતુ આપણા હિંદુસ્થાનમાં વડીલોપાર્જિત મિલ્કતના ઉપરાઉપરી ભાગો અને વિભાગો પડતા હોવાથી અને જમીનના વેચાણની બાબતમાં કોઈ પણ જાતનો અંકુશ નહિ હોવાથી આવી મિલ્કતનો કબજો વારંવાર જૂદા જૂદા મનુષ્યોના હાથમાં જાય છે, જેથી તે નિયમ આ દેશમાં લાગુ પડે નહિ. અને આમ મિલ્કતોની પૂરેપૂરી કિમ્મત આપીને તેમને વેચાતી રાખનારાઓને તે જમીનમાંથી સાંથ વગેરે મળે તો તે વિના શ્રમે પ્રાપ્ત કરેલો વધારો ગણાય નહિ, કારણ કે સ્થાવર મિલ્કત એક હાથથી બીજા હાથ ઉપર જતાં તેના સુધારા વધારાના પ્રમાણમાં વેચાણ રાખનારને ક્રમથી વધારે કિમ્મત આપવી પડે છે, અને વધારાની કિમ્મત તેઓએ શ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી ગણોતની પેદાશ વગર શ્રમની ગણવી

એ ભૂલભરેલું છે. આ પછી ગણોત-કિમ્મતમાં ગણાય નહિ, એ બાબતનો રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત આ દેશને લાગુ પડતો નથી, અને જમીનના ભોગવટાની મુદત નક્કી ઠરાવી ખેડુતોમાં થતી નકામી સ્પર્ધાનો અટકાવ કરવાના સંબંધમાં અર્વાચીન વિચારકવર્ગથી સ્થપાયેલો સુધરેલો સિદ્ધાંત વ્યાજબી છે એમ કહી તે સંબંધે પોતાના વિચારો મિ. રાનડેએ જણાવ્યા હતા.

છેવટે, જે કામોમાં લોકો પોતાને માટે ઘરતી તજવીજ ન કરી શકે તેવાં કામોમાં રાજ્યસત્તાને વચ્ચે પડવાની જરૂર વિષે પોતાના વિચાર મિ. રાનડેએ દર્શાવ્યા હતા. તે પરથી જણાય છે કે હાલના સમયમાં ચાલતી અબાધિત વ્યવહારનીતિ અથવા કોઈ પણ પ્રકારના અંકુશ વિનાનુ ધધારોજગારનુ ધોરણ, ગયા સૈકામાં ચાલતી 'મર્કન્ટાઇલ સિસ્ટમ' (*Mercantile System*) નામની વ્યાપારનીતિની સામે એક પ્રત્યાઘાત રૂપ છે. કારણ કે જ્યારે ગયા સૈકાની રાજ્યની વ્યાપાર સંબંધી નીતિથી, મનુષ્યોને પોતાની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતા અને સમજશક્તિનો ઉપયોગ કરવા દીધાથી નુકસાન ન થાય તેવા કામોમાં પણ રાજ્યસત્તાનો અંકુશ રહેતો, ત્યારે હાલની વ્યાપારી રાજ્યનીતિ ધધારોજગારમાં પ્રજાને પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે વર્તવા દે છે અને પરરાજ્યની વ્યાપારનીતિથી થતાં નુકસાનને અટકાવવા સ્વરાજ્યમાં કંઇ પગલાં ભરતી નથી. વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સમજશક્તિની બાબતમાં હદ ઉપરાંત દરમિયાનગીરી કરવી એ નુકસાનકારક છે, તેમજ અમુક બાબતોમાં મનુષ્યો ગમે તેમ વર્તે એ સંબંધે છેક આંખ આડા કાન કરવા એ પણ નુકસાનકારક કહેવાય. આથી ઉત્તમ વચલો માર્ગ ખોળી કાઢી તે ગ્રહણ કરવો જોઇએ. અબાધિત વ્યવહારની નીતિ સામે યૂરોપમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યાઘાત થયો છે. ઇંગ્લાંડમાં અબાધિત વ્યાપારની નીતિનો

છેક છેલ્લી-હદ સુધી ઉપયોગ થઈ ચૂક્યો છે. મનુષ્યો હવે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા છે કે આવી અબાધિત પદ્ધતિ સઘળે સમયે ચલાવવાથી ફાયદો છે કે નહિ, અને અમુક વર્ગના લોકોના હિતની ખાતર કેટલેક અંશે રાજ્યસત્તાના અંકુશ અને કાયદાની દરમિયાનગીરીને લગતો ફેરફાર તેમાં કરવાની જરૂર છે કે નહિ? ઇંગ્લાંડમાં આ સંબંધી બદલાયલા વિચારના પરિણામમાં, મિ. રાનડે દાખલા તરીકે, વ્યાપારી મંડળને લગતો કાયદો (Factory Legislation), અનાશ્રિત-ગરીબોને લગતો કાયદો (Poor Law system), વ્યાપારી મંડળોને કાયદેસર કબૂલ રાખવાનું ધોરણ, અને આયર્લાંડની જમાબંધીની પદ્ધતિ, અમલમાં આવ્યાનું જણાવે છે. જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં પણ અબાધિત વ્યવહારનું ધોરણ સર્વાંશે, અથવા કોઈને કોઈ બાબતમાં અમુક ફેરફાર કર્યા વગર, અમલમાં મુકાતું નથી, ત્યારે હિંદુસ્થાન, જે ઔદ્યોગિક ઉન્નતિની બાબતમાં હજુ પ્રથમ અવસ્થામાંજ છે, ત્યાં તો તેનો સર્વાંશે અમલ શી રીતે થઈ શકે? મિ. રાનડેએ જે બાબત ઉપર ભાર મૂકીને કહ્યું હતું તે એ છે કે, યૂરોપમાં પ્રથમ ચાલતી 'મર્કન્ટાઇલ સિસ્ટમ" નામની પદ્ધતિના સારા મુદ્દાઓ સ્વીકારી તેની ખામીઓને બાજુપર રાખવી જોઇએ–એટલે કે રાજ્યસત્તાની દરમિયાનગીરીની હદ વધારવી જોઇએ; જેથી કરીને કેળવણી, પોસ્ટ ઑફિસ અને ટેલિગ્રાફ (તાર) જેવાં અને બીજાં નવાં સાહસ કામોની પહેલ કાઢવાનાં, જોખમભરેલાં કામો અથવા ઉદ્યોગોનો વીમો ઉતારવાનાં, વગેરે કામો જેમાં સરકારના યત્નોથી જેવું પરિણામ આવી શકે તેવું વ્યક્તિના યત્નોથી આવી શકે નહિ, તેમાં રાજ્યસત્તાની મદદ મળે. મિ. રાનડે જણાવે છે કે, આપણા દેશમાં સરકારે પોતે પોતાની આવી ફરજોની હદમાં દેશને ફાયદો થાય એવો વધારો કર્યો છે. વળી બીજા દેશો કરતાં હિંદુસ્થાનની સરકારે આવી ફરજો પોતાને માથે લેવાનું વધારે જરૂરનું છે,

કેમકે તે આ દેશમાં માત્ર એકલી જમીનદાર છે એટલુંજ નહિ, પણ સૌથી વધારે મોટી મૂડી ધરાવે છે, અને દુનિયામાં સૌથી વધારે સુધરેલી અને આગળ વધેલી એક પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ છે, અને તેથી આપણા અટકી પડેલા અને પછી ભાગતા સુધારામાં ઉન્નતિનો જુસ્સો પ્રેરવાને અને માનુષિક પ્રવૃત્તિની વિવિધ શાખાઓમાં આપણો પુનરુદ્ધાર કરવાને શક્તિમાન છે. આપણે આભાર સહિત કબૂલ કરવું જોઇએ કે, માત્ર જૂદા જૂદા પ્રકારની કેળવણીની બાબતમાંજ નહિ, પરંતુ કોયલા અને લોઢાની ખાણો ખોદવાના, ચ્હા અને કૉફીના બગીચાઓના અને જૂદી જૂદી જાતના કપાસ વગેરેને ઉછેરવાના કામને આશ્રય આપીને દેશનાં આર્થિક સાધનોની ખીલવણીની બાબતમાં સરકારે ઘણું કર્યું છે, તોપણ ઔદ્યોગિક સાહસ કામોને આશ્રય આપીને અને રસ્તો બતાવીને તેમને ઉભાં કરવાનું, માત્ર રાજ્યનીજ નહિ પરંતુ પ્રજાની સાખ પણ બહોળા પાયા ઉપર બાંધવાનું, અને તે વડે અનેક શાખાઓવાળી બૅન્ક જેવી શરાફી પેઢીની યોજનાનો પ્રજાને લાભ લેતી કરવાનું–એટલે રાજ્યની સાખ ઉપર જેવી રીતે નાણાં ઉભાં થાય છે તેવી રીતે પ્રજાને પોતાની સામુદાયિક આબરૂ ઉપર નાણાંની લેવડદેવડ બીજી પ્રજા સાથે કરવાની સુગમતા કરી આપવાનું, દેશનાં સાધનોને ઉપયોગમાં લેવાનું અને સરકારનાં જૂદાં જૂદાં ખાતાંમાં સંગ્રહ માટે જોઇતી સઘળી ચતુરાઇભરેલી બનાવટની વસ્તુઓ રાજ્યનાં કારખાનાંમાં બનાવી શકાય એવી રીતે તે સાધનોને તૈયાર કરાવવાનું, વગેરે કામોની બાબતમાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે.અંતમાં મિ. રાનડે કહે છે કે, હુંડીઆમણ અને સરહદને લગતા સવાલો કરતાં જેમાં ઉંચામાં ઉંચી રાજ્યનીતિજ્ઞતાવાળા મનુષ્યને પણ વિચાર તથા કાર્યને માટે પૂરતો અવકાશ મળી શકે એવી ઘણી બાબતોમાંની આ ફક્ત થોડીકજ જણાવી છે. અવ્યભિચરિત એટલે સર્વ દેશોમાં એકસરખી રીતે લાગુ

પડતા માની લીધેલા અર્થશાસ્ત્રનાં નીતિસૂત્રોનો ભંગ થવાની બ્હીક રાજ્યકર્તાઓના મનમાંથી ખસી જાય તો ખરેખર તે બાબતો ઉપર આવું લક્ષ અપાય. હિંદુસ્થાનનાં સાધનો કેળવવાની તથા લોકોની સાંપત્તિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની બાબતમાં આપણા રાજ્યકર્તાઓને પોતાની બુદ્ધિ અને ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરવાનાં કેટલાંક દ્વારો આ પ્રમાણે બતાવીને, આપણા દેશમાં ચાલતી અબાધિત વ્યવહારની નીતિની અવાસ્તવિકતા સંબંધે પોતે દર્શાવેલા વિચારોની પુષ્ટિ અર્થે મિ. રાનડેએ પ્રખ્યાત એન્ગ્લો-ઇન્ડિયન વિચારકો— હિંદુસ્થાનની સરકારના કેટલાક સમયને માટે નીમાયલા એક મહેસુલી પ્રધાન મિ. એસ્. લેઇંગ, સર વિલિયમ વિલ્સન હંટર, અને મુંબઇના ગવર્નરની ધારાસભાના વડા સભાસદ મર્હુમ સર મૅક્સવેલ મેલ્વિલના અભિપ્રાયો ટાંકી બતાવીને પોતાનુ વિદ્વત્તાભરેલું ભાષણ પૂરૂં કર્યું હતું. આ વિચારકોના અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે, અબાધિત વ્યાપારની નીતિ સઘળા દેશોમાં એકસરખી રીતે લાગુ પડતી નથી એ મતલબના મિ. રાનડેના મુદ્દાને તેઓ ટેકો આપે છે. મિ. એસ્. લેઇંગનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે હતોઃ—" જ્યારે સુમારે ૪૦ વર્ષ ઉપર, રિચર્ડ કૉબ્ડનના સરળ વાક્ચાતુર્યને લીધે પોતાનો મત ફેરવ્યાનુ સર રૉબર્ટ પીલે જાહેર કર્યું હતું, અને ' અબાધિત વ્યાપાર ' ની નીતિ દાખલ કરવામાં આવી હતી તથા તેનાં પરિણામ પૂર્ણ રીતે ગરજ ઉતર્યાં હતાં, ત્યારે દરેક મનુષ્ય ધારતો હતો કે દુનિયાના બાકીના ભાગને પોતાનો મત બદલવાને માત્ર ફક્ત વખત જોઇશે અને તે પણ ઘણોજ થોડો. ઘણાજ થોડા મનુષ્યો એવું ભવિષ્ય ભાખવાને હિમ્મતવાન જણાયા હશે કે, ૪૦ વર્ષ પછી દુનિયામાં અબાધિત વ્યાપારના નિયમોને વળગી રહેવામાં ઇગ્લાંડ લગભગ એકલું પડી જઈ, ' રક્ષિત વ્યાપાર ' ની બોડી—

ગણાતી નીતિ મજબૂત થશે, અને યૂરોપ ખંડની, ફ્રાન્સ અને જર્મનિ જેવા દેશોની પ્રજાઓ તેને મંજૂર રાખશે એટલુંજ નહિ, પણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, કાનડા, અને ઑસ્ટ્રેલિયાની અને અંગ્રેજી બાષા બોલનારી બીજી પ્રજાઓની મોટી અને વધતી જતી સંખ્યા વાસ્તવિક રીતે તેને સ્વીકારશે. એમ છતાં હાલના સમયમાં ખરી હકીકત એવીજ જણાય છે. કૉબ્ડન કલબની હયાતિ છતાં અને સામાન્યતઃ દરેક અંગ્રેજના મનને અનિવાર્ય જણાય એવી દલીલો તેની તરફેણમાં છતાં, અબાધિત વ્યાપારની નીતિ છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી જોસભેર મંદ પડતી જાય છે, અને એક પછી એક પ્રજા અને એક પછી એક સંસ્થાનને પોતાનામાં રક્ષિત નીતિના હિમાયતીઓની સંખ્યા વધતી જતી અને અબાધિત નીતિના હિમાયતીઓની સંખ્યા ઘટતી જતી જણાય છે.”

‘હિંદુસ્થાનની હાલની બનાવટો અને તેમનું બાવી સ્વરૂપ’ એ વિષય ઉપર ઈ. સ. ૧૮૯૩ ની ‘ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સ’ સમક્ષ આપેલા વ્યાખ્યાનમાં, હિંદુસ્થાનની સરકારના નિકાસખાતાના રિપોર્ટર, ડૉ. વૉટ્સે સરકારને કરેલા રિપોર્ટના આધારે, દેશમાં કપાસ કાવાર રૂ, રેશમ, ઉન, કાગળ, ચામડાં, દારૂ, સાબુ, દોરડાં, ખાંડ, આટો વગેરેનાં કારખાનાં કેટલાં છે; ચા, કૉફી અને ગળી વગેરે કેટલા જથ્થામાં ઉગાડવામાં આવે છે, તથા પરદેશ મોકલવામાં આવે છે; સોનું, રૂપું, કોયલા, લોઢું, વગેરે ખનિજોની નીપજ તથા આવક જાવક કેટલી છે; તથા દેશમાં બીજા પ્રકારના કારીગરો અને ઉંચા નીચા ધંધાવાળાઓની દરેકની સંખ્યા વસ્તીના પ્રમાણમાં કેટલી છે એ વગેરે પુષ્કળ જાણવા યોગ્ય હકીકત મિ. રાનડેએ પૂર્ણ કુશળતાથી દર્શાવી છે. આ વ્યાખ્યાનને અંતે, આપણી હાલની ઔદ્યોગિક અણઘડ સ્થિતિ ઘણાજ લાંબા વખતથી ચાલતી હોવાથી તેમાં હવે

તે સમયે કોલ્હાપુરમાં બની શકી તેટલી કેળવણી આપીને તેમને દરેકને ગૃહિણી તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે સમજતી કરી હતી.

મિ. રાનડેનાં પત્ની સકુબાઈ આનંદી, સુશીલ, આજ્ઞાંકિત અને પતિભક્ત હોવાથી તે પોતાના પતિને થોડાજ વખતમાં એક લાયક મિત્રરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. પરંતુ દુર્દૈવને લીધે તેમને ક્ષયરોગ લાગુ પડતાં ઈ. સ. ૧૮૭૩ ના ઑકટોબરની ૩ જી તારીખે પૂનામાં તેમનો કાળ થયો હતો. પોતાની આ સદ્‌ગુણી પત્નીના અકાળ મૃત્યુથી મિ. રાનડેને ઘણી લાગણી થઈ હતી એમ તેમણે રા. બ. ભાનકરને તેમના પોતાના પર તે અરસામાં આવી પડેલી અતિ શોકજનક કૌટુંબિક આપત્તિ માટે દિલાસો આપવા લખેલા પત્રમાં તે સંબંધે કરેલા ઇસારા પરથી જણાઈ આવે છે. તેમણે લખ્યું હતું કે:—"મારા પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપત્તિ પણ તેવીજ દુઃખદાયક છે, અને કોઈ કોઈ વખત આવી આપત્તિઓ મનુષ્યની બુદ્ધિને એવા ગુંચવાડામાં નાખી દે છે કે અતિ ધાર્મિક મનુષ્યો પણ અપવિત્ર નિરાશામાં પડી જાય છે અને પરમેશ્વરની વાસ્તવિક આજ્ઞાઓની સામે થવાને દોરવાય છે. હાલમાં તમારા હૃદયને જે ધક્કો લાગ્યો છે તે ગમે તેવો હો, તોપણ તમે એવા સદ્‌ગુણી અને દૃઢ આસ્થાવાળા છો કે તેથી તમારી શ્રદ્ધામાં કાયમનો ફેરફાર થાય તેમ નથી. આ પ્રકારનું આશ્વાસન હમેશાં મિત્રો આપ્યાં કરે તો તે રુચિકર થઈ પડે નહિ. જ્યારે પોતાના પ્રિય પદાર્થના વિયોગથી શોકાર્ત થયેલું અંતઃકરણ, સંસાર ગુલાબની વાડી જેવો અખંડ સુખરૂપ નીવડવા સારુ નિર્માણ થયો નથી એવા સત્યને અનુભવે છે, ત્યારેજ આવું આશ્વાસન આપણને રુચે છે."

આ પછી એક માસ વીત્યા બાદ મિ. રાનડેનું દ્વિતીય લગ્ન કૂવરાણના ચિપળનકર અથવા કુરલેકરની દીકરી સાથે થયું હતું. તેમના

આ પત્ની શ્રીમતી રમાબાઈ પણ ઘણાં સુશીલ, સદ્દગુણી, સમજુ અને પતિભક્તિપરાયણ હોવાથી તેમને જે કુટુંબસુખ જોઈતું હતું તે પ્રાપ્ત થઈ શક્યું. પોતાની પ્રથમ પત્નીનો દેહાંત થતાં મિ. રાનડેએ એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કેમ ન કર્યું તે સંબંધે તે અરસામાં ઘણી જ ચર્ચા ઉઠી હતી, જેના પરિણામમાં તેમનું મન અતિશય ગુંચવાડામાં અને ઉદ્વેગમાં રહેતું હતું. આવા સમયે આ તેમનાં દ્વિતીય પત્ની તેમના અનેક સદ્દગુણોને લીધે તેમને મોટા દિલાસા રૂપ થઈ પડયાં હતાં.

પોતાનાં આ પત્ની પોતાને સર્વ રીતે સહાયભૂત થઈ પડે તેટલા માટે મિ. રાનડેએ તેમને ચાલતા જમાનાને અનુસરતું શિક્ષણ આપવાની તુરતજ સઘળી તજવીજ કરવા માંડી. જોઇએ તેટલું મરાઠી શિક્ષણ આપ્યા બાદ અંગ્રેજી ભાષાનુ શિક્ષણ પણ તેમને આપવામાં આવ્યું. આ કામ ઘણે ભાગે મિ. રાનડે જાતે કરતા હતા, અને તેથી તેમાં તેઓ એવી ચાલાકી અને યુક્તિ વાપરતા કે તેમનાં પત્ની, જે, લગ્ન થયું તે વખતે લખવા વાંચવાનું બિલકુલ જાણતાં નહોતાં, પરંતુ જાતે બુદ્ધિમાન અને વિદ્યાભ્યાસ કરી કરી પોતાના વિદ્વાન્ પતિની યોગ્ય સહચારિણી થઈ પડવાને ઉત્સુક હતાં, તેઓ પોતાના પતિ તરફથી મળતા શિક્ષણનું સાર્થક્ય કરી એવાં નિપુણ બન્યા કે તેમનું નામ થોડાજ સમયમાં મહારાષ્ટ્રની વિદુષી અને કુલીન સ્ત્રીઓમાં અગ્ર ભાગે ગણાવા લાગ્યું. તેઓ પોતાના પતિને મરાઠી લેખનવાંચનના કાર્યમાં યોગ્ય મદદગાર થઈ પડતાં અને તે સાથે પોતાનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ વધારતાં જતાં. તેમનું મરાઠી ભાષાનું જ્ઞાન કેવા ઉંચા પ્રકારનું છે તે તેમણે પોતાના પતિના મૃત્યુ બાદ તેમની તરફના પોતાના પૂજ્ય ભાવની નિશાની તરીકે તેમનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનું જે પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે, તેની પ્રસ્તાવના

ત્વરાથી ફેરફાર કરવાનો યત્ન કરવાની જરૂર જણાવી નીચે પ્રમાણે તેમણે અતિ બોધક સૂચન કર્યું હતું:—

" કુદરતી અનુકૂળતાઓ, નહિ કેળવાયલાં પરંતુ અખૂટ સાધનો, શાન્તિ અને યોગ્ય વ્યવસ્થાના તથા આખી દુનિયાની સાથે વ્યવહારના માર્ગો ખુલ્લા થયાના અને સઘળા એશિયાના મુખ્ય બજાર તરીકેની આપણા દેશની અદ્ભુત કુદરતી સ્થિતિના અમૂલ્ય લાભોથી, સતત યત્ન કરીને જો ફતેહને માટે લાયક થવાને પ્રયત્નવાન્ રહીએ, તો આપણને ફતેહ મળશેજ."

મિ. રાનડેએ આવા અનેક નિબંધો લખીને તથા પોતાનાથી બનતી હરેક રીતે દેશની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ અર્થે ઘણો શ્રમ લીધો હતો. પોતાના વિચારોની પુષ્ટિ અર્થે દરેક બાબત વિષે પૂરતી હકીકત અને વિવિધ પ્રકારના આંકડાઓ સહિત પ્રમાણો આપવામાં ઉત્તમ પ્રકારની કુશળતા તેઓ ધરાવતા હતા એમ સર્વે તરફથી કહેવામાં આવે છે; અને તે સંબંધે તેમનાં લખાણો પરથી પણ પૂરતી સાબિતી મળે છે. મિ. રાનડેના આ વિષયને લગતા એક લેખના સંબંધમાં—અને ઘણે ભાગે ઉપર સૂચવેલા 'ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સ' વિષેના તેમના લેખના સંબંધમાંજ—મુંબઇના 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' પત્રે તેમના મૃત્યુની નોંધ લેતાં વ્યાજબી રીતે જણાવ્યું હતું કે, " એક સમયે તેમણે હિંદુસ્થાનના ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધાર માટે એક યોજનાનો મુસદ્દો પૂનાની સાર્વજનિક સભાના ત્રિમાસિક પત્રમાં પ્રકટ કર્યો હતો; અને તે લેખમાં દર્શાવાયલા બહુવિષયગ્રાહીપણા માટે અને વિષયને લગતી સવિસ્તર હકીકત અને મુદ્દાઓનો આશ્ચર્યકારક રીતે સંગ્રહ કરવાની શક્તિ માટે હિંદુસ્થાનનાં સઘળાં વર્તમાનપત્રો તરફથી આશ્ચર્ય અને બેહદ પ્રશંસાના ઉદ્ગારો કાઢવામાં આવ્યા હતા."

પ્રકરણ ૯ મુ.

ગૃહસંસાર.

પ્રકરણમાં મિ. રાનડેનાં કુટુંબીઓ, તેમનું સાંસારિક જીવન, તેમને બાળપણમાં થયેલો અકસ્માત, તેમની જૂદે જૂદે વખતે માંદગી, અને તેમના મુખ્ય સહાધ્યાયીઓ-વગેરે જાણવા યોગ્ય ખાનગી બાબતો વિષે કેટલીક હકીકત આપવા ધાર્યું છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં આપણે વાંચી ગયા છીએ કે મિ. રાનડેને માત્ર ૧૧ વર્ષના મૂકી, તેમનાં માતુશ્રી ગોપિકાબાઇએ સ્વર્ગવાસ કીધો હતો. તેમની માતાના મરણને સોળમે દિવસેજ તેમના પિતાએ ફરીથી લગ્ન કર્યું હતું. તે પછી બીજે વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૫૪-૫૫ માં મિ. રાનડેનાં લગ્ન વાઈના દાંડેકરની દીકરી અને ઇચલકરંજી સંસ્થાનના તે વખતના રાજ્યકર્તાની સ્ત્રી યશોદાબાઈની બ્હેન સકુબાઇની સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે મિ. રાનડેનાં અપરમાતા (ઓરમાન મા), તેમનાં પત્ની, અને તેમની ન્હાની બ્હેન દુર્ગા અક્કા ત્રણે લગભગ એકસરખી વયનાં હોવાથી તેઓ એકસરખું શિક્ષણ મેળવીને નાનાંથી મોટાં થયાં હતાં. મિ. રાનડેના પિતા બહુ સુધરેલા વિચારના નહોતા, અને બાળલગ્ન સબંધી તે સમયે ચાલતી રૂઢિઓને

પરથી જણાઈ આવે છે. વળી મુંબઇના માજી ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ રે સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે થયેલા પૂના ફીમેલ ટ્રેનિંગ હાઇસ્કુલના પહેલા વર્ષના ઇનામસમારંભ વખતે મિસિસ્ રમાબાઈ રાનડેએ અંગ્રેજીમાં આપેલું ભાષણ જેમણે સાંભળ્યું હશે, તેઓના જાણવામાં આવ્યું હશે કે તેમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ ઘણું સારૂં છે. મિ. રાનડે ઘણાં વર્ષ સુધી દક્ષિણા પ્રાઇઝ કમિટીના સભાસદ હતા, તેથી તે કમિટી તરફથી તેમના તરફ અભિપ્રાય અર્થે અનેક પુસ્તકો આવતાં. તેમ અન્ય લેખકો પણ પોતાનાં પુસ્તકો, તેમના જેવા અતિ સમર્થ વિદ્વાનનો અભિપ્રાય મેળવવાની ઇચ્છાથી, મોકલી આપતા. આ સઘળાં પુસ્તકો મિસિસ્ રમાબાઈ પોતાના પતિને વાંચી સંભળાવતાં અને તે પરથી તેઓ પોતાના અભિપ્રાય તેમને જણાવતા. તે સર્વ અભિપ્રાયો મિસિસ્ રાનડે પોતે લખી કાઢતાં, અને પોતાને તે પસંદ પડતાં તે પર મિ. રાનડે સહી કરી મોકલી આપતા. આ ઉપરાંત પોતાના પતિને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવવાનું કામ પણ ઘણી વખત તેઓ કરતાં. આ પ્રમાણે મિ. રાનડેએ પોતાનાં પત્નીને કેળવેલાં હોવાથી મુંબઈ ગયા પછી પોતાના ભાઇઓ, બ્હેન, વગેરે સંબંધીઓ તરફથી દરરોજ આવતા પત્રો તેમની પાસે વંચાવી સાંભળતા અને તેમના ઉત્તર પણ તેમની પાસે લખાવી મોકલતા. વળી તેમને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાના હેતુથી તેઓ મુંબઇમાં હતા ત્યારે તેમને પોતાની સાથે દર રવિવારે પ્રાર્થનાસમાજમાં લઈ જતા. જ્યારે બહારગામ હોય ત્યારે મિ. રાનડે પોતે તેમને ઉપદેશ આપતા. આના ઉપદેશની તેમના મન પર થયેલી સચોટ અસરને લીધેજ તેઓ પોતાના પતિનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો તેમના મરણ પછી પુસ્તકના રૂપમાં પ્રકટ કરવાને પ્રેરાયલાં છે.

મિ. રાનડે સંસારસુધારાની, ધાર્મિક અને અન્ય નેવીજ

પ્રવૃત્તિઓમાં મચ્યા રહેતા ત્યારે મિસિસ્ રાનડે વખતોવખત મળતા સ્ત્રી-સમાજોમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લેતાં, અને તેમાં પોતે હાજર રહી સારા સારા વિષયો પર વિનયયુક્ત,છટાથી ટૂંક પણ રસિક અને બોધક ભાષણો આપતાં. મુંબઇમાં કેટલાક વખતથી સ્થપાયલી 'હિંદુ લેડિઝ્ સોશ્યલ કલબ'નાં ઑનરરિ સેક્રેટરિતરીકે તેના કામકાજમાં તેઓ ઘણો આગેવાનીભરેલો ભાગ લેતાં, અને કુલીન હિંદુ સ્ત્રીઓને આવી રીતે મેળાવડાઓમાં એકઠાં મળી સંસારસુધારો, સ્ત્રીકેળવણી વગેરે વિષયો સંબંધી પોતાના સદ્દવિચારો આપ લે કરવામાં પોતે દૃષ્ટાંત રૂપ બની ઘણુંજ ઉત્તેજન આપતાં. જ્યારે મિ. રાનડેને પોતે ફિનાન્સ કમિટીના સભાસદ નીમાયાથી તેને લગતા કામકાજ માટે આખા હિંદુસ્થાનમાં મદ્રાસથી પંજાબ સુધી પ્રવાસ કરવાની તક મળી હતી ત્યારે આ તેમનાં પત્ની પણ તેમની સાથે ગયાં હતાં અને તેથી તેમના મન પર પોતાના પતિને મળેલા દેશવિદેશના અનુભવ અને જ્ઞાનના સારા સંસ્કાર થયા હતા. વળી તેઓ પોતાનાં સગાંસ્નેહીઓ પ્રતિ ઘણી મમતા-વાળાં અને વડીલ વર્ગ તરફ નમ્ર અને ભક્તિમાન્ હોવાથી સર્વેની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યાં હતાં. ટૂંકામાં મિસિસ્ રમાબાઈ રાનડે, **स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि भर्तृसदृशानि।** (સ્ત્રીઓનાં મન પણ સમાગમથી પોતાના પતિ જેવાંજ થાય છે.) એ વેણી-સંહાર નાટકમાંની આર્યાના ચરણમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ રીતે પોતાના પતિને અનુકૂલ અને અનુરૂપ બન્યાં હતાં. આવી સદ્દગુણી પત્ની મળવાથી મિ. રાનડે સંપૂર્ણ રીતે કુટુંબસુખ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા એમાં કાંઇજ સંશય નથી.

તેમના અતિ પ્રિય અને દેશવિખ્યાત પતિનું મરણ થવાથી મિસિસ્ રાનડે ઉપર પ્રારબ્ધકર્માનુસાર વૈધવ્યનું જે અતિ અસહ્ય સંકટ આવી પડ્યું તેને માટે આખા દેશમાં સર્વત્ર દિલગીરી પથરાઈ રહી

હતી અને સર્વ તરફથી દિલસોજીની લાગણીઓ દર્શાવવામાં આવી હતી, જેનું વર્ણન હવેના પ્રકરણમાં આવશે. મુંબઇના માજી ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ નૉર્થકોટ સાહેબનાં પત્ની નામદાર લેડી નૉર્થકોટે આ પ્રસંગે પોતાના માનવંત પતિ સાથે દિલાસો દર્શાવ્યો હતો એ-ટલુંજ નહિ પણ તેઓનું પૂને જવું થયું હતું ત્યારે મિસિસ્ રાનડેની મુલાકાત તેમના મકાન પર જઇને લીધી હતી.

શ્રીમતી રમાબાઇ અતિ પવિત્ર અને સુશીલ બાઇ હોઇ પોતાના પતિ તરફ અસાધારણ ભક્તિભાવ ધરાવતાં હતાં એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. મિ. રાનડેના છેલ્લા મંદવાડ વખતે તેઓએ તેમની કેવી સારવાર કરી હતી એ આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં જોઇશું. તેમન અનેક સદ્ગુણોને લીધે તેમના તરફ સઘળાઓ તરફથી ઘણા પૂજ્ય ભાવથી જોવામાં આવે છે. અને તેમનું ચરિત્ર ખરેખર આધુનિક સ્ત્રીઓને અનુકરણીય છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. તેમના સંબંધમાં મિ. રાનડેના સ્મારક ફંડ માટે મળેલી સ-ભામાં મિ. જસ્ટિસ્ ચંદાવરકરે પોતાના ભાષણની અંદર અગત્યનું સૂચન કર્યું હતું. તેઓ બોલ્યા હતા કે, "બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ક-રતાં જેથી તેઓ આપણી પ્રશંસાને વિશેષ પાત્ર થાય એવું કંઈ કાર્ય જો મિ રાનડેએ કર્યું હોય તો તે એ છે કે, જેને માટે આખો દેશ સારી રીતે અભિમાન ધરાવી શકે, એવી બાઈ-મિસિસ્ રાનડેને તેઓ પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે."

આમ મિસિસ્ રમાબાઈ રાનડે આધુનિક સમયની કેળવાયલી સ્ત્રીઓમાં ઘણાં પૂજ્ય અને માનનીય ગણાતાં હોવાથી સન ૧૯૦૪ ની આખરે મુંબઈ મધ્યે નેશનલ સોસ્યલ કૉન્ફરન્સના મેળાવડા સાથે ભરવામાં આવેલા 'ભારત મહિલા પરિષદ્' નામના

ઓસમાજમાં તેમને પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યાં હતાં. તે સમયે મરાઠીમાં અતિ બોધક અને મનોરંજક ભાષણ આપીને અને સમાજનું કામ પૂરતી કુશળતાથી ચલાવીને તેમણે પ્રમુખપદે થયેલી પોતાની ચુંટણી યોગ્ય થઈ હતી એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. વળી તેમની સર્વ પ્રકારની લાયકાત ધ્યાનમાં લઇને યરોડા સેન્ટ્રલ જેલમાંની સ્ત્રી-કેદીઓની મુલાકાત લેવાને માટે થોડા વખતથી નામદાર મુંબઈ સરકારે તેમને 'નોન-ઑફિશિયલ વિઝિટર' નીમ્યાં છે. એક દેશી બાઈ તરીકે આવું માન મેળવનાર મિસિસ્ રાનડે પહેલાંજ છે. પોતાની આ નિમણુકની રૂએ તેઓ તે જેલમાંની સ્ત્રીકેદીઓની પ્રસંગોપાત્ત મુલાકાત લે છે, અને તેમની ખબરઅંતર પૂછીને મરાઠી કવિઓના શ્લોકોથી તેમને સદુપદેશ આપતાં રહે છે.

મિ. રાનડેની પેઠે તેમનાં પત્ની પણ પોતાના ચાકર, નોકર વગેરે તરફ ઘણી મમતાથી વર્તે છે. પોતાની એક સ્ત્રીનોકરને સન ૧૯૦૩ ની આખરે પ્લેગનો દુષ્ટ વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો. તે સમયે તેની સારવાર જરા પણ બીન્યા વગર પોતાની જાતે કરતાં તેઓના પર તે વ્યાધિએ સખત હુમલો કર્યો હતો.

પરંતુ સારે નસીબે તેઓ તેમાંથી બચી ગયાં હતાં. મિસિસ્ રાનડે કેવાં પતિભક્ત હોઈ નિર્માની છે તે તેમણે ઉપર કહેલી 'ભારત મહિલા પરિષદ્'ના પ્રમુખપદ ઉપરથી આપેલા ભાષણમાં પોતાના પૂજ્ય પતિ સંબંધે કરેલા અપૂર્વ ભાવયુક્ત સૂચન ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે જણાઈ આવે છે. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વૈધવ્યદશાને માટે સખેદ ઈસારો કરતાં તેઓ આ પ્રમાણે બોલ્યાં હતાં.—"* ખરૂં છે કે જે ઉત્તમોત્તમ, પ્રેમમય, અને પવિત્ર

* 'સુન્દરી સુબોધ' માસિકના પુસ્તક ૨ જાના અંક ૫ મામાંથી.

સહવાસમાં મારાં ૨૭ વર્ષ સાર્થક થયાં છે, તેના પરિણામે મારે મારા મનની સ્થિતિનાં રોદણાં રડયાં કરવાં એ યોગ્ય નથી. દૈવેચ્છાથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ તે સ્થિતિમાં રહી, તેના ચરણકમળનું ચિન્તન કરી વિવેકથી દિવસો ગાળવા અને આપણા કર્તવ્યમાં હરહમેશ તત્પર રહેવું એજ પરિણામ આવવું યોગ્ય હતું. પરંતુ અત્યંત ખેદ સહિત મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે મારામાં તેટલું સામર્થ્ય નથી. નિરંતર પોતે બોધ કરતા હતા કે, "સુખ દુઃખ એ દેહના ભોગ અથવા મનના વિકાર છે. તેમને મહત્વ આપવું નહિ, અને દરેકે પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં અત્યંત દક્ષ રહેવું. આ પ્રમાણે વર્તવાથીજ મનુષ્યજીવનનું સાર્થક્ય છે." વળી આ બોધ અનુસારજ નિત્ય વર્તન થતું. રાત્રિ ઉપર રાત્રિ નિદ્રાની શાન્તિ અનુભવ્યા સિવાય જાય અથવા છાતીમાં તીવ્ર વેદના થયાં કરે તોપણ કર્તવ્યમાંગ્રસ્ત થવાથી મન તે સર્વ સંપૂર્ણ રીતે ભૂલી જતું. પોતે દેહી છે એમ સમજી દેહ સબંધી વિકાર પોતાને થયાં કરે એનું ભાન પણ ન રહે. આ પ્રમાણે પોતાને કર્તવ્યપરાયણતા અને ઉદ્યોગ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી. આવા સહવાસનો લાભ મને મળવા છતાં મારામાં તે સામર્થ્યનો–તે દૈવી ગુણનો–અલ્પ પણ અંશ નથી એ વાત મારે અત્યંત ખેદ સાથે કબૂલ કરવી પડે છે. નહિ તો જે મહાન્ કાર્ય પાછળ ગયાં અરાઢ વર્ષ પર્યંત તન મન અને ધન અર્પણ કરી અથાગ શ્રમ લીધો, તે અત્યંત પ્રીતિયુક્ત પ્રવૃત્તિમાં મારે પણ થોડો ઘણો ભાર વહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં આપની વતી મને આમંત્રણની જરૂર કિંવા આગ્રહ કરવા ગુરુવર્ય ભાંડારકરને શ્રમ લેવો પડે એઠીક કહેવાય? ગમે તેમ હો. હું આજે આપની સમક્ષ ઉભી છું અને આપ સર્વેએ મને આજે જે અધ્યક્ષસ્થાન આપ્યું છે, તેનો શો મર્મ છે તે મારા સમજવામાં છે. હું કાંઈ ભણેલી ગણેલી વિદ્વાન્ છું તેથી જ

આ ઉચ્ચ સ્થાન ઉપર મને સ્થાપી છે એમ નથી. દેવોના ચરણ કમળમાં જે પુષ્પમાળ અર્પણ કરવામાં આવે છે, તેની નિર્માલ્ય અવસ્થામાં પણ તેની ઉપર આપણો એક પ્રકારનો આદર હોય છે અને તે માળ પ્રતિ આપણે અમુક ભાવ ધરાવીએ છીએ, આવા હેતુથી પ્રેરાઈ આજ આપે મને જે માન આપ્યું છે તે એક અસાધારણ ભૂષણ રૂપે મને લાગે છે અને તે માટે હું આપ સર્વની ઘણીજ આભારી છું."

મિ. રાનડેના પિતા સને ૧૮૭૭ માં કોલ્હાપુરમાં મરણ પામ્યા ત્યારથી તેમણે પોતાનાં ઓરમાન માતાને અને બે ઓરમાન ભાઇઓને પોતાની પાસે બોલાવીને રાખ્યાં હતાં. તેઓ તેમની ઉત્તમ પ્રકારે બરદાસ્ત લેતા, અને તેમને કોઈ રીતે ઓછું આવવા દેતા નહિ. આ સંબંધમાં તેમના ભાઈ મિ. નીલકંઠરાવ જણાવે છે કે, મિ. રાનડે તે બે ભાઇઓની માત્ર એક ભાઈ તરીકે સંભાળ રાખતા એમ નહોતું, પરંતુ તેઓ એક પિતા સમાન પોતાના તે બે નાના ભાઇઓની તરફ મમતા અને લાગણી ધરાવતા હતા. તેમણે પોતાના બન્ને ભાઇઓને યોગ્ય કેળવણી આપી, તેમનાં બન્નેનાં અનુક્રમે પૂનાના પબ્લિક વર્કસ ખાતાના માજી એકાઉન્ટન્ટ રાં. સા. દામોદર જનાર્દન ગોખલે અને મુંબઇની એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલના માજી પ્રિન્સિપાલ રા. સા. વામન આબાજી મોદક, એ બે કુલીન ગૃહસ્થોને ત્યાં લગ્ન કરેલાં છે. પોતાના બે ઓરમાન ભાઇઓમાં મોટા મિ. નીલકંઠરાવને મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા સુધી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવ્યા બાદ તેમણે સને ૧૮૮૬ માં રૂ. ૫૦૦૦ થાપણ મૂકીને લશ્કરી ખાતામાં 'સેકન્ડ બૉમ્બે લેન્સર્સ' નામની પલટણમાં કમિશન્ડ ઓફિસર-જમાદારની જગો અપાવી હતી. પરંતુ તે ખાતામાં કાયમી જગો ઘણી મુદતે મળવાનો સંભવ જણાયાથી મિ. રાનડેએ તેમને તે નોકરી સને ૧૮૮૮ ના જુલાઇ માસમાં

છોડાવી રૂ. ૫૦૦૦ સરકાર પાસેથી પાછા મેળવ્યા, અને તે પછી તુરતજ તેમને ઇંદોર સંસ્થાનમાં નોકરી અપાવી. નામદાર મહારાજા હોલ્કરે તેમને પહેલવહેલી પોતાના બીજા નંબરના રિસાલામાં લેફ્ટેનન્ટ એડ્જુટન્ટની જગ્યા આપી; અને તે પછી સને ૧૮૯૦ માં તેમને * હકારી કોર્ટના ન્યાયાધીશ નીમ્યા આ જગ્યા પર સને ૧૮૯૪ સુધી કામ કર્યા બાદ તેમણે સ્પેશ્યલ જડ્જ તરીકે કેટલોક સમય કામ કર્યું હતું. તે પછી સને ૧૮૯૫ થી આજ પર્યંત તેઓ ઇંદોર શહેરની સ્મોલકૉઝ કોર્ટના જડ્જના હોદ્દા પર છે. વચગાળે સને ૧૮૯૭ થી ૧૯૦૧ સુધીમાં કેટલાક સમયને માટે મહારાજા શિવાજીરાવ હોલ્કરે પૂના, પંઢરપુર, અને જેજોરી વગેરે સ્થળે ચાલેલા મુકરદમાને લગતી વ્યવસ્થા તથા દેખરેખ રાખવાના કામ પર તેમને મોકલ્યા હતા.

બીજા ભાઈ શ્રીપદરાવને તેમણે સારી કેળવણી આપી તૈયાર કર્યા છે. તેમણે મુંબઇની ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી એલ્. એમ્. ઍન્ડ એસ્. ની પદવી મેળવી છે. આ વૈદક પદવી મેળવીને કેટલોક સમય કાઠિયાવાડમાં વઢવાણ, માંગરોળ, અને પોરબંદર વગેરે દેશી રાજ્યોમાં સ્ટેટ સર્જન તરીકે નોકરી કર્યા પછી, ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રાન્સવાલના બોઅર લોકો સાથે અંગ્રેજ સરકારને લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે મુંબઇના પરોપકારી શેઠ દામોદરદાસ સુખડવાળાએ ત્યાં મોકલેલા બીજા ડૉક્ટરો સાથે, તેઓ પણ ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી પોતાના પૂજ્ય વડીલ બંધુના મૃત્યુસમાચાર સાંભળીને તેઓ હિંદુસ્થાનમાં પાછા આવ્યા હતા. તે પછી તેઓ પોતાના કુટુંબ સહિત યૂરોપ ગયા હતા. તેમણે સ્કૉટલાંડ જઇને એડિન્બરોની રૉયલ કાલેજની એલ્. આર્. સી.

* સંસ્થાનની ન્યાયકોર્ટોએ કરેલાં હુકમનામાંનો અમલ કરનારી કોર્ટ.

પી.; એલ. આર્. સી. એસ; અને ડી. પી. એચ. ની વૈદ્યક ડીગ્રીઓ મેળવી છે, અને લંડન શહેરની ટ્રૉપિકલ સ્કૂલ (ઉષ્ણ દેશોના વ્યાધિ વિષે શિક્ષણ આપનારી શાળા) માં પાસ થઈને સને ૧૯૦૪ ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં પાછા આ દેશમાં આવી ગયા છે. હાલમાં તેઓ મુંબઈમાં પોતાનું ખાનગી દવાખાનું ચલાવે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના આ બન્ને ઓરમાન ભાઈઓ તરફ મિ. રાનડે કોઈ પણ પ્રકારનો ભિન્ન ભાવ રાખ્યા વગર સગા ભાઈ કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમ અને મમતાથી વર્તતા હોવાથી આગ કેળવણી આપીને તેમણે તેમને ધંધે લગાડ્યા એટલુંજ નહિ, પણ ભવિષ્યમાં તેમનું અધિક શ્રેય થાય તેને માટે તેઓ ઘણી કાળજી ધરાવતા અને પ્રસંગોપાત્ત બોધ આપ્યાં કરતા. પોતાના બાંધુઓ પ્રતિ તેમને કેવી લાગણી હતી તે તેમણે મિ. નીલકંઠરાવને તેઓ હકાશી કોર્ટના ન્યાયાધીશ નીમાયા ત્યારે લખેલા નીચેના પત્ર પરથી બરાબર જણાઈ આવે છેઃ—

"નાસગાંવ, તા. ૯ મી નવેમ્બર ૧૮૯૦.

મારા વહાલા આબા,

ચાલતા માસની તા. ૫ મીનો તમારો પત્ર મને બરાબર પહોંચ્યો છે. નામદાર મહારાજા સાહેબે મહેરબાની કરીને તમને ઇંદોરની હકાશી કોર્ટના ન્યાયાધીશ નીમ્યા તે માટે તેઓનો પૂરતી રીતે હું આભાર માની શકું તેમ નથી. આ પ્રસંગે હું તમને કંઈક શિખામણ આપવા ઇચ્છું છું. તમારા વડદાદા કર્ણાટકમાં નોકરી કરતા હતા, અને ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વાર લશ્કરના ઉપરી હતા, અને તેમણે પોતાના ધણીના હિતને નુકસાન કરવાને બદલે સિંહગઢમાં કેદી તરીકે રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. તમારા દાદાએ મામલતદાર તરીકે ૪૦ વર્ષ પર્યંત નામદાર બ્રિટિશ સરકારની નોકરી કરીને પેન્શન મેળવ્યું હતું. તમારા પિતાએ કોલ્હાપુર સંસ્થાનની ૪૦ વર્ષ

પર્યંત નોકરી કરીને સારૂં પેન્શન મેળવ્યું હતું. તમારા ભાઇએ પોતાની નોકરીનાં ૨૫ વર્ષ હમણાંજ પૂરાં કર્યાં છે. આ સઘળા ઉપરથી જણાશે કે તમારા વડીલોએ સારૂં નામ મેળવ્યું છે, અને દોલત મેળવી નથી. તમારા લશ્કરી ધંધાને લીધે તમે તમારૂં દિવાની કામ વધારે સારી રીતે બજાવી શકશો. ગમે તેમ કરીને તમે તમારા રાજાને, તમારા વડવાઓને, અને તમારી પોતાની જાતને વફાદાર રહેજો. જે અવાજ તમારા કાને અથડાય છે તે તમને તમારૂં કામ કાળજીથી અને પ્રમાણિકપણે કરવાને સહાયભૂત થઈ પડશે. તમારા કામ સંબંધે અને તેમાં પડતી શંકાઓ સંબંધે તમારાથી બને તેટલી વખત મને લખતા રહેજો. હું બ્રાઉટનનો સિવિલ પ્રોસીજર કો તમને મોકલી આપું છું. જ્યારે જ્યારે કાયદા સંબંધી તકરાર તમારે આગળ આવે ત્યારે તે મુકરદમા સંબંધી મને ખુલાસા પૂછતા રહેજો. હું તમારી શંકાઓનું સમાધાન કરવા યત્ન કરીશ. નામદાર મહારાજા સાહેબે તમારા ઉપર અને તમારા દ્વારા અમારા સઘળા ઉપર જે મહેરબાની કરી છે તેને માટે તેઓ સાહેબને મારી ભારે આભારની લાગણી જાહેર કરશો. આ મહિનાની આખરે હું મારી સતારા જીલ્લાની મુસાફરી પૂરી કરવા ધારૂં છું.

સખુને ઓરી નીકળ્યાં છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે જલદી સારી થશે. તમારી પોતાની તબિયતની સંભાળ રાખશો. પુષ્કળ કસરત કરજો અને ગાડી ખરીદવાનો વિચાર રાખશો નહિ, કેમકે તેમ કરશો તો તમે ઘોડે બેસીને ફરવા જવાનું માંડી વાળશો. જો તમારી શક્તિ ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા હોય તો તમારે ગાડી લેવી, પરંતુ તમારા ઉપયોગમાં તેને લેવી નહિ. તમારી સ્ત્રી તેનો ઉપયોગ કરે તો હરકત નથી.

લિ०

એમ. જી. રાનડેના

શુભ આશીર્વાદ."

વળી આ સંબંધમાં નીચેની બીના પણ જાણવા યોગ્ય ગણાશે. તા. ૧૩ મી જાન્યુઆરિ ૧૮૯૬ ને રોજ મિ. નીલકંઠરાવના હાથથી બંદૂક છૂટી જવાથી પાંચ ૭ માણસોને ગોળી ઘણી ઈજા થઈ હતી. તે સમયે મિ. રાનડેને ઘણી ચિંતા થઈ હતી. આ પ્રસંગે મહારાજા હોલ્કરે આજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે મિ. રાનડેએ તુરતજ ઇજા પામેલાં મનુષ્યોને દરેકને રૂ. ૧૦૦ પ્રમાણે કુલે રૂ. ૬૦૦ આપીને પોતાના ભાઈ ઉપર આવેલું સંકટ દૂર કર્યું હતું.

નાના ભાઇ મિ. શ્રીપદરાવ બાબા પૂનાની ડેક્કન કૅાલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તેવામાં તેમને ત્યાંની નદીમાં તરવાનો અને હોડીમાં બેસી ફરવાનો નાદ લાગ્યો હતો, તેથી મિ. રાનડેએ એક હોડી ખરીદી આપી તેમની હોંસ પૂરી કરી હતી.

વળી મિ. શ્રીપદરાવ જ્યારે એલ્. એમ્. ઍન્ડ એસ્. ની પરીક્ષામાં પહેલી વખતે નાપાસ થયા ત્યારે તેમના મનને ઘણો ખેદ થવાથી તેઓ ઘેર આવ્યા નહોતા. આ વખતે ક્રોધમાં તેઓ કદાચ કંઇ અવિચારી પગલું ભરે એમ સમજી મિ. રાનડેએ ખાસ પોતાનાં પત્નીને કૅાલેજમાં મોકલી તેમને સમજાવીને ઘેર બોલાવ્યા હતા, અને ઉત્તેજનની ખાતર કેટલીક વાતો કરી પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થયા બાબતનો તેમનો ખેદ દૂર કરવાનો યત્ન કર્યો હતો.

મિ. રાનડેનાં બહેન દુર્ગા અક્કા, જે તેમનાથી બે ત્રણ વર્ષ નાનાં છે અને નાની વયમાં વિધવા થયેલાં છે, તેમના પર મિ. રાનડે ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા. તેઓ પૂનામાં મિ. રાનડેની જમીનજાગીર અને માલમિલકતની તથા ઘરની સઘળી વ્યવસ્થા ઘણી ચતુરાઇથી ચલાવતાં હતાં. મિ. રાનડે પોતે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં ગુંથાયલા રહેતા હોવાથી તેમના મોટા કુટુંબપરિવારનાં ખબરઅંતર લેવાનું અને ગૃહવ્યવસ્થા ચલાવવાનું કાર્ય પોતાને માથે

લઇ દુર્ગાબાઇ પોતાના વડીલ બંધુને એક ખરેખરાં સહાયક થઇ પડ્યાં હતાં. હાલમાં પણ તેઓ મિ. રાનડેની સઘળી મિલકતની વ્યવસ્થાના કામમાં તેમનાં ભોજાઇને ઘણી મદદ આપે છે.

આ ઉપરાંત મિ. રાનડેને ત્યાં કેટલાંક નજીકનાં સગાં, ચાકર, નોકર, અને વિદ્યાર્થીઓ વગેરેની મોટી સંખ્યા રહેતી, અને તેથી હમેશા ઘરમાં એકાદા મંગળ ટાણા જેવી ગર્દી રહેતી. ઘરમાં મનુષ્યોની આટલી મોટી સંખ્યા રહેતી હોવા છતાં તેમની દરેકની કુંટુંબીજનો સારી બરદાસ્ત લેતાં એટલુંજ નહિ, પણ મિ. રાનડે પોતે સઘળાંની વખતોવખત કાળજીપૂર્વક ખબરઅંતર પૂછતા રહેતા હતા.

મિ. રાનડે પોતાનાં માતા, બ્હેન, અને ભાઇઓ પર જેટલો પ્રેમ રાખતા તેટલોજ પ્રેમ મિસિસ્ રમાબાઇ પણ તેમના પર રાખતાં. તેમના કુટુંબનાં સઘળાં મનુષ્યોના વિવેકીપણાથી અને નિરભિમાનીપણાથી સર્વ કોઇને સંતોષ થયા વગર રહેતો નહિ. ટૂંકામાં આ પ્રમાણે ઇશ્વરે તેમને આપેલી વિદ્યા અને લક્ષ્મીની અનુકૂળતાને અનુસરતીજ તેમના કુટુંબની વ્યવસ્થા હોવાથી સર્વને આનંદ થાય તેવું હતું. પરંતુ સાંસારિક દૃષ્ટિથી જોતાં તેમને કાંઈ સંતતિ નથી એ જોકે ઘણા ખેદની વાત છે, તોપણ તેઓ પોતે આ સંબંધમાં કોઈ પણ સમયે ખિન્ન કે ચિંતાતુર જણાતા નહિ.

મિ. રાનડેને પોતાને કંઈ સંતાન ન હોવાથી તેમના ભાઈ મિ. નીલકંઠરાવને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થતાં તેને દત્તક લેવાની તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી હતી, તે ઉપરથી તે પુત્રના નામાભિધાનને દિવસે તેને મિ. નીલકંઠરાવે તેમને સ્વાધીન કર્યો હતો. તેના દત્તવિધાનની ક્રિયા તેને યજ્ઞોપવીત આપતા પહેલાં કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેથી જો પોતે હયાત હોય તો તેને ઉપનયન આપતા પૂર્વે પોતે તે ક્રિયા કરી શકે. પરંતુ કદાચ પોતાનો દેહ તે સમયે ન હોય તો

પોતાનાં પત્ની તે પ્રમાણે કરે એવી પોતાના મૃત્યુપત્ર (વિલ્) માં તેઓ આજ્ઞા કરી ગયા હતા. તેમની તે આજ્ઞાનું પાલન કરીને શ્રીમતી રમાબાઇએ મિ. નીલકંઠરાવના પુત્ર ચિ. નારાયણરાવને પોતાના મર્હુમ પતિ મિ. રાનડેના પુત્ર તરીકે તા. ૧૯ મી માર્ચ ૧૯૦૪ ને રોજ દત્તક લીધો છે. નારાયણરાવને અગિયાર પૂરાં થઇને બારમું વર્ષ ચાલે છે. મરાઠી અભ્યાસ પૂરો થઇને હાલમાં તે અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણનો અભ્યાસ કરે છે. મિસિસ્ રમાબાઇના સુસ્વભાવ અને સુશિક્ષણને લીધે તે પુત્ર પોતાના મર્હુમ પૂજ્ય અને દેશવિખ્યાત પિતાનું સર્વ રીતે અનુકરણ કરી તેમના જેવી કીર્તિ સંપાદન કરવાને લાયક અને શક્તિમાન્ થાય એવી ઉમેદ છે!

મિ. રાનડે પોતે ચાકરનોકર વગેરેની ખબરઅંતર લેતા રહેતા એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસંગોપાત્ત તેમની કસર થતી તોપણ પોતાના મોટા મનને લીધે તેમજ પોતાના ક્ષમાયુક્ત સ્વભાવને લીધે તે કસરોને જોઇ ન જોઇ કરી તે માટે તેમને કદી સખત ઠપકો આપતા નહિ કે નોકરીમાંથી કાઢી મૂકતા નહિ. ખરેખર મિ. રાનડે જેવા મોટા અમલદારમાં આ ગુણ ઘણો પ્રશંસનીય કહેવાય, અને તેથી તે સંબંધમા બનેલા કેટલાક પ્રસંગોનું વર્ણન અત્રે નિરૂપયોગી ગણાશે નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૯૯ ના મે મહિનાની ગરમીની રજાઓમાં મિ. રાનડે પોતાનાં પત્ની, ભાઇ, બ્હેન, માતુશ્રી, બે નાની ભોજાઇઓ તથા તેમનાં નાનાં બાળકો સાથે મહાબલેશ્વરમાં આઇટ કૉટેજ મધ્યે રહેતા હતા. એક દિવસ સવારના પહોરમાં નિયમ પ્રમાણે મિત્રમંડળ સાથે ફરીને આવતાં લુક લાગ્યાથી તેમની પ્રકૃતિ ઘણી બગડી આવી, અને તેમને 'બ્રેઇન ફીવર' લાગુ થયો એટલે તાવ મગજમાં ચઢી ગયો એવું ડાક્ટરો કહેવા લાગ્યા. તે સમયે તેમની હાજરીમાં રહેલા

નોકરો પૈકી ગણુ નામનો માણસ તેમના પગે ઘી ઘસવા બેઠો. મિ. રાનડેના પગે મોજાં હતાં તે વાત તે ચાકરના લક્ષમાં ન આવ્યાથી મોજાં પરજ તે ઘી ઘસવા લાગ્યો. આ ઉપરથી મિ. રાનડેને ગુસ્સો આવવાને બદલે ઘણું હસવું આવ્યું. તેમનાં પત્ની તેમના બિછાના આગળ બેઠાં બેઠાં વાંચતાં હતાં. પોતાના પતિ આવા માંદા હોવા છતાં એકાએક હસવા લાગ્યા તેથી તેમને આશ્ચર્ય અને ભય ઉત્પન્ન થયાં. અને બિછાનાની છેક પાસે જઇ 'શું થયું ?' એમ પૂછવા લાગ્યાં. મિ. રાનડેને તે નોકરના બેદરકારીપણાથી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યાથી હસવું બંધ રહ્યું નહિ, પરંતુ તેથી તેમનાં પત્નીને ઘણી ચિંતા થતી જણાયાથી પોતાને હસવું આવવાનું કારણ કહી બતાવ્યું. તે પરથી તે ચાકરે પગમાંથી મોજાં કાઢી ઘી ઘસવા માંડ્યું. આમ થયા છતાં તેમણે તે ચાકરને પાછળથી ઠપકો દીધો નહિ કે તેના પર ગુસ્સે થયા નહિ.

બજાબા નામનો એક નોકર ૨૫ વર્ષ સુધી મિ. રાનડેની નોકરીમાં હતો અને હાલ પણ મિસિસ્ રાનડેની પાસેજ છે, કેમકે તેમનો વિચાર પ્રમાણિક નોકરોને તેમની હયાતિ સુધી પોતાની પાસેથી ખસેડવાનો નથી. સને ૧૯૦૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મિ. રાનડે એક રાત્રિએ વાળુ કરતા પહેલાં દિશાએ જઇ આવીને પગ ધોવાની જગાએ ઉભા રહ્યા હતા. શેઠ પોતાના જતા પહેલાં પગ ધોવાની જગાએ જઇને ઉભા છે અને પોતાને મોડું થયું છે એવું જાણીને બજાબાએ ચૂલા ઉપરથી આધણનું તપેલું ઉંચકી આણ્યું. અને તેમાં સમોવણ માટે ટાઢું પાણી રેડવાનું વીસરી જતાં આધણનું પાણી તેણે મિ. રાનડેના પગ પર રેડ્યું. આવા તેના બેદરકારીપણાને લીધે મિ. રાનડેના પગની ચામડી લાલ થઇ ગઇ અને તેથી કેટલાક દિવસ સુધી તેમને ઇજા વેઠવી પડી, તોપણ તેને માટે

જરા પણ ક્રોધ કર્યા વગર તેમણે બજાબાને માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે, "આટલી બધી શી ઉતાવળ ? મારા પગ બળ્યા એવું ગાંડા જેવું શું કર્યું?"

મિ. રાનડેનાં પહેલાં પત્ની સાસરે આવ્યાં ત્યારે તેમની સાથે અણુવર તરીકે વામન પાંડુરંગ જોશી નામનો શખ્સ આઠ નવ વર્ષની વયે કોલ્હાપુર આવ્યો હતો, અને તેનો મરાઠી વિદ્યાભ્યાસ પણ ત્યાંજ થયો હતો. મિ. રાનડેના પિતા ગોવિંદરાવે તેને કોલ્હાપુર સંસ્થાનમાં નોકરી અપાવી હતી. પંઢરપુર વગેરે સ્થળે ઘણાં વર્ષ સુધી નોકરી કર્યા પછી પેન્શન લઇને તે વામનરાવ મિ. રાનડે લોનાવલે હતા ત્યારે તેમને મળવા નિમિત્તે ત્યાં ગયા હતા. વાતનો પ્રસંગ નીકળતાં મિ. રાનડેએ તેને પૂછ્યું કે, "કેમ, વામનરાવ, હવે તમે શું કરવા ધારો છો?" વામનરાવે ઉત્તર આપ્યો કે, "હવે મેં પેન્શન લીધું છે એટલે હું ચેન કરીશ." આવો ઉત્તર મિ. રાનડેને ઠીક લાગ્યો નહિ, તેથી તેમણે તેને પોતાના ખાનગી દિવાન-કારભારી તરીકે ઘરનું સઘળું કામકાજ કરવાને નીમ્યો. હાલમાં પણ તે શખ્સ મિસિસ્ રાનડે પાસેજ હોઇ તેમના મુખ્ય કારભારી તરીકે કામ કરે છે.

આ ઉપરાંત પોતાનાં માણસો તરફ મિ. રાનડેએ દર્શાવેલી ક્ષમાનાં નીચેનાં બે દૃષ્ટાંત પણ જાણવા યોગ્ય છે.

તેમના એક બ્રાહ્મણ રસોઇઆને તેમના ઘરમાંની કેટલીએક વસ્તુઓ ચોરી જવાની ટેવ પડી હતી. તેની ચોરી કરવાની ટેવ લાંબા વખત સુધી ન પકડાયાથી તે નાનીથી મોટી વસ્તુઓ ચોરતો થયો હતો. એક વખતે તે લોઢાની તીજોરીની પેટીની કૂંચીઓ લઈ તે ઉઘાડી તેમાંનાં ઘરેણાં ઉપાડી જવાનું કરતો હતો, તેવામાં

ઘરમાંના ચાકરોએ તેને પકડ્યો. તેમણે તે વાત પોતાના શેઠને જાહેર કરતાં, તેમણે (મિ. રાનડેએ) શું કર્યું તે જાણી કોઇને સહજ આશ્ચર્ય થશે! તેમની જગોએ બીજો કોઈ માણસ હોત તો તે સખસને પોલિસમાં મોકલ્યા વગર રહેત નહિ, પણ તે શાન્ત સ્વભાવના ગૃહસ્થે તેને તેવું કંઈ ન કરતાં કોંકણમાં આવેલા તેના ગામ તરફ વિદાય કરી દીધો.

ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં ઉનાળાની મોસમમાં જ્યારે કેટલોક વખત મિ. રાનડે લોનાવલામાં હતા ત્યારે એક દવસે પોતાના વાલીપણા નીચે મુકાયલા એક મોટી ઉમ્મરના છોકરાને ચાપેકર ભાઇઓએ કરેલા ખુનના એક મુકરદમાને લગતા પોતાના અને પોતાના સહન્યાયાધીશ મિ. જસ્ટિસ પાર્સન્સના જજમેન્ટ—ચુકાદાનું એક પાકીટ લોનાવલાને ટપાલ ઑફિસમાં નાંખવા આપ્યું હતું. થોડાજ વખત પછી તે છોકરાએ પાછા આવી જણાવ્યું કે, ટપાલ ઑફિસે જતાં રસ્તામાં તેણે તે પાકીટ ખોઈ નાંખ્યું હતું. આ વાત ખરી નહિ હોય, કેમકે લોનાવલામાં મિ. રાનડેના બંગલેથી પોસ્ટ ઑફિસ સુધીના થોડે છેટે બહુ અવરજવર વિનાના રસ્તે થઈ જતાં ધોળે દહાડે તેનાથી પાકીટ ખોવાય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. આ બનાવ બન્યા પછી તુરતજ—થોડા વખતમાં મુંબઈ અથવા બીજા કોઈ સ્થળ કરતાં પૂનામાં પાકીટ ખોવાયાની અને તેમાંના જજમેન્ટની હકીકત ઘણીજ ત્વરાથી પસરી ગઈ. તે પરથી શક ગયો કે તે છોકરાએ તે પાકીટ ટપાલમાં મુંબઈ તરફ રવાના નહિ કરતાં, ચાપેકર ખુની ભાઇઓના કોઇ મૂર્ખ મળતીઆને મોકલ્યું હશે. તે મૂર્ખ છોકરાની આવી બાબતે વહેમ ઉપજાવે એવી વર્તણુકને લીધે તેમને અને તેમના સાથી-જડ્જને પોતાના ફેંસલાઓ ફરીથી લખવાની ફરજ પડી. આ છોકરાને મિ. રાનડેએ શું કર્યું તે જાણવાની કોઇને સહજ જિજ્ઞાસા

થશે. આ સઘળી હકીકત જોતાં, જોકે તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવો અને બીજે કોઈ સ્થળે રાખવો એ વ્યાજબી ગણાય તેમ હતું, તો પણ તેમણે તેને માત્ર સખત ઠપકો આપ્યો અને બીજી કાંઇ પણ શિક્ષા કરી નહિ. આ છોકરાને તેના બાપે મરતી વખતે મિ. રાનડેની સંભાળ અને વાલીપણા નીચે મૂકેલો હોવાથી આ વખતે તેમણે ધાર્યું કે તે છોકરાને કાઢી મૂકવાથી મરનાર માણસે તેમના પર મૂકેલા ભરોંસાનો ભંગ થશે. આ ઉપરથી તેમણે તે છોકરાને ઘરમાં રહેવા દીધો, અને આમ પોતાની કીર્તિના કંઇક જોખમે પણ, પોતાના પર મુકાયલો વિશ્વાસ પૂર્ણ કાળજીથી છેવટ સુધી અદા કર્યો હતો.

આ સઘળા ઉપરથી જણાય છે કે મિ. રાનડે અતિશય સુશીલ અને ક્ષમાવાન્ હતા. તેમની તરફથી કોઇ પણ ચાકરનોકરને બિલકુલ કનડગત થતી નહિ એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમાંના કોઇને અનેક પ્રકારની કસૂરો પડ્યા છતાં પણ તેની પોતાની ખુશી વગર નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવતો નહિ. ઉપર વર્ણવેલા પ્રસંગોમાં માત્ર એક જણને ખાસ ચોરીના વાંક માટે પૂરતી ખાતરી કર્યા પછી રજા આપવામાં આવી હતી. જો તેને આમ રજા ન આપી હોત તો તે બીજે અનુકૂળ પ્રસંગે કદાચ વધુ મોટી ચોરી કરીને નાસી ગયો હોત અથવા તો તેણે ગુપ્ત રીતે ચોરી કર્યાં જવાની પોતાની ટેવ ચાલુ રાખી હોત.

મિ. રાનડે અતિ નિયમિત કામ કરનાર હતા. તેમની કાલવ્યવસ્થા જાણવા જેવી છે. સવારમાં પાંચ વાગતાં તેઓ ઉઠતા. એક કલાક સુધી ઈશ્વરસ્તવન કરીને અને પ્રાતઃકાળનો વિધિ પૂરો કરીને તેઓ બહાર ફરવા જતા. ફરવા જવા માટે કપડાં પહેરતાં તેમનો ખાનગી સેક્રેટરિ મુંબઇનાં પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રો 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા,' 'બૉમ્બે ગેઝેટ,' વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તાર, લીડીંગ–અધિપતિએ લખેલા

મુખ્ય-આર્ટિકલો, અને બીજી અગત્યની બાબતો વાંચી-સંભળાવતો. આઠ વાગ્યા સુધી તેઓ બહાર ફરતા, અને ફરી આવ્યા પછી હાઇ-કોર્ટમાં તે દિવસે પોતાની આગળ ચાલનારા મુકર્દમાનું વાંચન થતું. તે પછી સવારની ટપાલ વાંચીને તેઓ સ્નાન કરવા ઉઠતા. સ્નાનનું અને ભોજન કરતાં તથા કપડાં પહેરતાં ગૃહવ્યવસ્થા સંબંધી, તથા ન્યાત જાત સંબંધી અને આવ્યા ગયા પરોણા સંબંધી તેઓ વિચાર અને પૂછપરછ કરતા. કોર્ટમાં અગિયાર વાગ્યાથી સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી બેસીને ત્યાંથી ઉઠયા પછી યુનિવર્સિટિમાં અથવા બીજે સ્થળે થનારી સભામાં અને અન્ય જે જે સ્થળે તેમને આમંત્રણ થયાં હોય તે તે સ્થળે જઇને તેઓ ઘેર આવતા. ઘેર આવ્યા પછી સવારથી સાંજ સુધી આવેલા ટપાલના કાગળોના ઉત્તરોની મતલબ તેઓ પોતાના મરાઠી અને અંગ્રેજી લખનાર ખાનગી સેક્રેટરિને કહી જતા. ટપાલ આટોપીને તે દિવસે આવેલાં વર્તમાનપત્રો અને માસિક ચોપાનિયાંનું વાંચન થતું. રાત્રિના નવ વાગ્યાને શુમારે બહારનાં સઘળાં કામમાંથી પરવારીને તેઓ જમવા ઉઠતા. ભોજન ઘણા શાન્તપણે થતું, અને તે સમયે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે તેઓ ઘરમાંનાં પોતાનાં ભાંડુઓ, પોતાને ત્યાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓ વગેરેએ સવારથી સાંજ સુધી શું શું કામ કર્યું તે બાબત પૂછપરછ કરતા, અને પોતાનાં બ્હેન દુર્ગા અક્કા પાસે આવતાં પોતાની મિલકત સંબંધી ચોકશી કરતા. ભોજન થઇ રહ્યા પછી અભિપ્રાય અર્થે આવેલાં પુસ્તકો પોતાનાં પત્ની પાસે વંચાવી સાંભળતા અને રાત્રિના સાડાદશ પછી સુઇ જતા. આ પ્રમાણે જોકે શુમારે સાડા છ કલાક તેઓ પથારીમાં સુઇ રહેતા, તોપણ પોતાની દેશદિનને લગતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી વિચાર કરવામાં મન ગુંથાયલું રહેતું હોવાથી ખરેખરી રીતે તો માત્ર ૩ કે ૪ કલાકજ ઉંઘી શકતા હતા.

પોશાક પહેરતા તેની યાદદાસ્તી માટે, શ્રીમતી રમાબાઇએ પૂનાના પોતાના મકાનમાં એક કબાટમાં સાચવી મૂક્યો છે.

મિ. રાનડે ઉંચા ગૌરવર્ણના અને મજબૂત બાંધાના હતા. તેમનું શરીર ભારે હતું. તેઓ દેખાવમાં કંઇક કદરૂપા હતા. તેમનું વિશાળ ઉપસેલું કપાળ, તેમનો માયાળુ અને હસતો ચહેરો તથા તેમની તેજસ્વી અને ગાઢ છાયા, જેથી તેમના સંબંધમા આવનારને તુરતજ તેમને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થતો, એ સિવાય તેમની બીજી કોઈ આકૃતિ આકર્ષક નહોતી. તેમના શરીરમાં સૌથી વધારે વખાણવા લાયક અંશ તો, બુદ્ધિ, શાન્તતા, મધુર નમ્રતા અને આનંદીપણાથી શોભતી અને જાણે અંદર રહેલા મહાન્ આત્મા વડે પ્રોત્સાહિત અને પ્રકાશિત થઇ હોય એવી દેખાતી તેમની મુખમુદ્રા હતી. પરંતુ તેમની શારીરિક ખામીઓનું સાટું તેમના મગજના અને હૃદયના અનેક ઉત્તમ ગુણો, જેવડે તેઓ પોતાના સમકાલીન મનુષ્યોમાં અગ્રપદે મૂકાઇ એક અતિ સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષ તરીકે ગણાયા, તે ગુણોએ જોઇએ તે કરતાં વધારે સારી રીતે વાળી દીધું હતું. ...

મિ. રાનડેના શરીર ઉપર અનિષ્ટ પ્રસંગો ઘણા આવ્યા હતા, પણ આ ભારતભૂમિના હિતને અર્થેજ જેમણે જન્મ ધર્યો હતો તેવા પુરૂષના આપત્તિના પ્રસંગો દયાળુ પ્રભુએ વટાવ્યા હતા. તેમાંનો પહેલો પ્રસંગ એમની અસંત બાલ્યાવસ્થામાં બન્યો હતો. જ્યારે મિ. રાનડે ત્રણ વર્ષની ઉમ્મરના હતા ત્યારે એક વખતે તેમનાં માતા ગોપિકાબાઈ, પૂના જીલ્લાનું આંબેગાંવ ગામ, જ્યાં મિ. રાનડેના પિતાનું નોકરીને અંગે રહેવું થયું હતું, ત્યાંથી તેમનાં બે બાળક— મિ. રાનડે અને તેમની ૧૦–૧૧ મહિનાની બ્હેન દુર્ગા અક્કા—ને સાથે લઈ બળદની ગાડીમાં બેસી કોલ્હાપુર ખાતે પોતાને પિયેર જવા નીકળ્યાં હતાં. તેમના દિયર ચિકૂકાકા ગોરે એમીને એક

સીપાઈ સાથે તેમને પહોંચાડવા જતા હતા. રાત્રિના સમયે મુસાફરી કરતાં ગોપિકાબાઈ પોતાનાં બેઉ બાળકો સાથે ગાડીમાં ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં, તેવામાં મિ. રાનડે પોતાની ઉંઘતી માતાના તથા સિપાઈ, જે સુસ્તપણે ગાડી પાસે ચાલતો હતો, તેના લક્ષમાં ન આવે તેમ ગાડીમાંથી ખસી પડ્યા. સ્વાભાવિક રીતે આ બીના ગાડીવાળાના જાણવામાં ન આવ્યાથી તેણે તો ગાડી હાંક્યાજ કરી એ વખતે વિઠ્ઠકાકા ગાડીની પાછળ ધીમે ધીમે પોતાનો ઘોડો હાંકતા આવતા અર્ધા ગાઉને છેટે હતા. તેમણે ચાલતાં ચાલતાં ગાડીમાંથી પડી જવાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા અને રાત્રિની ઠંડી હવાથી ઠરી ગયેલા રસ્તામાં પડેલા બાળકની ધીમી ચીસ સાંભળી. ઘોડેથી ઉતરીને તપાસ કરતાં રાત્રિના સમયે પોતાના બાળક ભાત્રજાને આમ રસ્તામાં પડેલો જોઈ તેઓ ઘણે વિસ્મય પામ્યા. તેમણે તુરતજ તે બાળકને ઉપાડી લઈ પોતાની શાલમાં લપેટ્યું, અને આમ અંધારામાં ગાડીમાંથી પડી ગયેલો પોતાનો ભત્રિજો પાસેના જંગલમાંના કોઈ જંગલી જાનવરના હાથમાં જઈ પડ્યા વગર પોતાને જડી આવ્યો તેને માટે પ્રભુનો વારંવાર ઉપકાર માનતાં, ગાડીને પકડી પાડવા ઘોડા પર ચઢી બેસી તેને દોડાવ્યો. ગાડી પાસે પહોંચતાં તેમણે પોતાની ભોજાઇને જગાડીને પૂછ્યું, " કેમ ભાભી, બેઉ બાળકો તમારી પાસે સહીસલામત છે કે નહિ ? " આ પરથી અંધારામાં હાથ ફેરવી જોતાં, પોતાનો પુત્ર ન જડવાથી તેમને ઘણો ભય અને ગભરાટ થયો. આ સમયની તેમના મનની સ્થિતિ વર્ણવ્યા કરતાં વિચારથી સારી રીતે સમજવામાં આવી શકે ખરી. આ વખતે વિઠ્ઠકાકાએ છોકરાને તેમના મો આગળ મૂકીને સત્વર તેમનો ખેદ દૂર કર્યો. આમ પોતાનું થોડા વખતથી ખોવાયેલું બાળક પાછું મળતાં તેમને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. આ પ્રસંગે જો કંઈ વિરુદ્ધ પરિણામ આવ્યું હોત,

પોશાક પહેરતા તેની યાંદદાસ્તી માટે, શ્રીમતી રમાબાઇએ પૂનાના પોતાના મકાનમાં એક કબાટમાં સાચવી મૂકયો છે.

મિ. રાનડે ઉંચા ગોરવર્ણના અને મજબૂત બાંધાના હતા. તેમનું શરીર ભારે હતું. તેઓ દેખાવમાં કંઇક કદરૂપા હતા. તેમનું વિશાળ ઉપસેલું કપાળ, તેમનો માયાળુ અને હસતો ચહેરો તથા તેમની તેજસ્વી અને પ્રૌઢ છાયા, જેથી તેમના સંબંધમાં આવનારને તુરતજ તેમને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થતો, એ સિવાય તેમની બીજી કોઈ આકૃતિ આકર્પક નહોતી. તેમના શરીરમાં સૌથી વધારે વખાણવા લાયક અંશ તો, બુદ્ધિ, શાન્તતા, મધુર નમ્રતા અને આનંદીપણાથી શોભતી અને જાણે અંદર રહેલા મહાન્ આત્મા વડે પ્રોત્સાહિત અને પ્રકાશિત થઇ હોય એવી દેખાતી તેમની મુખમુદ્રા હતી. પરંતુ તેમની શારીરિક ખામીઓનું સાટું તેમના મગજના અને હૃદયના અનેક ઉત્તમ ગુણો, જેવડે તેઓ પોતાના સમકાલીન મનુષ્યોમાં અગ્રપદે મૂકાઇ એક અતિ સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષ તરીકે ગણાયા, તે ગુણોએ જોઇએ તે કરતાં વધારે સારી રીતે વાળી દીધું હતું.

મિ. રાનડેના શરીર ઉપર અનિષ્ટ પ્રસંગો ઘણા આવ્યા હતા, પણ આ ભારતભૂમિના હિતને અર્થેજ જેમણે જન્મ ધર્યો હતો તેવા પુરૂષના આપત્તિના પ્રસંગો દયાળુ પ્રભુએ વટાવ્યા હતા. તેમાંનો પહેલો પ્રસંગ એમની અસંત બાલ્યાવસ્થામાં બન્યો હતો. જ્યારે મિ. રાનડે ત્રણ વર્ષની ઉમ્મરના હતા ત્યારે એક વખતે તેમનાં માતા ગોપિકાબાઈ, પૂના જીલ્લાનું આંબેગાંવ ગામ, જ્યાં મિ. રાનડેના પિતાનું નોકરીને અંગે રહેવું થતું હતું, ત્યાંથી તેમનાં બે બાળક—મિ. રાનડે અને તેમની ૧૦-૧૧ મહિનાની બ્હેન દુર્ગા અક્કા—ને સાથે લઈ બળદની ગાડીમાં બેસી કોલ્હાપુર મધ્યે પોતાને પિયેર જવા નીકળ્યાં હતાં. તેમના દિયર વિઠ્ઠકાકા ઘોડે બેસીને એક

સીપાઈ સાથે તેમને પહોંચાડવા જતા હતા. રાત્રિના સમયે મુસાફરી કરતાં ગોપિકાબાઈ પોતાનાં બેઉ બાળકો સાથે ગાડીમાં ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં, તેવામાં મિ. રાનડે પોતાની ઉંઘતી માતાના તથા સિપાઈ, જે સુસ્તપણે ગાડી પાસે ચાલતો હતો, તેના લક્ષમાં ન આવે તેમ ગાડીમાંથી ખસી પડ્યા. સ્વાભાવિક રીતે આ બીના ગાડીવાળાના જાણવામાં ન આવ્યાથી તેણે તો ગાડી હાંક્યાજ કરી એ વખતે વિઠુકાકા ગાડીની પાછળ ધીમે ધીમે પોતાનો ઘોડો હાંકતા આવતા અર્ધા ગાઉને છેટે હતા. તેમણે ચાલતાં ચાલતાં ગાડીમાંથી પડી જવાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા અને રાત્રિની ઠંડી હવાથી ઠરી ગયેલા રસ્તામાં પડેલા બાળકની ધીમી ચીસ સાંભળી. ઘોડેથી ઉતરીને તપાસ કરતાં રાત્રિના સમયે પોતાના બાળક ભાત્રજાને આમ રસ્તામાં પડેલો જોઈ તેઓ ઘણો વિસ્મય પામ્યા. તેમણે તુરતજ તે બાળકને ઉપાડી લઈ પોતાની શાલમાં લપેટ્યું, અને આમ અંધારામાં ગાડીમાંથી પડી ગયેલો પોતાનો ભત્રિજો પાસેના જંગલમાંના કોઈ જંગલી જાનવરના હાથમાં જઈ પડ્યા વગર પોતાને જડી આવ્યો તેને માટે પ્રભુનો વારંવાર ઉપકાર માનતાં, ગાડીને પકડી પાડવા ઘોડા પર ચઢી બેસી તેને દોડાવ્યો. ગાડી પાસે પહોંચતાં તેમણે પોતાની બેનાઇને જગાડીને પૂછ્યું, "કેમ ભાભી, બેઉ બાળકો તમારી પાસે સહીસલામત છે કે નહિ ?" આ પરથી અંધારામાં હાથ ફેરવી જોતાં, પોતાનો પુત્ર ન જડવાથી તેમને ઘણો ભય અને ગભરાટ થયો. આ સમયની તેમના મનની સ્થિતિ વર્ણવ્યા કરતાં વિચાર્યેથી સારી રીતે સમજ્યામાં આવી શકે ખરી. આ વખતે વિઠુકાકાએ છોકરાને તેમના મોં આગળ મૂકીને સત્વર તેમનો ખેદ દૂર કર્યો. આમ પોતાનું ઘોડા વખતથી ખોવાયેલું બાળક પાછું મળતાં તેમને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. આ પ્રસંગે જો કંઈ વિરૂદ્ધ પરિણામ આવ્યું હોત,

અને બાળક રાનડે તેમના કાકાને જડયા ન હોત, અથવા તો તેમના જઈ પહોંચતા પહેલાં વાઘ વરૂ જેવા કોઈ ઘાતકી પ્રાણીના પંજામાં જઈ પડયા હોત તો ખરેખર મુંબઈ ઇલાકાનું એક મહાન્ રત્ન અલ્પ વયમાંજ ગુમ થયું હોત. પરંતુ સારે નસીબે આ સમયે ઇશ્વરેચ્છા અનુકૂળ થઇ હતી.

આ સિવાય મિ. રાનડે કેટલીક વખત ભયંકર માંદગીમાં આવી પડયા હતા. એક વર્ષ ઉપર કોલ્હાપુર મધ્યે ગત થએલા તેમના પિતાનું સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કરવા માટે ઇ. સ. ૧૮૭૮ ની શરૂઆતમાં જ્યારે તેઓ નાશકથી પૂને ગયેલા હતા ત્યારે તેમને પ્રાણઘાતક તાવની સખત માંદગી લાગુ પડી હતી. આ મંદવાડ માત્ર એક અઠવાડિયાની અંદર એટલો બધો વધી પડયો હતો કે તેના પરિણામ સંબંધે તે વખતે તેમનાં સગાંસ્નેહીઓને ભારે ચિંતા અને ભય ઉત્પન્ન થયાં હતાં. મંદવાડ ઘણો ભયંકર છે એમ શહેરના સઘળા લોકો કહેતા, અને તેમનાં ટોળેટોળાં તેમની ખબર જોવાને દરરોજ તેમને ત્યાં જતાં. સૌકોઇ તેમને જલદી આરામ થાય એવી પ્રભુ પ્રતિ પ્રાર્થના કરતું. તેમણે પોતે પણ આ સમયે ગભરાઇ ન જતાં પોતાના બિછાના આગળ ધાર્મિક વૃત્તિથી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરાવી હતી. પરંતુ આ સમયે મહારાષ્ટ્રમાં એક બુદ્ધિશાલી અને નામાંકિત દેશી ડાકતર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા અને નામદાર વાઇસરૉયના ઑનરરિ સર્જનની માનવંતી પદવી મેળવનાર મર્હુમ ડૉ. વિશ્રામ રામજી ઘોલેએ તેમની ઘણી ચતુરાઇથી સારવાર કર્યાથી મિ. રાનડે પોતાની ભયંકર માંદગીમાંથી સાજા થતાં સ્નેહીસંબંધીઓ આદિ સર્વને ઘણો આનંદ થયો હતો.

બીજો જૂદાજ પ્રકારનો ગંભીર મંદવાડ તેમને ઇ. સ. ૧૮૯૦–૯૧ માં થયો હતો. ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદાની રૂએ

તેઓ સ્પેશ્યલ જજના ઓદ્ધા પર હતા ત્યારે તપાસણી માટે પરગણામાં નીકળતાં, તેમનો મુકામ જ્યારે શોલાપુર જીલ્લાના કરમાલા ગામે થયેલો તેવામાં તેમને કૉલેરાને મળતો અતિસારનો વ્યાધિ થયો હતો, અને તે વધી જતાં ભયંકર નીવડશે એમ જણાવા લાગ્યું હતું. તે સ્થળની ડિસ્પેન્સરિ (દવાખાના) ના હૉસ્પિટલ આસિસ્ટંટે–ડાક્તરે આ વ્યાધિ મટાડવાને પોતાની અશક્તિ જણાવતાં, તેમનાં સુજ્ઞ પત્ની, જે તેમની સાથે હતાં તેમણે, સામાન્ય હિંદુ સ્ત્રીઓની પેઠે હિમ્મત ન હારી જતાં, પૂને મિ. રાનડેનાં બ્હેન દુર્ગા અક્કાને કોઇ સારા ડાક્ટરને મોકલી આપવા તારથી ખબર આપી. આ ખબર પહોંચતાં પૂનામાં સર્વે સંબંધીઓ ભારે ચિંતામાં પડી ગયાં. દુર્ગા અક્કા ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં મિ. રાનડેને સાજા કરનાર ડૉ. વિશ્રામ રામજી ઘોલેને ત્યાં મધ્યરાત્રિએ ગયાં, અને પોતાના ભાઇની ભયંકર માંદગીના સમાચાર તેમને કહ્યા. આ ઉપરથી તે બન્ને પહેલવહેલી જે રેલવે ટ્રેન મળી શકી તેમાં બેસી કરમાલા ગયાં. આ વખતે પણ પહેલાંની માફક ડૉ. ઘોલેનો યત્ન સફળ થયો, અને મિ. રાનડે કવખતના મરણમાંથી લગભગ બે માસનો મંદવાડ ભોગવીને બચી શક્યા. પરંતુ જે રોગ છેવટે તેમનો પ્રાણહારક નીવડ્યો તેનું બીજ આ મંદવાડથી તેમના શરીરમાં રોપાયું હતું.

શારીરિક વિકાર તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે, આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે, બી. એ. ની ઑનર્સની અને એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષાઓ પસાર કરવા માટે અસાધારણ અભ્યાસ કરીને મિ. રાનડેએ પોતાનાં નેત્રને કાયમના જોખમમાં નાખ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત છેવટના ભાગમાં તેમનાં નેત્ર વધારે નબળાં પડતાં જવાથી તેમને હમેશનું વાંચન લેખનનું કામ બીજા પાસે કરાવવું પડ્યું. કાનની શક્તિ પણ

છેવટના ભાગમાં કંઇક ઓછી થઇ હતી. પરંતુ આ પ્રમાણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની ક્ષીણતા થયા છતાં તેમની આંતર્ ઇન્દ્રિય એટલે મન સતત જાગૃત રહેલું.

મનુષ્યના ચારિત્ર્ય ઉપર સમકાલીન મનુષ્યોનાં વર્તન થોડા ઘણા અંશમાં પ્રકાશ નાંખે છે એટલુંજ નહિ, પણ અભ્યાસક્રમમાં બુદ્ધિના બંધારણના પ્રસંગે જે સહાધ્યાયીઓનો મનુષ્યને સંગ હોય છે, તે ઉપરથી તેના માનસિક ગુણો ઉપર કેવા રંગ અથવા પટ ચડે છે તેની તુલના થાય છે. સંગબળથી સારા વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ ઉમંગથી પોતાનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી જીંદગીમાં સારી કીર્તિ સંપાદન કરી શકે છે. આથી મિ. રાનડેનું સહાધ્યાયીમંડળ કેવું દિવ્ય હતું તે દર્શાવવા તે સંબંધી કંઇક હકીકત અત્રે આપીશું.

કોલ્હાપુરની શાળામાં મિ. રાનડેના સહાધ્યાયીઓમાં મર્હુમ રા. બ. વિનાયકરાવ કીર્તને, તેમના બે પીતરાઈ ભાઇઓ બળવંતરાવ અને ત્ર્યંબકરાવ કીર્તને, મર્હુમ મિ. મહાદેવ મોરેશ્વર કુંતે બી. એ., અને મિ. વિઠ્ઠલ નારાયણ પાઠક એમ. એ., એ મુખ્ય હતા, એ આપણે પાછળ વાંચી ગયા છીએ. આમાંના રા. બ. વિનાયકરાવ કીર્તનેએ શ્રીમંત મહારાજા હોલ્કરના દિવાનનું પદ ભોગવ્યું હતું, તથા મિ. કુંતે અને તેમની પછી મિ. પાઠકે પૂના હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. કૉલેજમાં પ્રવેશ કરી યુનિવર્સિટિ તરફથી મિ. રાનડેએ બી. એ. ની માનવંતી પદવી સંપાદન કરી તે વખતે તેમની સાથે તે મોટી પદવી બીજા ત્રણ નામાંકિત ગૃહસ્થોએ મેળવી હતી. આ ત્રણ ગૃહસ્થો, પ્રખ્યાત સમર્થ સંસ્કૃત વિદ્વાન્ ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર, મર્હુમ મેશર્સ વામન આબાજી મોડક અને બાળ મંગેશ વાગળે હતા. આ સર્વે ગૃહસ્થોએ જનમંડળમાં સારી નામના મેળવી છે, અને આપણી

યુનિવર્સિટિના સૌથી પહેલવહેલા ગ્રૅજ્યુએટોને છાજતા માનને પૂર્ણ રીતે પાત્ર ગણાઇ ચૂક્યા છે. નાસ્તિકતાના અને રાજ્યદ્રોહના અપવાદોમાંથી મુક્ત રહી પ્રાર્થનાસમાજના ચુસ્ત આગેવાનો હોઈ તેમાંના દરેકે (મિ. વાગલે સિવાય, કેમકે તેઓ વહેલા મરણ પામ્યા હતા) સરકાર તરફથી પોતાની અડગ વફાદારી અને રાજ્યભક્તિને લીધે **સી. આઈ. ઈ.** નું માનવંતું પ્રતિષ્ઠાચિહ્ન (ખિતાબ) પ્રાપ્ત કરેલું છે. મિ. રાનડેની સાથે 'ગ્રૅજ્યુએટ' થનાર આ ત્રણ ગૃહસ્થોનાં ચરિત્રનું કંઇક દિગ્દર્શન અત્રે કરી જઇશું.

આમાંના ઑન. ડૉ. **રામકૃષ્ણ ભાંડારકર એમ. એ, પી. એચ્ ડી., સી. આઈ. ઇ.**, એઓ મિ. **રાનડે**ની પેઠે અસાધારણ કુશળતા દર્શાવી **બી.** એ. ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં મુકાયા હતા. તેમણે **બી.** એ. માં પોતાની બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષા રાખી હતી, અને તેમાં ઘણી પ્રવીણતા મેળવેલી હોવાથી તેમને પૂના કૉલેજમાં 'સીનીયર ફેલો' નીમવામાં આવ્યા હતા. સને ૧૮૬૪ માં સિંધ હૈદ્રાબાદની હાઇસ્કૂલના અને સને ૧૮૬૫ માં રત્નાગિરિ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે તેઓ નીમાયા હતા. આ સ્થળે પોતાના અંગ્રેજ પૂર્વાધિકારી કરતાં વધારે કુશળતા બતાવી સતત ઉદ્યોગ અને દૂરદર્શીપણાથી સ્કૂલની સ્થિતિમાં ઘણોજ સુધારો કર્યો હતો. તેમણે પોતાના સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસમાં તે દરમિયાન એટલો બધો વધારો કર્યો કે એક સંસ્કૃત પંડિત તરીકે તેમની કીર્તિ એકલા હિંદુસ્થાનમાંજ નહિ, પરંતુ યૂરોપમાં પણ ત્વરાથી ફેલાઇ, અને તે ઉપરથી એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના 'સંસ્કૃત અધ્યાપક' (પ્રોફેસર) ના પદ પર તેમની સને ૧૮૬૯માં કામચલાઉ નિમણુક કરવામાં આવી હતી. તે પછી તેજ કૉલેજમાં ગાદનીશ પ્રોફેસર તરીકે કેટલાંક વર્ષ કામ કર્યા પછી સને ૧૮૮૨ માં તેમને પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાં પૂર્વાસ

બાપાઓના પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યા હતા. તે ઓહો તેમણે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતા સુધી ઘણી પ્રતિષ્ઠા સાથે ભોગવ્યો હતો.

એક વિદ્યાર્થી અને શિક્ષાગુરૂ તરીકેની ડૉ. ભાંડારકરની કારકીર્દિ તેમની કર્તવ્યપરાયણતા અને દરેક કાર્ય પરિપક્વપણે કરવાની ટેવથી પૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ નીવડી છે. તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિના વિષયોમાંથી રાજ્યકીય વિષયને અલગ રાખ્યો છે. તેઓ સત્ત્વશીલ વર્તન અને પ્રબળ ઇચ્છા શક્તિવાળા હોઇ મિ. રાનડેની પેઠે ચુસ્ત સુધારક અને પ્રાર્થનાસમાજના આગેવાન સભાસદ છે. અન્ય મનુષ્યોની પેઠે મોઢેથી સુધારાની વાતો કરી વાક્‌સુધારક (lip-reformer) કહેવરાવવાને બદલે તેમણે પોતાનીજ વિધવા દીકરીનું શાળા ખાતાના એક ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે પુનર્લગ્ન કરીને વિધવાવિવાહ પક્ષને પોતાના દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટિ આપી છે. વિદ્યાના વિષયમાં તેમણે પ્રાચીન શોધો, સંસ્કૃત સાહિત્ય, શબ્દવ્યુત્પત્તિ વગેરેને લગતા ઘણા લેખો અને ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમની સંસ્કૃત પહેલી અને બીજી ચોપડી માત્ર હિંદુસ્થાનમાંજ નહિ પરંતુ યુરોપમાં પણ કેટલેક સ્થળે શાળામાં ચાલતા પુસ્તક તરીકે વપરાય છે. તેમની વિદ્વત્તાની કદર તરીકે તેમને ગોટિંગનની યુનિવર્સિટિ તરફથી પી. એચ્. ડી. ની પદવી મળી છે, તથા યૂરોપની બીજી યુનિવર્સિટિઓ અને વિદ્યાની સંસ્થાઓ તરફથી બીજી કેટલીક પદવીઓ આપવામાં આવી છે. નામદાર સરકારે પણ તેમને સી. આઇ. ઈ. નો ખિતાબ આપીને, યુનિવર્સિટિના વાઇસ–ચાન્સેલર તરીકે નીમીને, તથા મુંબઇની ધારાસભાના સભાસદ નીમીને તેમની સેવાઓની યોગ્ય કદર કરી છે. છેવટે હમણાં થોડાક માસ ઉપર આપણી યુનિવર્સિટિએ પણ એલ્. એલ. ડી. ની માનસૂચક પદવી એક દેશી ગૃહસ્થ તરીકે પહેલવહેલી તેમને આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

મિ. વામન આબાજી મોડક **બી.** એ., **સી.** આઇ. ઇ., એઓ સને ૧૮૩૬માં જન્મ્યા હતા, અને મિ. રાનડે તથા ડૉ. **ભાં**ડારકર સાથેજ ૧૮૬૨ માં બીજા વર્ગમાં **બી. એ.** ની પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા. પુના કોલેજમાં 'દક્ષિણા ફેલો' તરીકે કામ કર્યા પછી તેઓ સને ૧૮૬૪માં ત્યાંની હાઇસ્કુલમાં મર્હુમ મિ. **ટી. બી.** કર્કહામના હાથ નીચે પહેલા મદદનીશ શિક્ષક નીમાયા હતા. ત્યાંથી સને ૧૮૬૭ માં હૈદ્રાબાદની અને ૧૮૬૯ માં ડૉ. ભાંડારકર પછી રત્નાગિરિ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા. અને સને ૧૮૮૨માં યૂરોપીઅનોને જે જગોએ નીમવામાં આવતા એવી મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન્ હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલની જગોએ તેમની સરકારે નિમણુક કરી હતી. તે ઓદ્ધો નોકરીમાંથી સને ૧૮૯૩ માં નિવૃત્ત થતા સુધી ઘણા માન સાથે ભોગવી, ડૉ. ભાંડારકર, મિ. કુંતે અને મિ. પાઠકની પેઠે, તેમણે બતાવી આપ્યું હતું કે તેમના જેવા ઉંચી કેળવણી પામેલા દેશીઓ યૂરોપીઅનોના જેવું સારૂં કામ કરવાને સર્વ રીતે લાયક હોય છે. તેમની સેવાની કદર કરીને સરકારે તેમને પણ સને ૧૮૯૫ માં **સી.** આઇ. ઈ. નો ખિતાબ બક્ષ્યો હતો, પરંતુ તેઓ વધારે સમય તે ખિતાબ ભોગવી શકયા નહિ. કેમકે ત્રણેક વર્ષ પક્ષાઘાત–લકવાના વ્યાધિની પીડિત રહી સને ૧૮૯૭ માં તેમનો દેહાંત થયો હતો. જોકે તેઓ ડૉ. ભાંડારકર અને મિ. રાનડે જેવી વિશાળ માનસિક શક્તિઓ ધરાવતા નહોતા તોપણ તેમની શક્તિઓ ઘણા ઉંચા પ્રકારની હતી. શાળાની વ્યવસ્થાના પોતાના કામપર ઘણી કડક અને સખત દેખરેખ રાખવા છતાં તેઓ તેમની ઉમંગી અને એકનિષ્ઠાભરેલી નોકરીથી સર્વને અને ખાસ કરીને શિષ્યવર્ગને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. તેઓ પોતાના બે સહાધ્યાયીઓની પેઠે સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારણાની બાબતમાં ઘણો

આગળ પડતો ભાગ લેતા, અને ઘણાં અસરકારક વ્યાખ્યાનો આપતા.

મિ. બાળ મંગેશ વાગલે એમ્, એ.; એલ્. એલ્. બી. એઓ કેટલાક પહેલા એટલે ૪૯ વર્ષની વયેજ સને ૧૮૮૮ માં ગુજર્યા હતા. તેઓ મિ. મોડકની પેઠે બી. એ. માં બીજા વર્ગમાં આવ્યા હતા, તોપણ અભ્યાસ ચાલુ રાખી મિ. રાનડેની સાથેજ એમ્. એ. ની, અને એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષાઓ તેમણે પાસ કરી હતી. સને ૧૮૬૮–૬૯ માં ઍડવોકેટની પરીક્ષા પસાર કરનાર પહેલા ગ્રૅજ્યુએટ પણ તેઓ હતા. એમની વકીલ તરીકેની કારકીર્દિ માટે અગાઉથી સારી આશા રાખવામાં આવ્યા છતાં તે પૂર્ણ રીતે સફળ થઈ નહોતી. આથી ધારવામાં આવે છે કે કદાચ ન્યાયાધીશના પદ માટે તેઓ વધારે લાયક નીવડ્યા હોત, કેમકે ઍડવોકેટની પરીક્ષામાં પસાર થયા પછી જ્યારે તેમને સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના એક જજ્જ તરીકે કામ ચલાઉ નીમવામાં આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે ઘણી કુશળતાથી કામ બજાવ્યું હતું. જ્યારે હિંદુસ્થાનના મહાન્ વૃદ્ધ-પુરૂષ મિ. દાદાભાઈ નવરોજજીને વડોદરાના મર્હુમ મહારાજા શ્રીમંત મલ્હારરાવ ગાયકવાડે પોતાના મુખ્ય દિવાન તરીકે બોલાવ્યા હતા ત્યારે તેઓ મિ. વાગલેને તે રાજ્યના વડા ન્યાયાધીશ તરીકે પોતાની સાથે લઇ ગયા હતા. પરંતુ મિ. દાદાભાઇએ જ્યારે એક વર્ષ પછી તે રાજ્યની નોકરી છોડી ત્યારે મિ. વાગલેએ પણ સારી કુશળતાથી કામ કરી બતાવીને પોતાની ખુશીથી તેમ કર્યું હતું. તેઓ પણ પોતાના ઉપર કહેલા સહાધ્યાયીઓની પેઠે પ્રાર્થનાસમાજના ચુસ્ત અને ભાવિક સભાસદ અને સંસારસુધારાના હિમાયતી હતા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંતકાળ અને તે સમયનું સન્માન.

પાછલાં પ્રકરણોમાં વર્ણવેલી ન્યાયખાતાના પોતાના મોટા ઓદ્ધાને લગતી, વિદ્યા-કેળવણી સંબંધી, અને ધાર્મિક તથા સાંસારિક સુધારણા વગેરેને લગતી પોતાની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં મિ. રાનડે મચી રહેલા હતા તેવામાં ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના જુલાઈ માસની આખરે તેમને અતિસારનો વ્યાધિ ભયંકર રૂપમાં લાગુ થયો. આ વ્યાધિ માત્ર બે ત્રણ દિવસમાં નામાંકિત ડૉકટર સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણરાવની ચતુરાઈભરેલી વૈદક સારવારથી, તેમજ તેમનાં પત્ની રમાબાઈ જે અહર્નિશ ચિંતા સહિત તેમની પથારી પાસે બેસી રહેતાં, તેમની માવજતને લીધે અંકુશમાં આવી નરમ પડયો. આ પ્રમાણે જોકે તેઓ રોગના હુમલામાંથી બચીને સાજા થયેલા દેખાવા લાગ્યા, તોપણ તે રોગ પરિણામે ભયંકર નીવડયો. કેમકે તેથી તેમની શક્તિ ઘણીજ ઘટી ગઇ હતી અને તેઓ તદ્દન નિર્બળ અને લોહી વગરના થઈ ગયા હતા, તથા ઈ. સ. ૧૮૯૦–૯૧ માં તેમને થયેલા કૉલેરાને મળતા અતિસારના વ્યાધિના પરિણામમાં લાગુ પડેલા હૃદયના દરદ (Heart-disease) નાં ચિહ્નો, જે કોઈ કોઈ વખતે માલૂમ પડી આવતાં, તે વધારે જોરમાં દેખાવ દેવા લાગ્યાં. ૪૦ વર્ષ ઉપર પણ ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજના એક પહેલવહેલા ગ્રૅજ્યુએટ અને વૈદક વિદ્યામાં કુશળતા અને ચતુરાઈ માટે એકસરખી રીતે પ્રખ્યાતિ મેળવનાર ડૉ. ભાઉ દાજીએ કોઇ વ્યાધિ માટે તેમની સારવાર કરતાં કહ્યું હતું કે તેમનું હૃદય ઘણુંજ નબળું છે: અને તેથી તેના પર

શરીરની સ્થિતિ ત્વરાથી લથડતી જવાથી તેમને મુંબઈ તા. ૬ઠ્ઠી જવામાં આવ્યા. મુંબઈની ગરમ હવાથી તેમને તુરત જણાતા થતો જણાયો. ત્યાં તેમનાં પ્રિય પત્ની તથા બાઈનીસુ છેલી માંદગી ગાડીમાં બેસીને લાંબે સુધી ફરવા જવાથી અને તાણના આં-માઈલ પગે ચાલવાથી તેમનું ખસલ આરોગ્ય પાછું રાતના દશથી લાગ્યું. વળી તેમના ડાક્ટરોએ તેમ ન કરવાને વા, અને દવાઓથી ના ભવ્યા છતાં, પોતાના છેવટના અભ્યાસનાં પુસ્તકો—ઉપનિષદો, મિલ્નર કૃત ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ, અને મિ. જસ્ટિન મૅક કાર્થિ કૃત 'આપણા પોતાના સમયનો ઇતિહાસ,' એ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનું પણ તેમણે ફરીથી ચાલુ કર્યું હતું. જ્યારે અમુક થોડા વખતને માટે પણ આવા પ્રકારનો શ્રમ લેવાનું બંધ રાખવા ડાક્ટરો તરફથી તેમને આગ્રહ કરવામાં આવતો, ત્યારે તેઓ કહેતા કે, "જ્યારે કોઇ માણસથી કામ ન થઈ શકે, ત્યારે તેને જીવવાનું શું પ્રયોજન છે ? શું નિરુદ્યમી અને નિરુપયોગી જીવન કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ કરવા જેવું નથી ?"

બુધવાર, તા. ૧૬ મી જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧ ને રોજ તેઓ એટલા બધા આનંદી અને આરોગ્યવાળા દેખાતા હતા કે તેમણે પોતાના એક ડાક્ટરને તે રાત્રીએ પોતાની ખબર લેવાને ન આવવા 'ટેલિફોન' થી ખબર આપી હતી. પાછળથી રાત્રીએ એક ડાક્ટર પાસે હાજર રાખવાની જરૂર પડશે એમ જણાયું હતું, કેમકે અફસોસ ! આ આનંદીપણું તો દીપકના બુઝાતા પહેલાંના ક્ષણિક ઝગઝગાટ જેવું હતું. તે દિવસે સઘળું નિત્યકામ પરવાર્યા પછી તેઓ પોતાનાં પત્ની અને બંધુ સાથે ગાડીમાં બેસીને એક માઈલ ફરી આવ્યા. બંગલે પાછા આવતાં જયપુર રાજ્યના દિવાન અને 'ફૅમિન' (દુષ્કાળ) કમિશનના એક સભાસદ રાવ બહાદુર,

મોંદસ આંઠે મુકરજીના નાગપુરમાં એકાએક થયેલા મરણની ખબરનો ...ઓ જ્હેઇને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. આ આકસ્મિક બનાવને માટે ...પ... ખેદ પ્રદર્શિત કર્યા પછી તેઓ બોલી ઉઠયા કે, "**પણ કામ કરતાં કરતાં મરણ પામવું એ કેવું સુખી મૃત્યુ કહેવાય!**" અને ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે તેમની આ ઇચ્છા આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી માત્ર બે કલાકની અંદર જ પૂર્ણ થઈ. તેમના ભાઈ કહે છે કે, ઉપલું વાક્ય બોલ્યા પછી તેમણે ૧૮ કાગળો લખાવ્યા, મિ. **જસ્ટિન્ મેક્ કાર્થિ** કૃત 'આપણા પોતાના સમયનો ઇતિહાસ' એ નામના પુસ્તકનું એક પ્રકરણ વંચાવી સાંભળ્યું, અને પુનર્લગ્ન પક્ષના જાણીતા અગ્રેસર મર્હુમ શેઠ **માધવદાસ**ના પુત્ર મિ. **ભગવાનદાસ માધવદાસ** અને મિ. **ભાજેકર** વકીલ (જેમણે પોતે એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું છે), અને બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોની મુલાકાત લીધી. આ ગૃહસ્થો બીજે દિવસે કરવા ધારેલા **ભાટિયા** જ્ઞાતિની એક વિધવાના પુનર્લગ્ન સંબંધે મિ. **રાનડે**ની સલાહ લેવા આવ્યા હતા. અને તે જ્ઞાતિમાં આ પહેલવહેલું પુનર્લગ્ન થનાર હોવાથી તે મોટી ધામધુમ સાથે કરવાના હેતુથી તે પ્રસંગે નામદાર ગવર્નર સાહેબનાં બાનુ લેડિ **નૉર્થકોટ**ને પધારવાનું આમંત્રણ કરવા માટે તેમણે મિસિસ્ **રમાબાઈ રાનડે**ને વિનંતિ કરી. મિ. **રાનડે**ને આમ કરવાનું પસંદ પડયું; પરંતુ આ વખતે જાણે તેમને દૈવેચ્છાથી પ્રેરણા થઈ હોય તેમ મિસિસ્ **રાનડે** બોલ્યાં કે, 'મારા પતિની તબિયતમાં કાંઈ બિગાડો નહિ થાય તો હું તેમ કરવા કબૂલ છું.' મિસિસ્ **રાનડે**એ આ પ્રમાણે પોતાના પતિની તબિયત માટે ધાસ્તી બતાવ્યા છતાં મિ. **રાનડે**ને પોતાને તે સંબંધી કાંઈ કલ્પના પણ થઈ નહિ. તેમણે આવેલા પરોણાઓ સાથે વાતચિત કરવામાં સ્વાભાવિક આતુરતાથી સંપૂર્ણ રીતે પોતાનું મન પરોવ્યું, અને થનાર પુનર્લગ્ન

બહુ બોજો ન નાંખવો એવી સલાહ પણ તેમણે આપી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૨ થી તેમને ઉપર મુજબ હૃદયના દરદનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં હતાં, તોપણ તે ગંભીર પ્રકારનાં નહોતાં. પરંતુ છેલ્લી માંદગી ભોગવ્યા પછી તો વ્યાધિ વધી જઈને તેમને હૃદયમાં તાણના આંચકા થવા લાગ્યા અને તે ઘણે ભાગે સુવા વખતે રાતના દશથી અગિયાર વાગ્યાની વચમાં. ગરમ પાણીના શેકથી અને દવાઓથી આ દરદ તુરતને માટે શમી જતું. તેમની આ માંદગી કેવા પ્રકારની હતી તે તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ ને રોજ રા. બ. મોનકરને તેમણે લખેલા પત્રની નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાઈ આવશેઃ—

" તમારો માયાળુ પત્ર મળવાથી હું ઘણો ખુશી થયો. આ સમયનો મારો વ્યાધિ અતિસારનો નહોતો. પણ હું તે વ્યાધિની પાછળ રહેલી અસરથી પીડાતો હતો. મારા જ્ઞાનતંતુઓ છેક નબળા પડી જવાથી મને દરદ થતું હતું. આરંભના ૧૦—૧૫ દિવસ પછી જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈથી મારા જમણા અને ડાબા હાથમાં તથા મારી છાતીના ઉપલા ભાગમાં દુઃખ થતું. મને આ દરદ રાત્રિના ૯ વાગ્યા પછી દરરોજ થતું અને તેથી મને ઘણી વેદના અને બેચેની થતી. હજુ પણ મને ત્રણ ચાર દિવસને અંતરે તેમ થઈ આવે છે. હોજરીના ઉપલા ભાગમાં અમુક પ્રકારના વા (gases) એકઠા મળવાથી આ વ્યાધિ થાય છે એમ ધારવામાં આવે છે. ડાક્ટરોનું કહેવું છે કે મારી હમેશની શક્તિ પાછી આવ્યેથી ને મટી જશે. હું લગભગ પાંચ અઠવાડિયાં ઘેર રહ્યો અને આ અઠવાડિયા-થી કોર્ટમાં જવા માંડ્યું છે. ઑક્ટોબર મહિનાની રજાઓ પછી હું રજા લેઈ મહાબળેશ્વર જવા ધારૂં છું. "

આ પ્રમાણે પોતાની તબિયતના સુધારા અર્થે આરામની જરૂર જણાયાથી તેમણે એક માસની રજા લીધી, અને હવાફેર માટે

વાંસા આ[illegible] માથેરાન ગયા. ત્યાં તેમને કંઇક શક્તિ આવી, પરંતુ તેઓ [illegible] તેવા સારા થયા નહોતા તેવામાં મુંબઈ આવીને, [illegible] ખેદ પર કામ થઈ શકે તેવું નહોતું તોપણ પોતાની નોકરી કામ કરતાં [illegible]. શરીરની આવી અશક્ત સ્થિતિને લીધે તેમના ચાય ! ” અ[illegible] લાંબી રજા લેવાની સલાહ આપી, અને તે ઉપરથી [illegible]ની જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧ થી ૭ માસની ફર્લો રજા માટે માગણી કરી. રજા ઉપર હતા તેવામાં જોકે તેઓ કોર્ટના કામથી નિવૃત્ત રહેતા, તોપણ પોતાનો ખાનગી અભ્યાસ, બહોળો પત્રવ્યવહાર, અને સંસારસુધારાને લગતું કામકાજ કરવાનું તો તેમણે ચાલુ રાખ્યું હતું. નાતાલના તહેવારોમાં સોશ્યલ કૉન્ફરન્સના કામકાજમાં ભાગ લેવાને લાહોર જવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, અને આ લાંબા પ્રવાસ માટે સઘળી તૈયારી પણ કરવામાં આવી હતી. તેમણે પોતાનું વાર્ષિક પ્રાસ્તાવિક (શરૂઆતમાં આપવાનું) ભાષણ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું, અને રેલ્વે ગાડીનો પહેલા વર્ગનો એક ડબ્બો પણ રિઝર્વ કરવામાં (આગળથી ભાડું ભરી ઇલાયદો ઠરાવી રાખવામા) આવ્યો હતો. પરંતુ નીકળવાને દિવસે તેમને છાતીનું દરદ ગંભીર રૂપમાં થઈ આવ્યું, અને તેથી તેમના વૈદ્યક સલાહકાર સર ભાલચંદ્રે તેમને પ્રવાસ બંધ રાખવાનું સમજાવ્યું. આ પરથી તેમને પોતાનો લાહોર જવાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો, અને તે બદલામાં તેઓ લોનાવલે ગયા.

લોનાવલા સહ્યાદ્રિ પર્વતના શિખર ઉપર આવેલું હોવાથી જો કે ઉનાળાને માટે તે શીતળ હવા ખાવાનું સ્થાન છે, તોપણ ટાઢી ઋતુમાં એક હિંદુ અશક્ત માણસને માટે તો તે ઘણુંજ ટાઢું સ્થળ છે. આથી તેમને ત્યાં બરાબર ફાવ્યું નહિ અને ખરાબ ઉધરસની સાથે શરદી થઈ. થોડાક દિવસ ત્યાં રહ્યા પછી તેમના

સંબંધે ઘણી પૂછપરછ કરીને કેટલીક અગત્યની સલાહ આપી. તેમના ગયા પછી તેમણે વાળુ કર્યું, અને તે પછી પ્રાર્થનાસમાજની પોથીમાંથી કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગમાંથી કોઈ બાઈઓ પાસે ભજન ગવરાવ્યાં. પરંતુ આ સમયે ભયંકર વ્યાધિનાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં. તે પાછાં નરમ પડી જવાથી આશરે ૯-૪૫ મિનિટે તેઓ સુઈ ગયા અને અર્ધો કલાક નિરાંતે ઉંઘ્યા. આશરે ૧૦ ઉપર ૧૫ મિનિટે તેઓ ઓચિંતા જાગી ઉઠયા, અને પોતાને હૃદયના ભાગમાં જરાક દુઃખ થાય છે એમ જણાવ્યું. દરદ પૂર જોસથી વધવા માંડ્યું, અને તેથી આવું ભારે દુઃખ ભોગવવા કરતાં એકદમ મરી જવું એ વધારે સારૂં છે એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. આ વખતે ડાકટરની સહાયની ખાસ જરૂર જણાયાથી તેમના ભાઈ નીલકંઠરાવ અને બીજો એક મિત્ર બનતી ત્વરાથી આવવાને ડા. સર ભાલચંદ્રને ટેલિફોનથી ખબર આપીને, નજીકના મિ. જહાંગીરજી નામના એક પારસી ડાકટરને બોલાવવા દોડી ગયા. પણ જ્યારે તે ડાકટરે આવીને જોયું ત્યારે માલુમ પડયું કે તેમનો અંત જલદીથી પાસે આવતો હતો, અને તે નાશકારક વ્યાધિ અટકાવવાને કંઈ ઉપાય ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની પ્રિય પત્નીના ખભા ઉપર પોતાનું નમી જતું માથું રાખીને તેમણે કહ્યું કે, 'મારૂં મૃત્યુ હવે જલદીથી થશે.' આ પછી તેઓ લોહી ઓકયા અને આશરે સાડા દશ વાગે, પાછળ કંઈ પણ સંતતિ વગર, તેમનાં પવિત્ર પત્ની, વિધવા બ્હેન, સાવકી માતા, બે ઓરમાન ભાઈઓ-વગેરે નજીકનાં સાંસારિક સંબંધીઓને પોતાના પરલોકગમનથી મહા શોકમાં નાંખી તેમનો પવિત્ર આત્મા આ ક્ષણભંગુર જગતનો ત્યાગ કરી શાન્તિથી પ્રભુ સમીપ દોડી ગયો. માત્ર બે કલાક ઉપર જેમણે રાય બહાદુર કાન્તિચંદ્રના મૃત્યુ માટે શોક કરી તેમની પેઠે 'કામ કરતાં મરી જવાની' ઇચ્છા દર્શાવી હતી તેઓ

દેવદૂતની પેઠે, સર ભાલચંદ્રે જણાવ્યું હતું તેમ, તેમના બિછાના આગળ માવજત કરતાં ચિંતાતુર મનથી રાતદિવસ બેઠાં રહેતાં, અને અફસોસ ! જેઓ હાલ વિધવા થયાં છે તેમને કેટલો બધો શોક થયો હશે ! તેમને આ સમયે તો ખરેખર પ્રખ્યાત મરાઠી સાધુ તુકારામના सुख पहातां जवा पाडें। दुःख पर्वता ये वढें ॥* એ વચનનું સત્ય અનુભવવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ હશે.

મિ. રાનડેના આમ નીપજેલા મરણની ખબર તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરિના પ્રભાતમાં આખા મુંબઈ શહેર મધ્યે ફેલાઈ ગઈ. આગલી સાંજે તેઓ ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે તેમને પૂર્ણ આરોગ્યયુક્ત દેખાતી સ્થિતિમાં જોનારાઓને તો આ ખબર સાચી લાગી નહિ. પણ દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયેલા સમાચાર પરથી સૌની ખાતરી થતાં સંખ્યાબંધ મનુષ્યો, જે પુરૂષને પૂજ્ય અને માનનીય ગણતા, અને જેને એક ભલા અને મહાન્ પુરૂષ તરીકે ગણતા. તેની તરફ પોતાની માનની લાગણી દર્શાવવા અને દુઃખી થયેલા તેમના કુટુંબના દુઃખમાં ભાગ કરવાને મલબાર હીલના પેડર રોડ ઉપરના તેમના બંગલે એકઠા થયા. વહેલા આવનારાઓમાં આપણા લોકપ્રિય ચીફ જસ્ટિસ સર લૉરેન્સ જેન્કિન્સ, મિ. જસ્ટિસ ક્રો. મિ. જસ્ટિસ રસેલ, મિ. જસ્ટિસ ચંદાવરકર, હાઈકોર્ટના એપેલેટ સાઈડના રજીસ્ટ્રાર મિ. આર્. ડી. શેઠના, મહુંમ મિ. જમશેદજી નસરવાનજી ટાટા, અને મિ લાઉન્ડીસ બારિસ્ટર મુખ્ય હતા. નામદાર ચીફ જસ્ટિસ્ તો પોતાની સાથે ફુલનો એક સુંદર હાર લાવ્યા હતા. આ પછી તેમની પુણ્ય સંભારણાથી દેવાલ આભાર કરનાર

*અર્થ—(મનુષ્યનું) સુખ જેનાં જવના દાણા જેટલું છે

ડાક્ટર સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણરાવ નાઇટ, સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના એક જજ્જ મિ. રૂસ્તમજી પટેલ, પ્રોફેસર એ. વી. કાથવટે, શેઠ ત્રિભુવનદાસ મંગળદાસ નથુભાઈ, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, મેશર્સ અરદેશર ફ્રામજી, ડા. ડા. સેટલુર, એન. જી. વેલિનકર, સરકારી વકીલ રા. બ. કીર્તિકર, રા. બ. એન. ટી. વૈદ્ય, ડાક્ટરો પાલેકર અને શાન્તારામ વિઠ્ઠલ, (ઑન.) મિ. દીક્ષિત, મિ. એન. વી. ગોખલે, મિ. સુંદરનાથ ખોટે, શેઠો ભગવાનદાસ માધવદાસ, અને દામોદરદાસ સુખડવાળા, મર્હુમ જસ્ટિસ્ તેલંગના પુત્ર મિ. પી. કે. તેલંગ, મિ. રાનડેના મર્હુમ મિત્ર મિ. બાલ મંગેશ વાગલેના પુત્રો મેશર્સ વી. બી. અને કે. બી. વાગલે, ગોકળદાસ તેજપાળ હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ મિ. ડી. જી. પાધ્યે, મેશર્સ બી. એન. ભાજેકર, બી. એમ. પંડિત, બાલાજી પાન્ડુરંગ, જી. એન. નાડકર્ણી, વી. એસ્ અર્જુને, આર્. એન. પરમાનંદ, એસ. વિ. ભાંડારકર, વી. કે. ભાટવડેકર, (ઑન.) દાજી આબાજી ખરે, નારાયણ વિ. મંડલિક, એમ. આર્. બોડસ, અને બીજા ઘણા વકીલો તથા અન્ય ગૃહસ્થો હાજર થયા હતા

મિ. રાનડેના શબને અગ્નિદાહ કરવા માટે સ્મશાને લઈ જવાને સઘળું એકઠું થયેલું મંડળ લગભગ ૧૦ વાગે તેમના મકાનથી નીકળ્યું. શબને હિંદુઓની રીતિ પ્રમાણે સાદી ઠાઠડી પર મૂકવામાં આવ્યું હતું, અને તે પર ધોળી શાલ ઓરાઢવામાં આવી હતી. ગળામાં નામદાર વડા જજ્જે આણેલો ફૂલનો હાર પહેરાવવામાં આવ્યો હતો. તેમના ભાઈ નીલકંઠરાવે હિંદુ રિવાજ મુજબ હાંલ્લામાં આગ દોરી હતી. હાઇકોર્ટના અંગ્રેજ જજો પેડર રોડના ખૂણા સુધી તે ટોળા સાથે જઇને ત્યાંથી પાછા ફર્યા હતા. નામદાર ચીફ જસ્ટિસ, જેઓ અતિશય દિલસોજી બતાવતા હતા, તેઓનો

વિચાર સ્મશાનભૂમિ સુધી જવાનો હતો, પરંતુ તેમને સમજાવીને ત્યાંથી પાછા વાળવામાં આવ્યા હતા. સઘળું મંડળ પેડર રોડ પરથી ગોવાળીઆ તલાવ થઈ ક્વીન્સ. રોડ તરફ વળ્યું તે વખતે એલ્ફિન્સ્ટન, ગ્રૅન્ટ મેડિકલ, અને વિલ્સન કૉલેજોમાંથી અને આર્યન સોસાઇટિની હાઈસ્કૂલમાંથી સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જોડાયા, અને સ્મશાનભૂમિએ પહોંચતા સુધી તેમની સંખ્યામાં વધારો થતો રહ્યો હતો. તે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના-આ સાચા અને સર્વોત્તમ હિતચિંતકની ઠાઠડી પોતાના ખભે ઉચકવામાં ઘણી આતુરતાથી મદદ કરતા હતા. ચર્નિ રોડ્સ રેલ્વે સ્ટેશન સામેની સ્મશાનભૂમિએ પહોંચતા પહેલાં જૂદી જૂદી જાતિના અને ધર્મના શોક કરતા મનુષ્યોના શાન્તિ અને દિલગીરીમાં પસાર થતા આ મંડળનો દેખાવ જેવો ચિત્તાકર્ષક જણાતો હતો તેવો (તે વખતે કહેવામાં આવ્યા પ્રમાણે) કોઈ પણ બીજા પ્રજાપ્રિય સરકારી અમલદારના મરણ પ્રસંગે પહેલાં કદી જોવામાં આવ્યો નહોતો. આ પ્રસંગે માત્ર મુસલમાન ગૃહસ્થો, જો તેઓ સ્મશાનક્રિયા વખતે હાજર રહે તો વાંધો લેવામાં આવશે, એવા શંકાયુક્ત વિચારથી હાજર થયા નહોતા. જો તેઓ ગયા હોત તો તેમના ઉદાર વૃત્તિના કુટુંબીજનોએ, જેવો યૂરોપીઅન અને પારસી ગૃહસ્થોનો સત્કાર કર્યો હતો,-સત્કાર તેવો તેમનો પણ કર્યો હોત એમ છતાં તેઓ, અન્ય સઘળી જાતિના લોકોની પેઠે, પોતાના આ નામાંકિત જજ અને શહેરી તરફ પોતાની માનની લાગણી દર્શાવવામાં પાછા પડ્યા નહોતા, કેમકે એમ જણાવવામાં આવે છે કે આ સઘળું મંડળ રસ્તેથી પસાર થતું હતું તેનામાં સામેથી જે મુસલમાન ગૃહસ્થો ગાડીઓમાં બેસીને આવતા હતા તેઓ મરનારના માનની ખાતર ગાડીમાંથી ઉતરી પડી ને સઘળું મંડળ પસાર થતાં સુધી પૂજ્યબુદ્ધિથી જોતા ઉભા રહેલા માલમ પડ્યા હતા. તેમના શબનું

છેલ્લું દર્શન કરવાની કેટલાક પારસી વિદ્યાર્થીઓને ઇચ્છા થવાથી મિ. રાનડેના સુધરેલા વિચારોને અનુસરીને તેમના ભાઇએ તેમને તે જોવા દીધું હતું. અને તેમની સ્વજ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોજ શબને ઉંચકે, એવી ચાલતી રૂઢિની દરકાર ન કરતાં સઘળી જાતિના બ્રાહ્મણોને તેમની ઠાઠડી ઉપાડવા દેવામાં આવી હતી. સઘળું મંડળ બાર વાગ્યાના શુમારે શ્મશાનભૂમિ આગળ આવી પહોંચ્યું. સર્વે હાજર રહેલાઓને શબનું છેલ્લું દર્શન કરાવ્યા પછી તેને ચંદનનાં લાકડાંની તૈયાર કરેલી ચિતા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું, અને સઘળી ધર્મક્રિયા થઈ રહ્યા પછી તેમના ભાઈ **નીલકંઠરાવે** આગ મૂકવાની ક્રિયા કરી. આ કામ થતું હતું ત્યારે ચિતા આગળ **સર ભાલચંદ્રે** નીચે પ્રમાણે હૃદયદ્રાવક ભાષણ કર્યું હતું:—

"બંધુઓ,—હિંદના આકાશમાં એક મહાન્ તારો અસ્ત પામ્યો છે. આ મહાપુરૂષના મરણથી તમને સઘળાને કેવી ઉંડી દિલગીરી અને દુઃખ થાય છે તે અત્રે મારી સામે ઉભા રહેલા સઘળાની મુખમુદ્રા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે. મિ. જસ્ટિસ્ રાનડે ખરેખર સર્વ રીતે એક સાધુ હતા, અને તેમની પવિત્ર અને સાધુ જેવી વર્તણુકને લીધેજ આ વખતે આપણને ઘણી લાગણી તો થાય છે. તેમની વિદ્વત્તા, તેમનો ઉદ્યોગ અને તેમનું બુદ્ધિબળ એવાં અનુપમ હતાં કે તેને લીધે તેઓ પ્રશંસાપાત્ર થઈ પડ્યા હતા. પરંતુ તેમનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, તેમની અપૂર્વ દૃઢતા, નિર્બળ અને દુઃખી મનુષ્યો માટે તેમની દિલસોજી, તેમનું ઉમદા ક્ષમાશીલપણું, અને તેમનું અટળ ખંતીલાપણું—એ સઘળા ગુણો એવી અનન્ય રીતે તેમનામાં એકઠા થયા હતા કે, એકંદરે તેમના વિષે વ્યાજબી રીતે કહી શકાય કે તેમના જેવો પુરૂષ આપણે ફરીથી ભાગ્યેજ જોવા પામીશું. તેમનાં કુટુંબીજનોને, તેમનાં પત્નીને,

તેમની બ્હેનને, અને તેમના ભાઈઓને-તેમના મૃત્યુથી કેટલી બધી ભારે ખોટ પડી હશે તેની કલ્પના થઈ શકે તેમ નથી. એમ છતાં જો તેમને દિલાસો મળે તેમ હોય તો આપણે તેમને ખાત્રીથી જણાવીએ છીએ કે અમે પણ તમારા દુઃખમાં ભાગ લઈએ છીએ. રાવ બહાદુર રાનડેના મરણથી પડેલી ખોટ અમુક એક વ્યક્તિ-મનુષ્યને, અથવા એક કુટુંબને કે અમુક એક કોમને પડી છે એમ નથી; પણ એમની તો આખા દેશને, આપણા જમાનાને અને આવતા જમાનાને પણ ખોટ પડી છે. આવી ઉન્નતિ પામેલા આત્માવાળા મનુષ્યો અમુક જમાનામાં ઘણીજ થોડી સંખ્યામાં પેદા થાય છે. અને જ્યારે તેઓ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેમની ખોટ સહેલથી પૂરી શકાતી નથી. આપણને પ્રિય એવો જે આત્મા (soul) ચાલ્યો ગયો છે તેને પ્રભુ અનંત શાન્તિ અને મોક્ષ અર્પો એવી તેની પ્રતિ પ્રાર્થના કરવી એજ આ દુઃખદ પ્રસંગે આપણું કર્ત્તવ્ય છે. વળી પોતાનાં જે કુટુંબી જનોને મિ. રાનડે પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે તેમની તરફ પણ આપણું એક કર્તવ્ય બાકી રહે છે. હું કહી ચૂક્યો છું તેમ રા. બ. રાનડેના મરણથી આપણને દરેકને મોટું અંગત નુકસાન થયું હોય એવી લાગણી થાય છે, પરંતુ આપણા કરતાં વિશેષ શોકના ભાર તળે દબાયલાં એવાં બીજાં મનુષ્યો છે એ વાત આપણે ભૂલી જવી જોઈતી નથી. તેમના બિછાના પાસે આતુરતાથી બેસી રહેનાર અને હાલમાં એક દુઃખી વિધવાની સ્થિતિ અનુભવનાર તેમનાં પવિત્ર ધર્મપત્ની, લગભગ માતાની ગરજ સારનાર તેમનાં મોટાં બ્હેન, અને આપણી સમક્ષ ઉભેલા તેમના દુઃખી થયેલા ભાઈ-એ સઘળાઓને આપણે અંતઃકરણથી આશ્વાસન આપવું ઘટે છે. આપણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશું કે તે તેમને આ મહાશાસ્ત્ર સંકટ ધૈર્ય અને આત્મસંયમથી સહન કરવાનું બળ

અને હિમ્મત આપે. ગૃહસ્થો, મને એટલી બધી લાગણી થાય છે કે હવે મારાથી વિશેષ બોલી શકાતું નથી. ચાલો, આપણે માનપૂર્વક ચૂપકીથી અત્રેથી વિદાય થઈએ."

આર્યન સોસાઇટિની હાઇસ્કૂલના હેડ માસ્તર મિ. વૈદ્યે પણ આને મળતું ભાષણ આપ્યું હતું. તે પછી સઘળું મંડળ વેરાવા માંડ્યું. હિંદુઓમાં કોઈ મોટા માણસના સંબંધમાં જેમ કરવામાં આવે છે તેમ, શબ બળી રહ્યા પછી, દૂધથી વાની વાળવામાં આવી હતી—એટલે કે ચિતાની રાખોડીને દૂધથી ટાઢી પાડવામાં આવી હતી, અને તેમનાં વૃદ્ધ બ્હેનની ઇચ્છાનુસાર તેને ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી એ ત્રણ પવિત્ર નદીઓના 'ત્રિવેણી' નામના સંગમમાં પધરાવવા માટે પાછળથી અલ્લાહાબાદ મોકલવામાં આવી હતી.

મિ. રાનડે જેવા અતિ લોકપ્રિય અમલદારના મૃત્યુના સમાચાર ફેલાતાં મુંબઇની લગભગ સઘળી કોર્ટોના અધિકારીઓ—હાઇકોર્ટના તથા સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના જડ્જો અને પોલિસ કોર્ટોના મૅજીસ્ટ્રેટો—એ આ માઠા બનાવ સંબંધે પોતાના શોકાતુરારો કાઢી મર્હુમના માનમાં પોતાની કોર્ટો બંધ રાખી હતી. વળી જૂદી જૂદી કૉલેજો તથા હાઇસ્કૂલો, શાળાઓ, સંસ્કૃત પાઠશાળા, નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરિ, શેઠ દામોદરદાસ સુખડવાળાની ફીપલ્સ ફ્રી રીડિંગ રૂમ, શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળની ધર્મખાતાની ઑફિસ, કાપડબજાર, દાણાબજાર, વગેરે અનેક જાહેર ખાતાં તેમના લાગતાવળગતાઓ તરફથી આ પ્રસંગે બંધ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. મિ. રાનડેના મરણથી આ પ્રમાણે એકલા મુંબઇ શહેરનેજ દિલગીરી થઈ હતી એમ નહોતું. આ પ્રસંગે આખા હિંદુસ્થાનમાં સામાન્ય રીતે સર્વત્ર અતિશય શોક ફેલાયો હતો એમ તે સંબંધમાં અનેક સ્થળેથી તેમનાં કુટુંબીઓને મળેલા શોકપ્રદર્શક પત્રો અને વર્તમાનપત્રોમાં

પ્રકટ થયેલાં ખખાળો પરથી માલૂમ પડી આવે છે. ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી દક્ષિણમાં મદુરા સુધી, અને પૂર્વમાં રંગૂનથી પશ્ચિમમાં પેશાવર સુધીના પ્રદેશમાંનાં અનેક સ્થળોએથી, હિંદુસ્થાનના વાઇસરૉય નામદાર લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ, મુંબાઇના ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ નૉર્થકોટ સાહેબ, બંગાળાના નામદાર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર (ઑન. મિ. પી. એમ્. મહેતા મારફતે), નામદાર મહારાજા શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, મહારાજા હોલ્કર, અને કોલ્હાપુરના મહારાજા જેવા મોટા ગૃહસ્થોથી માંડીને સાધારણ પંક્તિના ગૃહસ્થ સુધીના મનુષ્યો તરફથી, તેમજ જૂદી જૂદી જાહેર સંસ્થાઓ અને તે પ્રસંગ માટે ખાસ મળેલી સભાઓ તરફથી, સઘળા મળીને લગભગ એક હજાર દિલાસાના તારો અને પત્રો આ પ્રસંગે મિસિસ રાનડેને અથવા તો તેમના દિયર મિ. નીલકંઠરાવને મળ્યા હતા. પૂના, અહમદનગર, ઉમરાવતી, સતારા, શોલાપુર, બેલગામ, અમદાવાદ, વડોદરા, વગેરે આ ઇલાકાનાં શહેરો ઉપરાંત હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાંનાં કલકત્તા આદિ કેટલાંક સ્થળોમાં, પ્રજાની આ આપત્તિ માટે ખરેખરા શોકની આંતર લાગણી દર્શાવવાને અને તેમના કુટુંબ પર દિલાસાના તારો કે પત્રો મોકલવાને સભાઓ ભરવામાં આવી હતી. સ્ત્રીવર્ગે તાર અને પત્રો મોકલવામાં પુરૂષવર્ગ સાથે સ્પર્દ્ધા કરી હતી એટલુંજ નહિ, પણ આ સંબંધમાં સભાઓ ભરવામાં પણ તે વર્ગ પાછી પાની કરી નહોતી. એક સબૉર્ડિનેટ્ જજ્જની સ્ત્રી અને સારી કેળવણી પામેલી એક પ્રખ્યાત મરાઠી સ્ત્રીગ્રંથકાર મિસિસ્ કાશીબાઈ કાનિટકરે મિસિસ્ રાનડે પર ટૂંકા પણ અસરકારક શબ્દોમાં ઘડી કાઢેલો એક તારનો સંદેશો મોકલ્યો હતો. તેની મતલબ આ પ્રમાણે હતીઃ—" તમે ધારશો નહિ કે તમને એકલાનેજ સંતાપ થાય છે. " વળી મુંબાઇ, પૂના, અમદાવાદ અને બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ

પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરોમાં આ પ્રસંગ નિમિત્તે પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી હતી. આ ગાઢા સમાચાર મળતાં પૂનેથી ડૉ. ભાંડારકર, પ્રોફેસર ગોખલે અને બીજા કેટલાક મિત્રો, તથા ફર્ગ્યુસન કૉલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સ્મશાનક્રિયામાં ભાગ લેવાને મુંબઇ આવવા તૈયાર થયા હતા; પરંતુ ગાડી ચૂકી જવાથી તેઓ તે પ્રસંગે હાજર થઈ શક્યા નહોતા. એમ છતાં પૂનામાં પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી તેમના આત્માને શાન્તિ ઇચ્છનારી પ્રાર્થના ડૉ. ભાંડારકરના પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવી હતી.

હિંદુસ્થાનના નામદાર વાઇસરૉય તરફથી આ પ્રસંગે મુંબઇના નામદાર ગવર્નરના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરિ મારફતે મિસિસ્ રાનડે પર મોકલવામાં આવેલા તારના સંદેશા પરથી, અને મુંબઇના નામદાર ગવર્નરના તે સંબંધના પત્ર અને ભાષણ પરથી તે નામદારો મિ. રાનડે તરફ કેવી માનની લાગણી ધરાવતા હતા તે જણાઈ આવે છે, અને તેથી તેમની મતલબ અત્રે આપવી જરૂરની છે. ખાનગી સેક્રેટરિએ જણાવ્યું હતું કે, "નામદાર વાઇસરૉયે પોતાના તારના સંદેશામાં એવી ઇચ્છા દર્શાવી છે કે તમારી આ ખેદકારક આપત્તિમાં તેમની ખરા અંતઃકરણની દિલસોજીની લાગણી (મારે) તમને નીચે પ્રમાણે દર્શાવવી."—"નામદાર વાઇસરૉય માને છે કે તેમના મરણથી જનસમાજે માત્ર એક સુપ્રસિદ્ધ જજજ ખોયો છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના સ્વદેશીઓની નૈતિક અને માનસિક ઉન્નતિને માટે ચુસ્તપણે છવન પર્યંત મથન કરનાર પુરૂષ ગુમાવ્યો છે."

મુંબઇના ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ નૉર્થકોટે પોતાના ખાનગી સેક્રેટરિ દ્વારા જણાવ્યું હતું કેઃ—"ઑનo મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેના નામનું એક સૌથી ઉત્તમ વિચારશક્તિ ધરાવનાર અને ખરા દિલથી કાર્ય કરનાર પુરૂષ તરીકે આ ઇલાકામાં અને આખા હિંદુસ્થાનમાં

લાંબા વખત સુધી સ્મરણ થતું રહેશે. સુધારાને માટે સતત યત્ન કરવામાં તેમની હિમ્મત અને નિશ્ચયને લીધે આધુનિક સમયમાં મુંબઈ ઇલાકા મધ્યે તેમને અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ખોટ સાર્વજનિક છે, અને તેમના મૃત્યુને માટે તેમનાં કુટુંબીઓ (જેમના દુઃખમાં નામદાર લૉર્ડ અને લેડિ નૉર્થકોટ પૂર્ણ રીતે ભાગ લે છે) ને ખેદ થશે એટલુંજ નહિ, પણ ન્યાત, જાત, કે ધર્મના તફાવત વગર આખા ઇલાકાને તેથી દિલગીરી થશે."

નામદાર મુંબઇ સરકાર તરફથી તા ૨૨ મી જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧ ને રોજ મિ. રાનડેના મરણની નોંધનો નીચે પ્રમાણે ઠરાવ સરકારી ગેઝેટ મારફતે બહાર પાડવામાં આવ્યો હતોઃ—

"નામદાર અત્રીઝાં ગવર્નર સાહેબ ઇન કાઉન્સિલે મુંબઈ ખાતેની નામદાર કૈસરેહિન્દ મહારાણીશ્રીની ન્યાયની વડી અદાલતના એક જજ્જ ઑન. મિ. જસ્ટિસ્ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે સી. આઈ. ઇ., એમ. એ., એલ્. એલ્. બી.–ના મરણના સમાચાર ભારે ખેદ સાથે જાણ્યા છે, અને તેઓ મિ. રાનડેનાં કુટુંબીઓ પર આવી પડેલી આ આપત્તિને માટે પોતાની દિલસોજીની નોંધ લેવા ઇચ્છે છે. મિ. રાનડેના મરણથી જ્ઞાનના અગાધપણા માટે, ન્યાયબુદ્ધિના ગંભીરપણા માટે, અને વર્તણુકની માણસાઈ ભરેલી સ્વતંત્રતા માટે એકસરખી રીતે ખ્યાતિ પામેલો એક સૌથી વધારે નામાંકિત અને નિમકહલાલ સરકારી નોકર આ દેશે ગુમાવ્યો છે."

વળી નામદાર લૉર્ડ નૉર્થકોટ સાહેબે યુનિવર્સિટિના 'ચાન્સેલર' તરીકેના પોતાના હોદ્દાની રૂએ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના કૉન્વોકેશનમાં આપેલા ભાષણમાં, મિ. રાનડે, જેઓ યુનિવર્સિટિમાંથી નીપજેલા ગ્રૅજ્યુએટોમાં ઘણું કરીને સઘળી બાબતમાં સૌથી વધારે પરિપૂર્ણતા

પામેલા ગૃહસ્થ કહી શકાય, તેમને યાદ કરી તેમની તરફની પોતાની મમતાની લાગણી ઘણા ઉંચા શબ્દોમાં દર્શાવી હતી. તે નામદાર આ પ્રસંગે તેમના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતાઃ—

"પરંતુ મારી સાથે તમને સઘળાને લાગતું હશે કે મુંબઈ યુનિવર્સિટિનો એક નામાંકિત સભાસદ ચાલ્યો ગયો છે, જેના નામસ્મરણ તરફ આપણે સર્વ રીતે યોગ્ય માનની લાગણી દેખાડવાને આતુર છીએ. મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેના મરણથી હિંદુસ્થાનને જે ખોટ પડી છે તેને માટે આ આખા ઇલાકામાંથી અને છેક દૂરના પ્રદેશોમાંથી, યૂરોપીઅનો અને દેશીઓ તરફથી, એકસરખો દિલગીરીનો અને દિલસોજીનો અવાજ નીકળી ચુક્યો છે. હું કહેવાની હિમ્મત ધરું છું કે મારા ધારવા પ્રમાણે તે માનવંત મરનારે દેશીઓ તેમજ યૂરોપીઅનો તરફથી પોતાના મૃત્યુ વડે એકસરખો શોકનો ઉભરો ઉત્પન્ન કરવામાં દેશની એક છેલ્લી મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે. આવા પ્રકારનો ઉભરો, હું આશા રાખું છું કે, ઉંચા પ્રકારની માનસિક શક્તિઓ ધરાવનારા અને ભવ્ય ચારિત્ર્યવાળા પુરૂષ માટે ઉમળકો અને માન બતાવવામાં આપણે સઘળા લોકો એકમત થઇએ છીએ, તે બાબતની કંઇક સાબિતી છે. જો હું મર્હુમ મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેની સામાન્ય કારકીર્દિ વિષે ટૂંકામાં ટૂંકું વિવેચન આપવાને માટે પણ જોઇતા સમય સુધી આજે તમને રોકી રાખું તો મેં મારી સત્તાનો હદ ઉપરાંત ઉપયોગ કર્યો કહેવાય. આપણે આ ક્ષણે તેમના વિષે એક પ્રસિદ્ધ જજ્જ તરીકે નહિ, પરંતુ મુંબઇ યુનિવર્સિટિના તે નામાંકિત સભાસદ તરીકે વિચાર કરીએ છીએ કે, જેણે ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં બી. એ. ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરી હતી, અને જેણે સર બાર્ટલ ફ્રીઅર તરફથી તે માટે સને ૧૮૬૩ માં ધન્યવાદ મેળવ્યો હતો, અને જેણે સને ૧૮૬૫ માં એમ. એ. ની પદવી સંપાદન કરી હતી. આપણે, ઇતિહાસના વિષય માટે

યશસ્વી રીતે ઑનર—સંમાન અને સુવર્ણનો ચાંદ પ્રાપ્ત કરનાર—૨૩ વર્ષની યુવાન વયે ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં યુનિવર્સિટિના 'ફૅલો' નું માનવંતું પદ સંપાદન કરનાર–ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં પહેલા વર્ગમાં આવીને એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષા ઑનર્સ-માન સાથે પસાર કરનાર–અને ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં પોતાની જૂની (એલ્ફિન્સ્ટન્) કૉલેજમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના શિક્ષાગુરુનો ઓદ્ધો મેળવનાર–પુરૂષ વિષે વાત કરીએ છીએ. મિ. રાનડે પોતાના બુદ્ધિબળને લીધે ત્વરાથી ન્યાયખાતામાં ચઢી ગયા હતા, જેને લીધે મુંબઈથી બહાર–જીલ્લાઓમાં લાંબા વખત સુધી તેમને રહેવું પડ્યું હતું. પરંતુ હાઈકોર્ટના એક જડ્જ તરીકે તેમનું પાછું આવવું થયું તે વખતથી તેમણે આ યુનિવર્સિટિના કાર્યભારમાં અગત્યની સહાય કરી હતી.

સિન્ડિકેટના સભાસદ તરીકે અને 'ડીન' તરીકે તેમણે પોતાની યુનિવર્સિટિની સેવામાં પોતાની મહત્બુદ્ધિનો પૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. તેઓ પોતાની ચતુરાઈ અને અંગત લાગવગથી મર્હુમ સર મંગળદાસ નથ્થુભાઈની સાડા ત્રણ લાખની મોટી બક્ષિસ સલાહસંપીભરેલી તજવીજથી મેળવી શક્યા હતા, જેથી યુનિવર્સિટિને બહુજ લાભ થયો છે. ગૃહસ્થો, તેમના મરણથી આપણને જે ખોટ પડી છે તે સબંધે આપણી તરફની લાગણી મારા શબ્દોથી કેટલી અપૂર્ણ રીતે દર્શાવાય છે તે હું જાણું છું. એમ છતાં યુનિવર્સિટિના આવા નામાંકિત સભાસદના સંબંધમાં તો એવા શબ્દોની પણ જરૂર નથી. અન્ય ગૃહસ્થો પોતાનાં ભાષણો અને લખાણો દ્વારા તેમની ખ્યાતિથી ભવિષ્યની પ્રજાને જાણીતી કરશે. આ સાંજે હું તમારી પાસે માગું છું તે એટલુંજ કે, મિ. જસ્ટિસ રાનડેના કુટુંબ તરફ મારા અંતઃકરણની દિલસોજી, અને હિંદુસ્થાનને જે ખોટ ગઈ છે તેને માટે ખેદ દર્શાવવામાં તમારા મણ્ડળીઓના નામ સાથે મારૂં પોતાનું

તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરિ ૧૯૦૧ ને રોજ મુંબઈની પ્રાર્થના સમાજમાં મિ. રાનડેના મૃત્યુ નિમિત્ત ઑન. મિ૦ જસ્ટિસ ચંદાવરકરે તેમના આત્માને શાન્તિ ઇચ્છનારી લંબાણવાળી પ્રાર્થના કરી હતી, તેમાંથી ખાસ અગત્યનો કેટલોક ઉતારો અત્રે આપીશું.

"* * * તેમના જીવનનો ઇતિહાસ એક દૃષ્ટિથી-અને તે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જોતાં—હરેક પ્રકારે છેલ્લાં ૪૦ વર્ષનો તેમના દેશનો અને તેમના દેશીબંધુઓનો ઇતિહાસ છે. સઘળા મનુષ્યોએ કબૂલ કર્યું છે કે તેઓ એક વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ઉંડા વિચારવાળા પુરૂષ, એક મહાન્ વિદ્વાન્, એક સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયાધીશ, એક ઉમંગી સુધારક, અને એવી એવી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિવાળા મનુષ્ય હતા. તેઓ એક અદ્વિતીય વર્તન અને કારકીર્દિવાળા મનુષ્ય હતા, જેની અસર આખા દેશ પર થઈ છે. તેમના મરણથી સર્વ કોઇને પોતાના અંગત મિત્રનું મૃત્યુ થયું હોય એવી લાગણી થાય છે. આવા સદ્‌વર્તનવાળા અને આવી ઉજ્જવલ કારકીર્દિવાળા મનુષ્યના ચરિત્રનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે; અને તેમની સાથે સંબંધમાં આવ્યાથી, તથા છેલ્લાં વીશ વર્ષ પર્યંત કેટલીક પ્રવૃત્તિઓને લગતા કામકાજમાં તેમની સાથે રહેવાથી, મને સમજાય છે કે તેમના આખા જીવનની અને જીવનના કાર્યની કૂંચી શામાં રહેલી છે તે ખોળી કાઢયા સિવાય તેવા અભ્યાસથી આપણને ફાયદો થનાર નથી. તે કૂંચી તે મહાપુરૂષના ધાર્મિક જીવન પરથી માલૂમ પડી આવશે. તેમના ઉચ્ચ માનસિક અને નૈતિક ગુણો, અને તેમની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પરથી તેમનું તે ખરેખરૂં ધાર્મિક વલણ સ્પષ્ટ રીતે દીસી આવતું. તે ધાર્મિક વલણ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં તેમની રહેણીકરણી પર અતિશય સામ્રાજ્ય ચલાવતું, અને તે તેમના જીવનનો, તેમણે કરેલાં કાર્યોનો, અને તેમના સંબંધમાં આવનાર સઘળાં મનુષ્યો પર થતી લોહચુંબક જેવી અસરનો પાયો હતું. રાનડે

કેવા પુરૂષ હતા તે વિષે ટૂંક વર્ણન આપવાનું—જેનો ચાંદ પ્રાપ્ત તત્ત્વ થોડા શબ્દોમાં જણાવવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે—માં યુનિવર્સિટી કે તેઓ ઈશ્વર પર અનન્ય શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્ય હતા. સ. ૧૮૬૬ માં * આ ઉપરથી લૈકિક હિતની—રાજ્યદ્વારી, સામાજિક્ આર્થિક કેળવણી સંબંધી કે બીજા કોઇ પણ અગત્યના સુધારાની જૂની કાર્ય કરવું એ પોતાનું 'ધાર્મિક કર્તવ્ય' છે એમ તેઓ માનતા, એ સઘળી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ખરા દિલથી મંડ્યા રહેતા. પ્રતિપક્ષથી કે હાંસીથી, અંતરાયોથી કે નિરાશાથી તેઓ ડગતા નહિ—પોતાને સરળ માર્ગે કાર્ય કર્યા જતા. કોઇ શુભ કાર્યમાં નિષ્ફળ થવાશે એવો વિચાર તો તેમના મગજમાં કદી પ્રવેશ કરતો નહિ. * * *

* માણસ માણસ વચ્ચેનો અને એક તથા બીજી પ્રજા વચ્ચેનો તફાવત માત્ર તેમને ઉપર ઉપરનો લાગતો. તેમનું અદ્ભુત મન અને અદ્ભુત અંતઃકરણ ઉંડા ઉતરીને, જે સર્વ વ્યાપક પરમાત્મા મનુષ્યના આત્માનો પ્રેરક છે તેનું દર્શન કરવાને મથન કરતાં. જેમણે બીજાઓને માટે પોતાનું ઉમદા અને નિઃસ્વાર્થી જીવન ગાળ્યું હતું, જે કલ્યાણને માટે જીવતા, અને જ્યાં જ્યાં તેનું સાધન જડી આવતું ત્યાં તેને ચહાતા, જે કોઈ પણ અંતરાયથી ડરતા નહિ, પરંતુ પોતાના મનની અંદર રહેલી શાન્તિ અનુભવવાનો યત્ન કરતા, એવા તે મહાપુરૂષે, જે અનુભવસિદ્ધ સરળતા અને સાધુતા પ્રાપ્ત કરવાની સઘળા સત્ય ધર્મોમાં આવશ્યકતા જણાવેલી છે, તે સરળતા અને સાધુતા પોતાના વર્તન અને કારકીર્દિ દ્વારા દૃષ્ટાન્તભૂત કરી બતાવી હતી. * * * * "

આ સાથે ટાઇમ્સ ઑફ્ ઈન્ડિયા, મુંબઈ ગેઝેટ, હિંદુ, બંગાળી, મરાઠા, ટ્રિબ્યૂન, મુંબઈ સમાચાર, ગુજરાતી, વગેરે વગેરે દેશનાં લગભગ સઘળાં નામીચાં વર્તમાનપત્રોએ તેમજ માસિક

તા. ૨૧ મી આ પ્રસંગે મિ. રાનડેની કારકીર્દિ વિષે અતિઉત્તમ અને સમાજમાં મિ. રેબિપ્રાયો ઘણીજ અસરકારક ભાષામાં પ્રકટ કર્યા હતા. વગેરે તેમના એ અભિપ્રાયો સ્થળસંકોચને લીધે અત્રે આપી શકાય તેમ નહી હતી, તેમાંતે સંબંધમાં માત્ર એટલુંજ જણાવીશું કે તે સઘળાં "ક એકે અવાજે મિ. રાનડેએ કરેલાં ઉત્તમ કાર્યોની, તેમના અનુકરણીય ગુણોની અને તેમની સામાન્ય નીતિરીતિની ઘણાજ ઉંચા અને ચૂંટી કાઢેલા શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી હતી, તથા તેમના મૃત્યુને માટે અત્યંત શોકના ઉદ્‌ગારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા.

આવી રીતે મિ. રાનડેના મરણ પછી સર્વોપરિ સત્તાધિકારીઓ તરફથી તેમજ જનસમાજ તરફથી દર્શાવાયલા તેમના ગુણોની પ્રશંસાયુક્ત આવા ઉત્તમ પ્રતિના વિચારો ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે યુનિવર્સિટિના વાઇસ-ચાન્સેલરની પદવીના અથવા તો નાઇટ્‌ના ખિતાબના માન માટે તેઓ સર્વ રીતે લાયક હતા. પરંતુ આવું માન તેઓને મળી શક્યું નથી એ ખેદની વાર્તા છે. તેમના આવા ગુણો અને લાયકાતને લીધે મુંબઇની યુનિવર્સિટિ તરફથી એલ્. એલ્. ડી; ની પદવી પણ અપાવી જોઇતી હતી, પરંતુ તે વિદ્વાન્ મંડળ પોતાના આ એક સૌથી વધારે કુશળ અને યશસ્વી કારકીર્દિવાળા પુત્ર તરફ પોતાનું તે કર્તવ્ય બજાવવામાં પછાત પડી છે. પણ આ સઘળાનો હવે વિચાર કરવાની જરૂર નથી, કેમકે મર્હુમ ગૃહસ્થ આવાં માયિક માન અને ખિતાબો માટે તેમજ પોતાની નોકરીમાં પ્રમોશન (પગારમાં વધારો) માટે કદી ઇચ્છા કે દરકાર રાખતા નહિ. જ્યારે તેમને પરતા મૂકીને મિ. તેલંગને હાઇકોર્ટના જજ્જ નીમવામાં આવ્યા હતા ત્યારે પોતાના હક્કને આમ નુકસાન થયા છતાં, તેમણે તે સંબંધી વિરૂદ્ધતાનો અથવા નિરાશાનો એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહોતો. તેથી ઉલટું, કદાચ કોઈ મિત્ર તે સંબંધી વાત ઉપાડતો તો તે વિષે

વિચાર કે વાત કરવાની જરૂર નથી એમ જણાવી તે વાત પડતી મુકાવતા. આ સંબંધમાં પોતે કાંઈ પણ વિરૂદ્ધ બોલતા નહિ અને બીજાને બોલવા દેતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ આથી જરા પણ મનમાં માઠું ન લગાડતાં મિ. તેલંગ જેવા પોતાના એક આગલા શિષ્ય જજ્જના અધિકાર પર નીમાયા તેની ખુશાલીમાં તેમના મિત્રોએ આપેલી ઇવિનિંગ પાર્ટિના મેળાવડામાં તેઓ ઘણી ખુશીથી હાજર થયા હતા, અને પોતાના તે જૂના શિષ્ય અને મિત્રનાં પોતે આપેલા ઉત્તમ ભાષણની અંદર ભારે વખાણ કર્યાં હતાં.

મિ. રાનડેની રહેણીકરણીની થયેલી આટલી બધી યોગ્ય સ્તુતિ ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, પ્રખ્યાત મરાઠી સાધુ રામદાસનો નીચેના શ્લોક તેમને સર્વથા લાગુ પડતો હતો —

देह त्यागितां कीर्ति मागें उरावी ।
मना सज्जना हेचि क्रिया धरावी ॥
मना चंदनाचे परी त्वां झिजावें ।
परी अंतरी सज्जना निववावें ॥*

મિ. રાનડે ખરેખર રામદાસ સ્વામીના આ વચન પ્રમાણે પૂર્ણ રીતે વર્તીને પોતાની કીર્તિ અમર કરી ગયા છે; અને તેમને નાઈટનો ખિતાબ કે એલ્. એલ્. ડી.ની અથવા વાઈસ-ચાન્સેલરની પદવી ન મળ્યા છતાં, તેમની કીર્તિ દીર્ઘકાળ પર્યંત કાયમ રહેશે એની કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. કેમકે તેમણે

* અર્થઃ—હે ભલા મન, જેમ ચંદનનું લાકડું જાતે ઘસાઈને પણ અન્યને સુવાસ આપે છે, તેમ તું પણ જાતે ઘસાવાની-દુઃખ પડવાની ફિકર ન રાખતાં એવી કરણી રાખ કે, જેથી દેહ ત્યાગ કર્યો પછી પણ તારી કીર્તિ પાછળ કાયમ રહે.

કોઈ પણ ગૃહસ્થ કરતાં પોતાના દેશની સેવા બજાવવામાં સર્વથા ઘણોજ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. નેશનલ કૉન્ગ્રેસના પિતા તરીકે ગણાતા મિ. એ ઓ. હ્યુમ મિ. રાનડેના સંબંધમાં એક પ્રસંગે બોલ્યા હતા કે, "જો હિંદુસ્થાનમાં પોતાના દેશ સંબંધે દિવસના પૂરેપૂરા ૨૪ કલાક વિચાર કર્યાં કરનાર કોઇ મનુષ્ય હોય તો તે મનુષ્ય મિ. રાનડે છે." અને આથી તેઓ તેમને પોતાના 'ગુરૂ મહાદેવ' કહેતા.

મિ. રાનડે, મિ. હ્યુમના જણાવ્યા પ્રમાણે, પોતાના દેશ માટે માત્ર વિચાર કરીને બેસી રહેતા નહિ, પરંતુ તેમની વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાયું છે કે તેઓ અનેક રીતે દેશનું કલ્યાણ સાધવા અહર્નિશ યત્ન કર્યાં કરતા હતા.

આ મહાન્ પુરૂષ આમ પોતાની વિવિધ સેવાઓ વડે પોતાના સર્વ દેશી બંધુઓની અને નામદાર સરકારની અસાધારણ પ્રીતી સંપાદન કરીને એક સર્વોત્તમ દેશ હિતેચ્છુ નર તરીકે પોતાનું નામ જો કે અમર કરી ગયા છે, તોપણ વ્યાવહારિક રીતે તેમની યાદગીરી સચવાઈ રહેવાની ઘણી જરૂર હોવાથી તે માટે મુંબઈ, પૂના વગેરે સ્થળોમાં કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે એ સંતોષની વાત છે. આ પ્રયત્ન કેવી રીતે થયા છે, અને તે કેટલે અંશે સફળ થયા છે તે જાણવા માટે તે વિષેની નીચેની હકીકત ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ સંબંધમાં યોગ્ય પગલાં ભરવા મુંબઈ નગરીમાં તેના શેરિફ મિ. જેમ્સ મૅક્ડોનલ્ડના આમંત્રણથી તા. ૯ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૧ ને રોજ 'ટાઉન હૉલ'ના મકાનમાં તે સમયના મુંબઈ ઇલાકાના લોકપ્રિય હાકેમ, નામદાર લૉર્ડ નૉર્થકોટ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે એક મોટી જાહેર સભા મળી હતી. આ પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે બિરાજી ન્યાયમૂર્તિ રાનડે જેવા નરરત્ન તરફ પોતાનો આદર દર્શાવવા

અને તે વડે તેમના સ્મારકની હીલચાલને અતિ અગત્યના સહાયક થઈ પડવા માટે તેઓ સાહેબ ઘણી અગવડ વેઠીને ખાસ પૂનેથી પધાર્યા હતા. સભામાં, નામદાર ગવર્નરની કાર્યવાહક (Executive) મંડળીના સભાસદ સર ચાર્લ્સ ઑલિવંટ, હાઈકોર્ટના નામદાર વડા જજ્જ સર લૉરેન્સ જેન્કિન્સ, અને બીજા જજ્જો ઑન. મેસર્સ ટેન્ડિ, રુસ્ટન અને ચંદાવરકર, ડૉ૦ પોલન, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર દીનશા પીટિટ, ઑન. મિ. હ્યુજીસ્ અને મિ. મેકગ્રીસ, મિ. જમશેદજી ન. ટાટા, મિ. ડગ્લાસ, મિ. રૅમ્સ, મિ. જેમ્સ મૅક્ડોનલ્ડ અને પ્રો મુલ્લર, સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ, ઑન. પ્રોફેસર ગોખલે, ડૉ૦ ભાંડારકર, ઑન. મેસર્સ રહિમતુલ્લા સયાણી, ઈબ્રાહિમ રહિમતુલ્લા, ગોકળદાસ પારેખ, ચીમનલાલ સેતાલવાડ, ખરે અને વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી, મિ. દીનશાહ વાચ્છા, શેઠ સર હરકીશનદાસ, ત્રિભુવનદાસ મંગળદાસ નથુભાઈ, વૃજભુખણદાસ આત્મારામ, જગમોહનદાસ વરજીવનદાસ, ભગવાનદાસ નરોતમદાસ, મનમોહનદાસ રામજી, મિ. મૂળજી બારભાયા, મિ. દારાશાહ રતનજી ચીનગર, ડૉ. વિગાસ, મિ. ઈ. ડી. તલાટી, ઉપરાંત મ્યુનિસિપલ કૉર્પોરેશનના બીજા સભાસદો, સ્મૉલકૉઝ કોર્ટના જજ્જો, વગેરે અમલદારોએ અને સઘળી કોમના નામીચા ગૃહસ્થોએ મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી.

ઑન. મિ. ઇબ્રાહિમ રહિમતુલ્લાની દરખાસ્તને ઑન. મિ. બમનજી પીટિટ તરફથી અનુમોદન મળતાં, નામદાર ગવર્નર સાહેબે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું, અને તેમણે સભાના કામનો પ્રારંભ કરતાં એક ટૂંક પણ અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. તે નામદાર મિ. રાનડે તરફ કેવી લાગણી ધરાવતા હતા તે સંબંધી સર્વને વિશેષ માહેતી મળે એટલા માટે અત્રે તે ભાષણને સ્થાન આપવું યોગ્ય લાગે છે. તે નામદાર આ પ્રમાણે બોલ્યા હતાઃ—

"જ્યારે મર્હુમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે ગુજર્યા ત્યારે મુંબઇ ઇલાકાના સઘળા ભાગોમાંથી, અને તેની સરહદ બહારનાં ઘણાં સ્થળેથી, દિલગીરી અને દિલસોજીનો એકસરખો ધ્વનિ ઉઠયો હતો. યૂરોપીઅનો અને દેશીઓ સર્વ જાણી શક્યા હતા કે મિ. રાનડેના મૃત્યુથી હિંદુસ્થાને એક કુશળ, નીડર, અને ઉમંગી સરકારી નોકર ગુમાવ્યો છે. તેમની લાંબી અને માનવંતી કારકીર્દિના છેવટના થોડાક મહિના સિવાય વધારે વખત સુધી તેમની સાથે ઓળખાણ ધરાવવાને હું ભાગ્યશાળી થયો નથી. અને તેથી આ મકાનમાં તેમની પ્રશંસા ઉચ્ચારવાને મારા કરતાં વિશેષ લાયક ન હોય એવો કોઈ મનુષ્ય ભાગ્યેજ હશે. પરંતુ સરકાર પણ એક સુપ્રસિદ્ધ દેશી ગૃહસ્થ, એક પરિપક્વ વિદ્વાન, અને એક ઉત્તમ ન્યાયાધીશ, અને પોતાના દેશના હિતને અર્થે સતત મંડ્યા રહેનાર પુરૂષના નામને માન અર્પવાને ઉત્સુક અને તૈયાર છે, એ બાબતની સાબિતી આજની મારી હાજરીથી મળશે એવી મને આશા છે. કેટલાક માસ ઉપર મુંબઇ યુનિવર્સિટિના સભાસદો સમક્ષ આપેલા ભાષણમાં, એક વિદ્વાન અને હાઈકોર્ટના જડ્જ તરીકેની મિ. રાનડેની કારકીર્દિ વિષે મેં મારા વિચાર ટૂંકમાં દર્શાવ્યા હતા, અને તેથી એવી સર્વને જાણીતી બાબતો વિષે આજે હું ફરીથી બોલીશ નહિ. પરંતુ મિ. રાનડેએ હાઈકોર્ટનું માત્ર ન્યાયને લગતું પોતાનુ કામ બજાવવા ઉપરાંત, પોતાની કારકીર્દિની છેક શરૂઆતથી, દેશની આર્થિક સ્થિતિ તરફ ઘણી સૂક્ષ્મ રીતે ધ્યાન પહોંચાડીને પોતાના દેશની અને તેના રાજાકર્તાઓની સર્વોત્તમ સેવા બજાવી છે. આ સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા લાયક ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષિણના ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદામાં સમાયેલા હેતુઓની તેમણે કરેલી બારીક કદર, અને તેનો અમલ થવા દેવામાં તેમણે કરેલી સહાય વિષે હું સૂચન કરૂં છું. ગરીબોની

બૂઝ અને તેમની ખરી લાગણી હમેશા સહેલાઈથી ચોક્કસ રીતે જાણી શકાતી નથી, અને તેવાઓની તરફ્જ હમેશા તેઓ દિલસોજી ધરાવતા. તેમના જેવા એક નીડર સુધારક, અને પોતાને વ્યાજબી જણાતી પોતાના દેશી બાઈઓની માગણીઓને સત્તાવાળાઓના ધ્યાન પર લાવતાં કદી પણ ન ડરનાર પુરૂષની સહાયની સરકારને કેટલી બધી બૂઝ હતી તે અને ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૪ સુધીમાં પસાર થયેલા ઘણાક સરકારી ઠરાવોમાં મેં વાંચ્યું છે. નામદાર શહેનશાહની યુરોપીઅન અને દેશી પ્રજાને મિત્રાચારીભરેલા સંબંધની ગાંઠથી જોડાયલી જોવાને હું ઘણો ઉત્સુક છું, અને તેવી ગાંઠોને પોતાની ઉંચા પ્રકારની શક્તિઓ વડે, અને આર્થિક, સાંસારિક તથા વિદ્યા સંબંધી ઉન્નતિની બાબતમાં પોતાની કોમના હિતને માટે એકસરખે તન્મયતા વડે, વધારે મજબુત કરવાને મિ. રાનડેએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક નામીચો હિંદુ ગૃહસ્થ આપણા સામાન્ય રાજ્યકર્તાની કેવી વિશુદ્ધ જાહેર સેવા બજાવી શકે, અને બજાવી શક્યો છે, એવું જેના દૃષ્ટાંત પરથી જણાયું છે તેવા ગૃહસ્થની યાદગીરી નરદમ માન દર્શાવવાની હીલચાલમાં ભાગ લેવાનો અમને યુરોપીઅનોને હક છે. હવે કેવા રૂપમાં તેમની યાદગીરી આપણે જાળવી રાખવી તે વિચારવાનું બાકી રહે છે. એક મોટી રકમ ભરાઈ શકશે એવી આશા રખાય તેમ હોત ત્યારે તો કેળવણીના ઉત્તેજનની બાબતમાં કોઇ રીતે આપણું સ્મારક ફંડ વાપરવાનું ઘણે ભાગે પસંદ પડતું થઈ પડત. પરંતુ મરકી અને દુષ્કાળ જેવા સખત સંકટનાં વર્ષો આવવાથી દુકાળો નીચોવાઈ ગયો છે, અને તેથી હું સૂચના કરવા માગું છું કે, જો કંઈ ભારે રકમ એકઠી ન થાય તો આ શહેરમાં કોઇ જાહેર સ્થળે મહુંમ નામાંકિત ન્યાયાધીશનું બાવલું ઉભું કરવું સર્વથા ઠીક પડશે.”

આમ પોતાનું ભાષણ પૂરૂં કર્યા પછી આ સભામાં હાજર ન થઈ શકવા માટે દિલગીરી દર્શાવનારો ઑન. મિ. જસ્ટિસ્ રસલનો પત્ર અને ઑન. મિ. (હાલ સર) ફીરોજશાહ મહેતાનો તાર નામદાર ગવર્નર સાહેબે વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

આ પછી નામદાર વડા જજ્જ સર લૉરેન્સ જેન્કિન્સે એક સુંદર ભાષણ સાથે, મિ. રાનડેનાં મૃત્યુથી આખા દેશને ગયેલી મોટી ખોટની નોંધ લેવાની અને તેમના દુ:ખી કુટુંબ પ્રતિ સભા તરફની દિલસોજી દર્શાવવાની દરખાસ્ત મૂકી હતી. તે નામદારે પોતાના ભાષણમાં મિ. રાનડેની વિદ્વત્તા અને તેમની યુનિવર્સિટિની સેવાની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું હતું કે, તેઓ (જો વધુ વખત જીવ્યા હોત તો) યુનિવર્સિટિના 'વાઇસ–ચાન્સેલર' ના પદ પર ઘણે ભાગે બિરાજ્યા હોત. વળી મનુષ્યજાતિના એક સૂક્ષ્મ અભ્યાસક, અને સ્વભાવસિદ્ધ રાજ્યનીતિજ્ઞતા તથા એક નિષ્ઠાવાળા પુરૂષ તરીકે તેમનાં વખાણ કરીને તેમણે જણાવ્યું હતું કે, "તેમનુ જીવન હૃદયના નિખાલસપણા માટે, વિચારની શુદ્ધતા માટે અને નૈતિક બળ માટે પ્રખ્યાત હતું. જે જે તેઓ કરતા તેમાં ઉચ્ચ ભાવનાથી તેઓ પ્રેરાતા, અને તેથી તેમની ધારણાઓના વેગને તેમણે સ્વીકારેલા માર્ગોથી કોઈ રીતે અટકાવ થતો નહિ. અતિશયોક્તિ, અપશબ્દ ભાષણ, અને કોઇના ૫પર આક્ષેપ કરવાની વૃત્તિને તેમના વાગ્યુદ્ધની શસ્ત્રસામગ્રીમાં બિલકુલ સ્થાન મળ્યું નહોતું. અને તે બાબતમાં તથા તેમના અમીરી જીવનની બાબતમાં, આપણા કાર્યોમાં અનુસરવા લાયક કિમતી દૃષ્ટાંત આપણે માટે તેઓ મૂકી ગયા છે. આવા મનુષ્યને માન આપતાં ખરી રીતે તો આપણે પોતાનેજ માન આપીએ છીએ." આ દરખાસ્તને ઑન. મિ. જસ્ટિસ્ ચંદાવરકર અને સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણરાવે તથા મુસલમાન ગૃહસ્થ તરીકે મર્હુમ

ઑન. મિ. રહિમતુલ્લા સયાણીએ લાંબાં અને છટાદાર વ્યાખ્યાનો સાથે અનુમોદન આપતાં તે પસાર થઇ હતી.

ઑન મિ. જસ્ટિસ્ કૅન્ડિએ તે પછી, મિ. રાનડેના માનમાં એક જાયુકનું યોગ્ય સ્મારક ઉભું કરવા માટે દેશના જૂદા જૂદા વર્ગના લોક તરફથી નાણાં એકઠાં કરવાની દરખાસ્ત રજુ કરી હતી. તેને રસિક ભાષણો સહિત ઑન.-ડૉ. ભાંડારકર, ઑન. પ્રો. ગોખલે તથા મિ. સુંદરનાથ ખોટે તરફથી યોગ્ય અનુમોદન મળતાં તે પસાર થઇ હતી.

આ પ્રસંગે આપેલા ભાષણમાં મિ. રાનડેની યુનિવર્સિટિને લગતી કારકીર્દિની પ્રશંસા કરતાં મિ. જસ્ટિસ્ કૅન્ડિ બોલ્યા હતા કે, " જ્યારે હું સિન્ડિકેટનો પ્રમુખ હતો ત્યારે અમારી આગળ કોઈ ગુંચવાડાભરેલી બાબત વિષે તકરાર ચાલતાં જે સિન્ડિક (સિન્ડિકેટનો સભાસદ) ની સલાહ અને સૂચના માગવામાં આવતી તે સિન્ડિક તો મિ. રાનડે હતા. અમે તેમને 'ગુરુ' તરીકે ગણતા હતા, એમ કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ થતી નથી."

ઉપરની દરખાસ્ત પર થયેલા ઠરાવનો હેતુ અમલમાં લાવવા માટે શુમારે ૧ ૫ જાણીતા ગૃહસ્થોની કમિટી નીમવાની દરખાસ્ત ઑન. મિ. ગોકળદાસ પારેખે મૂકી હતી. તેને મિ. એચ્. એ. વ્હાડિયા અને ઑન. મિ. દાજી આબાજી ખરે તરફથી અનુમોદન મળતાં તે પસાર થઇ હતી. છેવટે સર જમશેદજીની દરખાસ્તને ઑન. મિ. મોઝીસના અનુમોદનથી પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ થતાં, નામદાર ગવર્નર સાહેબે પોતાના થયેલા સત્કાર માટે ઉપકાર દર્શાવી જણાવ્યું હતું કે, " હું ખાનગીથી કહું છું કે અત્રે આવીને, મર્હુમ સુપ્રસિદ્ધ મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેની યાદગીરી નિમિત્તે દરેક કોમના ગૃહસ્થોએ આપેલાં ઉમદા અને છટાદાર ભાષણો સા-

ભળવાથી મને ખરેખરો આનંદ થયો છે. મારે કહેવાનું એ છે કે મર્હુમ ન્યાયાધીશને છાજતું સ્મારક ઉભું કરવાને તમે તમારાથી બનતો યત્ન કરશો તો તેથી તમે ઉત્તમ રીતે ઉપકાર માન્યો ગણાશે."

આ ફંડમાં અત્યારસુધીમાં લગભગ રૂ. ૨૩,૦૦૦ ઉપરાંતની રકમ એકઠી થઈ છે. નામદાર ગવર્નરની સૂચના મુજબ, મુંબઈમાં કોઈ અગત્યના જાહેર સ્થળે મિ. રાનડેનું બાવલું ઉભું કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો ગયા એપ્રિલમાં મળેલી તે ફંડમાં નાણાં ભરનારાઓની સભામાં ઠરાવ થયો છે. આ ફંડના ઑનરરિ સેક્રેટરિઓ સર ભાલચંદ્ર અને શેઠ નરોત્તમ મોરારજી ગોકળદાસ વગેરે છે.

પૂનામાં નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરિના મકાનમાં તા. ૨૨મી જુલાઇ ૧૯૦૧ ને રોજ સર ચાર્લ્સ ઑલિવંટના પ્રમુખપણા નીચે ઉપરના હેતુથી એક જાહેર સભા મળી હતી. તે વખતે બીજા નામાંકિત ગૃહસ્થો ઉપરાંત ડેક્કન કૉલેજના વિદ્વાન, લોકપ્રિય અને અનુભવી પ્રિન્સિપાલ મિ. સેલ્બિએ ઘણું અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, અને તેમ કરતા તેમણે મિ. રાનડેના અનેક સદ્ગુણોનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું. આ ફંડ સારૂ નાણાં ઉઘરાવવા માટે ઑન. મિ. ગોખલેએ પોતે શોલાપુર, બેલગામ, ધારવાડ, ગડગ, બીજાપુર વગેરે ઘણાં સ્થળોની મુલાકાત લઇ ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં શુમારે રૂ. ૮૦,૦૦૦ એકઠા થયા છે અને તે લગભગ એક લાખનું થશે એમ માનવામાં આવે છે. મિ. રાનડેનાં પત્ની શ્રીમતી રમાબાઈ તરફથી રૂ. ૫૦૦૦ આ ફંડમાં આપવામાં આવ્યા છે. અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખીલવે અને દેશની ઔદ્યોગિક સુધારણાની વૃદ્ધિ કરે એવું એક 'ઇકૉનૉમિક ઇન્સ્ટિટયૂટ' સ્થાપવામાં આ ફંડનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આ સંબંધમાં ફંડના ઑનરરિ સેક્રેટરિ, ઑન. પ્રો. ગોખલેએ સરકાર સાથે કેટલોક પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો છે, અને આશા રાખવામાં છે કે થોડા સમયમાં તે ઇન્સ્ટિટયૂટ સ્થાપવામાં આવશે.

મદ્રાસમાં થોડા વખતથી સ્થપાયલી 'સાઉથ ઇન્ડિયન્ ઍસોસિએશન' ને લગતી એક લાઇબ્રેરિ મિ. રાનડેની યાદગીરી નિમિત્તે સ્થાપવાની છે. આ લાઇબ્રેરિના મકાનનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા ઑન. મિ. ગોખલેના હાથે સને ૧૯૦૪ ના જુલાઈ માસમાં કરવામાં આવી હતી, જે વખતે મિ. ગોખલેએ પોતાના ભાષણમાં પોતાના ગુરૂ મિ. રાનડેના સદ્‌ગુણો અને કારકીર્દિનો ઘણોજ ઉત્તમ ચિતાર આપ્યો હતો. આ લાઇબ્રેરિમાં મિ. રાનડેને અતિ પ્રિય હતા એવા વિષયોનાં—અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસને લગતા–પુસ્તકોનો ખાસ કરીને સંગ્રહ કરવામાં આવનાર છે.

અમદાવાદમાં સંસારસુધારાને માટે મિ. રાનડેનું મેમોરિયલ ફંડ થયું છે, અને તેમાં રા. બ. લાલશંકરના પ્રયાસથી રૂ. ૧૪,૦૦૦ ભરાયા છે. તે ફંડના વ્યાજમાંથી મિ. રાનડેના નામથી દરવર્ષે સંસારસુધારા સંબંધી ગ્રંથો છપાવવાનો તથા ભાષણો અપાવવાનો તે ફંડની કમિટીનો ઉદ્દેશ છે.

આ ઉપરાંત બીજે કેટલેક સ્થળે, જાહેર મકાનમાં તેમની મોટી છબીઓ મૂકીને, અને અન્ય વિવિધ પ્રકારે મિ. રાનડેની યાદગીરી સાચવી રાખવાના પ્રયત્નો થયા છે. આવા કાર્યમાં કોઇક સ્થળે સ્ત્રીવર્ગે પણ પહેલ કરેલી જણાય છે.

આ પ્રમાણે દેશના નામાંકિત અને અગ્રગણ્ય પુરૂષો તરફથી મિ. રાનડેની અનેક પ્રકારે અને અનેક પ્રસંગે પ્રશંસા અને કદર થઈ છે, અને હજી પણ પ્રસંગોપાત્ત તેમના નામનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. જે ઉત્કૃષ્ટ ગુણો વડે તેઓ આવી અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે ગુણોનું યોગ્ય દર્શન વાંચકને કરાવવા, હવેનાં બે પ્રકરણમાં તે સંબંધે સવિસ્તર વિવેચન આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ગુણાવલોકન.

સાર્વજનિક હિતના અને મગજના ગુણો.

જે મ સુવર્ણની પરીક્ષા કસોટી પર ઘસવાથી, કાપી જોવાથી, તપાવ્યાથી અને ટીપવાથી થાય છે, તેમ દરેક પુરૂષની પરીક્ષા ज्ञानेन शीलेन गुणेन कर्मणा । એટલે તેનાં જ્ઞાન, શીલ, ગુણ, અને કર્મ એ ચાર લક્ષણોથી થાય છે. આપણા નિરુપ્ય મિ. રાનડેનાં કર્મ–વિવિધ પ્રકારની કારકીર્દિ–નું આપણે અત્યારસુધીમાં સવિસ્તર નિરીક્ષણ કરી ગયા છીએ, અને તે સાથે તેમના જ્ઞાનનું પણ આપણને યોગ્ય દર્શન થઇ ચૂક્યું છે. હવે તેઓના ગુણ અને શીલ–સ્વભાવનું અવલોકન આપવાનું બાકી રહે છે, અને તેથી તે તરફ આપણે વળીએ.

એ નિ:સંશય વાર્તા છે કે મિ. રાનડે ઉત્તમ પ્રકારના અનેક ગુણો અને શક્તિઓ ધરાવતા હોવાથીજ તેઓ પોતાના સમકાલીન મનુષ્યોમાં આટલી બધી અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આમાંના ઘણાખરા ગુણો બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વે મનુષ્યોને ખાસ કરીને અનુકરણીય હોવાથી તેમનું અત્ર કંઇક વિસ્તારપૂર્વક અવલોકન આપવાની આવશ્યકતા છે, અને તેથી દરેક ગુણના યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ અને પરિપુષ્ટિ અર્થે અનેક સ્થળેથી સંગ્રહેલી અમુક પ્રસંગોને લગતી હકીકત સહિત યથાશક્તિ વિવેચન આપીશું. તેમના ગુણોને આ ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં વહેંચી શકાય તેમ છે: (૧)

સાર્વજનિક હિતના ગુણો. (૨) મગજના ગુણો, અને (૩) હૃદયના ગુણો. આમાંના પહેલા બે પ્રકારના ગુણોને લગતું વિવેચન આ પ્રકરણમાં આવશે.

ઉદ્યોગ. મિ. રાનડેના ચરિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે તેઓ મહાભારત ઉદ્યોગ-પ્રવૃત્તિ-વાળા પુરૂષ હતા. આર્ટ બધીજ ફર્સ્ટ ક્લાસ સબ-જજ્જ જેવી મોટી જગાએ નીમાઇને એક પછી એક વધારે મહત્ત્વ અને જોખમદારીના ઓદ્દાઓ ઉપર તેઓ ચડેલા હોવાથી પોતાના ઓદ્દાને લગતાં અનેક અગત્યનાં સરકારી કામકાજમાં તેમને ઘણું રોકાવું પડે એ સ્વાભાવિક હતું. એમ છતાં ઓદ્દાની ફરજો પૂર્ણ સંતોષકારક રીતે બજાવવા ઉપરાંત તેઓ અનેક પ્રકારની દેશસેવા ઓને માટે પૂરતો અવકાશ મેળવી શકતા એ ઘણી આશ્ચર્યજનક વાર્તા છે. બેશક આવા ઓદ્દા પર નીમાયલો સાધારણ શક્તિવાળો મનુષ્ય તો પોતાના સરકારી કામકાજમાંથી ફુરસદ મેળવી શકે નહિં. 'અમને અમારા ઓદ્દાને લગતા કામમાંથી બિલકુલ અવકાશ મળતો નથી' એવી ફરિયાદ આવા સાધારણ પંક્તિના ઘણા અમલદારો તરફથી સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ મિ. રાનડે તેવા મનુષ્યોની પંક્તિના નહોતા. તેઓ તો કંઈ અદ્દભુત-વિલક્ષણ પુરૂષ હતા. પોતાના અભ્યાસમાં અથાગ ઉદ્યોગથી એક મહાન્ સમર્થ વિદ્વાન્ નીવડીને, એક સરકારી નોકર તરીકેની તેમની કારકીર્દિ કેવી ફતેહમંદ અને પ્રશંસનીય થઈ પડી હતી તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. તે ઉપરાંત સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજયકીય, ઔદ્યોગિક અને સાહિત્યને લગતી પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં તન મન અને ધનથી તેમણે દેશની કેવી સેવા બજાવી છે તે પણ આપણે જોયું છે. પોતાની આવી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે તૈયાર રહેવાને

તેમને અનેક ગ્રંથો, ચોપાનિયાં, વર્તમાનપત્રો વગેરેનું ઘણુંજ વાંચન અને અધ્યયન કરવું પડતું. દાખલા તરીકે, પોતાના બીજા નિત્ય નિયમના વાંચન ઉપરાંત મરાઠી રાજ્યના ઇતિહાસનું પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે પેશવાની બખરનાં ૨૨૦૦૦ પૃષ્ઠ વાંચવામાં લીધેલા શ્રમ પરથી તેમના અથાગ ઉદ્યોગનો કંઇક વિચાર વાંચકને આવી શકશે.

આ ઉપરાંત, આખા હિંદુસ્થાનમાંના તેમના સંખ્યાબંધ મિત્રો અને અન્ય અનેક પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થો તથા સાર્વજનિક સંસ્થાઓ તરફથી તેમજ સાધારણ ખાનગી ગૃહસ્થો તરફથી જૂદી જૂદી બાબતોને લગતા સંખ્યાબંધ પત્રો તેમના પર દરરોજ આવતા. તે સઘળાના ઉત્તરો, રા. બ. માનકરના શબ્દોમાં કહીએ તો, ઇંગ્લાંડના માજી વડા પ્રધાન મિ. ગ્લૅડસ્ટનના જેવી–અદ્‌ભુત ત્વરાથી અને નિયમિતપણાથી વાળવા તેઓ ચૂકતા નહિ. ઑાન. મિ. ગોખલે મિ. રાનડેની પુણ્યતિથિને દિવસે આપેલા ભાષણમાં કહે છે કે, "કેટલાંક વર્ષ સુધી દરરોજ ૨૦ ઉપરાંત પત્રો તેમના ઉપર આવતા, અને લગભગ તેટલાનાજ ઉત્તર દરરોજ તેઓ વાળતા, અને આ પત્રો ખાનગી કામની સાધારણ બાબતથી માંડીને રાજ્યનીતિ જેવા મહત્ત્વના પ્રશ્નોવાળા જૂદી જૂદી જાતના વિષયોને લગતા હતા. હિંદુસ્થાનમાંના ખરા ઉમંગથી કાર્ય કરનારા દરેક મનુષ્યની સાથે તેઓને સંબંધ હતો.–જ્યારે તેવો ઉમંગી કાર્યકર્તા પુરૂષ તેમને મળી આવતો ત્યારે તેમના અંતઃકરણને આનંદ થતો. તેઓ આવા મનુષ્યની અચૂક નોંધ રાખતા, અને તે પછી હમેશાં તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતા."

આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં પોતાનાં કાર્યો માટે મિ. રાનડે જોઇએ તેટલો અવકાશ મેળવી શકતા તેનું મૂળ કારણ તેમણે કરેલી પોતાના વખતની ઉત્તમ વહેંચણી સિવાય અન્ય કંઈ જડે તેમ નથી. આગળ આપણે જોયું છે કે અમુક કલાક કે કલાકો અમુક

અમુક પ્રકારના કામને માટે નીમવામાં આવ્યા હતા. જાગ્રદવસ્થાનો કંઈ પણ વખત તેઓ નિરુપયોગી ગપ્પાંસપ્પાં કે રમતગમતમાં ગાળતા નહિ. 'કામ, કામ, કામ, અને બિલકુલ આરામ નહિ' એ તેમના જીવનવ્યાપારનું મુખ્ય સૂત્ર હતું. માછલાંને જળ સમાન તેમને ઉદ્યોગ હતો-એટલે કે ઉદ્યોગ એ તેમનું જીવન હતું. દિવસના ૨૪ કલાકમાં માત્ર ૪ કે ૫ કલાક તેઓ ભોજન, વ્યવહાર, હરવા ફરવાની શારીરિક કસરત, અને બીજાં અગત્યનાં કામ માટે ગાળતા. આ સિવાયના બાકીના કલાકોમાં તેઓ પોતાના કામમાં અવિરતપણે બંધ પડયા વગર મંડયા રહેતા. રાત્રિએ ૧૧થી તે સવારના ૫ કે ૬ વાગ્યા સુધી બિછાનામાં સુવા છતાં તેમને ખરી રીતે માત્ર ૩ કે ૪ કલાક ઉંઘ આવતી; અને પાછલા ભાગમાં તો તેમનું હમેશા કામ કરતું મગજ દેશસેવાના વિચારો કરતાં શાન્ત ન રહેવાથી ઘણી વખતે તેથી પણ થોડો વખત તેઓ ઉંઘી શકતા. આ પ્રમાણે આટલો બધો સતત ઉદ્યોગ કરવો એ વૈદ્યક દૃષ્ટિથી ડહાપણભરેલું નહોતું. પાકટ વયે પણ આવો અથાગ ઉદ્યોગ ચાલુ રાખવાથી તંદુરસ્તીને નુકસાન થશે, અને તેથી કામ કંઈક ઓછું કરવામાં આવે તો સારૂં, એમ જણાવી તેમના નજીકના મિત્રો અને વૈદ્યક સલાહકારો તેમને વારંવાર તેમની પ્રવૃત્તિ ઓછી કરવાનો આગ્રહ કરતા. પરંતુ તેઓ આ બાબતમાં કોઈનું કહેવું માન્ય રાખતા નહિ, કેમકે કામ અને ઉદ્યોગમાં તેમને આનંદ મળતો અને તે વગર તેમને ચેન પડતું નહિ. તેઓ માનતા કે, જીંદગીની એક પળ પણ અમૂલ્ય ખજાના રૂપ છે, તેથી તે જવા દેવી ન જોઇએ. જોકે તેઓ મજબૂત બાંધાના હતા, તોપણ લાગલાગટ ૪૦ વર્ષ પર્યંત, પોતાના ઓદ્દાના કામકાજ ઉપરાંત, દેશ સેવા અર્થે આવો સખત અને અવિચ્છિન્ન ઉદ્યોગ ચાલુ રાખ્યાથી છેવટના ભાગમાં તેમનું આરોગ્ય લથડયું

હતું. આમ શરીરની સ્થિતિ બગડ્યા છતાં છેક મરણના દિવસે પણ છેલ્લી ઘડી સુધી કામ કરતા રહી,' **કામ કરતાં કરતાં મરવું એ કેવું સુખી મૃત્યુ કહેવાય** ' એમ કહ્યા બાદ માત્ર એક કલાકની અંદરજ તેમનું મૃત્યુ કેવી રીતે નીપજ્યું તે ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે. આવા અથાગ ઉદ્યોગના સેવનથી તેઓ દેશહિતનાં ઘણાં કિમતી કાર્યો કરી શક્યા છે ખરા, પરંતુ તેને લીધે તેમને ધારવા કરતાં વહેલા મૃત્યુના ભોગ થવું પડ્યું છે એ ઘણું શોચનીય છે.

દેશસેવા અર્થે આવા તેમના ઉદ્યોગને લીધે, અસાધારણ ઉદ્યોગી પુરૂષ તરીકે જગપ્રસિદ્ધ થયેલા ઇંગ્લાંડના માજી લોકપ્રિય વડા પ્રધાન અને ઉત્તમ રાજ્યનીતિજ્ઞ રાઇટ્ ઑન. મિ. ગ્લૅડસ્ટનની સાથે વારંવાર મિ. રાનડેની સરખામણી કરવામાં આવે છે. તેમનું સ્મારક ફંડ સ્થાપવા માટે મુંબઈમાં મળેલી સભામાં, **ઑન. ડૉ. ભાંડારકરે** પોતાના વ્યાખ્યાનની અંદર મિ. **રાનડે** માટે કહ્યું હતું કે, 'તેઓ આપણા **ગ્લૅડસ્ટન** હતા.' જોકે મિ **રાનડે** મિ. ગ્લૅડસ્ટન જેટલું દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવી શક્યા નથી, તોપણ ઉદ્યોગની બાબતમાં ઘણે દરજ્જે તે માનવંત ગૃહસ્થ સાથે મળતાપણું ધરાવતા હતા. અને મિ ગ્લૅડસ્ટનની પેઠે, તેમણે સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજ્યકીય, ઔદ્યોગિક, આદિ જૂદી જૂદી અગત્યની બાબતોનું ઘણુંજ ઉંડું અધ્યયન કર્યું હતું.

ઑન. મિ. ગોખલે ' હિંદુ યુનિયન કલબ ' સન્મુખ આપેલા ભાષણમાં આ સંબંધમાં બોલ્યા હતા કેઃ–"તે મહાન્ પુરૂષે પોતાની જીંદગીની અંદર જે કંઈ કાર્ય કર્યું છે તે સઘળું ધ્યાનમાં લેતાં હરકોઈ મનુષ્યને આશ્ચર્ય અને ભવ્યતા લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. તેમનું બળવાન મગજ અહર્નિશ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં અને અન્યને આપવામાં–જે ઉત્સાહ અને ઉમંગ આપણા દેશના ઘણાજ થોડા મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે તેવા–ઉત્સાહ અને ઉમંગથી

રોકાયલું રહેતું. સતત ઉદ્યોગ કર્યા કરવાની તેમની શક્તિ ચમત્કારિક હતી એટલુંજ નહિ, પણ તેવા ઉદ્યોગમાં તેમને થતો આનંદ એટલો ભારે હતો કે તેઓ તેમાં પૂર્ણ રીતે મગ્ન રહેતા. તેઓ કહેતા કે, હાલના જમાનામાં નિરુત્સાહ એ આપણને મોટા શાપરૂપ છે. ગમે તેવા ખોટા અભિપ્રાયોથી અથવા આડે માર્ગે દોરવાયલા પ્રયત્નથી તેઓ કંટાળતા નહિ, પરંતુ નિરુત્સાહથી તેમને અતિશય દિલગીરી થતી—એવી કે તે દૂર કરી શકાય નહિ. તેઓ લગભગ સઘળા પ્રકારના પોતાના કામને પોતાની ધાર્મિક ફરજો સમજીને પહોંચી વળતા."

મિ. રાનડે આવા અસાધારણ ઉદ્યોગી પુરૂષ હોવાથી, કર્મ એટલે પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાનો સિદ્ધાંત તેમને બિલકુલ પસંદ પડતો નહિ. ઈ. સ. ૧૮૯૭માં ઉમરાવતી મધ્યે ભરેલ સોસ્યલ કૉન્ફરન્સની સભામાં તેમણે આપેલા ભાષણની અંદર તે સિદ્ધાંતને તેમણે અતિશય વખોડી કાઢયો હતો. આમ કરવાથી દુઃખ અને આપત્તિને સમયે હજારો મનુષ્ય પ્રાણીઓના દિલાસાના સાધનરૂપી સિદ્ધાંતને તેઓ ખોટો ઠરાવે છે કે કેમ, એમ રા. બ. માનકરે તેમને પૂછેલું ત્યારે તેમણે સને ૧૮૯૮ ના જાન્યુઆરિમાં તેમના ઉપર લખેલા એક પત્રમાં તે વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું હતુંઃ—"કર્મનો સિદ્ધાંત યોગ્ય રીતે સમજવામાં આવે તો મારે તેની વિરુદ્ધ કોઈ વાંધો નથી. કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. અને સઘળા કર્મનો પ્રારબ્ધ કે સંચિતમાં સમાવેશ થતો નથી. આપણું કર્તવ્ય ત્રીજા પ્રકારનું ક્રિયમાણ કર્મ (હાલના જન્મનાં કૃત્યો) ઉત્તમ પ્રકારનું કરવાનું, અને દેવના પશુ અથવા ગુલામ તુલ્ય ન બનતાં સ્વાશ્રયી અને સ્વતંત્ર થવાનું છે. કર્મનો ખોટો અર્થ સમજતાં તે ઘણે દરજ્જે નસીબ–દૈવવાદીઓના કિસ્મતને મળતું માનવામાં આવે છે, અને

હાથમાં લીધેલા કાર્ય માટે મથન કર્યાં જતા. તેમના દેશસેવા માટેના નિ:સ્વાર્થી પ્રયત્નોથી સંતુષ્ટ થઈ નેશનલ કૉન્ગ્રેસ—રાષ્ટ્રીય સભાના પિતા મિ. હ્યુમે તેમના માટે કાઢેલા ઉદ્‌ગારો ઉપરથી તેમની અપૂર્વ દેશભક્તિની પૂર્ણ સાબિતી મળે છે. તેમના સ્મારક ફંડ માટે મળેલી સભામાં ઑાન. મિ. રહિમતુલ્લા સયાણીએ જણાવ્યું હતું કે, "દેશનો પુનરુદ્ધાર કરવો અને સામાન્ય ધર્મ, સામાન્ય સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાન્ય રાજ્યકીય બંધનના પાયા ઉપર હિંદ પ્રજાનું પ્રજાત્વ જાળવી રાખવું એ તેમનો હેતુ હતો. * " તેઓ પોતાના દેશની પ્રજાને ઐક્યમાં દૃઢ, નૈતિક ઉન્નતિમાં આગળ વધેલી અને તેનાં સાંપત્તિક સાધનોથી સુખી થયેલી જોવાને ઈચ્છતા હતા. આખા હિંદુસ્થાનને તેઓ પોતાનો દેશ માનતા, અને સઘળા લોકોને પોતાના ભાઈ સમાન ગણતા." વળી ડેક્કન કૉલેજના વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલ મિ. સેલ્બિએ પણ વ્યાજબીજ રીતે તેમની દેશભક્તિ માટે કહ્યું હતું કે, "જો કદી કોઈ દેશભક્ત પુરૂષ થયો હોય તો તે મિ. રાનડે જ હતા."

આ પ્રમાણે સ્વાત્મભોગ આપીને કોઈ જાતની સ્તુતિ વા નિંદાની દરકાર વગર આપણા ભારતવર્ષને માટે સતત પ્રયત્ન કરનાર પુરૂષો તરીકે મુખ્યત્વે કરીને આપણા દેશહિતેચ્છુ વૃદ્ધ નર મિ. દાદાભાઈ નવરોજજી, અને મિ. રાનડે એ બે મહાન્ નરોને અગ્ર ભાગે ગણવામાં આવે છે. ઑાન. મિ. ગોખલે, તેમના ભાષણમાં મિ. રાનડેને એક શુદ્ધ, ઉત્સાહી અને મહાન્ દેશભક્ત પુરૂષ જણાવી તેમની મિ. દાદાભાઈ સાથે સરખામણી કરતાં આ પ્રમાણે બોલ્યા હતાઃ—"મારા સઘળા અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે પોતાના દેશના અને તેના કલ્યાણના વિચારોમાં રાત ને દિવસ એવી પૂર્ણ રીતે ગરક થઈ ગયેલો (તેમના સિવાય) ફક્ત એકજ બીજો પુરૂષ મને

મળ્યો છે અને તે પુરૂષ તે મિ. દાદાભાઈ નવરોજજી છે. તેમને (મિ. રાનડેને) હિંદુસ્તાનની ભૂતકાળની સ્થિતિ મોટા અને વ્યાજબી ગર્વની બાબત હતી; પરંતુ ભૂતકાળ કરતાં પણ તેમને વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ સંબંધે વધારે વિચારો આવતા, અને સુધારાની જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓમાં તેમની અનુપમ અને અદ્ભુત પ્રવૃત્તિનું આજ મૂળ હતું. બ્રિટિશ સત્તાને, અને જે કાનુનોને અનુસરીને હાલના સમયમાં દેશને માટે વ્યવહારોપયોગી કાર્ય કરવાનું છે તે કાનુનોને, અધીન રહેવા છતાં આપણા હિંદવાસીઓ માટે મોટાં કાર્યોની શક્યતા મિ. રાનડે સ્પષ્ટ અને પૂર્ણ રીતે સમજી શક્યા હતા."

મિ. રાનડે દેશહિતને માટે આવી કાળજી ધરાવતા હોવાથી, તેઓ અપમાન વેઠીને પણ પોતાનું કાર્ય સાધવા ચૂકતા નહિ. આ સંબંધમાં નીચેનો રમૂજી પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. હિંદુસ્થાનના માજી વાઇસરૉય લૉર્ડ રિપનની સરકારના ઉદાર દષ્ટિના કાયદાથી ઈ. સ. ૧૮૮૫માં હિંદુસ્થાનની પ્રજાને 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય'નો હક આપવામાં આવ્યો હતો. તેની રૂએ મ્યુનિસિપાલિટિઓ (શહેરસુધારા મંડળો)ના સભાસદોની નિમણુકની બાબતમાં ચૂંટણીની પદ્ધતિ પહેલવહેલી દાખલ કરવામાં આવી હતી. તેને અનુસરીને પૂનામાં તે સમયે થયેલી ચૂંટણીઓના સંબંધમાં અસાધારણ રસાકસી ઉત્પન્ન થવા પામી હતી. તેની પહેલાંના વર્ષમાં ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટિના કાર્યભારીમંડળમાં અમલદાર વર્ગનો ઘણો મોટો ભાગ હતો, અને મિ. રાનડેને ઇચ્છા હતી કે નવી વ્યવસ્થામાં પ્રજા તરફથી ચૂંટાયલા માણસોને વધારે પ્રમાણમાં શહેરનો કાર્યભાર ચલાવવાની તક મળવી જોઇએ. જોગાનજોગે, બીજા એક પ્રખ્યાત શહેરી, મર્હુમ મિ. મહાદેવ મોરેશ્વર કુંતે, અમલદાર—વર્ગના પક્ષને મજબૂત રીતે ટેકો આપવાને બહાર પડયા હતા. મિ. રાનડે અને મિ. કુંતે છેક બાળપણથી સહાધ્યાયી હોઇ પરમ મિત્રો

હતા. મિ. કુંતે જૂની પદ્ધતિને ટેકો આપતા હોવાથી મિ. રાનડેએ તેમને સખત ઠપકો આપ્યો ત્યારે તે ન માનતાં, મિ. કુંતેએ પ્રજાકીય પક્ષની સામા પડવાને શહેરના જૂદા જૂદા ભાગોમાં તુરત કેટલીક સભાઓ ભરી. તેઓ સમર્થવક્તા હતા. કેટલાક વખતસુધી લાગણી વધતી ચાલી, અને તેથી તે વખતે ચાલતી તકરારનું રૂપ સરકારના ધ્યાનમાં કંઇ ઉલટી રીતે આવી જશે એમ દેખાયું. આ ઉપરથી મિ. રાનડેએ મિ. કુંતે સાથે સમજુત કરવાનું જરૂરનું ધાર્યું; અને જોકે મિ. કુંતે તેમની દરેક સભામાં મિ. રાનડેની પોતાની સખત નિંદા કરે છે એવું જણાયું હતું, તોપણ આવા હેતુથીજ તેઓ મિ. કુંતેની એક સભામાં હાજર થયા. આ સભા રાસ્તેની પેંઠમાં એક ખાનગી ઘરના ઓરડામાં મળી હતી. સઘળા શ્રોતાઓ જમીન ઉપર બેઠા હતા, અને બારણું બીજે છેડે હોઇ મિ. કુંતે ઓરડાના એક છેડે ઉભા રહી ભાષણ આપતા હતા. મિ. કુંતેએ કેટલોક વખત ભાષણ આપ્યા પછી મિ. રાનડે એકાએક ઓરડામાં પેસતા દેખાયા હતા. તેઓ જઇને બીજાઓની પેઠે જમીન પર બેસી ગયા. મિ. કુંતેએ તુરતજ તેમના પર, અને તેથી ખરૂં જોતાં સઘળા શ્રોતૃવર્ગ પર પોતાની પીઠ ફેરવી, અને ભીંત તરફ મોંઢું રાખી થોડાક શબ્દો બોલ્યા પછી એકાએક પોતાનું ભાષણ બંધ કર્યું. તે બેઠા એટલે મિ. રાનડે પોતાની જગાએથી ઉઠી તેમની પાસે જઈ બેઠા. સભા બરખાસ્ત થયા પછી મિ. રાનડેએ મિ. કુંતેને પોતાની ગાડીમાં બેસી ફરવા જવાને કહ્યું. આમ છતાં મિ. કુંતેએ તોછડાઇથી કહ્યું,–'મારે તમારી ગાડીમાં બેસી જવું નથી.' પછી તેઓ પોતાની ગાડીમાં જઈ બેઠા. પણ મિ. રાનડે ચુપકીથી તેમની પાછળ ગયા, અને 'વારૂ, જ્યારે તમારે મારી સાથે ગાડીમાં બેસવું નથી ત્યારે હું તમારી સાથે તમારી ગાડીમાં બેસીશ' એમ કહી મિ. કુંતેની

ગાડીમાં બેઠા. આ વખતે મિ. કુંતે મિ. રાનડેને કાઢી મૂકે એ તો સંભવિત નહતું. તેઓ લાંબે સુધી ફરવા ગયા, અને પાછા આવતા પહેલાં દરેક વાતનું સમાધાન સંતોષકારક રીતે થઇ ગયું. મિ. કુંતેનો ગુસ્સો શાન્ત પડી ગયો અને પ્રજાકીય વર્ગ સામેની તેમની વિરૂદ્ધતા તદ્દન બંધ પડી ગઈ.*

આ ઉપરથી જણાશે કે, એક નામીચા વર્તમાનપત્રકારે મિ૦ રાનડેના મૃત્યુની નોંધ લેતાં તેમની સ્વદેશભક્તિ માટે કાઢેલા ઉદ્‌ગારો સર્વથા યથાર્થજ હતા. તેણે જણાવ્યું હતું કે:—" સર્વ દેશીજ્ઞાનવાળા, તે સર્વસામાન્ય સમભાવ અથવા મમતાવાળા, અને સર્વથી વિશુદ્ધ સ્વદેશભક્તિવાળા તે મહાન્ પુરૂષના મૃત્યુથી પ્રજાને પડેલી ખોટની અટકળ કરવી એ મુશ્કેલીભરેલું છે. તેઓ વાસ્તવિક રીતે ૧૯ મા સૈકાના (નામીચા) પુરૂષ હતા. એવો પુરૂષ એક સૈકા જેટલી લાંબી મુદતમાં પણ ભાગ્યેજ ઉત્પન્ન થઇ શકે. "

લોકહિતના કાર્ય માટે આવી નિરપેક્ષ અને નિર્માની વૃત્તિવાળા ધણાજ થોડા મનુષ્યો દુનિયામાં હોય છે. મિ. રાનડેએ આવી સ્વદેશ ભક્તિથી બજાવેલી દેશની અનેક સેવાઓ ધ્યાનમાં લઇને સર્વ તરફથી તેમના મૃત્યુને એક પ્રજાકીય-જનસમાજની આપત્તિ તરીકે લેખવામાં આવ્યું છે એ ખરેખર યોગ્યજ છે.

કર્તવ્યપરાયણતા.

મિ. રાનડેનો કર્તવ્યપરાયણતાનો ગુણ ખાસ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હતો. પોતાને સારૂં અને હિતકર લાગતું જે દરેક કાર્ય તેઓ આરંભતા, 'તે મારૂં પોતાનું માત્ર કર્તવ્ય છે' એમ સમજીને કર્યાં જતા. આમ એક વખતે કર્તવ્ય તરીકે માનીને હાથમાં લીધેલા

* ઑન. મિ. ગોખલેના ભાષણમાંથી.

કાર્યમાં ગમે તેટલી અડચણો વેઠીમે, વિરુદ્ધ પક્ષના સામા પડવાથી પાછા ન હઠતાં, નીડરતાથી તેઓ મંડ્યા રહેતા, પરંતુ કોઈ પણ જાતના વિઘ્નથી ક્ષોભ પામી અટકી પડતા નહિ. સરકારી નોકરીને લગતું સર્વ કામકાજ આ પ્રમાણે કર્તવ્યતા સમજીને યથાયોગ્ય બજાવવા સાથે તેમણે ઉભી કરેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ માત્ર કર્તવ્યબુદ્ધિથીજ મંડ્યા રહેતા; અને તેથીજ તેઓ રાજ્યસત્તા અને પ્રજાવર્ગ–ઉભયનો આટલો બધો સંતોષ અને માન સંપાદન કરી ગયા છે એમ અત્યારસુધીમાં વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

મિ. રાનડે પોતે આમ કર્તવ્યબુદ્ધિથી દરેક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના સંબંધનાં અન્ય મનુષ્યોને પણ તેમ વર્તાવતા અને વર્તવાનો બોધ આપતા. સને ૧૯૦૪ ના અંતમાં મુંબાઈ મધ્યે મળેલી સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ સાથે ભરવામાં આવેલી 'મહિલા પરિષદ્'ના પ્રમુખસ્થાન ઉપરથી આપેલા વિદ્વત્તાભરેલા ભાષણમાં તેમનાં માનવંતાં પત્ની મિસિસ રમાબાઈ રાનડેએ પોતાના દેશવિખ્યાત પૂજ્ય પતિની કર્તવ્યપરાયણતા અને ઉદ્યોગ સંબંધે કેવું અસરકારક સૂચન કર્યું હતું તે આપણે નવમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. તે પરથી ખુલ્લી રીતે જણાય છે કે, સુખદુઃખને માત્ર દેહના ધર્મ માની શારીરિક માંદગી કે અસ્વસ્થતાની કંઈ પણ દરકાર કર્યાવગર તેઓ પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં ખંતથી મંડ્યા રહેતા. એમ છતાં જો અતિશય માંદગીના અથવા એવા કોઈ ખાસ અનિવાર્ય કારણને લીધે તેમને પોતાના કર્તવ્યમાંથી ક્વચિત્ પાછા હઠવું પડતું તો કર્તવ્યબુદ્ધિની તીવ્રતાને લીધે તેમના મનને ઘણો સંતાપ થતો. સને ૧૯૦૦ ની સોશ્યલ કૉન્ફરન્સમાં હાજર થવા માટે સઘળી તૈયારીઓ કર્યાં છતાં વખતની જ્વી માંદગીને લીધે ન જઈ શકાયાથી તેમને કેવી લાગણી થઈ હતી તે પાછલા એક પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા

છીએ. તેમની આવી ખંત અને કર્તવ્યબુદ્ધિ માટે પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સવર્થની નીચેની પંક્તિઓ તેમને યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છેઃ—

He holds no parley with unmanly fears;
Where duty bids, he confidently steers;
Faces a thousand dangers at her call;
And trusting in his God, surmounts them all.

અર્થઃ—પુરૂષધર્મને અયોગ્ય એવા ભયની તે કંઇ પણ દરકાર કરતો નથી; જ્યાં કર્તવ્ય ફરમાવે છે ત્યાં નિઃશંકપણે પ્રયાણ કરે છે; તેના (કર્તવ્યના) હુકમથી સહસ્ત્ર જોખમો વહોરી લે છે; અને પોતાના પ્રભુ પર શ્રદ્ધા રાખીને તે સઘળાંને ઓળંગી જાય છે.

આ સંબંધમાં સર વિલિયમ હારકોર્ટે મિ. ગ્લૅડસ્ટન વિષે ઉચ્ચારેલો અભિપ્રાય પણ શબ્દશઃ મિ. રાનડેને લાગુ પડે તેમ છેઃ "પરસ્પર વિરોધી મતોવાળા મનુષ્યો તરફથી પણ અમુક મનુષ્ય વિશ્વાસ અને દિલસોજી મેળવે છે તેનું કારણ એ છે કે, તે પોતે માને છે કે, તે પોતાના નિખાલસ નિશ્ચયથી વર્તે છે, અને જે જે તે કરે છે તે તે તેના માનવા પ્રમાણે તેના દેશના હિતને માટે સર્વોત્તમ છે. જે જે તેઓ માનતા તે તે ખરા દિલથી માનતા, જે જે તેઓ ઇચ્છતા તેને તેને માટે પ્રબળ વેગથી ઇચ્છા કરતા અને જે જે કાર્ય તેઓ કરતા તે તે પૂર્ણ ખંતથી કરતા. આ એક મહાન્ પુરૂષનાં લક્ષણો છે."

ઉદયદર્શીપણું. ઉદયદર્શીપણું એ મિ. રાનડેના વર્તનનું એક મુખ્ય લક્ષણ હતું. આગળ કહ્યું છે તેમ, તેઓ કોઈ પણ જાતના વિઘ્નથી નિરાશ કે નાહિમ્મત થતા નહિ, પરંતુ 'જે થાયછે તે સારાનેજ માટે' એમ માની પોતાનું દરેક કાર્ય ઘણા ધૈર્ય અને ઉમંગથી કર્યા જતા. પોતે હાથમાં લીધેલું કાર્ય એકી

વખતે સઘળું પોતાની ધારણા પ્રમાણે કરી નાંખવાનું સાહસ કરતા નહિ, અથવા તેવી કોઇને સલાહ આપતા નહિ. જાણે કે તેઓ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી કહેવત–Rome was not built in a day (રોમ શહેર એક દિવસમાં બંધાયું નહોતું) અથવા તેવીજ મતલબની 'ઉતાવળે આંબા ન પાકે' એ આપણી જાણીતી કહેવતનું સારી રીતે મનન કરીને વર્તતા હોય એમ હતું; અને તેથી પોતાની દરેક પ્રવૃત્તિમાં વારંવાર વિઘ્નો નડ્યા છતાં તેઓ ખંતથી મંડ્યા રહેતા. વળી જેઓ પોતાનું કાર્ય ત્વરાથી પાર ન પડવાથી નિરાશ થતા જણાતા તેમને ધીરજ આપીને બનતા સુધી જનસમૂહની વૃત્તિને અનુકૂળ પડે એવો માર્ગ લેવાની સલાહ આપતા. આ સંબંધમાં ઑાન. મિ. ગોખલેએ જણાવેલી હકીકત જાણવા જેવી છે. તેઓ બોલ્યા હતા કે:—" તેમના આ ગુણને લીધે હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ ભાગમાં તેઓ સુધારાનાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ચિહ્નો પણ જોઈ શક્યા હતા. તેમની દૃષ્ટિમર્યાદા બીજાઓના કરતાં ઘણી વિશાળ હતી. જાણે તેઓ પર્વતનાં શિખર ઉપરથી જોતા હોય, અને બીજાઓ નીચે જે મેદાન ઉપર તેઓ ઉભેલા હોય ત્યાંથીજ જોતા હોય એમ હતું; અને આથીજ કેટલેક દરજ્જે તેઓ આવા ઉદયદર્શી થયા હતા. પરંતુ મને તો હમેશાં જણાતું કે મિ. રાનડેનું ભારે ઉદયદર્શીપણું મુખ્યત્વે કરીને તેમના મહાન્ પ્રયત્નશીલપણાનું પરિણામ હતું. ઘણું કરીને જેઓ યત્ન કરતા નથી, જેઓ કાર્યની મહત્તા અને સત્તા સમજી શકતા નથી, તેઓજ નિરાશાનો પાઠ સ્વીકારે છે. મિ. રાનડેને ઉંડી રીતે ખાતરી થઈ હતી કે, માત્ર જો આપણા લોક ઉમંગથી યત્ન કરે તો તેમનું ભવિષ્ય તેમના પોતાનાજ હાથમાં છે. પ્રજાકીય ઉન્નતિનું એક સાધન ઉદ્યોગ છે એમ તેઓ માનતા, અને તે પ્રમાણે પોતે પોતાના સંબંધમાં યશસ્વી રીતે વર્તતા હોવાથી નિરાશાના કોઈ પણ

વિચારોથી તેમનું મન દબાઈ જાય એ સંભવિત નહોતું. આશરે ૧૨ વર્ષ ઉપર સંસારસુધારાસમાજ અને તેની લોકોમાં અપ્રિયતા વિષે તેમની સાથે વાત કરતાં, સંસારસુધારાના કેટલાક અગ્રેસરોને પોતાનું માથું ધુણાવતા અને સભાઓ મેળવીને ઠરાવો પસાર કરવાના પોકળ કાર્યથી કંઈ પણ ફાયદો થવાનો નથી એમ કહેતા જોવા છતાં તે કૉન્ફરન્સના કામકાજ ઉપર તેમની પોતાની શ્રદ્ધા શી રીતે ટકી રહી હતી એ વિષે મેં તેમને પૂછવાની હિમ્મત બાંધી હતી, ત્યારે તેમણે મને આ પ્રમાણે કહ્યું હતુ:–' એમ નથી કે કાર્ય પોકળ છે, પરંતુ આ માણસોની તે વિષેની શ્રદ્ધા પોકળ છે.' જરા અટકીને તેમણે કહ્યું: 'થોડાંક વર્ષ રાહ જુઓ, જ્યારે મને લાગે છે કે એવો વખત આવશે કે, જે કૉન્ગ્રેસને માટે હાલ આટલો બધો ઉત્સાહ પ્રવર્તે છે તેને માટે તેઓ આવોજ પ્રશ્ન પૂછશે. પ્રજાની અંદર કંઈ એવો ગુણ રહેલો છે કે જે ચાલુ રહેતા પ્રયત્નનો બોજો સહન કરી શકતો નથી.'"

વળી, પ્રાચીન સમયમાં પ્રખ્યાતિ પામેલી કેટલીક પ્રાચીન પ્રજાઓ કેટલોક સમય ઉન્નતિમાં આવીને પાછળથી રાજ્યકીય દૃષ્ટિમર્યાદાનાં અદૃશ્ય થઈ છે, પરંતુ હિંદુ પ્રજા જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં પોતાના દેશમાંજ કાયમ રહી છે, તેથી તે 'ઇશ્વરની પસંદ કરેલી પ્રજા છે' એમ તેઓ ઇશ્વર પરની પોતાની અચળ શ્રદ્ધા અને ઉદયદર્શીપણાને લીધે ખાતરીથી માનતા. તેઓ માનતા કે આપણી હાલની સ્થિતિની સુધારણા માટે ઇશ્વર સઘળી યોજના કરે છે, અને સત્ય, ન્યાય, તથા સદ્ગુણ અંતે જય પામશે. આ ઉપરથી પ્રિન્સિપાલ સેલ્બિ સાહેબના શબ્દોમાં આપણે કહી શકીએ કે, મિ. ગ્લૅડસ્ટનની પેઠે મિ. રાનડેએ મનુષ્ય જાતની બુદ્ધિની અને હૃદયની સુધારણા દ્વારા પરમેશ્વરની દિવ્યતા પ્રકટ કરવાના કાર્યમાં પોતાનું

જીવન વિચાર અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રારંભથીજ અર્પણ કર્યું હતું.*

આ પ્રમાણે મિ. રાનડે કોઈ પણ વખત નિરાશાને વશ ન થતાં ઉમંગ સહિત પોતાના કાર્યમાં આગળ વધ્યા જતા હતા, અને તેથી સૌ કોઇને સ્પષ્ટ જણાશે કે મિ. ગ્લૅડસ્ટન માટેના ઈંગ્લાંડનાએક માજી વડા પ્રધાન અર્લ ઑફ્ રોઝબરિના નીચેના શબ્દો તે સંબંધમાં તેમને પૂર્ણ રીતે લાગુ પડતા હતા." કોઈ પણ કાર્ય એવું નિરાશાવાળું તેમને જણાતું નહિ કે જે માથે લેવાને તેઓ બ્હીએ: અને એક વખત તે માથે લીધા પછી ગમે તેટલી વિરૂદ્ધતા ઉભી થાય તો પણ તેઓ તેથી ડરી જતા નહિ." સર ભાલચંદ્રે મિ. રાનડે વિષે વ્યાજબીજ કહ્યું હતું કે," આ જમાનાના મનુષ્યો અને બનાવોમાં વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા અને આશા ઉત્પન્ન કરનાર તેઓજ હતા એમ ખાનરીપૂર્વક કહેવું એ એક સૌથી સાચામાં સાચી વાત છે."

લોકપ્રિયતા અને સમકાલીન મનુષ્યોમાં પ્રતિષ્ઠા.

મિ. રાનડેએ હાઇકોર્ટના જજ્જ નીમાતા પહેલાંની પોતાની નોકરીની લગભગ સઘળી મુદ્દત દક્ષિણમાં ગાળી હતી, તેથી પોતાના અનેક ઉત્તમ ગુણો વડે અને પોતાની અનેક પ્રકારની સેવાઓ વડે તેઓ સારી રીતે ત્યાંના લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. પરંતુ આખા હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર તેમના નામનું આનંદથી સ્મરણ થવા લાગ્યું અને સૌ કોઈ તેમના તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવવા લાગ્યું એ તો તેમના સુંગઈ ગયા પછીજ. મરણ વખતે તેમના માટે સર્વ તરફથી દર્શાવવામાં આવેલા ઉદ્‌ગારો અને લાગણીઓ ઉપરથી તેઓ સઘળે ઠેકાણે કેવા પ્રિય થઇ પડયા હતા, અને તેમની તરફ કેટલા માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું તેનો યોગ્ય ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. આભારી

* મિ. અગાશેના વ્યાખ્યાન ઉપરથી.

જનસમાજે અને આપણી નામદાર ગુણગ્રાહક સરકારે તેમની સેવાઓનો સર્વથા યોગ્ય રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. **સર ભાલચંદ્રે** તેમને પોતાના ભાષણમાં એક 'ઋષિ'—મહાત્મા તરીકે જણાવ્યા હતા. એક જાણીતા દક્ષિણી ગૃહસ્થ અને મિ. રાનડેના એક મિત્ર મિ. વિનાયકરાવ કોંડદેવ ઓકે તેમને 'જીવન આપનાર' એવા અર્થમાં 'મહર્ષિ' કહ્યા હતા. પ્રાચીન **આર્યભૂમિમાં** એક ઋષિ, મહાત્મા અને પ્રાણદાતા-જીવન આપનાર કહેવાતા મનુષ્યો એકજ પ્રકારના હતા. પ્રો. સેલ્બિએ દર્શાવેલા અભિપ્રાય ઉપરથી મિ. રાનડે હરેક રીતે આવાં ઉપનામને પાત્ર હતા એમ વિશેષ સાબિત થાય છે. તેમણે તેમને 'ઋષિ, મહાત્મા અને સ્વદેશભક્ત પુરૂષનાં લક્ષણોથી યુક્ત' જણાવ્યા હતા. આવા દેશી અને વિદેશીય મિત્રો અને વિદ્વાનોના એક બીજાને મળતા અભિપ્રાયો ઉપરાંત મિ. રાનડેની લાયકાત માટે વધુ શું પુરાવો જોઇએ? તેઓ એક ઋષિ—સુજ્ઞ પુરૂષ હતા તેની સાબિતી એજ છે કે આપણી સઘળી પ્રજાકીય હીલચાલોના સબંધમાં ઘણે ભાગે તેમની સલાહ પ્રમાણે અમલ થતો; તેઓ એક મહાત્મ હતા એમ તેમના મિત્રો અને વિરોધીઓના એકસરખા અભિપ્રાય ઉપરથી જણાય છે: અને તેઓ પોતાના દેશને જીવન આપનાર-મહર્ષિ હતા એ છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી દેશમાં ઉદ્ભવેલી મહાન્ પ્રજાકીય હીલચાલોના તેઓ પ્રેરક આત્મા હતા એ બાબત ઉપરથી સહજ માલુમ પડે છે. આમ કોઇએ એમને ઋષિ, કોઇએ મહર્ષિ, કોઇએ મહાત્મા, કોઇએ પદવીધરમુકુટમણિ, તો કોઇએ રાજા (**Prince**), કોઇએ મહાપુરૂષ, કોઇએ એક મહા સમર્થ વિદ્વાન, તો કોઇએ ચુસ્ત સ્વદેશભક્ત, એમ દેશના નામીચા પત્રકારો અને વિદ્વાનોએ જૂદાં જૂદાં અનેક ઉપનામો અને વિશેષણો આપ્યાં છે. આપણા આર્યાવર્તનો થોડી ઘણી કેળવણી પામેલો કોઈ પણ સાધારણ મનુષ્ય

મિ. રાનડેના નામ અને કામથી અજાણ્યો નહિ હોય. અને ખરેખર તેમના જમાનાના મનુષ્યોમાં છેક ઘણાજ થોડા પોતાની સર્વ પ્રકારની લાયકાતથી આવા અસાધારણ સાર્વજનિક માનને પાત્ર થયા હશે. મદ્રાસના નામીચા 'હિંદુ' પત્રે તેમના મૃત્યુની નોંધ લેતાં આ સંબંધમાં જણાવ્યું હતું કે: "એવું કોઇ ગામ કે ઘર નહિ હોય કે જ્યાં નામદાર મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેના નામ માટે અતિશય પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ ધરાવવામાં આવતો નહિ હોય; હાલના જમાનામાં કોઈ પણ મનુષ્ય, આ મહાન્ વિદ્વાન્, વિચારક, ધારાશાસ્ત્રી અને રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરૂષના જેવા સાર્વજનિક માનને પાત્ર ઠર્યો નથી અથવા તેવું માન મેળવી શક્યો નથી, અથવા તો પોતાના દેશી ભાઇઓની બુદ્ધિ ઉપર અને તેમના અભિપ્રાયો ઉપર તેમના જેવી અસર નીપજાવી શક્યો નથી...."

મિ. રાનડે આવા સાર્વજનિક માનને પાત્ર થયેલા હોવાથી તેમના સમકાલીન મનુષ્યોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ અસાધારણ હતી. આપણે વાંચ્યું છે કે જૂદા જૂદા વિષયોને લગતા દરેક મહત્ત્વના સવાલ માટે દેશના નામીચા ગૃહસ્થો તેમની સલાહ પૂછતા, અને દેશની મોટી જાહેર હીલચાલો ઉપરાંત પૂનામાં અને પાછળથી મુંબઇમાં એવી કોઈ પણ નાની મોટી સંસ્થા નહિ હોય, જેને તેમની તરફથી સલાહનો લાભ મળ્યો નહિ હોય. ઑન. મિ. ગોખલે કહે છે તેમ, "તેઓ આખા દેશમાંના જૂદાં જૂદાં સ્થળોમાં વસતા ઉછરતા ગૃહસ્થોને એક મધ્યસ્થ સૂર્ય સમાન હતા, જેની તરફથી તે સઘળાએ પોતાનો પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા મેળવતા અને જેની આસપાસ દરેક પોતાના વર્તુલમાં અને યોગ્ય અંતરે રહીને ફરતો." મિ. આગળ કહે છે કે, "પૂનામાં આવ્યા ગયા દરેક નામીચા ગૃહસ્થની તેમના તરફથી પરોણાચાકરી થતી. તેઓ સઘળા વિદ્વાન્ અને અગ્રેસર

મનુષ્યોના કેન્દ્ર–આકર્ષક મધ્ય બિંદુ રૂપ હતા, અને જે સઘળા તેમના સંબંધમાં આવતા તેમના ઉપર તેઓ લોહચુંબક જેવી અસર નીપજાવતા–નિરાશીને ઉમંગી બનાવતા, આળસુને જાગૃત કરતા, અને દરેકને તેની જીંદગીનું કર્તવ્ય સમજાવતા તથા તેની પાસે તે પ્રમાણે આચરણ કરાવતા–કેમકે તેઓ હમેશા કહેતા કે જીંદગી એક કિમતી બક્ષિસ છે, જેનો હિસાબ આપણે ઈશ્વરને આપવો પડશે." સમગ્ર દેશના કેળવાયલા ગૃહસ્થો આમ તેમની તરફ કેટલો પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા તે જાણવા નીચેનું દષ્ટાંત ઉપયોગી થઈ પડશે.

સને ૧૯૦૦ ના ડીસેમ્બરની આખરે લાહોર મધ્યે મળેલી સોસ્યલ કૉન્ફરન્સની અંદર હલકી વર્ણના લોકોની ઉન્નતિ કરવાને લગતી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવતાં, તે આર્યસમાજના સભાસદો અને ઉચ્ચ વર્ગના સિખ લોકોની વચ્ચે વાદવિવાદનું કારણ થઈ પડી હતી. કેમકે આર્યસમાજવાળાએ કેટલાક હલકી વર્ણના સિખોને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરવાથી તે તરફના ઉચ્ચ વર્ગના સિખ લોકોએ તે બાબત મજબૂત રીતે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. સોસ્યલ કૉન્ફરન્સની સઘળી બેઠકોમાંની માત્ર આ વર્ષની બેઠકમાં મિ. રાનડે માંદગીને લીધે હાજર થઈ શકયા નહોતા એ આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ. આમ તેમની ગેરહાજરીના સમયે આ બાબત વિષે ભારે તકરાર ચાલી, અને એટલો બધો ઘોંઘાટ અને ગભરાટ થઈ રહ્યો કે પ્રમુખની સત્તાનું પણ અપમાન થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો, અને સામાન્ય રીતે આવી સભાઓમાં માલમ પડતી શાન્તિભરેલી વ્યવસ્થાને બદલે તોફાન અને ગેરબંદોબસ્ત પ્રસરી રહ્યાં. આ સમયે ખળભળાટ શી રીતે શમાવવો તે સંબંધે આગેવાન ગૃહસ્થો મોટા વિચારમાં પડી ગયા. તેવામાં ઑન. મિ. ગોખલે, જેઓ આ સભામાં હાજર હતા, તેમને સારે નસીબે એવે

વિચાર સૂઝી આવ્યો કે આ પ્રસંગે આ કૉન્ફરન્સના પિતા—મિ. રાનડેનું નામ દીધાથી સારી અસર થશે. તેઓ આ ઉપરથી વધારે જુસ્સાથી લડનારાઓ પાસે ગયા, અને કહેવાય છે કે ત્યાં જઇને તેમના કાનમાં નીચેના અથવા તેવી મતલબના બીજા શબ્દો બોલ્યા હતા: "મિ. રાનડે માંદા છે, અને તેઓ અનારોગ્યને લીધે આ સભામાં હાજર થઈ શક્યા નથી. પોતાના મતભેદો બાજુપર મૂકી સભાનું કામકાજ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ કરવામાં તમારે સહાયભૂત થઈ પડવું એવું તમને કહેવાનું તેમણે મને કહેલું છે." વિરોધીઓને શાન્ત પાડી બેસાડી દેવામાં આ શબ્દો એક મંત્ર કે જાદુરૂપ ઉપયોગી થઈ પડયા. તેમને જોઇને બીજાઓ પણ નરમ પડી ગયા, અને સભામાં શાન્તિ ભરેલી વ્યવસ્થા પાછી પ્રસરી ગઈ. આ પછી સભાનું કામ સંભાળાનીથી ચાલતાં તે નિર્વિઘ્ને બરખાસ્ત થઈ શકી હતી.

મિ. રાનડેના પોતાના દૃષ્ટાંતથી પૂનામાં અને આડકતરી રીતે મહારાષ્ટ્રમાં થયેલી નૈતિક અસરના સંબંધમાં મિ. આગારો આ પ્રમાણે જણાવે છેઃ—"ઈ. સ. ૧૮૭૦ પહેલાં જેઓ પૂના શહેરથી વાકેફ હશે તેઓ જાણતા હશે કે તે વખતે ત્યાં અમુક પ્રકારનું વર્તન હતું, જે નિંદાપાત્ર ગણવામાં ન આવતું એટલુંજ નહિ, પણ તેથી ઉલટું, માત્ર શોખની ખાતર જરૂરનું ગણવામાં આવતું. મિ. રાનડેએ પૂનામાંથી આ શોખની ખાતર થતી અનીતિ દૂર કરવાને ગમે તેટલા બોધથી ન થઈ શકે એવી સચોટ અસર પોતાના ભવ્ય જાતિપ્રભાવથી ઉપજાવી હતી. એક વખતે એવું બન્યું કે એક જાણીતા ગૃહસ્થને ઘેર ડેક્કન કૉલેજના વિદ્યાર્થિઓને 'ઇવનિંગ પાર્ટિ'ના મેળાવડામાં નોતરવામાં આવ્યા હતા. ખાણું થયા પછી ઘરધણીના કોઈ મિત્ર તેને ગાયનની ગમ્મત માટે તજવીજ કરવાને—અલબત ધીમે સ્વરે—સૂચના કરી. તેવખતે ગાયનની ગમ્મતનો અર્થ

નાચનારી સ્ત્રી (વેશ્યા)નું ગાયન-એવો કરવામાં આવતો. જો કે તે સમ્બન્ધી માંહોમાંહે ધીમેથી વાત ચાલતી હતી, તોપણ જે બનવાનું હતું તે વિષે મિ. રાનડેને શંકા ગઈ. તેમણે એકદમ પોતાની પાઘડી માથે મૂકી અને જવાની તૈયારી કરી. પ્રોફેસર છત્રે ત્યાં હોવાથી, તેઓ પણ મિ. રાનડેની સાથે બીજા ઉઠનારા ભેગા ઉઠી જવાને તૈયાર થયા, એટલામાં તેમના એક ઘરડા મિત્રે ધોતિયાનો છેડો ઝાલી તેમને થોભવાનું કહ્યું. મિ. રાનડે તે દરમિયાન ક્યારના નિસરણીનાં કેટલાંક પગથિયાં ઉતરી ગયા હતા; તેમની તરફ આંગળી કરી પ્રો. છત્રેએ કહ્યું, 'ત્યાં જુઓ! મારા શિષ્ય માધવરાવ ચાલ્યા જાય છે! અને તે શું કહેશે?' એમ કહીને તેમણે પોતાના મિત્રને વેગળા ખસેડ્યા, અને તેઓ તથા કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપળૂનકર બન્નેએ ઓરડામાંથી ઉતાવળે બહાર જઈને આંગણામાં મિ. રાનડેને પકડી પાડ્યા. માત્ર ઉછરતી પ્રજા ઉપરજ નહિ, પરન્તુ પોતાનાથી મોટી ઉમ્મરના મનુષ્યો ઉપર પણ મિ. રાનડે નીતિને માટે કેવી ભારે અસર ઉપજાવી શકતા એ દર્શાવવાને આ વાર્તા પૂરતી છે.'

રાજ્યભક્તિ. મિ. રાનડે નામદાર બ્રિટિશ સરકાર પ્રતિ પૂર્ણ રાજ્યભક્તિ ધરાવતા હતા એ નિર્વિવાદ વાર્તા છે. રાજ્યકીય આદિ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ જે કંઈ ભાગ લેતા તે માત્ર પ્રજાવર્ગના હિતની ખાતર, અને નામદાર સરકારને આ વિશાળ દેશના કાર્યભારનાં અતિ મહત્ત્વનાં અનેક કામોમાં ગુંથાયલા રહેવાનું હોવાથી રાજાપ્રજાના હિતનાં અતિ ઉપયોગી કામોમાં પોતાને યોગ્ય લાગતી સલાહ અને ખબર વખતોવખત આપતા રહી તેને સહાયભૂત થઈ પડવાના અતિ ઉચ્ચ અને શુભ હેતુથીજ લેતા હતા. પ્રજાના હિતમાં રાજ્યનુંજ હિત સમાયલું હોવાથી, આમ વિવિધ પ્રકારે દેશની સેવા બજાવવામાં તેઓ એક

રીતે રાજ્યનીજ સેવા બજાવતા હતા એમ કહી શકાય. આમ છતાં તેમની સરકારી નોકરીના પ્રકરણમાં આપણે વાંચી ગયા છીએ કે શરૂઆતમાં કેટલેક પ્રસંગે તેમની રાજ્યભક્તિ પર શંકા લઈ જવામાં આવી હતી. આવે પ્રસંગે કેટલાક વિરૂદ્ધ મતવાળા અથવા વહેમાઈ ગયેલા અધિકારીવર્ગના મનુષ્યોએ અરાજ્યભક્ત કહેવાથી તેમને કેટલીક આપત્તિઓ વેઠવી પડી હતી. આમ આ કારણો આવ્યાથી તેમના સંબંધના કેટલાક મનુષ્યોએ તેમને પોતાની નોકરી છોડી દેવાની સલાહ પણ આપી હતી. પરંતુ તેઓ પોતાના મનથી શુદ્ધ રાજ્યભક્ત હતા, અને તે સંબંધી પોતાના નિશ્ચયમાં જરા પણ ડગ્યા નહોતા. તેમની જગોએ બીજો કોઈ સાધારણ માણસ હોત તો તેણે કંટાળીને, અથવા પોતાના સંબંધીઓના સમજાવ્યાથી, કદાચ પોતાની નોકરી છોડી દીધી હોત. કદાચ તેણે તેમ ન કર્યું હોત, તોપણ તે સંબંધી પ્રસંગે વાત નીકળતાં તે સખત શબ્દોમાં બોલ્યા વગર તો રહ્યો નહોત. મિ. રાનડે પોતે તેવો કોઈ પણ શબ્દ કદી બોલતા નહોતા એટલુંજ નહિ, પણ તે સંબંધી પોતાની આગળ જો કોઇ વાત કાઢતું તો તેને તે પડતી મૂકવા સૂચના કરતા. કેમકે તેઓને બ્રિટિશ સરકારના ન્યાયીપણા વિષે એવો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે, પોતાને ગમે તેટલું નુકસાન વેઠવાના પ્રસંગ આવે તોપણ તે વિશ્વાસને તેઓ ચલાયમાન થવા દેતા નહિ. ઑન મિ. ગોખલે પોતાના ભાષણમાં જણાવે છે કે મિ. રાનડે આ સંબંધમાં તેમની સાથે એક પ્રસંગે આ પ્રમાણે બોલ્યા હતાઃ—"અરે, આવી ગેરસમજુતિઓ હાલના સંજોગોમાં થોડે કે ઘણે અંશે અનિવાર્ય છે. એમ છતાં આપણે ભૂલી જવું ન જોઇએ કે, આપણે જો તેમની જગોએ હોત તો તેથી પણ ઘણી વધારે અયોગ્ય રીતે વર્ત્યા હોત."

નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફ મિ. રાનડે આવી ઉંડી રાજ્ય-ભ

ભક્તિની લાગણી ધરાવતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ તેમના ઇંગ્લાંડ દેશને રાજ્યકીય સ્વતંત્રતાવાળા, સુનિયંત્રિત રાજ્યતંત્રવાળા, અને ગમે માનતો ધર્મ પાળવાની છૂટવાળા દેશ તરીકે, તથા યૂરોપીઅન સુધારાના, વ્યાપારી સમૃદ્ધિના, અને માનુષિક બુદ્ધિએ તેના પૂર્ણ વિકાસ પામેલા રૂપમાં માનસિક, શાસ્ત્રીય, નૈતિક અને સામાજિક બાબતોમાં અર્વાચીન સમયમાં જે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી છે તેવી ઉન્નતિના એક સર્વોત્તમ નમૂના તરીકે ચહાતા, તથા તેની તરફ ઘણા માનની લાગણીથી જોતા. વળી ઇંગ્લાંડને હિંદુસ્થાનનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું અને તેને સર્વ પ્રજાઓની તુલનામાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવાનું ઉમદા કાર્ય ઈશ્વર તરફથી સોંપવામાં આવ્યું છે એમ તેઓ માનતા. આગળ જણાવ્યું છે તેમ, તેઓ ખાતરીપૂર્વક માનતા કે હિંદુઓ ઈશ્વરના પસંદ કરેલા લોકો છે; અને પોતાના આ મતનો બચાવ તેમના મિત્રોની પણ ગમે તેવી વિરૂદ્ધ ટીકાઓ સામે ઘણી ચતુરાઇથી કરતા. તેઓ કહેતા કેઃ—જો તેમ ન જ હોય તો હિંદુઓના પૂર્વજો કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવાં શાસ્ત્રોમાં આવી બારે ફતેહ શી રીતે મેળવી શકે, તથા પ્રાચીન સમયમાં સુધારાની બાબતમાં આવી ઉચ્ચ સ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? તેમના વંશજો, જૂદા જૂદા વિજેતાઓ તરફથી જૂદે જૂદે સમયે હુમલાઓ થયા છતાં પોતાનો પ્રજાગણધર્મ એટલે પોતાનું પ્રજાત્વ (Nationality) અને પોતાની ધાર્મિક તથા સામાજિક સંસ્થાઓ જેવી ને તેવી શી રીતે સાચવી શકે? આસિરિયનો, બાબિલોનિયનો, ઈજિપ્શયનો ફીનીશિયનો, રોમનો અને ગ્રીકો—એ પ્રાચીન પ્રજાઓએ કેટલોક સમય રાજ્યકીય દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાવ આપ્યો, અને કેટલેક દરજ્જે સુધારો તથા રાજ્યકીય મહત્તા પ્રાપ્ત કરીને પાછી અદૃશ્ય થઈ ગઈ; પરંતુ હિંદુઓ, વિદેશીય લોકોથી જીતાઇને તેમના તાબામાં ગયા છતાં,

ચીનાઓની પેઠે, પોતાની જન્મભૂમિમાં હજુ કાયમ રહ્યા છે, અને છેવટે, ગ્રેટબ્રિટન, જે દુનિયાના સઘળા દેશોમાં માનુષિક ઉદ્યોગની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં તેમની ચઢતી કરવાને સર્વથી વધારે લાયક છે, તેની ઉદાર સત્તા નીચે આવ્યા છે, એ શું ઈશ્વરી યોજનાથી થયું ન કહેવાય ?

મિ. રાનડે પોતાના સંબંધમાં ગમે તેવી ગેરસમજુતિઓ ઉભી થતી તોપણ પોતાના નિશ્ચયમાં ડગતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસંગોપાત્ત અંગ્રેજી રાજ્યથી થયેલા અને થતા લાભોનો છૂટથી સ્વીકાર કરતા રહેતા. ઑન. મિ. ગોખલેએ, નામદાર મુંબઈ સરકારની ધારાસભામાં સને ૧૯૦૧ ના ઑગસ્ટ માસમાં 'લૅન્ડ રેવન્યુ બિલ' સંબંધે આપેલા છટાદાર ભાષણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેઓ વારંવાર કહેતા કે, "આ રાજ્યમાં જો કે અમુક વ્યક્તિની અંગત મોટાઈને અને તેની બુદ્ધિના પ્રદર્શનને માટે કદાચ ઓછો અવકાશ હશે, તોપણ તે વડે શાન્તિ અને સારી જામેલી રાજ્યવ્યવસ્થાનાં આપણને મળતાં સુખોથી, આપણા દેશીઓના સમદને સુધારાને અને જ્ઞાનને માટે વધારે મોટા પ્રમાણમાં મળતી અનુકૂળતાઓથી, એક શહેરી અને પ્રજાજન તરીકેની જીંદગી આપણને ઉંચા રૂપમાં ગાળતાં શિખવ્યાથી અને લોકોની નૈતિક શક્તિઓ જાગૃત કરવાના પ્રયત્નથી તેનું પૂરતું અને તેથી પણ વધારે પૂરતું સારું વળતર છે."

મિ. રાનડેની રાજ્યભક્તિના સંબંધમાં મિ. આગાશે આ પ્રમાણે જણાવે છેઃ—"તેમણે યૂરોપના ઇતિહાસનો અને તેના રાજ્યકીય ધારાઓનો જેવો અભ્યાસ કર્યો હતો તેવો આપણામાંથી ઘણા થોડાએજ કર્યો હશે. તેમનો કૉલેજનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી પણ આ વિષયનું અધ્યયન તેમણે ચાલુ રાખેલું હોવાથી ઈંગ્લાંડની રાજ્યનીતિની ઉદાર વૃત્તિવાળી કાર્યપદ્ધતિ પર તેમને અનહદ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન

થઈ હતી. તેમના બોલવા પર કે કાર્ય પર ટીકા થતાં સરકારના અમુક અમલદારો પ્રસંગોપાત્ત ભલે ગુસ્સે થાય, પરંતુ તેઓ પોતે જાણતા હતા કે ઉંચા પ્રકારના બ્રિટિશ રાજ્યનીતિકૌશલ્યનું વલણ, અને સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં બ્રિટિશ પ્રજાના સ્વતંત્રતા માટેના પ્રેમની દૃશ્ય નિશાની તરીકે દેખાઈ આવતો ગુસ્સો,-એવાં ઉમદા અને ઉદાર વૃત્તિનાં છે કે તાબાની પ્રજા તરફના વર્તનમાં બ્રિટિશની રાજ્યનીતિની પવિત્રતા વિષે કંઈ શંકા આવે નહિ. તેઓ બ્રિટિશ સ્વભાવને સંપૂર્ણ રીતે સમજતા હતા."

આ સઘળા પરથી સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડેછે કે મિ. રાનડેનો નામદાર બ્રિટિશ સરકારના ન્યાયીપણા માટે ઘણો ઉચ્ચ ભાવ હતો, અને તેઓ એક પૂર્ણ રાજ્યભક્ત પુરૂષ હતા. આમ હોવાથી સરકાર પણ મિ. રાનડેની રાજ્યભક્તિ અને તેમની દેશસેવાઓના સંબંધમાં અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવતી હતી. તેમણે સરકારમાં કેવી પ્રતિષ્ઠા અને માન સંપાદન કર્યા હતાં, એ તેમના મરણ સમયે બહાર પડેલા સરકારી ઠરાવ ઉપરથી અને નામદાર વાઇસરોય અને મુંબઇના નામદાર ગવર્નર તરફથી દર્શાવાયલા ઉદ્ગારો વગેરે ઉપરથી સારી રીતે જણાઈ ચૂક્યું છે. આમ રાજા અને પ્રજા ઉભયની આવી અનન્ય પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ ઘણું કઠિણ કાર્ય હોવા છતાં તેમણે આ પ્રમાણે તે સિદ્ધ કર્યું હતું. આ ઉપરથી સૌ કોઇને જણાશે કે તેમ વર્તીને તેઓ આધુનિક સમયમાં નીચેના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકની સાર્થકતા સર્વથા સાબિત કરી શક્યા હતાઃ—

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके ।
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन ॥
इति महति विरोधे विद्यमाने समाने ।
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

અર્થઃ—રાજાનું હિત કરનાર લોકોના દ્વેષને પાત્ર થાય છે અને પ્રજાવર્ગનું હિત કરનારનો રાજા ત્યાગ કરે છે. આવો મહાન્ વિરોધ હોવાથી રાજા અને પ્રજા ઉભયનું મન સંપાદન કરી કાર્ય કરનારા મનુષ્યો દુર્લભ છે.

મગજના ગુણો.

વિશાળ વાંચન અને જ્ઞાન.

પાછલાં પ્રકરણોમાં જણાવેલી હકીકત પરથી માલમ છે કે મિ. રાનડેનું વાંચન અસાધારણ રીતે વિશાળ હતું, એટલે તેમણે ઘણાંજ—સંખ્યાબંધ અને અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. તેઓ આપણી યુનિવર્સિટિમાંથી તૈયાર થયેલા ગ્રૅજ્યુએટોમાં અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્ય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોનું સૌથી વધારે ઉંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા એમ કહી શકાય. તેમને તેમના વિશાળ વાંચન અને જ્ઞાનને લીધે કેટલીક વખતે 'જીવતી લાઈબ્રેરિ' (Living Library) અને 'એન્સાઈક્લોપીડીઆ' (સર્વવિદ્યાસંગ્રહનું પુસ્તક) ની ઉપમા પણ વ્યાજબી રીતે આપવામાં આવતી. એમ. એ., અને એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષાઓ માટે તેમણે વાંચેલાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો વિષે પ્રથમ પ્રકરણમાં નોંધ લેવામાં આવી છે, તે પરથી વિદ્યાર્થી અવસ્થાના તેમના બહોળા વાંચનનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. 'વાયવ્ય પ્રાંતો અને અયોધ્યાનું એજ્યુકેશનલ મૅગેઝિન' એ નામના ચોપાનિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું તેમના ચરિત્રનું વૃત્તાંત લખનાર ગૃહસ્થ જણાવે છે કે, જ્યારે તેમને એલ્ફિન્સ્ટન કૅાલેજમાં ઇતિહાસના વિષયના આસિસ્ટંટ પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તે કામમાં ફતેહમંદ ઉતરવા માટે તેમણે તે કૅાલેજની લાઈબ્રેરિમાંનાં તે વિષયને લગતાં

સઘળાં પુસ્તકો વાંચી કાઢયાં હતાં. આથી કરીને તેઓ પોતાનાં વ્યાખ્યાનોને એવાં પરિપૂર્ણ અને રસમય બનાવી શક્યા હતા કે, તે તરફ તે વખતના તે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. ચૅટફીલ્ડ સાહેબનું અને અન્ય સર્વ પ્રોફેસરોનું ધ્યાન ખેંચાતાં તે સાંભળવાને તેઓ આવતા. કૉલેજના ફેલો, અને અંગ્રેજી સાહિત્યના મદદનીશ અને મુખ્ય પ્રોફેસર તરીકે, તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા તેમની શિક્ષણ આપવાની વિરલ શક્તિઓનું અને તેમના વિશાળ જ્ઞાનનું, તે સમયના જૂના વિદ્યાર્થીઓ—મર્હુમ મિ. જસ્ટિસ્ તેલંગ, વડોદરા રાજ્યના દિવાન ખા. બ. કેરશાસ્પજી, મર્હુમ ઑના. મિ.સયાણી, દિ. બ. અંબાલાલ, અને ખા. બ. જમશેદજી દલાલ જેવા તેમના નામાંકિત શિષ્યોને યોગ્ય દર્શન થયું હતું, જેનો પ્રસંગ મળતાં પૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરવા તેમાંના ઘણાખરા ગૃહસ્થો ચૂકવા નથી. કૉલેજમાંથી નીકળ્યા પછી પણ, આપણી યુનિવર્સિટિના ઘણાખરા ગ્રૅજ્યુએટોની પેઠે, પોતાની પરીક્ષાઓ પસાર કરવાને અથવા પોતાના ધંધાને લગતી ફરજો બજાવવાને માટે જોઇએ તેટલુંજ માત્ર વાંચીને તેમની વાંચનની તૃષ્ણા તૃપ્ત થતી નહિ. તેઓ પોતાની આખી જીંદગીની અંદર ખરેખર એક વિદ્યાર્થી તરીકે છેવટ સુધી જ્ઞાન મેળવતા રહ્યા હતા. સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, અને અર્થશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિષયોને લગતાં છેક આધુનિક સમયમાં પ્રકટ થયેલાં ઉપયોગી પુસ્તકો તેઓ હમેશાં વાંચતા. છેવટના ભાગમાં આંખની શક્તિ ઘટતી જતી હોવાથી તેમનાથી બહુ વાંચી શકાતું નહિ, ત્યારે બીજા માણસો પાસે પણ તેઓ વંચાવી સાંભળતા એમ આપણે આગળ વાંચ્યું છે. આ પ્રમાણે વિશાળ જ્ઞાન સંપાદન કરીનેજ સંતોષ માની બેસી ન રહેતાં તેને પોતાના દેશના કલ્યાણાર્થે કેવી વિવિધ રીતે ઉપયોગમાં લાવતા એ સર્વને સુવિદિત

થયેલું છે. આવી તેમની વિદ્વત્તાને લીધે, આગળ કહ્યા પ્રમાણે, કેળવણી અને બીજા વિવિધ વિષયોને લગતા સવાલો વિષે તેમની વખતોવખત સલાહ લેવામાં આવતી, અને હાલમાં તેમના મરી ગયા પછી પણ તેમના લખાણોના આધારો પ્રસંગોપાત્ત લેવામાં આવે છે. તેમનાં રાજ્યદ્વારી, ધાર્મિક, સાંસારિક અને સાહિત્યાદિ વિષયોને લગતાં સંખ્યાબંધ લખાણો અને ભાષણો તથા તેમના અસંખ્ય ચુકાદા તેમના બહોળા જ્ઞાનના ભંડાર રૂપ હોવાથી ખાસ કરીને બોધક અને વાંચવા લાયક ગણાય છે. કે જાણીતો અમેરિકન ફિલૉસૉફર (તત્ત્વવેત્તા) લૉર્ડ* જ્યારે થોડાંક વર્ષ ઉપર મુંબઇ આવ્યો હતો, ત્યારે તેના માનમાં કરવામાં આવેલા મેળાવડા વખતે તેને આવકાર દેતાં તેમણે આપેલા વિદ્વત્તાભરેલા ભાષણથી તે વિદ્વાન્ ગૃહસ્થ પણ ચકિત થયો હતો.

માત્ર અંગ્રેજી ભાષાનાંજ પુસ્તકો વાંચવાનો મિ. **રાનડે**ને શોખ હતો એમ નહોતું. તેઓ **બી.** એ. થયા ત્યારે બીજી ભાષાઓ તરીકે દેશી ભાષાઓ લેવાતી હોવાથી મરાઠી ભાષા લઇને તેઓ પાસ થયા હતા, અને તે ભાષાનો અભ્યાસ તેમણે પોતાની જીંદગીના અંત સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. તે ભાષાના પ્રાચીન કવિઓના અને બીજા સાહિત્યના ગ્રંથોનો તેમણે ઘણાજ લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેથી તેઓ મરાઠી ભાષાના એક ઉત્તમ વિદ્વાન્ ગણાતા હતા. સરકાર તરફથી ઘણાં વર્ષસુધી તેમને 'દક્ષિણા પ્રાઇઝ કમિટી'ના સભાસદ નીમવામાં આવ્યા હતા. કેટલાંક વર્ષ ઉપર 'ટાઇમ્સ્ ઑફ્ ઇન્ડિયા' પત્રમાં તેમના તરફથી પ્રકટ થયેલા મરાઠી સાહિત્ય વિષેના પાંચ પત્રો અને બીજા તે સંબંધના કેટલાક લેખો પરથી તેમના મરાઠી ભાષાના ઉંડા જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

* મુંબઇ સમાચાર, તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરી સને ૧૯૦૧.

પોતે આવા સમર્થ વિદ્વાન હોઇ સાહિત્યના ગ્રંથો અને પુસ્તકો લખનારને માત્ર દ્રવ્યનીજ નહિ, પરંતુ અન્ય દરેક રીતે સહાય આપવામાં મિ. રાનડે પછાત પડતા નહિ. મિ. આગાશે કહે છે કે, "કેટલાં પુસ્તકોનું તેમણે તેમના લેખકોની વિનંતિ ઉપરથી વાંચન–સંશોધન કર્યું હશે તે બરાબર રીતે કહી શકાય તેમ નથી, તોપણ છેલ્લાં ૩૦ વર્ષની અંદર સાહિત્ય, ઇતિહાસ કે રાજ્યકીય વિષયને લગતાં દર ૧૦ પુસ્તકોમાંથી ભાગ્યેજ એકાદ તેમના હાથમાંથી પસાર થયા વગર રહ્યું હશે, એમ કહું તો તે અસત્ય ઠરેવાશે નહિ."

વક્તૃત્વ. મિ. રાનડે ભાષણકર્તા–વક્તા તરીકે જોકે મર્હુમ મિ. જસ્ટિસ્ તેલંગ અથવા આપણા ઇલાકાના અતિ લોકપ્રિય અને સુપ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી (બારિસ્ટર) અને વક્તા ઑન. સર ફીરોઝશાહ મહેરવાનજી મહેતાની બરાબરી કરી શકે તેમ નહોતું, તોપણ તેઓ સમયસૂચક, શીઘ્ર–તાત્કાલિક, છટાદાર, અને અસરકારક વક્તા હતા. જેમાં પોતે માહિતી ધરાવતા હોય એવા કોઇ પણ વિષય ઉપર સૂચના મળતાની સાથે, અગાઉની કોઈપણ જાતની તૈયારી વગર, કેટલીક વખત બે બે કલાક સુધી તેઓ ભાષણ આપતા; અને એવી અસરકારક રીતે તેઓ બોલતા કે તે પરથી હરકોઇને તેમની તીવ્ર અને મનોવેધક બુદ્ધિ, વિશાળ વાંચન અને ભારે વિદ્વત્તાની છાપ ભાષણના દરેક પેટા વિષયમાં પડેલી જણાઇ આવતી. સને ૧૮૯૫ ની સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ મળતા પહેલાં થોડાક વખત ઉપર પૂનામાં સંસારસુધારા વિષે તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનોના સંબંધમાં મુંબઇના એક નામીચા વ્યાપારી, ધારાસભાના સભાસદ, અને ત્યાંની ચેમ્બર ઑફ્ કૉમર્સના પ્રમુખ ઑન. મિ. મૅકડોનલ્ડે જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે તેમનાં લગભગ સઘળાં વિષયો ઉપરનાં વ્યાખ્યાનોને

લાગુ પડે તેમ છે. તેમણે જણાવ્યા પ્રમાણે, તેમનાં ભાષણો ખરેખર "વિચારોની ખાણ રૂપ, અને હિંદુસ્થાનના વતનીઓની હાલની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ જાણવા ઇચ્છનાર દરેક મનુષ્યને ખાસ કરીને અગત્યનાં" છે. તેમજ તે ઉપરથી વક્તાની "વિચારોને ગંભીરતાથી દર્શાવવાની શક્તિ, ઉલટ અને જુસ્સાનું, તથા તે સઘળા ઉપરાંત આધ્યાત્મિક ઉમળકાનું અને તે સાથે શ્રોતૃવર્ગનું મન અદ્ભુત રીતે ધારેલા વિષય તરફ વાળી શકે એવી સયુક્તિકતાનું" સ્પષ્ટ દર્શન થઇ શકે છે.

તેમના વક્તૃત્વ વિષે મિ. આગાશે આ પ્રમાણે જણાવે છે: "તેઓ વારંવાર આગળથી તૈયાર થયા વગર ભાષણ આપતા, તોપણ તેમનાં અગત્યનાં જાહેર વ્યાખ્યાનો આગળથી સંભાળપૂર્વક લખવામાં આવતાં, તે મોઢેથી અપાવાનાં હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે લંબાણવાળાં થતાં, પરંતુ તેમાં ચર્ચેલી ઝીણામાં ઝીણી બાબતોના વિવેચનથી અને વિષયની દરેક બાજુના પોતે કરેલા સંપૂર્ણ નિરીક્ષણથી તેમના ભાષણના અસરકારકપણામાં વૃદ્ધિ થતી. બોલવામાં દર્શાવેલા ઉત્સાહ અને ઉલટથી, પ્રસ્તુત વિષયનું નિદર્શન કરાવનારને તેમની વિશાળ સ્મરણશક્તિમાંથી બહાર નીકળતા જ્ઞાનના મોટા જથ્થાથી, અને હૃદયના ઉભરાઇ જવાથી તેમના વ્યાખ્યાનમાં આવતી મધુર અને અસરકારક છટાથી, તેમના શ્રોતાઓને જાણે તેઓ જાદુઈ મંત્રથી અંજાઇ જતા હોય એમ થતું"

મિ. રાનડેનાં અંગ્રેજી ભાષણોની આ પ્રશંસા સર્વ રીતે તેમનાં મરાઠી વ્યાખ્યાનોને લાગુ પડે છે. તેઓ એક ઉત્તમ મરાઠી વક્તા હતા. આપણા દેશી ગ્રેજ્યુએટોમાંનાં ઘણાજ થોડા પોતાની માતૃભાષામાં મિ. રાનડે જેવાં વ્યાખ્યાન આપવા શક્તિમાન હશે. મરાઠીમાં વ્યાખ્યાન આપવાની તેમની શક્તિના સબંધમાં મિ. આગાશે

જણાવેલો નીચેનો પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. તેઓ કહે છે કે, "મર્હુમ મિ. ધોન્ડો શ્યામરાવ ગરૂડે મને ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના અરસામાં કહ્યું હતું કે, એક રવિવારની સાંજે તેઓ પ્રાર્થનાસમાજના મંદિર પાસે થઈને પોતાના એક મિત્રને મળવા જતા હતા. માત્ર જિજ્ઞાસાને લીધે થોડાક શબ્દ સાંભળવા માટે તેઓ એક બારી પાસે થોભ્યા હતા. મિ. રાનડેના મધુર સ્વર અને ભાવિક વાણીથી તેમને એટલો બધો મોદ થયો હતો કે તેમનું વ્યાખ્યાન પૂરૂં થતા સુધી તે બારી આગળ તેઓ ઉભા રહ્યા હતા; અને ત્યાંથી ઘૂળિયે પાછા આવ્યા પછી એક અઠવાડિયા સુધી બીજા કોઈ પણ વિષય વિષે નહિ, પરંતુ મિ. રાનડેના તે વ્યાખ્યાન વિષે વાત કર્યાં કરતા હતા, અને આ પ્રમાણે અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના શબ્દોમાં કહેતાં, જેઓ 'મશ્કરી ખાતર આવતા તેઓ પણ પ્રાર્થના કરવાને ઉભા રહેતા'."

લેખન વાંચનની પદ્ધતિ.

મિ. રાનડે પોતાના અનેક ઉત્તમ ગુણો ઉપરાંત, તેમના અસાધારણ અભ્યાસ અને જ્ઞાનને લીધેજ પોતાના સમયમાં એક સર્વોત્તમ પુરૂષ ગણાયા હતા એ નિઃસંદેહ વાત છે. ત્યારે આ પુસ્તક ખાસ વિદ્યાર્થીવર્ગને કોઈ રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એવા હેતુથી લખવામાં આવેલું હોવાથી, તેઓએ પોતાના લખવા વાંચવાના કામમાં કેવી પદ્ધતિ રાખી હતી તે જણાવવું અત્રે અગત્યનું થઈ પડશે.

બારસીના એક વકીલ મિ. જી. કે. તિલકે પોતાના એક મિત્ર સાથે મિ. રાનડેને તેમની આ પદ્ધતિ સંબંધી યોગ્ય માહિતી આપવા એક પત્રદ્વારા વિનંતિ કરી હતી. આ પરથી મિ. રાનડેએ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લેખન વાંચન સંબંધે જે પદ્ધતિને તેઓ અનુસરતા તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપ્યું હતું. આ હકીકત મિ. તિલક તરફથી મિ. રાનડેના મૃત્યુ બાદ

પૂનાના એક પત્રમાં પ્રકટ થઇ હતી, જેની મતલબ અત્રે આપવામાં આવે છે. તેઓએ જણાવ્યું હતું કેઃ—"મેં વિવિધ શાસ્ત્રો, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, નાટક આદિ જૂદા જૂદા વિષયોનાં પુસ્તકો વાચ્યાં છે અને વાંચું છું, પરંતુ મને ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર માટે ખાસ પ્રીતછે. મેં શેક્સપીઅરનાં નાટકો અને સ્કૉટની નવલકથાઓ વાંચી છે, પરંતુ તે વિષયનાં બીજા કોઇ ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં નથી. એક પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેનો સઘળો સારાંશ લખી શકું, ત્યારે તે પુસ્તક યથાસ્થિત રીતે વાંચ્યું એમ હું માનું છું. મારી પાસે આવી જાતની નોંધપોથીઓ છે, અને તે હમેશાં મને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડી છે. મને કેટલાંક પુસ્તકો બરાબર સમજતાં મુશ્કેલી પડે છે તો હું તેમને વારંવાર વાંચીને તેમનું પૂરતું જ્ઞાન મેળવું છું. હું મારા અવકાશના સઘળા કલાકો વાંચવામાં અને લખવામાં ગાળું છું. મારા અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિષે કહેવાનું કે, તે મેળવવાને મેં કંઇ ખાસ યત્નો કર્યા નથી, પરંતુ અંગ્રેજી ભાષામાં લખાણ કરવાની તથા બોલવાની દરેક તકનો હું લાભ લેતો, અને તે મને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. મારા વિચારો લખી કાઢ્યા સિવાય હું કદી પણ ભાષણ આપતો નથી, અને કદી પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર હું અમુક વિષય વિષે કાંઈ લખતો પણ નથી. મારા જ્ઞાનથી લોકોને આશ્ચર્ય પામવાનું કાંઈ કારણ નથી, કેમકે જ્ઞાન મેળવવાની જેવી સગવડો મને મળી હતી તેવી ઘણાજ થોડા માણસોને મળે છે. સર એ. ગ્રાન્ટ મારા શિક્ષાગુરૂ હતા, અને મારી જ્ઞાન મેળવવાની પ્રવૃત્તિમાં તેઓ મને મોટા મદદગાર થઈ પડ્યા હતા. હાલના સમયના વિદ્યાર્થીઓ એવા સારા શિક્ષકો મેળવવાને ભાગ્યશાળી નથી, અને તેથી તેઓ જેવા જોઇએ તેવા તૈયાર થઇ શકતા નથી."

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, મિ. રાનડેને પોતે વાંચેલા વિષયની

ટૂંક નોંધ કરતા રહેવાની ટેવ.

એકદમ ટૂંકી નોંધ કરી લેવાની ટેવ હતી, અને તેમની તે ટેવ છેવટ સુધી ચાલુ રહી હતી. આ ટેવથી વાંચેલી બીનાની સજ્જડ છાપ તેમના મગજ પર પડી રહેતી, અને જ્યારે જ્યારે કોઈ બાબતની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે તેમને તેનું સહજ સ્મરણ થઇ શકતું. પોતાના ઓદ્દાને લગતું કામ કરતાં પોતાને ચૂકવવાના મુકરદમાઓની પણ સંક્ષેપમાં તેઓ નોંધ કરી લેતા. આવાં ટિપ્પણ કરવાની ટેવ ન્યાયાસન પર તેમની સાથે બિરાજનાર બીજા સહન્યાયાધીશોને પણ પ્રસંગે બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી. મિ. જસ્ટિસ્ ચંદાવરકરે જણાવ્યું હતું કે, 'તેમાંના એક જજ્જે મિ. રાનડેના મૃત્યુ પછી મને કહ્યું હતું કે, એક ખુનના ગુંચવાડાભરેલા મુકરદમામાં મને તેમની તરફથી ઘણી મદદ મળી હતી.' આમ દરેક કેસનો એટલી સંભાળ અને સૂક્ષ્મતાથી તેઓ અભ્યાસ કરતા કે, પોતાની વિશાળ અને દૃઢ સ્મરણશક્તિને લીધે ઇતિહાસમાંના અમુક સમયની હકીકતની પેઠે, તે સંબંધી સઘળી હકીકત કોઇ પણ સમયે તેઓ આબેહુબ યાદ લાવી શકતા.

મોટેથી વાંચવાની ટેવ.

મિ. જસ્ટિસ્ ચંદાવરકરે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે, મિ. રાનડેને મોટેથી વાંચવાની ટેવ હતી, જેથી 'એકલું મન નહિ, પરંતુ તે સાથે કાન પણ વાંચેલી હકીકત ગ્રહણ કરી શકે', અને વાંચનથી પડેલી છાપ દૃઢ થઇ શકે. એવું કહેવામાં આવે છે કે, એક વખત મિ. રાનડેની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં, તેમની આમ મોટેથી વાંચવાની ટેવથી તે વખતના એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ સર એલેકઝાન્ડર ગ્રાન્ટને પોતાની શાન્તિમાં ખલેલ પહોંચવા લાગ્યું હતું. મિ. રાનડે પાસેના ઓરડામાં ઉઘાડા માથે એક પાટલી ઉપર સામેના ટેબલ પર પોતાના પગ લાંબા નાંખીને બેઠા બેઠા વાંચતા હતા. આ

ઉપરથી અવાજ ક્યાંથી આવતો હતો તેની તપાસ કરવાને પ્રિન્સિપાલ સાહેબ બહાર નીકળ્યા. તપાસ કરતાં જ્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે એ અવાજ તો મહાદેવ (મિ. રાનડેને કૉલેજમાં તેમના નામથી બોલાવવામાં આવતા) કરે છે, ત્યારે તેઓ છાનામાના પોતાના ઓરડામાં ગયા; અને જે એક છોકરો, મિ. રાનડે પાસે તેમને મોટેથી વાંચતા અટકાવવાને દોડી જવાનું કરતો હતો તેને કહેતા ગયા કે, "અડચણ કરીશ નહિ, તેને તેનો અભ્યાસ કરવા દે." મિ રાનડેને માટે તેઓને એવો ઉંચો મત બેસી ગયો હતો કે, તેમને પોતાને જો કે અડચણ પડતી હતી તોપણ તેમને આમ મોટેથી વાંચવા દીધું હતું

વાતચિત કરવાની શક્તિ.

મિ. રાનડેની વાતચિત કરવાની શક્તિઓ ઘણીજ ઉંચા પ્રકારની હતી. તેમની શાન્ત અને સંકોચશીલ પ્રકૃતિ તથા તેમની ઠાવકી વર્તણૂકનો વિચાર કરતાં, દરેક મનુષ્યને તેમની આ શક્તિઓ વિષે સાંભળીને આશ્ચર્ય લાગે તેમ છે. પરંતુ ગમે તેમ પણ તેઓ પોતાક મિત્રોની મંડળીમાં ઘણી મોહક રીતે વાતચિત કરતા એ ખરી વાત છે. રા. બ. માનકર જણાવે છે કે, તેમની વાતચિત ઘણું કરીને હમેશાં રમૂજી, આનંદી, વિવિધ પ્રકારની માહિતીવાળી અને વચ્ચે વચ્ચે ઉપયોગી વાર્તાઓથી મિશ્રિત હોવાથી તે સાંભળનારને ખરેખર ગમ્મત પડતી. તેઓ કોઈ પણ વિષય વિષે ચર્ચા કરી શકતા, અને તેના સંબંધમાં પોતાના વિશાળ જ્ઞાનને લીધે જથ્થાબંધ જાણવા યોગ્ય હકીકત જ આપી શકતા. જેમને તેમની સાથે વાતચિત કરવાના પ્રસંગો મળ્યા છે, તેઓ કદી કહેશે કે વાર્તાના ચાલતા વિષયમાં કંઇ ને કંઈ નવીન હકીકત તેઓ પોતાના તરફથી આપી શકતા, જેથી તે વિષયમાં ઘણી કુશળતા ધરાવનારા મનુષ્યો પણ આશ્ચર્ય પામતા. મિ. રાનડે જો કે ઉત્તમ

પ્રકારના વાતચિત કરનાર હતા, તોપણ પોતાની વાત ચાલતી હોય તેવામાં બીજાને ભાગ ન લેવા દેતા એમ નહોતું. 'આપ અને લે' (give and take) નો સામાજિક વ્યવહારમાં દરેક પ્રસંગે પ્રતીત થતો નિયમ ધ્યાનમાં રાખી તેઓ બીજા મનુષ્યોને બોલવાને ઉશ્કેરતા.

મિ. રાનડેની વાતચિત કરવાની શક્તિના સંબંધમાં પોતાના અનુભવ ઉપરથી તેમના બીજા એક મિત્ર મિ. આગાશે આ પ્રમાણે જણાવે છે: " તેમની વાતચિતમાં રમૂજ કે દેખીતો આક્ષેપ અથવા તો ભપકાદાર ટૂચકા ભાગ્યેજ માલૂમ પડતા. તેઓ ખુદ મનુષ્યો કરતાં મનુષ્યોએ યોજેલી યોજનાઓ વિષે, અને ધારણાઓ કરતાં બનેલા બનાવો વિષે વધારે બોલતા. પ્રિન્સિપાલ સેલ્બિ સાહેબે તેમને માટે યથાર્થ રીતે કહ્યું હતું કે, 'મિ. રાનડેની વાતચિત નકામા અંગત ગપાટાથી તદ્દન રહિત હતી.' તેમની સાથેની વાતચિતના વિષયો સાર્વજનિક સેવાના હોઈ તે સંબંધી તેમનાં વચનો ઝલેહદાર અથવા મનોરંજક હોવાને બદલે સ્વાભાવિક રીતે ગંભીર અને વજનદાર નીકળતાં, તથા રમૂજી હોવાને બદલે વધારે સૂચક અને બોધક જણાતાં. આથી તેમની સાથેની એક કલાકની વાતચિતથી તેના શ્રોતાને એકાદા મધ્યમ કદના નિબંધના વાંચન કરતાં વિચારને માટે વધારે વિષય મળતો."

આ પ્રમાણે આ બાબતમાં તેમના બે મિત્રો વચ્ચે કંઈક મતભેદ જણાય છે; તોપણ એટલું તો નક્કીજ છે કે, મિ. રાનડેની વાતચિત નકામી અથવા તો માત્ર રમૂજી ગપાટાથી ભરપૂર નહોતી, પરંતુ તે ઉપરથી ઘણી જાણવા લાયક હકીકત મળી શકતી.

વૃત્તિની તન્મયતા.

મિ. રાનડેની વૃત્તિની તન્મયતા ખરેખર અદ્ભુત હતી. ગમે તેવા ધાંધળ કે ગરબડાટમાં અથવા મંડળીની અંદર પણ, જાણે તેમની શાન્તિને વિઘ્નકર્તા કંઈજ ન હોય એમ, એકાગ્ર ચિત્તે હાથમાં

લીધેલું કાર્ય તેઓ કર્યા જતા. હરકોઈ મનુષ્યને તેમની પાસે ગમે તે વખતે આવવાની છૂટ હોવા છતાં, તેથી તેમને પોતાના કામમાં અડચણ લાગતી નહિ. સ્પેશ્યલ *જડ્જ* તરીકે તેમને જ્યારે પરગણામાં ફરવું પડતું ત્યારે તેમને વારંવાર ગામડાના એકાદ દેવાલયમાં મુકામ રાખવો પડતો હતો. ત્યાં દેવાલયના એક ખૂણામાં બેઠેલા—પત્રનો ઉત્તર લખતા, કે કોઈ ખેડુતની તકરારનો નિકાલ કરતા, અથવા તો ખેડુતોનાં વારંવાર કહેવામાં આવતાં દુઃખકથનો શાન્તપણે સાંભળતા—જોવામાં આવતા. ઘરમાં કે સ્વારીમાં તેમની રહેણી એકસરખી સરળ રહેતી. સર્વને તેમની પાસે જવાની છૂટ હતી એમ તેમની પરગણામાંની મુસાફરીની અંદર સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવતું એટલુંજ નહિ, પણ તે સાથે પોતાના કાર્યમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની તેમની શક્તિ ઘણી ભારે હતી એ પણ તેથી જણાઈ આવતું; કેમકે એક હિંદુ દેવાલયમાં અહિં તહિં જતા આવતા ભક્તોથી અવાજ કે ઘોંઘાટ થતો હોવા છતાં, અને તેમને જોવાને માટે તે લોકો ટોળાબંધ મળવા છતાં તેઓ પોતાનું કામ કંઈ પણ અડચણ પડતી ન હોય એમ કર્યા જતા. વળી પોતાને જોવા માટે ટોળે મળનારાઓને તેમ કરતાં અટકાવવાની, પોતાના જેટલોજ તે લોકોને દેવળમાં આવવાને હક્ક છે, એમ કહી પોતાના સિપાઇઓને તેઓ મનાઈ કરતા.

મિ. રાનડે ઘણી વખત ચાલતાં ચાલતાં પણ વિચારમાં લીન થઈ જતા જણાતા. આ સંબંધમાં મિ. જસ્ટિસ્ ચંદાવરકરે તેમના ચરિત્ર વિષે પોતે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં એક બે દાખલા આપ્યા હતા. એક વખતે જ્યારે મિ. રાનડે મિ. ચંદાવરકરની સાથે ફરતા હતા ત્યારે તેમણે પોતેજ સવાલ ઉઠાવ્યો હતો કે, મનુષ્ય પ્રાણીઓના અમુક સમૂહ ઉપર સામાન્ય રીતે કેટલીક આપત્તિઓ એક સાથે પડવાથી દુનિયાની ન્યાયી વ્યવસ્થામાં દેખીતી ભિન્નતા કેમ ઉત્પન્ન થવા પામતી

હશે ? દાખલા તરીકે, અમુક ગામડાંઓનું રેલથી પાયમાલ થઈ જવું, વગેરે. આ પછી પ્રશ્નનો ખુલાસો ખોળી કાઢવામાં તેઓ એટલા બધા લીન થઈ ગયા હતા કે, તે વખતે તેઓ કંઈ પણ ઉત્તર આપી શક્યા નહોતા. એમ છતાં આ પહેલાં એક વખતે પૂનામાં મિ. રાનડે મિ. માનકરને મળ્યા હતા ત્યારે આ જ પ્રશ્ન સંબંધી તેમના વિચારો જાણવાની તેમને તક મળી હતી. એક મિત્રની વિનંતિ પરથી તે વખતે તેમણે તેમને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે, "ઈશ્વર કૃપાળુ , તો સૃષ્ટિમાં કેટલીક બાબતની દેખીતી અવ્યવસ્થા શાથી ઉદ્ભવ પામતી હશે ?" આ પ્રશ્નનો તેમણે આ રીતે ખુલાસો કર્યો હતો : "પૂના રેલ્વે સ્ટેશનની પૂર્વ બાજુએ આવેલા . ઓવરબ્રિજ (રેલ્વે લાઇન ઓળંગી સામી બાજુએ જવા માટે કરેલો પૂલ) પર રહીને જોતાં રેલ્વેના પાટાઓ એક બીજાની સાથે એવી રીતે ગુંથાયલા અને સંધાયલા જણાય છે કે, એક સાંધાવાળાને અમુક લાઇનને તેના પોતાના પાટા પર ચઢાવતાં દેખીતી રીતે ભારે ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થાય. પણ તે સાંધાવાળો, ભેગા ગુંથાયલા પાટામાંના કયા ઉપર થઇને કઈ લાઇન જવાની છે, એ સંબંધી પૂરતી માહિતી મેળવી રહે ત્યારપછી તે અમુક રેલ્વેને તેના પોતાના પાટા પરજ વગર ચૂકે ચઢાવતો રહે છે. તેજ રીતે જ્યારે આપણે સઘળી સૃષ્ટિની રચનાના દરેક ભાગનો હેતુ સમજીએ ત્યારેજ આપણે જાણી શકીએ કે, સમુદાયના હિતની સિદ્ધિ થતાં થોડાંક મનુષ્યોને આવતું સંકટ વિરોધી ગણાય નહિ અર્થાત્ ધ્યાનમાં ન લેવાય, અને સૃષ્ટિના સામાન્ય નિયમોનો અમલ થતાં જે આપત્તિઓને આપણે ભૂલથી પરોપકારી પ્રભુની ધારણામાં વિઘ્ન રૂપ માનીએ છીએ, તેવી આપત્તિઓ આવવાની જરૂર છે."

મિ. રાનડેની સ્મરણશક્તિ ઘણાજ ઉંચા પ્રકારની હતી. તેઓ ઘણુંજ વાંચતા અને પ્રમાણમાં ઘણુંજ યાદ રાખી શકતા. પોતે પુસ્તકો

સ્મરણશક્તિ. વગેરે વાંચવાનું કામ ઘણા લક્ષથી કરતા હોવાથી, એક વખત વાંચેલી બીના તેમને, ગમે તેટલા સમય પછી પણ જરૂર પડે ત્યારે એક ક્ષણની અંદર, સઘળી યાદ આવી શકતી. તેમની યાદશક્તિ આવી ભારે હોવાથી, એક પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેની મતલબ ઉત્તમ રીતે સહેલાઇથી તેઓ લખી શકતા; અને આવી અસાધારણ યાદશક્તિને લીધે કેટલેક અંશે તેઓ આવા સમર્થ પુરૂષ ગણાઈ શક્યા છે એમ કહી શકાય. સામાન્ય વિષયો ઉપરાંત, પોતાના ઓદ્ધાને લગતાં કામોમાં પોતાની રૂબરૂ રજુ થતા દરેક મુકરદમાની હકીકત અજાયબ જેવી રીતે તેઓ યાદ રાખી શકતા હતા. આ સંબંધમાં રા. બ. માનકર પોતાના અનુભવ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે—"ઈ. સ. ૧૮૭૫–૭૭ માં મિ. રાનડે જ્યારે પૂનાના ફ. ક. સબૉર્ડિનેટ *જડ્જ* હતા ત્યારે તેમની કોર્ટમાં કામનો બોજો વધી પડેલો હોવાથી તેમને મદદ કરવા હું જૉઇન્ટ સબ*જડ્જ* તરીકે નીમાયલો હતો. કાયદાને લગતી બાબતો વિષે મારે વારંવાર તેમની સલાહ લેવી પડતી. આવે પ્રસંગે તેમની જે મુકરદમા વિષે સલાહ પૂછવામાં આવતી તેને લગતી સઘળી હકીકતથી તેઓ માહિતગાર છે એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થતું. દરેક મુકરદમાને લગતી આવી સૂક્ષ્મ બાબતો તેઓ શી રીતે યાદ રાખી શકે છે એ વિષે મેં તેમને જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'મુકરદમો રજુ થતાં હું પોતે તેને લગતા દસ્તાવેજો–કાગળિયાં તપાસી જાઉં છું અને તેથી તે વિષેના સઘળા અગત્યના મુદ્દાઓ મારા લક્ષમાં રહે છે.' મુકરદમા દાખલ કરતી વખતે તેમની સાથેનાં કાગળિયાં સાથે સાથે તપાસી જવાની ફરજમાંથી સબ-જડ્જોને મુક્ત કરી તે કામ કલાર્ક ઑફ ધી કોર્ટ (કોર્ટના વડા કારકુન) ને સોંપવામાં આવ્યું ત્યારે પણ મિ. રાનડે પોતે તે કામ કરતા. આમ વધારાની મહેનત લેવાનું કારણ પૂછતાં તેમણે કહ્યું

હતું કે, 'તેમ કરવાથી મુકરદમો ચલાવતી વખતે મારા કામમાં મને ઘણી સરળતા થાય છે.' મેં ઉત્તરમાં તેમને માત્ર જણાવ્યું કે અમુક માણસ દરેક મુકરદમાને લગતાં કાગળિયાં તપાસી જાય ખરો, પરંતુ કેટલાક મહિના પછી અને કદાચ એક બે વર્ષ પછી તેની સુનાવણી થાય તે વખતે સઘળી હકીકત યાદ રાખવી એ તો ઘણુંજ મુશ્કેલ પડે."

સારગ્રાહી સ્વભાવ.

મિ. રાનડે સારગ્રાહી પ્રકૃતિવાળા હતા, એટલે તેઓ ગમે તે મત કે પંથના પુસ્તકમાંથી અથવા સ્થાનમાંથી પોતાને ઉપયોગી જણાતી વાત ગ્રહણ કરવા અચકાતા નહિ. આ સંબંધમાં મિ. જસ્ટિસ્ ચંદાવરકરે પોતાના એક ભાષણમાં, મિ. રાનડેએ પોતાની પત્નીને અંગ્રેજી ભાષા શિખવવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના ધર્મપુસ્તક—બાઇબલનો ઉપયોગ કર્યો બાબત ઇસારો કર્યો હતો. જ્યારે મિ. રાનડેને જણાયું કે તેમનાં પત્ની બાઇબલ સમજી શકે એટલાં પોતાના અભ્યાસમાં આગળ વધ્યાં છે ત્યારે તેમણે, પોતાનાજ શિક્ષણ નીચે, તેમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન વધારવાને તે પુસ્તક પસંદ કર્યું હતું. માત્ર તે પુસ્તકમાં ઉંચા પ્રકારની નીતિનો બોધ રહેલો છે એટલા માટેજ નહિ, પણ તે સાથે તેની ભાષા સાદી, સરળ, અને ઉત્તમ શબ્દોવાળી હોઈ અંગ્રેજી ભાષાનો સહેલાઈ અને ઝડપથી અભ્યાસ કરવા માટે તે પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવું હોવાથી તેમણે તેને પસંદ કર્યું હતું. તે પુસ્તક પોતાના કરતાં જૂદા ધર્મનું ધર્મપુસ્તક હોવાના સબબે પોતાની પત્નીને એક વાંચનચોપડી તરીકે તેને પસંદ કરવામાં તેમને અડચણ જણાઇ નહોતી, કેમકે તેઓ માનતા હતા કે દરેક ધર્મમાંથી તેના સિદ્ધાંતોને લગતો ભાગ જોકે ભલે આપણે ન સ્વીકારીએ, તોપણ તેમાંથી જે કંઈ સારૂં અને ઉંચા પ્રકારનું જણાય તે પસંદ કરી લેવું જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ગુણાવલોકન. (ચાલુ.)

હૃદયના ગુણો અને ઉપસંહાર.

રાનડે, જે વડે એક મોટા સ્વદેશભક્ત અને બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ ગણાયા, એવા તેમના સાર્વજનિક હિતના અને મગજના ગુણોનું અવલોકન પાછલા પ્રકરણમાં આપ્યા પછી, આ છેલ્લા પ્રકરણમાં તેમના ત્રીજા પ્રકારના—હૃદયના કેટલાક ઉત્તમ ગુણો, જે વડે તેઓ સર્વ તરફના અત્યંત પૂજ્યભાવને સર્વાંશે પાત્ર થઈ શક્યા હતા, તે ગુણોનું અવલોકન આપીશું.

મિ. રાનડેના આ ગુણો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક હતા.

સરળતા અને નિરભિમાનીપણું.

તેઓ એટલા બધા સરળ અને મળતાવડા સ્વભાવના હતા કે કુટુંબના અને મિત્રમંડળના મનુષ્યો તો શું, પરંતુ હરકોઈ સાધારણ માણસ પણ તેમની પાસે જઈ તેમની ઉત્તમ સલાહનો લાભ મેળવી શકતો. કોઈને તેમની મુલાકાત લેતાં અટકાવવામાં આવતો નહિ. અમે તેનો વિરુદ્ધ પક્ષનો માણસ પણ તેમની પાસેથી યોગ્ય અને ઉપયોગી સલાહ મેળવી શકતો. કોઈ પણ રાજાના પ્રધાનના મેળાવડામાં અથવા બીજી કોઈ પણ પ્રકારની સાર્વજનિક હિતની, અમુક સ્થાપિત મંડળની કે જાહેર, નાની મોટી સભામાં

પ્રમુખસ્થાન લેવાનું અથવા તેમાં અન્ય કોઈ રીતે ભાગ લેવાનું જો તેમને કહેવામાં આવતું તો, માન મળવાના સ્વાર્થી હેતુથી નહિ, પણ હરકોઈ રીતે સાર્વજનિક હિત સાધવાના ઉચ્ચ હેતુથી, પોતાને થયેલી માગણી ગમે તેટલી અડચણો વેઠીને માન્ય રાખવા તેઓ ચૂકતા નહિ.

પોતાની ભારે વિદ્વત્તા, વિશાળ માનસિક શક્તિઓ તથા મોટી પદવીને લીધે તેમણે પોતાની વર્તણુકની સાદાઈ-નિરભિમાનીપણામાં કોઈ રીતે તફાવત પડવા દીધો નહોતો. કોઈ પણ પ્રકારની આપત્તિ કે તંગીમાં આવી પડેલાને સહાય કરવા તેઓ તૈયાર રહેતા. આ સંબંધમાં ઑન. મિ. ગોખલેએ જણાવ્યું હતું કે, "તેમના એક વધારે મોટા ગુણ વિષે હું સૂચન કરીશ. તે ગુણ, તેમની સહાય માગનારા સઘળા મનુષ્યોને, અને ખાસ કરીને નિર્બળ અને દુઃખીત જનોને મદદ કરવાની તેમની તત્પરતાનો છે. તેમની પાસે હરકોઈ-હલકામાં હલકી સ્થિતિનો મનુષ્ય પણ-દિવસમાં કોઈ પણ વખતે જઈ શકતો. તેમને પત્ર લખનાર-કોઈ પણ માણસને તેમની તરફથી કદી ઉત્તર મળ્યા વગર રહેતો નહિ. પોતાથી મદદ કરી શકાય તેમ હોય કે ન હોય તોપણ દરેક મનુષ્યની વાત તેઓ ધીરજથી સાંભળતા. ખરેખર આવા કામને તેઓ પોતાના વ્યાવહારિક ધર્મના ભાગ તરીકે માનતા."

વળી તેઓ દરેક કોમના અને જાતના મનુષ્યો સાથે કંઈ તફાવત વગર ભ્રાતૃત્વની લાગણીથી વર્તતા, અને આવી તેમની સમાન વૃત્તિ કેટલેક અંશે તો તેમની લોકપ્રિયતાનું મૂળ હતી. આ સંબંધમાં તેમના એક મિત્ર **સર ભાલચંદ્રે** તેમના સ્મારક માટે મળેલી સભામાં દર્શાવેલા ઉદ્‌ગારો ખરેખર સત્ય હતા. તેઓ બોલ્યા હતા કે, "તેમની બાહ્ય આકૃતિ શાન્ત, સંકોચશીલ અને સહજ આકર્ષક ન હોવા છતાં, અંદર એવી રહેણીની સાદાઇએ, એવી હૃદયની પ્રસન્નતા અને પ્રેમાળપણાએ, અને સ્વભાવની એવી સરળતા અને

મળતાવડાપણાએ નિવાસ કર્યો હતો કે તેમની સાથે ઓળખાણ થતાં તુરતજ પ્રેમ અને પ્રશંસાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય...એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે તેમ, (**उदारचरितानाम् तु वसुधैव कुटुम्बकम्**) ઉદાર ચરિતવાળા પુરૂષોને આખી દુનિયા કુટુમ્બ સમાન હોય છે. મર્હુમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેને મન કદાચ આખી પૃથ્વી નહિ, તોપણ આખું હિંદુસ્થાન કુટુમ્બવત્ હતું...નિરાધાર અને તંગીમાં આવી પડેલા તરફ દયાળુ અને માયાળુ હોઈ, જે સઘળાઓ તેમની સલાહ અને સૂચના મેળવવા આવતા તેમની તેઓ હમેશા મુલાકાત લેતા. તેમણે ઘણાં સાહિત્યને લગતાં કામોને ઉત્તેજન આપ્યું હતું, અને ઘણા નિરાધાર ગ્રંથકારોને તેઓ સમયના આશ્રયદાતા હતા "

મિ. રાનડેની સરળતા અને નિરભિમાનીપણાના સંબંધમાં નીચેનાં એક બે દૃષ્ટાંત જાણવા યોગ્ય છે.

મિ. રાનડેને સવારે કે સાંજે પોતાના એક બે મિત્રોની સાથે ઘણે છેટે સુધી ફરવા જવાની ટેવ હોવાથી, જ્યારે તેઓ પુનામાં હતા ત્યારે શહેરના પાર્વતી વિભાગ તરફ ફરવા જતાં, પોતાના માથા પર લાકડાંના, ઘાસના કે કડબના મોટા ભારા મૂકી બજારમાં વેચવા જતી ગરીબ સ્ત્રીઓ સામે મળતી. તેઓ મજબૂત બાંધાના, માયાળુ સ્વભાવના અને સાધારણ મનુષ્ય જેવા સાદા દેખાતા હોવાથી, ખુશીથી મદદ કરશે એમ ધારી થોડા વખત વિશ્રાંતિ લેવા માટે માથેથી ઉતારેલા ભાર ફરીથી પોતાના માથા પર ચઢાવવાને તેમાંની કોઇક સ્ત્રીઓ તેમને કહેતી. પોતાની આ ધારણામા તે સ્ત્રીઓને કદી નિષ્ફળ થવું પડતું નહિ, કેમકે તેમના જેવી પદવી અને સ્થિતિવાળા ઘણાખરા મનુષ્યો, જેને પોતાના દરજ્જાને નહિ છાજતું ગણે, તેવા કોઈ પણ કામમાં તેઓ ખુશીથી મદદ કરતા.

ચોમાસાની ઋતુમાં એક વખતે જ્યારે વરસાદ વરસતો હતો

તેવામાં પૂનાના એક મહોલ્લામાંથી પસાર થતાં એક માણસ સામી બાજુએથી દોડતો આવતો તેમની સાથે અથડાયો, અને તેથી તેમની પાઘડી કાદવવાળી જમીન ઉપર પડી ગઈ. આમ પોતાની પાઘડી અસભ્ય રીતે કાદવવાળી જમીન ઉપર પાડી નાંખવા માટે તે માણસ પર ગુસ્સે થવાને બદલે તેમણે તે ચુપકીથી ઉપાડી લીધી, અને પોતાને માથે મૂકી દીધી. આવો બનાવ બનવાથી, પોતાને સખત ઠપકો મળશે, એમ ધારી પોતાની કઢંગી વર્તણુક માટે જ્યારે તે માણસ તેમની માફી માગવા લાગ્યો ત્યારે તેમણે ધીમેથી કહ્યું કે, "તમે ઈરાદાપૂર્વક આ કામ કર્યું નથી, તેથી માફી માગવાની જરૂર નથી. અને મહોલ્લાઓમાં સ્વાભાવિક રીતે બનતા આવા આકસ્મિક બનાવથી મને કંઈ પણ ખોટું લાગ્યું નથી "

તેમની આવી સરળ વર્તણુકને લીધે, ડૉ. મેક્લિયડે લૉર્ડ કેલ્વિન વિષે કહેલા નીચેના શબ્દો મિ. રાનડેને યોગ્ય રીતે લાગુ પડી શકે તેમ છે.— "તેના કરતાં વધારે સ્વાભિમાન રહિત બીજો કોઇ પણ મનુષ્ય ભાગ્યેજ હશે. તે દંભ અથવા આપવડાઇના કોઇ પણ વિચારથી તદ્દન મુક્ત છે. તે કોઇ પણ મનુષ્ય સાથે સભ્યતાપૂર્વક વાત કરે છે."

મિ. રાનડે અનેક પ્રકારની જાહેર હીલચાલોમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા, તેથી વર્તમાન પત્રોમાં તેમની વિરૂદ્ધમાં કે તરફેણમાં પુષ્કળ લખાણો વારંવાર આવતાં. તેમાનાં જેની અંદર પોતાના ઉપર ખાસ હુમલા કરવામાં આવ્યા હોય તે પોતાને સંભાળપૂર્વક વંચાવી સંભળાવવાનો તેઓ આગ્રહ કરતા પણ પોતાના નિરભિમાની સ્વભાવને લીધે જેમાં પોતાનાં વખાણ થયેલાં હોય તેવાં લખાણો તો તેઓ હમેશાં પૂરાં વાચતા પણ નહિ. આ સંબંધમાં ઑન. મિ.

ગોખલે જણાવે છે કે, "આ બાબત મારા જાણવામાં છે, કેમકે તેમની આંખે ઈજા થયેલી હોવાથી તેઓ જાતે ભાગ્યેજ વાંચતા, અને તેથી કેટલીક વખત મારે તેમને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવવાં પડતાં. પરંતુ પોતાની વિરૂદ્ધનાં લખાણો તો તેમણે સાંભળવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. તેમ કરીને તેવા લખાણમાં પોતાને સ્વીકારવો પડે એવો કોઈ મુદ્દો હોય તો તેઓ જાણવા માગતા. કોઈ પ્રસંગે જે સઘળું કહેવામાં આવ્યું હોય તેથી મનને દુઃખ થાય એમ હોય તો તેવા દુઃખથી પોતાને અમુક પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું માની તેને તેઓ કિંમતી ગણતા."

સમાધાનવૃત્તિ. મિ. રાનડેનો સમાધાનવૃત્તિનો ગુણ કંઈક અનુપમ હતો આ તેમના ગુણ માટે તેમના મિત્રો તેમને જેટલા સ્તુતિપાત્ર ધારતા તેટલાજ ઠપકાપાત્ર પણ ગણતા. અમુક મત કે વિચાર તદ્દન નિર્દોષજ હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ; અને તેથી જ્યાં સમૂહના યત્નથી કંઈ પણ સામાન્ય હિતનું કાર્ય સાધી શકાય એમ હોય ત્યાં, જેઓ અમુક બાબતમાં પોતાનાથી જૂદો મત ધરાવતા હોય અને તે મત પોતાના મતનો તદ્દન વિરોધી અથવા ઉચ્છેદક ન હોય તો, તેવા પોતાના પ્રતિપક્ષીઓના મતને કેટલેક અંશે અનુકૂલ થવાથી જેવી ઉપયોગી કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે તેવી સિદ્ધિ પોતાના ગમે તેટલા સારા પાયા ઉપર રચાયલા મત પ્રમાણે એકલા–જૂદા પડીને વર્તવાથી થતી નથી, એમ તેઓ પોતાના ઉદાર દૃષ્ટિના વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાની વલણને લીધે સમજી શકયા હતા. આથીજ કરીને તેમણે ઘણે અંશે 'જૂનું સાચવી રાખી તેમાં આધુનિક સમયને અનુસરતો સુધારો કરવાની' પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી, અને તેમ વર્તીને પોતાના દેશીઓના મોટા સમૂહ સામે ખુલી રીતે પડી દુશ્મનાવટ ઉત્પન્ન

ન કરવાની તેઓ ખાસ સંભાળ રાખતા એમ આપણે પાછળ વાંચી ગયા છીએ. દેશમાં સતત જાગૃતિ ફેલાવી તેનો સાંસારિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક, રાજ્યકીય આદિ સર્વ બાબતોમાં બને તેટલો પ્રયત્ન કરી પુનરુદ્ધાર કરવો એ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો; અને તેથી સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાની બાબતોમાં તેમની વિરૂદ્ધ પડનારો જે એક પક્ષ પૂનામાં કેટલાક વખતથી ઊભો થયો હતો તેની સાથે રાજ્યકીય, ઔદ્યોગિક, અને તેવી સાર્વજનિક હિતની બીજી હીલચાલોમાં પોતાના કાર્યને વધારે બળવાન અને ફળીભૂત કરવાને તેઓ વગર સંકોચે ભળી જતા. આમ પોતાના વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓની સાથે ભળી જવા માટે તેમના સુધારક મિત્રો તેમને વખતોવખત ઠપકાપાત્ર ગણતા અને તેમનાથી નારાજ થતા. પરંતુ મિ. રાનડે પોતાના સ્તુત્ય ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કરવાનું લક્ષમાં રાખતા રહી તે કશાની દરકાર રાખતા નહિ.

હવે ઉપર કહેલો પૂનામાં સુધારાની હીલચાલની વિરૂદ્ધમાં ઉભો થયેલો પક્ષ કેવો હતો, તેના આગેવાનો કેવા હતા, અને તેમનો શો મત હતો, તે સંબંધમાં રા. બ. માનકરે જણાવેલી હકીકતમાંથી કેટલીક અત્રે આપીશું.

ઇસ્વીસનના છેલ્લા સૈકાના પૂર્વાર્ધના અંત ભાગમાં આ દેશમાં અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત થતાં કેટલીક અંગ્રેજી સ્કૂલો અને કૉલેજો સ્થાપવામાં આવી હતી. તે સ્કૂલો અને કૉલેજોમાં શિક્ષણ પામેલા યુવાન માણસોનો તે સમયે એવો એક વર્ગ ઉભો થયો કે જે, હિંદુઓમાં ચાલતા સાંસારિક રિવાજો અને રૂઢિઓ, વહેમી મતો અને ધારાઓ, અને એકંદરે તે સમયની લોકોની ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિ જનમંડળના સુધારાને અને ઉન્નતિને વિઘ્નકર્તા છે, એમ ધારી તેથી જલદીથી અસંતોષી અને નારાજ થવા લાગ્યો. આ ઉપરથી તે વર્ગના માણસો અંગ્રેજી ઢબ પર જનસમાજને સુધારવાની

ઉમેદ રાખવા લાગ્યા. તેમની કેટલીક ધારણાઓ તો ખરેખર વ્યાજબી અને સકારણ હતી. પરંતુ કપડાં પહેરવાની રીતિમાં તથા ખાનપાનની બાબતમાં ફેરફાર કરવાની, અને સઘળી બાબતોમાં અંગ્રેજી રીતરિવાજોનું એકસરખું અનુકરણ કરવાની, વગેરે કેટલીક તેમની ધારણાઓ વ્યાજબી નહોતી. સામાજિક સુધારો કરવાની ધારણા અમલમાં મૂકવાના હેતુથી તેમણે કન્યાઓની કેળવણી માટે શાળાઓ અને પોતાના સુધારા માટે મંડળીઓ સ્થાપન કરી. આવી મંડળીઓની સભાઓમાં તેઓ પોતાનાથી બને તેટલા જુસ્સાથી અને છટાથી હિંદુઓમાં પ્રચલિત થયેલા બાળલગ્નના અને ફરજીઆત વૈધવ્ય પાળવાના ધારાઓ, સ્ત્રીઓને અભણ રાખવાની પદ્ધતિ, ઉપવાસ, તીર્થયાત્રા, અને બીજી કેટલીક ચર્થ વગરની નુકસાનકારક ક્રિયાઓ વગેરે બાબતો વિરુદ્ધ પોતાના વિચારો દર્શાવતા. તેમના વખતમાં માત્ર અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યનુંજ જ્ઞાન તેમને આપવામાં આપવામાં આવતું, અને કોઈ પણ પ્રાચીન ભાષા શિખવાતી નહિ; તેથી દુર્ભાગ્યે તેઓ એવું માનતા થયા કે અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્યના જેવાં ઉમદા, ઉન્નતિ કરનારાં, અને અસરકારક કાંઈ પણ લખાણો સંસ્કૃત ભાષામાં નથી, અને હિંદુ ધર્મ તો માત્ર કલ્પિત-જોડી કાઢેલી વાતો અને વહેમી રૂઢિઓ તથા ધર્મબંધનોનોજ બનેલો છે. પરંતુ યુનિવર્સિટિ સ્થાપન થતાં તેના અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃત અને બીજી પ્રાચીન ભાષાઓને દાખલ કરવામાં આવી. આમ પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને ઉત્તેજન અપાતાં યુનિવર્સિટિ તરફથી તૈયાર થતા સંખ્યાબંધ ગ્રૅજ્યુએટો અને અન્ડરગ્રૅજ્યુએટોનો એવો બીજો એક વર્ગ ઊભો થયો કે, જેણે શરૂઆતની અંગ્રેજી કેળવણીના ફળ તરીકે ઉદ્ભવ પામેલી હિંદુઓના સાંસારિક અને ધાર્મિક બંધારણો અને રીતિરિવાજો તરફ તિરસ્કાર બતાવનારી હીલચાલ

વિરૂદ્ધ પગલાં ભરવા માંડ્યાં. સંસ્કૃત કવિઓ અને તત્ત્વવેત્તાઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ પોતાની પરીક્ષાઓ માટે કરતાં, તેમને સમજાવવા લાગ્યું કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, તર્કશાસ્ત્ર, અને જ્ઞાનની બીજી અનેક શાખાઓ સંબંધી ઘણુંજ શીખવા જેવું અને વખાણવા જેવું છે; હિંદુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો અને રિવાજો કાંઈ મૂળથી ખોટાં નથી, પરંતુ જે વખતે તે બંધાયાં તે વખતના લોકોની જરૂરિયાતોને બરાબર અનુસરતાં હતાં; અને પાછળથી જૂદા જૂદા ધર્મોપદેશકોની કુટિલતા અને વહેમને લીધે, તેમાંથી જે અનર્થ થયેલા જોવામાં આવે છે, તે તેમનાં સ્વાભાવિક લક્ષણો નથી. હવે જો આ નવો વર્ગ, ભૂતકાળના રીતરિવાજોમાંના જે પ્રશંસનીય માલૂમ પડે તે તરફ આમ સંતોષ બતાવવા સાથે, હાલમાં આપણા ધારાઓમાં જે સડો પેઠેલો છે, અને જે વડે આપણે કાંઈ પણ અગત્યનું શુભ કાર્ય કરવાને અસમર્થ થયેલા છિયે, તે તરફ જો તીવ્રતાથી જાગૃત થયો હોત, અને તે સડો દૂર કરવાને તથા આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓમાંની કેળવણીથી ઉદ્ભવેલા આપણા સુધારા અને ઉન્નતિના વિચારોને અનુસરતો ફેરફાર કરવાને યોગ્ય પગલાં ભરવાનું તેણે જરૂરનું ધાર્યું હોત તો, તે વર્ગની વર્તણૂક કોઈ રીતે દોષપાત્ર ગણાત નહિ. પરંતુ કમનસીબે હિંદુ સંસારસુધારાની પ્રાચીન કીર્તિથી અયોગ્ય રીતે મોહ પામીને તેઓ દેશનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે હાલના પાશ્ચાત્ય સુધરેલા વિચારોને અનુસરતા જરૂરના સુધારાની અગત્ય તરફ આંખ આડા કાન કરવાને દોરાયલા છે. સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાની બાબતમાં સુધારાપક્ષે ચલાવેલી વર્તણૂક કરતાં તે વિરૂદ્ધ આ નવા પક્ષવાળાઓની વર્તણૂક, તેમના આગેવાનોનાં ભાષણો અને લખાણો ઉપરથી, ઘણીજ વધારે જુસ્સાભરેલી જણાઈ છે. તેમના

અભિપ્રાયો પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે તેઓ રાજ્યકીય બાબતોમાં ખરેખરા રૅડિકલ મતના એટલે પૂર્ણ રીતે સુધારો કરવાનો મત ધરાવનારા છે, પરંતુ સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારણાની બાબતમાં તેઓ ચુસ્ત કૉનઝર્વૅટિવ મતના—એટલે જૂના રિવાજોને મજબૂત રીતે વળગી રહેનારા છે. લોકોને રાજ્યદ્વારી બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા કરવાનો યત્ન કરવા છતાં અને તેમના રાજ્યદ્વારી હક્કો માટે જોસભેર શબ્દયુદ્ધ મચાવવા છતાં, તેઓ ધાર્મિક અને સાંસારિક બાબતોમાં સ્ત્રીઓના યોગ્ય હક્ક વિષે પણ અજ્ઞાનના ધરાવતા અને તેમને કેળવણી આપવાની આવશ્યકતા તરફ દુર્લક્ષ કરતા જણાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, કેટલાંક વર્ષ ઉપર પૂનામાં છોકરીઓ માટે હાઇસ્કૂલ સ્થાપવાની હીલચાલ સામે જુસ્સાથી વગર વિચાર્યે તેમણે દર્શાવેલી વિરૂદ્ધતા, તથા વિધવા વિવાહની બાબતમાં તેમની તરફથી ઉઠાવવામાં આવતો મજબૂત વાંધો, અને સંસાર-સુધારાની આ અને બીજી બાબતોના સંબંધમાં જૂના વિચારવાળાઓ સાથે એકાઈ જવામાં તેમણે બતાવેલો ભારે ઉત્સાહ, એ સઘળું ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તેમાંના કેટલાક વિધવાઓને તેમના પતિના મરણ પછી ફરીથી પરણવા દેવાના ધારાનું તથા બીજા કેટલાક અગત્યના સુધારાઓનું વાસ્તવિકપણું સ્વીકારતા જણાય છે ખરા, પરંતુ 'ખાતું ખાય અને ભરતું ભરે' એ નિયમાનુસાર વર્તી, જાણે વખત જતાં અરૅબિયન નાઇટસમાં વર્ણવેલા અલાદીનના દીવાની પેઠે કંઈ પણ યત્ન વગર, સમય એની મેળે સાંસારિક દુષ્ટ રિવાજોમાં સુધારો કરશે એમ માની બેસી રહેવાનું તેઓ પસંદ કરે છે, અને આપણા પોતાના પ્રયત્ન વગર કોઈ કાળે સુધારો થનાર નથી એ વાત ભૂલી જતા જણાય છે.

સુધારાની વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓના આ ટૂંક વર્ણનથી તેમની

વર્તણુક અને તેમના વિચારો પૂરતી રીતે લક્ષમાં આવશે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, મિ. રાનડે પોતે ખરેખરા ઉમંગી સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારક હોવાથી સામા પક્ષના આ બાબતોને લગતા વિચારોની દરકાર ન કરવા છતાં, ઔદ્યોગિક અને સાંપત્તિક સુધારાની તેમજ રાજ્યદારી બાબતોમાં પ્રજાની ઉન્નતિ કરવાના કામમાં તેઓ તે પક્ષવાળા સાથે જોડાઈ જતાં આચકો ખાતા નહિ. આવી બાબતોમાં પણ કેટલીક વખતે મિ. રાનડેના વિચારો પુખ્ત અને વિવેકયુક્ત હોઈ, તે પક્ષના કેટલાક હૃદ્દબહારના અને તીવ્રવેગી વિચારોની સાથે પૂર્ણ રીતે એકમત થતા નહિ. આ સામા પક્ષના મનુષ્યો સાથે આમ ભળવા માટે તેમના મિત્રો તેમને ના કહેતા, કેમકે તેથી લોકો એમ ધારે કે તેઓ સામા પક્ષના મતની સાથે મળતા છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે તેમણે એ પક્ષના માણસોને ધાર્મિક નહિ, તો સાંસારિક સુધારાને લગતા તેમના ભૂલભરેલા વિચારો સુધારવાને સમજાવવાનો કદી પણ ખરેખરો યત્ન કર્યો નહોતો, અને જો તેમણે કદાચ યત્ન કર્યો હોય અને તેમાં ફતેહમંદ ન થયા હોય તો તેમણે તેમની સાથેનો પોતાનો સંબંધ ત્યજી દેવો જોઈતો હતો. પરંતુ આ સંબંધમાં જણાવવું જોઇએ કે સામા પક્ષવાળાઓને તેમની તરફથી કંઈ પણ ઉત્તેજન ન મળવા છતાં, અને તેથી ઉલટું, તેમને પોતાના વિચારો બદલવાને સમજાવવા યત્નો કર્યા છતાં, તેઓએ પોતાના વિચારો જેવાને તેવા કાયમ રાખ્યા છે. આમ છતા બન્ને પક્ષના સામાન્ય હિતની બાબતોમાં તેમનો ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ જો તેમણે ઉપયોગમાં ન લીધો હોત તો ભાગ્યેજ તેમની પદ્ધતિ ડહાપણયુક્ત અને ઉદાર વૃત્તિની કહેવાત; અને આથીજ તેઓ તેમની સાથે ભળવાનું નાપસંદ કરતા નહિ" જો 'મિ. રાનડે દરેક બાબતમાં

તેમના વિચારોને અનુમોદન આપતા રહ્યા હોત તો તેઓ તેમના માનીતા થઈ પડયા હોત. પરંતુ તેમ તો બિલકુલ નહોતું, કેમકે સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાની બાબતમાં તેમના ઘણા આગળ પડતા વિચારોને લીધે સામા પક્ષના કેટલાક અવિચારી મનુષ્યો તેમની સખત શબ્દોમાં નિંદા કરતા. વળી તેઓ પૂનામાં બાવીશ વર્ષ પર્યંત રહ્યા તે દરમિયાન તે શહેરમાં જાગૃત થયેલી અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓનું માન તેમને ઘટે છે, એવું સર વિલિયમ વેડરબર્ન અને ઑન. મિ. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક જેવા બહારના સુજ્ઞ ગૃહસ્થોએ જણાવેલું છે, અને તેની સાબિતીમાં પૂનામાંથી તેમની વિદાયગીરી વખતે (ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં) લોકો તરફથી અપૂર્વ ઉત્સાહ સાથે ભારે માન આપવામાં આવ્યું હતું એવું આપણે પાછલા એક પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ, છતાં પણ કેટલાક તેમના અવિચારી પ્રતિપક્ષીઓએ તે સંબંધે સખત રીતે વિરૂદ્ધ વિચારો જણાવવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી.

ઉપર જણાવેલા વિરૂદ્ધ પક્ષની તેમના તરફની વર્તણુકના સંબંધમાં મિ. અગાશે આ પ્રમાણે જણાવે છેઃ—" મિ. રાનડે આ સઘળું જાણતા હતા. પરંતુ તેઓ એવા ઉમદા સ્વભાવના હતા કે તેમની તરફ ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જોતા, અને પ્રખ્યાત અંગ્રેજ વિદ્વાન્ એડ્મંડ બર્કના 'આપણો પ્રતિસ્પર્ધી આપણું બળ વધારે છે' એ વચન પ્રમાણે ઉલટા તેમને પોતે હાથ ધરેલા કાર્યમાં પોતાના સહાયક માનતા. વળી તેવા ખાનગી અને જાહેર રીતે તેમની નિંદા કરનારાઓમાંના કેટલાક મનુષ્યોને ઘેર મિત્ર તરીકે મળવાને માટે પણ તેઓ જતા. સરળ અને સમાધાનીભરેલા આવા તેમના વર્તનથી, મર્હુમ સુધારક સન્યાસી દયાનંદ સરસ્વતી પૂનામાં આવ્યા હતા ત્યારે તેમના સંબંધમાં સુધારાપક્ષ તરફથી થયેલી હીલચાલની

વિરુદ્ધમાં પડેલા પક્ષની આગેવાની લેનાર રામ શાસ્ત્રી જેવા પાછળથી તેમના એક ખરેખરા મિત્ર થઈ પડયા હતા એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી."

મિ. રાનડે આવી રીતે પોતાના પ્રતિપક્ષીઓની સાથે ભળી જઈ મનમાં દ્વેષ કે વૈરની કંઈ પણ લાગણી રાખતા નહિ, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે તે રીતે વર્તીને તેમણે નીચેના શ્લોકની સાર્થકતા પોતાના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી બતાવી હતીઃ—

सुजनो न याति वैरं परहितबुद्धिर्विपत्तिकालेऽपि ।
छेदेऽपि चंदनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥

(પરહિત કરવામાં તત્પર રહેનાર સજ્જન વિપત્તિ આવી પડયા છતાં પણ વૈર રાખતો નથી. ચંદનના ઝાડને કાપતાં પણ તે કુહાડાના મુખને સુગંધિત કરે છે.)

વળી મિ. અંગારો, પોતાના વ્યાખ્યાનમાં બીજે સ્થળે, સામાન્ય જનસમૂહ પ્રતિની મિ. રાનડેની વર્તણુકના સંબધમાં જણાવે છે કે, "જૂના વિચારવાળા પોતાના દેશી ભાઇઓથી છેક આગળ વધી જઈ તેઓ તેમને માઠું લગાડવા માગતા નહિ, પણ જેમ બને કરીને તેમને પોતાની હારમાં રાખવા યત્ન કરતા. જો તેમના જાતિભાઇઓ તેમની પેઠે આગળ વધવાને આચકો ખાતા તો, પોતાના બાળકને હિંડતાં શિખવતી વખતે એક ભલી માતા જેમ કરે છે તેમ, તેઓ પોતાનું પગલું ધીમું પાડતા. કેટલાક પ્રસંગો એવા આવ્યા હતા કે, તે વખતે તેઓ પોતાની જ્ઞાતિથી તદ્દન છૂટા પડી ગયા હોત. પણ તેઓ ખાતરીથી જાણતા હતા કે જો તેમ થશે તો પોતાની જ્ઞાતિને આગળ ધપાવવામાં પોતાની જાતિઅસર નિરુપયોગી થશે." આવા શુભ હેતુથી તેઓ પૂર્ણ સમાધાનીથી કામ

લેવાનું પસંદ કરતા, અને તેથીજ અંતે ઉભય પક્ષના માન અને પૂજ્યભાવને પાત્ર તેઓ ગણાઈ ચૂક્યા છે.

શાન્તિ અને ક્ષમા. મિ. રાનડે ઘણાજ શાન્ત સ્વભાવના હતા. કોઈ પણ મનુષ્યે તેમનો ગમે તેવો અપરાધ કર્યો હોય તોપણ તેના ઉપર એકદમ ચીડાઈ જઈ તેને કદી પણ નુકસાન કરવાનું તેઓ દુરસ્ત ધારતા નહિ. આવા દરેક પ્રસંગે તેઓ પોતાની ક્ષમાશીલતાનો ઉપયોગ કરી શાન્તિ ધરતા, અને પોતે એક સતપુરૂષ હોઈ **ક્ષમા સતામ્ ભૂષણમ્**। એ નીતિસૂત્રનો હર વખત ઉપયોગ કરવા ચૂકતા નહિ. આ સંબંધમાં 'ગૃહસંસાર' ના પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોથી કેટલીક માહિતી મળે છે, એમ છતાં નીચેની હકીકત તેમનો આ મહાન્ ગુણ પ્રકાશમાં લાવવાને વધારે સારી રીતે ઉપયોગી થઈ પડશે.

રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા કેટલાક યૂરોપીઅન મુસાફરો પહેલા વર્ગની ગાડીમાં મુસાફરી કરનાર દેશીઓની સાથે પણ, તેમની તરફના કોઈ પણ દોષ વગર, ઘણીજ ઉદ્ધતાઈ અને અવિવેકથી વર્તે છે, એવી લાંબા વખતથી ફરિયાદ સાંભળવામાં આવે છે, અને તે કેટલેક દરજ્જે સત્ય માલૂમ પડે છે. જ્યાં સુધી આ દેશમાં આવતા આવા અંગ્રેજોનું પોતાની જાતિનું અભિમાન અને ઓદ્ધાને લગતી ઉદ્ધતાઈ, કેળવણીથી અથવા જનસમૂહ તરફ સમાનવૃત્તિથી, નરમ પડશે નહિ, ત્યાં સુધી આવા બનાવો બન્યા જશે એવી ધાસ્તી રહે છે. આ બાબતને લગતો અનુભવ મિ. રાનડેને પણ એક પ્રસંગે થઈ ચૂકેલો હતો. કેટલાંક વર્ષ ઉપર મદ્રાસમાં મળનારી સોશ્યલ કૉન્ફરન્સમાં હાજર થવા મિ. રાનડે પહેલા વર્ગની ગાડીમાં બેસી જતા હતા. શોલાપુરના સ્ટેશનના પ્લેટફૉર્મ-ઓટલા પર ઉતરી તેઓ પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે વાત કરતા હતા તેવામાં એક યૂરોપીઅન મુસાફર

તેમના ડબ્બામાં દાખલ થયો. તે તેના પોશાક ઉપરથી લશ્કરી અમલદાર દેખાતો હતો. તે ડબામાં દેશી માણસનો સામાન પડેલો જોઈ ઉદ્ધતાઇથી તેણે તે સમાન બારીમાંથી પ્લૅટફૉર્મ ઉપર ફેંકી દીધો. જ્યારે આ વિષે મિ. રાનડેને ખબર પડી ત્યારે, તે યૂરોપીઅનને દેશી મુસાફર સાથે બેસવાનુ પસંદ નથી, એમ સમજી તેમણે ચાકરને પોતાનો સામાન ઉપાડી બીજા ડબામાં મૂકવા કહ્યું. પરંતુ તેમની પેઠે તેમના મિત્રો એ વાતને જતી કરવા દે એવા નહોતા. તેમાંના એકે સ્ટેશનમાસ્તરને આ વિષે ખબર આપતાં, મિ. રાનડે કોણ હતા એ પણ જણાવ્યું. સ્ટેશનમાસ્તરે તે યૂરોપીઅન મુસાફરને જ્યારે સમજુત કરી ત્યારે (જાણે બીજા કોઈ દેશીની સાથે તો તેમ વર્તવાને હરકત ન હોય તેમ), મિ. રાનડે કોણ હતા તે તેના જાણવામાં નહોતું, એમ જણાવી તેણે સમાધાન કર્યું હતું.

ઑન. મિ. ગોખલેએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ઘણું કરીને આજ પ્રસંગને લગતું સૂચન કર્યું હતું. તેમના કહેવા પ્રમાણે, આ બનાવ શોલાપુર સ્ટેશને, મદ્રાસ જતાં નહિ, પણ ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે બન્યો હતો; અને તે યૂરોપીઅન અમલદાર લશ્કરી ખાતાનો નહોતો, પરંતુ એક યુવાન સિવિલિયન–આસિસ્ટંટ જડ્જ હતો. તેઓ જણાવે છે કે, મિ. રાનડે તે વખતે પોતાના બીજા મિત્રો (જેમાં મિ. ગોખલે પોતે પણ હતા) ભેગા બીજા વર્ગની ગાડીમાં જઈ બેઠા હતા; અને તે અમલદારે તેમનું બિસ્તર ફેંકી દીધું છે એવું જ્યારે તેમને જણાયું ત્યારે પોતાની ગાડીમાં પાછા આવીને તેની સાથે બિલકુલ રકઝક કર્યા વગર ડૉ. ભાંડારકર, જેઓ તે વખતે તેમની સાથેજ હતા, તેમની પાસેની બેઠક પર જઈ બેઠા. વિશેષમાં તેમના કહેવા ઉપરથી જણાય છે કે આ સંબંધમાં કંઈ પણ પગલું ભરવામાં આવ્યું નહોતું, તોપણ તે દેશી ગૃહસ્થ તો હાઇકોર્ટના જજ્જ મિ.

પક્ષવાળાઓની સાથે જે બાબતમાં વિરુદ્ધતા પડી હોય તેમાં જય મેળવવો એવી કાંઈ દરકાર રાખતા નહિ, પરંતુ સત્ય વસ્તુ ખોળી કાઢવાનીજ માત્ર તેમને દરકાર રહેતી.

આ સંબંધમાં મિ. અગાશેએ પોતાના ભાષણમાં કહેલી હકીકત પણ જાણવા જેવી છે. તેઓએ જણાવ્યું હતું કે, "તેઓ બીજા ઘણા મનુષ્યો કરતાં જેટલા તેમની અગાધ વિદ્વત્તાને માટે પ્રખ્યાત હતા તેટલાજ તેઓ પોતાના આત્મસંયમ–ક્રોધની લાગણી પર કાબૂ મની મેળવેલી જીત–ને માટે ખ્યાતિ પામ્યા હતા. મિ. રાનડેની પહેલી પુણ્યતિથિને દિવસે સતારા મધ્યે પોતે આપેલા અસરકારક વ્યાખ્યાનમાં તેમના એક જૂના અને નજીકના મિત્ર રા. બ. વી. એન. પાઠકે, મિ. રાનડે તેમના કૉલેજના સમયથી કેવી સખત રીતે આત્મસંયમ કરતા હતા, તેનું કંઇક વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપ્યું હતું. મિ. રાનડે નાના હતા ત્યારે ઘણા તામસી પ્રકૃતિના જણાતા હતા, પરંતુ જ્યારથી તેઓએ કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી જ્યારે જ્યારે ક્રોધનો આવેશ પોતાને આવી જતો ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાની ઓરડીમાં ભરાઈ બેસતા. આમ કલાકના કલાક તેઓ ભરાઈ રહેતા, અને જ્યારે તેમના મિત્રો તે વિષે તેમને ખુલાસો પૂછતા ત્યારે તેઓ કહેતા કે 'રખેને કંઈ માઠું વચન મારા મોઢામાંથી નીકળી જાય, તેટલા માટે હું આમ કરું છું.' આમ કરીને તેમણે પોતાના મનોવિકારોને એવા વશ કર્યા હતા કે તેમના આત્મસંયમથી હર કોઈ આશ્ચર્ય પામે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એક વખતે એવું બન્યું કે મર્હુમ મિ. મહાદેવ ચિમનાજી આપ્ટે શુક્રવાર પેંઠમાં વાલ્નેકરના વાડામાં આવેલી નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરિમાં કેટલાક મિત્રો સાથે વાતો કરતા બેઠા હતા. તે વખતે ત્યાં 'સંમતિવયના કાયદા' સંબંધે જોસભેર ચર્ચા ચાલતી હતી. તે હૉલ–ઓરડામાં જે વાત થાય તે

સંભળાય એટલા નજીક સામેના ઓરડામાં મિ. રાનડે સ્વસ્થપણે વાંચતા બેઠા હતા. મિ. આપ્ટે જૂના વિચારવાળા પક્ષના મુખ્ય આગેવાન હતા. તેઓ કોઈ પણ બાબત તરફ આંખ આડા કાન કરે તેવા નહોતા, અને સંમતિવયના કાયદાના હિમાયતીઓ વિષે સખત ટીકાઓ કરવામાં જરા પણ કચાશ રાખતા નહિ. સઘળા સુધારકો વિષે ઘણી કડક રીતે બોલીને તેમને માત્ર 'બોલી બતાવનાર' કહી તેમણે વખોડી કાઢ્યા, અને તેમાં મિ. રાનડેનું નામ પણ તેમણે દીધું. તે વખતે મર્હુમ રા. બ. વિષ્ણુ મોરેશ્વર ભીડે મિ. આપ્ટે પાસે બેઠા હતા. તેમણે તેમને ધીમે રહીને કહ્યું કે, મિ. રાનડે અંદરના ઓરડામાં બેઠા છે. મિ. રાનડેએ આ સઘળું સાંભળ્યું હતું, અને તે ઇશારાનો અર્થ પણ સમજ્યા હતા. તેઓ છાનામાના બહાર આવ્યા અને મિ. ભીડેને ઉદ્દેશીને મૃદુ અને શાન્ત અવાજે કહ્યું. "અજા સાહેબ, મિ. આપ્ટે સુધારકો વિષે જે કાંઇ કહે છે તે બરાબર વ્યાજબી છે. મિ. આપ્ટેએ કાંઇક કર્યું છે, અને તેથી સુધારકોએ બોલવા સિવાય *કંઈ કર્યું નથી એમ કહેવાનો તેમને હક છે*."

મિ. અગાશે વિશેષમાં કહે છે કે, "મને પોતાને તેમની તરફથી આવા આત્મસંયમનું એક વખત શિક્ષણ મળ્યું હતું. એક શનિવારની સાંજે પૂનામાં તેમના ઘરમાં તેમની સાથે હું વાત કરતો હતો તેવામાં એક માણસના આવ્યાની ખબર આપવામાં આવી. હું તે માણસ તરફ કંઈ પણ માનની લાગણી ધરાવતો નહોતો. મિ. રાનડેને તેના નામનું કાર્ડ આપવામાં આવ્યું કે તુરતજ તેઓ પોતાની બેઠક પરથી ઉઠીને તે માણસને આવકાર દેવાને બારણા આગળ ગયા. મેં તો મારો પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવવાને કંઇક અસભ્યતા બતાવી. મિ. રાનડેને મારા પોતાના કરતાં પણ તે માણસ તરફ તિરસ્કાર લાવવાનું વધારે મોટું કારણ હતું, તોપણ તેમણે મને ઠપકો દઇને કહ્યું કે, 'કોઇ

પણ મનુષ્યનું ભૂંડું બોલવું એ અસભ્ય કહેવાય, અને આપણા દુશ્મનો સાથેના આપણા વ્યવહારમાં પણ આપણે આગતાસ્વાગતાના મધુર નિયમો જાળવવા ચૂકવું નહિ જોઇએ.''

ગંભીરતા અને વિચારવંતપણું.

મિ. રાનડેની બુદ્ધિ ઘણીજ વિશાળ અને સર્વ રીતે ઉત્તમ પ્રકારની હોવા સાથે, તેઓ અતિશય ગંભીર અને વિચારવંત પુરૂષ હતા. તેમનું મન અહર્નિશ, સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે સ્વાર્થી અને વ્યાવહારિક વિષયોમાં નહિ, પરંતુ અતિ ઉંચા પ્રકારના દેશોન્નતિ અને આત્મોન્નતિના વિચારોની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં ઘૂમ્યાં કરતું. ખરેખર, એક નામીચો વર્તમાનપત્રકાર જણાવે છે તેમ, તેમના કરતાં વિશેષ વિચારવંત અને વિશાળ વાંચનવાળો પુરૂષ આખા હિંદુસ્થાનમાં ભાગ્યેજ થયો હશે. કંઈ સાધારણ કામ પણ ઉતાવળે કે વગર વિચાર્યે કરી દેવાનું સાહસ તેઓ કરતા નહિ. ગમે તેવો બાહોશ અને વિદ્વાન્ માણસ પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર પોતાની અમુક ધારણા તાકીદે પાર પડેલી જોવા યત્ન કરે તો તેને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવે છે, અને તેથી આ ગુણની દરેક મનુષ્યને ખાસ આવશ્યકતા છે. મિ. રાનડેએ સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજ્યકીય અને ઔદ્યોગિક વગેરે બાબતોમાં દેશની એકસામટી ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય જોકે માથે વહોરી લીધું હતું, તોપણ તેમાંની કોઈ પણ હીલચાલને લગતું ગમે તેવું કામ કે ઇરાદો સુક્ષ્મ વિચાર કર્યા વગર પાર પાડવાનો તેઓ નિશ્ચય કરતા નહિ. રાજ્યકીય બાબતોમાં તેઓ કેવી ગંભીરતા અને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી કામ લેતા તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ સંબંધમાં ઑન. મિ. ગોખલે નીચે પ્રમાણે જણાવે છેઃ "બીજું જે લક્ષણ મેં મિ. રાનડેમાં જોયું તે એ હતું કે, તેઓ આપણા જમાનાના હિંદવાસીઓમાં એક ઉંડા વિચારક હતા,

અને તેમનું મન સારી રીતે સમતોલ અને સઘળી બાબતોનો વિશાળ-દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાને લાયક હોઈ, અદલ ઇન્સાફની બાબતમાં તેઓ ભારે સમજવાળા હતા. તેઓ કદી પણ ઉતાવળીયાં અનુમાનો કરી કાઢતા નહિ, અને હમેશાં ઉંડી તપાસ કરીને અમુક પરિણામોનાં ગુપ્ત કારણો શોધી કાઢવાનો યત્ન કરતા. તેમના વિચારો વિશાળ વાંચન અને અવલોકનના પાયા ઉપર ઉદ્ભવ પામતા, તથા પરિપક્વ મનન પછી તે રચાતા; અને એક વખત તેવી રીતે રચાયા પછી, ઉંડા અને દૃઢ નિશ્ચયથી ઉત્પન્ન થયેલાં જુસ્સા અને આગ્રહ વડે તેમના સ્વદેશીઓના મન પર ઠસાવવામાં આવતા. વળી તેમનું વિશાળ મન સઘળા પ્રજાહિતના કર્તવ્યરૂપી વિશાળ ક્ષેત્ર પર રમી રહ્યું હતું; અને જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓની યોગ્ય રીતે એકતા કરવાનું તેમને જરૂરનું જણાયું હતું. અને આથીજ તેઓ સઘળા પ્રકારના સુધારાઓને માટે એકસરખી રીતે આતુર રહેતા, અને સઘળી હીલચાલોમાં એકસરખા ઉત્સાહથી ભાગ લેતા." મિ. ગોખલેએ વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે, "આ સંબંધમાં પોતાના વિચારોનો મિ. રાનડે ભારે હિમ્મત, ઉલટ અને આગ્રહપૂર્વક બોધ કરતા, પરંતુ કદી પણ તે વિચારોમાં કોઈ પણ પ્રકારની વાણી કે વિચારની ઉચ્છૃંખળતા દેખાઈ આવતી નહિ. અને પોતાના નિશ્ચયોમાં ગમે તેટલું અંગત નુકસાન કે અન્યાય થતાં કદી પણ તેઓ ડગતા નહિ."

અનુકંપા અથવા દિલસોજીભરેલો સ્વભાવ.

મિ. રાનડે, સામાન્ય મનુષ્યજાતિ તરફ પ્રેમથી જોતા, અને બીજાની દાઝ જાણવાની પ્રકૃતિવાળા હતા. આપણે વાંચી ગયા છીએ તેમ, તેઓ પોતાની ઓળખાણના માણસના દુઃખમાં ભાગ લેતા, તેની અડચણો બરોબર સમજી લેતા, અને તે દૂર કરવાને પોતાથી બનતો યત્ન કરતા. કોઈ પણ જાતની આપત્તિમાં આવી

પડેલાની ફોજ જાણી-તેની તરફ દિલસોજી ધરાવી તેને મદદ કરવાનું તેમનું વલણું, પ્રસંગોપાત્ત તેઓ સ્મશાને અને લૌકિકે એટલે પોતાના નજીકના સંબંધીના મૃત્યુથી આપત્તિમાં આવી પડેલા મનુષ્યને દિલસોજી આપવા ગયે-જતા, એ બાબત ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. આમ સ્મશાને જવું એ વખાણવા લાયક ગુણ ગણાય, એ જાણી હિંદુ સિવાયની અન્ય કોઈ પણ જાતિના માણસને સહજ આશ્ચર્ય થશે. પરંતુ સ્મશાને જવાથી તથા શબને ઉંચકવાથી અભડાવાય-અપવિત્ર થવાય-એમ હિંદુઓમાં અને મુખ્યત્વે કરીને ઉચ્ચ જ્ઞાતિના હિંદુઓમાં મનાયલું છે, એ બાબતનો વિચાર કરતાં એક હિંદુના અને તે વળી એક ઉંચી પદવીના હિંદુના આ ઉત્તમ લક્ષણની પ્રશંસા કરતાં કોઇને આચકો ખાવાનું રહેશે નહિ. અમુક જ્ઞાતિના શબને સ્મશાનભૂમિએ ઉંચકી જવાનું કામ તેજ જ્ઞાતિના માણસોથી થઈ શકે એમ ધર્મની બાબત તરીકે મનાયલું હોવાથી, આવે પ્રસંગે મરનારનાં સગાંવહાલાંને પૈસા ખરચતાં તેની જ્ઞાતિના માણસોની ઘણી જ જરૂર પડે છે. કેમકે, તેની જ્ઞાતિના માણસોમાંથી, મહેનત પડવાની અને વળી અપવિત્ર થવાની બ્હીકથી, પ્રીતિને લીધે તો નહિ પરંતુ પૈસાને માટે પણ, આવું કામ કરવાને રાજી હોય એવા ઘણાજ થોડા માણસો મળી આવે છે. આથી માત્ર ચાર પાંચ નજીકના માણસોને માથે આવી દુઃખદાયક ફરજ આવી પડે છે. આવે સમયે દુઃખી કુટુંબને મદદ કરવા નીકળી આવનારનેજ ધન્યવાદ ઘટે છે. આવા પ્રસંગે મિ. રાનડે ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડતા. આ સંબંધમાં નીચેનો બનાવ જાણવા યોગ્ય છે :—

પૂનાની સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના એક મર્હુમ જડ્જ રા. બ. મદન શ્રીકૃષ્ણ ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ફેબ્રુઆરિમાં એકાએક કૉલેરાથી મરણ પામ્યાં હતાં. તેઓ ખત્રી અથવા કોકણી સાળવી જ્ઞાતિના હતા.

તેમની જ્ઞાતિનું પૂનામાં એકે ઘર નહોતું. મરનારનો ભાઈ અને દીકરો તે વખતે તેની સાથે હતા. પોતાનાથી ઉતરતી વર્ણના લોકો પાસે મુડદું ઉંચકાવવાને તેઓ નારાજ હોવાથી, તેને સ્મશાન સુધી શી રીતે ઉંચકી જવું એ સંબંધે તેઓ મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. માત્ર એક પખવાડિયા ઉપર મિ. મદનની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ હતી, પરંતુ તે વખતે તે પોતે ઓદ્ધા પર હતા તેથી ઘણા માણસો આવવાથી આવી અડચણ પડી નહોતી. પણ મિ. મદન પોતે ગુજર્યા ત્યારે ગામના અને તેમની કચેરીના કારકુનો તથા વકીલોમાંના પણ ઘણાજ થોડા—નહિ જેવા—માણસો આવ્યા હતા. મિ. રાનડે, આ અરસામાં ખેડુતોના કાયદાની રૂએ સ્પેશ્યલ સબ-જજ્જના ઓદ્ધા પર હોઇ આ બનાવ બન્યો ત્યારે પૂનામાં આવેલા હતા. તેમના એક મિત્ર મર્હુમ રા. બ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત તે વખતે તેમની સાથે રહેતા હોવાથી, આ દુઃખદાયક વાર્તા સાંભળતાં તેમને સાથે લઇને તેઓ મિ. મદનના દુઃખી થયેલા કુટુંબીઓને મદદ કરવા દોડી ગયા. અને કહેવાય છે કે તેમના યત્ન અને લાગવગથી બ્રાહ્મણો પણ તે મુડદાને ઉંચકવામાં સામિલ થયેલા દેખાયા હતા.

બીજો એક દાખલો, પોતાના કુટુંબ અને મિત્રોથી ઘણે દૂર આવી પડી કેટલાંક વર્ષ ઉપર મૃત્યુ પામેલા એક બંગાળી વિદ્યાર્થીનો, જાણવા જેવો છે. કેટલાક બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ સાયન્સ કૉલેજમાં પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાને પૂનામાં આવી રહ્યા હતા. તેમાંનો એક માંદો પડ્યો અને મરણ પામ્યો. આવા પ્રસંગના અનુભવ વિનાના વિદ્યાર્થીઓ આ માઠા બનાવથી ગભરાઇને ઘણા દિલગીર થયા, અને પરદેશમાં મૃત્યુ પામેલા પોતાના મિત્રના શબની ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે શી રીતે વ્યવસ્થા કરવી તે વિષે મોટા ગુંચવાડામાં આવી પડ્યા. મિ. રાનડેને તેઓ ઓળખતા હોવાથી

તેમણે પોતાની આ આપત્તિમાં તેમની મદદ માગી. મિ. રાનડેએ તેમને મદદ કરી પણ ખરી. તેઓ તુરતજ તેમના રહેવાના ઠેકાણે ગયા, સઘળી ગોઠવણ કરી આપી, અને તેમને મુસ્કેલીમાંથી મુક્ત કર્યાં.

આ સંબંધમાં બીજા સેંકડો પ્રસંગોનાં દાખલા આપી શકાય તેમ છે. પરંતુ ઉપરના બે અને લાહોરના ' ટ્રિબ્યૂન ' પત્રે તેમના મરણ પછી તેમના ચરિત્રની નોંધ સાથે વર્ણવેલા એક ત્રીજા પ્રસંગ ઉપરથી, કોઈ પણ જાતની મુસ્કેલીમાં આવી પડેલા કોઈ પણ દેશ, ગામ કે જ્ઞાતિના પોતાના જાતિભાઈને નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી આશ્વાસન આપવા અને સહાય કરવા તેઓ કેવી ત્વરાથી નીકળી આવતા તે સહજ જણાઈ આવે છે. ટ્રિબ્યૂન પત્રે જણાવ્યું હતું કે,"એક યુવાન પંજાબી ગૃહસ્થે, પોતે એક સમયે મુંબઈમાં ઓળખાણ પીછાણ વગરનો એકલો હોઈ, દૂર દેશમાં તેની સ્ત્રી મરણ પામ્યાના દુઃખદાયક સમાચાર તેણે સાંભળ્યા હતા, તે સમયનું વર્ણન થોડાક દિવસ ઉપર પોતાની આંખમાં આભારનાં અશ્રુ સાથે અમારી આગળ આપ્યું હતું. તેણે કહ્યું કે, મને થયેલી અતિશય લાગણીનો પહેલો ઉભરો શાન્ત થતાં મેં મારા પર આવી પડેલું સંકટ દર્શાવનારો પત્ર મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેને લખી મોકલ્યો હતો, અને તેઓ એકદમ કોર્ટમાંથી નીકળી મને આશ્વાસન આપી મારી દિલગીરીમાં ભાગ લેવા મારે ગરીબને ઘેર આવ્યા હતા."

'દયાળુપણું'

મિ. રાનડેનું અંતઃકરણ ઘણુંજ દયાળુ હતું, અને તેથી તેમના મુખમાંથી કદી પણ કઠોર વચન નીકળવા પામતું નહિ. તેમના દયાળુપણાનો લાભ ઉંચ અને નીચ, તવંગર અને ગરીબ, સર્વેને એકસરખી રીતે મળતો. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, પોતાની નિંદા કરવામાં ઘણો આગળ

પડતો ભાગ લેનારા વિરૂદ્ધપક્ષના મનુષ્યો તરફ પણ તેઓ હમેશા પૂર્ણ દયાળુપણાથી વર્તતા; ઘરમાંના ચાકરોમાંથી કેટલાક ચોરી કરતા, ત્યારે તે વિષે તેમને બહુ કહેવામાં આવતાં વધુમાં વધુ તેઓ એટલુંજ કરતા કે તેમનો ચઢેલો પગાર આપી તેમને રજા આપતા. તેમજ દુઃખી અને તંગીમાં આવી પડેલાં મનુષ્યો ઉપર દયા આવવાથી તેમને હરેક રીતે સહાય આપવામાં તેઓ કદી પછાત પડતા નહિ. આ પ્રમાણે મનુષ્યમાત્ર તરફ દયા અને પ્રેમની લાગણી ધરાવનાર ખરેખરા સાધુપુરૂષોમાંના તેઓ એક હતા. હલકામાં હલકી વર્ણના મનુષ્યો તરફની તેમની ખરા અંતઃકરણની દયાનું એક દૃષ્ટાંત અત્રે આપીશું.

સન ૧૮૯૯–૧૯૦૦ ના ભયંકર દુષ્કાળમાં એક સમયે દુષ્કાળના સંકટનિવારણના કામ ઉપર નીમાયલો એક ઇજનેર તેમને મળવા માટે ગયો હતો. તેની સાથે વાત કરતાં તેમણે તેને પૂછ્યું કે, "ભૂખે મરતા નિરાધાર ગરીબ લોકોની કેવી રીતે સંભાળ લેવામાં આવે છે?" તે ઇજનેરે જવાબ દીધોઃ–"મનુષ્યના જીવનને બચાવવા માટે ચાલતા સંજોગોને અનુસરીને સર્વ પ્રકારની બનતી તજવીજ કરવામાં આવે છે. આવી તજવીજ થયા છતાં પણ કેટલાંક માણસો ભૂખમરાને લીધે મરી જાય એ સંભવિત છે." આ ઉપરથી જણાયું હતું કે, જેમાં વાદવિવાદ થવાનો સંભવ હોય તેવી બાબત વિષે વાત ચાલતી હોય તે વખતે પણ હમેશા શાન્ત અને સ્થિર રહેનાર મિ. રાનડેને ઘણી લાગણી થઈ હતી; અને તેથી જરા તપી જઇને તેમણે કહ્યું, "તમે એમ કહો છો કે કેટલાં માણસો ભૂખમરાથી મરી જાય એ સંભવિત છે? અને અરે! તમે તેમને ભૂખથી મરવા દીધાં? કદાચ તમારો દેહ પડયો હોય તોએ શું થાય? ઇશ્વરે પેદા કરેલાં મનુષ્યોમાંનું એક પણ ભૂખથી ન મરી જાય એ બાબત

સંભાળ લેવી એ શું તમારી ફરજ નહોતી ? " તે ઇજનેરે કદી ધાર્યું નહોતું કે મિ. રાનડે આટલા બધા ચીડાઈ કે તપી જશે. તેણે જવાબમાં માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે, "મને મળેલી નાણાંની રકમના પ્રમાણમાં મેં માણસોને જીવાડવાનો બન્યો તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્યારે નાણાં ખૂટી પડયાં ત્યારે મેં મારી પોતાની ખાનગી સિલકમાંથી પણ મારા ગજા પ્રમાણે બન્યું તેટલું સંકટ ઓછું કર્યું. પરંતુ દુષ્કાળની આપત્તિ એટલ વિસ્તારમાં ફેલાઈ છે કે તે દૂર કરવાનું કંઈ સહેલું નથી."

કેટલાક શકમંદ વર્તણુકવાળા મનુષ્યો પણ તેમની તરફથી પરિણામે પોતાને કોઈ રીતે લાભ થવાની આશામાં મિ. રાનડેને વળગ્યા રહેતા. તેમના મિત્રો અને સગાંવહાલાં પ્રસંગોપાત્ત તેમને તે સંબંધે સૂચના કરતાં, પણ તે ફોકટ જતી. તેમની તરફથી હમેશા આ પ્રસંગે ઉત્તર મળતો કે, 'તમે કહો છો તેમ જો આ મનુષ્યો ખરાબ હશે, તો શું તમે નથી ધારતાં કે સારી સંગતિથી તેઓ સુધરી જશે ? તેમને સુધરવા માટે શા સારૂ તક ન આપવી જોઇએ ?' આમ દુર્ગુણથી મુક્ત થતો એક મનુષ્ય ખોવાયલા ખજાના કરતાં તેઓ વધારે કિમતી ગણતા. પૂનામાં તેમની કોર્ટમાં સાક્ષી કે પક્ષકાર તરીકે આવતા ગરીબ અજ્ઞાન ગામડીઆઓ તેમની નજર પડે એટલે છેક, અથવા કોર્ટમાં જતાં આવતાં તેમના રસ્તા આગળ, ઉંધી જતા તોપણ તેઓ પોતાના પટાવાળાને તેમને ઉંઘમાંથી જગાડવા કે કોઈ રીતે હેરાન કરવા દેતા નહિ. મનુષ્યજાતિ તરફ માયાળુપણા રૂપી રસ તેમના કોમળ હૃદયમાંથી એટલો બધો ઉભરાઈ જતો હતો કે, પ્રસંગોપાત્ત તેઓ પોતાની પદવીનું મહત્ત્વ ભૂલી જતા, અને કોઈ હેરિયાને તેનો બોજો ઉચકી આપવાને પણ દોડી જતા.*

મિ. રાનડે શરૂઆતમાં બારે પગારના ઓદ્દા પર નીમાયલા

* મિ. અગાશેના વ્યાખ્યાન ઉપરથી.

ઉદારતા અને વિદ્યાર્થીઓ તરફ પ્રીતિ.

હોવાથી તેમની વાર્ષિક આવક ઘણી સારી થતી હતી. ગૃહકાર્યમાં તથા વ્યવહારાદિકમાં યથાયોગ્ય વ્યય કરવા ઉપરાંત તેઓ અન્ય ઘણી રીતે તેનો સદુપયોગ કરતા. વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ, અતિથિઓ વગેરેનો તેમની તરફથી સારો સત્કાર થતો એટલુંજ નહિ, પણ કોઇ પણ લોકોપયોગી કામને લગતી ટીપમાં તેમની તરફની રકમનો સારો આંકડો જોવામાં આવતો. તેમની બ્હેન દુર્ગા અક્કા તથા ઓરમાન માતુશ્રી ધર્મશીલ હોવાથી દાનધર્મ સારી રીતે કરતાં. આ ઉપરાંત આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે, પૂનામાંથી વિદાય થતી વખતે તે શહેરની જૂદી જૂદી સાર્વજનિક હિતની સંસ્થાઓને એક રાજાને શોભા આપે એવી ૨૫૦૦૦ રૂપિયાની મોટી રકમ બક્ષિસ આપી હતી, અને તે રકમ વધારીને પાછળથી ૫૦૦૦૦ ની કરવામાં આવી છે એમ પણ કહેવાય છે. આવડી મોટી રકમની બક્ષિસ તેમની બરોબરીના કોઈ પણ તવંગર વિદ્વાન્ કે અધિકારીએ આજ સુધી ભાગ્યેજ કરી હશે. હાઇકોર્ટના જજ્જ નીમાયા તે વખતે જૂદાં જૂદાં વર્તમાનપત્રો, ચોપાનિયાં વગેરેને આશ્રય આપવામાં તેમની તરફથી દર વર્ષે રૂ. ૮૦૦ ખર્ચવામાં આવતા હતા. તેમણે પોતાની લાઇબ્રેરિમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો એકઠાં કરેલાં હતાં, તોપણ ઉત્તેજન નિમિત્ત નવીન પુસ્તકો ખરીદાતાં હોવાથી તેની સંખ્યામાં દર વર્ષે મોટો વધારો થતાં જતો. વળી સાર્વજનિક સુખનાં સાધનો પાછળ તેમણે કરેલા ખર્ચ વિષે આગળ એક સ્થળે સૂચન કરેલું છે. કોલ્હાપુરમાંના ઉત્તરેશ્વર નામના દેવાલયને ખર્ચ માટે તેમણે ઉપરની રૂ. ૫૦૦૦૦ ની રકમમાં ગોઠવણ રાખી છે.

મિ. રાનડે વિદ્યાર્થીવર્ગ તરફ અતિશય મમતા ધરાવતા હતા, અને તેમના પેટ્રન-મુરબ્બી ગણાતા હતા. તેમને હરેક રીતે સહાય

કરવાને તેઓ ચૂકતા નહિ. વિદ્યાર્થીવર્ગ તરફની પોતાની લાગણીને લીધે તેમના અભ્યાસનો બોજો ઓછો કરવાને યુનિવર્સિટિમાં તેમણે ચલાવેલી લડત વિષે આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ. આ ઉપરાંત તેઓ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ત્યાં રાખીને, અથવા નિશાળની ફી આપીને અથવા બીજી રીતે દ્રવ્યની સારી સહાય આપતા. તેમના પિતા ગુજર્યાથી તેમના ઓરમાન ભાઇઓ તથા માતુશ્રી વગેરે તેમની સાથે રહેવા ગયાં ત્યારે, તેમના ભાઈ મિ. નિલકંઠરાવ જણાવે છે કે, તેમને ત્યાં ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા, જેમાંના કેટલાક તેમના સંબંધીઓ અને કેટલાક બીજા-સંબંધ વગરના હતા. પૂનામાં અને મુંબઇમાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓની સારી સંખ્યાને પોતાને ત્યાં જમાડતા. મુંબઈ ગયા પછી કંઈ પણ સંબંધ વગરના મરાઠી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભણતા વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં જૂદાં જૂદાં અભ્યાસનાં ધોરણોના પ્રમાણમાં ફીના રૂપમાં તેઓ સારી મદદ આપતા, જેનો આંકડો ઓછામાં ઓછો દર માસે રૂ. ૧૦૦ નો થતો. આવી તથા અન્ય દરેક રીતે તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સહાય કરતા હોવાથી, તે મહાપુરૂષ તરફ પોતાનો આદર અને પૂજ્યભાવ દર્શાવવા સામાન્ય વિદ્યાર્થીવર્ગ કેવી તત્પરતા અને આતુરતા બતાવી હતી તે આપણે પાછળ 'અંતકાળ'ના પ્રકરણમાં જોઇ ગયા છીએ.

સામાન્ય સાધુવૃત્તિ.

મિ. રાનડેના આ સઘળા ગુણો ઉપરાંત તેમનામાં સાધુવૃત્તિનાં ઘણાં અગત્યનાં બીજાં કેટલાંક લક્ષણો હતાં. તે લક્ષણો એવી સ્પષ્ટ રીતે તેમના વર્તન પરથી દીસી આવતાં કે તેમના સંબંધમાં આવનાર મનુષ્યને તેમને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નહિ. આ સંબંધમાં મિ. અગારોના શબ્દોમાં કહીએ તો, મિ. ગ્લૅડસ્ટનની પેઠે, પોતાના જીવનવ્યાપારમાં, રીતભાત, લાગણી, વર્તન અને

મનુષ્યના મનુષ્યો પ્રત્યેના સંબંધમાં તેઓ સાદાઈ અને સરળતા દર્શાવતા; અને મોજમજા અને ઉડાઉપણાને તથા સઘળી ઉભી કરેલી-માની લીધેલી-તંગીઓને ધિક્કારતા. જો કે દેશહિતને માટે તેઓ સતત ઉદ્યોગમાં મંડયા રહેતા, તોપણ અહંભાવનો તો તેમનામાં તદ્દન અભાવજ હતો. ઘણી ઘણી સંસ્થાઓના તેઓ મુખ્ય પ્રેરક અને સ્થાપક હતા તોપણ પોતે પાછળ રહી આગેવાન તરીકેનું માન બીજાઓને મેળવવા દેતા. ઑન મિ. ગોખલેએ પોતાના ભાષણના અંત ભાગમાં દર્શાવેલા વિચારો તેમનાં સાધુવૃત્તિનાં કેટલાંક લક્ષણો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે તેવાછે, તેથી તેમાંથી થોડોક અગત્યનો ઉતારો અત્રે આપીશું. તેઓ બોલ્યા હતા કેઃ—"આખા હિંદુસ્થાન દેશમાંના તેમના દેશીબંધુઓના મોટા સમૂહો તરફથી તેમની મહાન્ માનસિક દૈવી બક્ષિસો કરતાં પણ વિશેષ કરીને જે **ઉમદા સ્વભાવ**-જે એક સાધુના જેવા સ્વભાવ-ને લીધે તેમને પૂજ્યભાવ અને પ્રીતિ પ્રાપ્ત થયાં હતાં, તે વિષે એક બે શબ્દ હું ઉમેરીશ. જે યુવાન્ માણસો તેમના અંગત સંબંધમાં આવતા તેમને જાણે કોઈ પવિત્ર પુરૂષની સમક્ષ પોતે હોય એમ લાગતું; જેથી કંઈ પણ હલકું વચન તે મનુષ્યો બોલતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેમની સમક્ષ હોઇને અયોગ્ય વિચારને પણ ઉત્પન્ન થવા દેતાં તેમને ભય લાગતો. આમ કહેવામાં કંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. મારા સઘળા અનુભવમાં, જે બીજા પુરૂષે મારા ઉપર આ પ્રકારની અસર ઉત્પન્ન કરી છે, તે ફક્ત મિ. દાદાભાઈ નવરોજજી છે. મિ. રાનડેના મહાન્ ગુણોમાં એક અતિ અગત્યનો ગુણ તેમની સંપૂર્ણ **નિઃસ્વાર્થવૃત્તિનો** હતો. મેં આગળ કહ્યું છે તેમ, તેઓ જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓમાં મચ્યા રહેતા તોપણ પોતાથી થયેલા કાર્યનો જરા પણ સ્વીકાર થયેલો જોવા તેઓ ઇચ્છતા નહિ, અને આ કે તે કામને

માટે પોતાને માન મળવા કે ન મળવાનો કદી વિચાર સરખો પણ કરતા નહિ. ખરેખર, એકલું રાજ્યકીય નહિ, પરંતુ દરેક જાતનું કામ કોઈ આગેવાન માણસની પાછળ રહીને કરવા કરતાં બીજા કશાથી તેમને વધારે આનંદ થતો નહિ. તેમની મોટી ઇચ્છા તેમને પોતાના કામમાં વધારે માણસો ભળતા અને ભાગ લેતા કરવાની હતી. હું નથી ધારતો કે કોઈ મનુષ્યે કદી પણ મિ. રાનડેને, 'મેં આ કર્યું' કે 'મેં તે કર્યું' એમ કહેતાં સાંભળ્યા હોય. જાણે કે તેમના હમેશના વાપરના શબ્દ સમૂહમાં પહેલો પુરૂષ એકવચનજ ન હોય એમ હતું જે નમ્રતાથી તેમણે પોતાના જીવનના છેલા દિવસ પર્યંત વર્તવાનો યત્ન કર્યો હતો, તે **નમ્રતા** તેમનો બીજો મોટો ગુણ હતો. તેઓ સ્વભાવથીજ તીવ્ર લાગણીવાળા હતા, અને કોઈ પણ રૂપે જણાઈ આવતી નીચતાઈ કે અન્યાયને માટે તેમને તીક્ષ્ણ લાગણી થતી. પરંતુ પોતાની વૃત્તિને યોગ્ય અંકુશમાં રાખવાના તેમના સતત પ્રયત્નને લીધે તેઓ ગમે તેવા સંકટના સમયે પણ પોતાની શાન્તિ સાચવી રાખતા. તેમના મનની સ્વભાવિક સ્થિતિ, પોતાનાથી થયેલા શુભ કાર્યના ભાનથી અને જગન્નિયંતાના હેતુ પર નમ્ર શ્રદ્ધાથી ઉદ્ભવતા શાન્ત આનંદીપણાની હતી. જ્યારે તેઓ ગંભીર રીતે નારાજ થયા હોય, અથવા કોઈ કામથી નિરાશ થયા હોય, કે બીજાં કોઈ કારણોને લીધે તેમના મનને સંતાપ થતો હોય ત્યારે પણ, તેમની સાથે ગાઢ પરિચય ન ધરાવનાર કોઈ પણ મનુષ્ય તેમની મુખમુદ્રા ઉપર તેવી લાગણીનું કંઈ ચિહ્ન જોઈ શકતો નહિ. અને કદી પણ કોઈ મનુષ્યે-તેમની પાસે ને પાસે રહેનાર મનુષ્યોએ પણ-પોતાને અંગત નુકસાન કરનારાઓ સામે ફરિયાદનો એક પણ શબ્દ બોલતા તેમને સાંભળ્યા નહિ હોય."

મિ. રાનડેનાં આવાં નમ્રતા, નિઃસ્વાર્થતા, નિરભિમાનીતા આદિ સાધુવૃત્તિનાં અનેક લક્ષણોથી વિદેશીય પ્રોફેસર સેલિંગનું અંતઃકરણ

પણ આકર્ષ્યું હતું. તે વિદ્વાન્ ગૃહસ્થ પોતાના ભાષણમાં બોલ્યા હતા કે,"પોતે પાછળ રહીને બીજાઓને માન મેળવવા દેવાની સંભાળ રાખતા તેઓ જણાતા હતા. લૉર્ડ એકને પોતાને માટે જે કહ્યું હતું તે તેમને લાગુ પાડીને આપણે કહી શકીએ કે,'જો દેવળ બંધાતુંજ હોય તો પોતાની પીઠ પર ચૂનો અને ઇંટો ઉંચકી એક મજૂરનું કામ કરવાને પણ તેઓ ખુશી હતા.'" આગળ વાંચ્યું છે તેમ, પૂનામાં અને અન્ય સ્થળોમાં ઉદ્ભવેલી કેટલીક હીલચાલોના સંબંધમાં, બહારની દુનિયાને જોકે તેઓ માત્ર એક શાન્ત પ્રેક્ષક જેવા દેખાતા હતા, તોપણ ખરી રીતે તો તેઓજ તેમના ઉત્પાદક અને પ્રેરક હતા, એવું તેમની સાથે સારો પરિચય ધરાવનારા મનુષ્યોજ માત્ર જાણતા હતા; અને તે ઉપરથી ઉપરના પ્રો. સેલ્બિ સાહેબના શબ્દો અક્ષરશઃ સત્ય હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ સઘળી હકીકત ઉપરથી મિ. રાનડેની સાધુવૃત્તિની સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે, અને તેથી કહી શકાય કે પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ ભવભૂતિનો નીચેનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક તેમને સર્વથા લાગુ પડતો હતોઃ—

प्रिया न्याय्यावृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः ।
प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ॥
पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसम् ।
रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥

અર્થઃ—ન્યાયી વૃત્તિજ જેને પ્રિય છે, જેની વાણીનો નિયમ વિનય વડે મધુર હોય છે, જેની બુદ્ધિ સ્વભાવથી જ કલ્યાણકારી છે, જેનો આગળ પાછળનો સંબંધ લગાર પણ નિંદાને પાત્ર નથી—એવા સાધુઓના વર્તનનું સદા એકસરખું આનંદદાયક અને વિકાર નહિ પામતું રહસ્ય કોઈ પણ જાતના વિઘ્ન વિના વિશુદ્ધપણે વિજયી હોય છે–એટલે તેને વિઘ્ન નડ્યા વિના સદાકાળ એવું ને એવું જ રહે છે.

મિ. રાનડેના ચરિત્ર ઉપરથી સામાન્ય રીતે મળી આવતો વિશેષ બોધ અને ઉપસંહાર.

અત્યારસુધીમાં વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી સૈકોઈ કહી શકશે કે મિ. રાનડે એક ખરેખરા મહાત્મા હતા, અને તેમનું જીવન અનેક બાબતોમાં અનુકરણીય હતું. તેમના સર્વ ગુણો એવા ઉંચા અને અગત્યના છે કે તેમનું આચરણ કરવાથી નાના કે મોટા, શ્રીમંત કે નિર્ધન, વિદ્યાર્થી કે ધંધે લાગેલા સર્વે પ્રકારના મનુષ્યોને એકસરખી રીતે તેમના કામમાં સફળતા અને યશ પ્રાપ્ત થયા વગર રહે નહિ. આ છેલ્લાં બે પ્રકરણમાં વર્ણવેલા તેમના વિવિધ સદ્દગુણો ઉપરાંત, પાછલાં પ્રકરણોમાં આવેલી હકીકત કંઇક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ધ્યાનમાં લેતાં જણાશે કે બીજા પણ તેમનામાં કેટલાક અનુકરણ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ ગુણો હતા. તેમાંના કેટલાક અગત્યના ગુણો અત્રે સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવું ઉચિત જણાય છે.

મિ. રાનડેની વિદ્યાર્થીઅવસ્થાની રહેણી પરથી જણાય છે તેઓ વડીલવર્ગની ભારે આમન્યા રાખતા. અભ્યાસમાં સતત ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહી પોતાના પિતાએ કેળવણી આપવાને કરેલા દ્રવ્ય અને શ્રમના વ્યયનું તેમણે સર્વોત્તમ રીતે સાર્થક કરી બતાવ્યું હતું. તે સાથે તેમણે વિદ્યાર્થીવર્ગને એક અતિ આજ્ઞાંકિત અને પોતાના શિક્ષકોની કૃપાનું પાત્ર થનાર ઉત્તમ અને નમૂનાદાર વિદ્યાર્થી તરીકેનો દાખલો પોતાના જાતિદૃષ્ટાંતથી આપ્યો છે. સરકારી નોકર તરીકેની તેમની લાગલાગટ કારકીર્દિમાં એક નિષ્ઠા, પ્રમાણિકપણું, અડગ ધૈર્ય, ન્યાયને માટે ઉત્કટ ઈચ્છા, કાર્યદક્ષતા, ગંભીર ન્યાયબુદ્ધિ, સતત ઉદ્યોગ અને પોતાના સંબંધમાં આવનાર મનુષ્યો પ્રતિ યોગ્ય સભ્યતા, એ વગેરે ઉત્તમ ગુણોનું વાંચકને યથાયોગ્ય દર્શન થાય છે. આ સઘળા ગુણો ખરેખર એક લાયક સરકારી નોકરના પરમ ભૂષણ રૂપ હોઈ

તેની કારકીર્દિને વિજયી અને યશસ્વી બનાવે તેવા છે. તેમની પૂના શહેરની સેવા પરથી જણાય છે કે, સરકારી નોકરીમાં હોવા છતાં અને વિવિધ પ્રકારની દેશ સેવાના મહત્કાર્યમાં મચ્યા રહેવા છતાં તેમના જેવો પુરૂષ પોતાના નિવાસસ્થાનની સેવા પણ ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે છે, અને તેથી અન્ય મહાન્ પુરૂષોએ તેમનું દ્દષ્ટાંત લઇ તેમ કરવામાં કોઈ રીતે પાછા હઠવું જોઇએ નહિ. સંસારસુધારાની તેમની હીલચાલ પરથી તેમની હિમ્મત, ગમે તેટલી અડચણો વેઠીને પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેવાની ટેવ, અને પિતૃભક્તિનું સારૂં ભાન થાય છે. હાલના સમયમાં મળતા કેળવણી વગેરેના લાભોથી પોતે વિશેષ વિવેકી, નમ્ર અને પિતૃભક્તિપરાયણ થઈ શકે તેમ હોવા છતાં, કેટલાક યુવકો પોતાનું તે કર્તવ્ય ભૂલી જઈ ઉલટા માર્ગે ગમન કરે છે, અને ઉચ્છૃંખળ બની પોતાના વડીલો તરફ પૂર્ણ આદર તથા પૂજ્યભાવ રાખવાને બદલે તેમની આમન્યા ઓળંગી અવગણના કરતા થાય છે. આવા યુવકોએ, મિ. રાનડેને પોતાના દ્વિતીય લગ્ન વખતે તેમની પોતાની ખુશી હોવા ઉપરાંત આજુબાજુના સંજોગોથી વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરવાની ફરજ પડયા જેવું બન્યા છતાં પણ, તેમણે પિતૃભક્તિને વધારે મહત્ત્વની ગણી હતી એ બીના પરથી ઘણો અગત્યનો બોધપાઠ શીખવાનો છે. ધાર્મિક વિચારોના પ્રકરણ પરથી જણાય છે કે તેઓ એક સુધારક અને પ્રાર્થનાસમાજના ચુસ્ત અનુયાયી હોઈ માત્ર તે સમાજના નિયમોજ પાળીને બેસી રહેતા નહિ, પરંતુ ઇશ્વર પ્રતિ પોતાના અનન્ય ભક્તિભાવને લીધે હર વખત તેનું સ્મરણ કરતા અને તે સર્વત્ર હાજરજ છે એ વાત ક્ષણ પણ પોતાના લક્ષ બહાર જવા દેતા નહિ. તે સાથે અનેક ધર્મોનાં પુસ્તકો વાંચીને પોતાના ધાર્મિક જ્ઞાનમાં તેમણે સારો વધારો કર્યો હતો, અને અન્ય ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવાળા મનુષ્યો તરફ તેઓ એકસરખીજ મમતાની લાગણી

રાખતા હતા. તેમની રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિના વર્ણન ઉપરથી તેઓ એક મોટા અને રાજ્યભક્ત સરકારી નોકર હોઈ, સરકારને વારંવાર અરજ કરીને અને સૂક્ષ્મ તપાસ વડે ઉપયોગી બાતમીઓ આપીને તથા અન્ય કેટલીક રીતે પોતાના દેશી ભાઇઓનું હિત અને ઉન્નતિ કરવા કેવું મથન કરતા હતા, અને તે સાથે તેઓ કેવા વિવેક અને વિચારવંતપણાથી કામ કરતા હતા તેનું કંઇક દિગ્દર્શન થાય છે. વિદ્યાદેવીની વિવિધ પ્રકારની તેમની ઉપાસનાના વર્ણન પરથી માલૂમ પડે છે કે, તેમના જેવો ભારે જંજાળી પુરૂષ પણ પોતાની અનેક જંજાળોમાંથી અવકાશ મેળવી અથાગ ઉદ્યોગ અને વિશાળ બુદ્ધિબળ વડે વિદ્યાવ્યસન રાખીને વિવિધ પ્રકારે સાહિત્યની અને એકંદરે વિદ્યાદેવીની મોટી સેવા બજાવી શકે છે. વળી તેમના મરાઠી ઇતિહાસના અને અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકો અને અન્ય લેખો પરથી દરેક વિષયનું અતિ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી સત્ય શોધી કાઢવાની અને દાખલા દલીલોથી પોતાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવાની તેમની શક્તિનું પણ ભાન થાય છે. તેમની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ પરથી તેમજ તેમની અન્ય સઘળી પ્રવૃત્તિઓ પરથી તેમના અસાધારણ દેશહિતત્પરપણાની, ખંતીલાપણાની અને ઉદ્યોગી જીવનની પૂરતી સાક્ષિની મળે છે. તેમના ગૃહસંસારના વર્ણન પરથી ઓરમાન માતા, અને ઓરમાન ભાઇઓ વગેરે તરફ તેમના અનન્ય પ્રેમ અને કાળજીનું દર્શન થાય છે. કેટલાંક સગાં–એક માબાપથી ઉત્પન્ન થયેલાં–ભાઈબહેનો વચ્ચે અતિશય સ્વાર્થીપણાને લીધે એવો કુસંપ જોવામાં આવે છે કે, તેઓ એક બીજાનું સુખ જોવા રાજી હોતાં નથી. ખરેખર પોતાના કુટુંબની, જ્ઞાતિની અને છેવટે પોતાના દેશની ઉન્નતિને આ ઘણુંજ વિઘ્નકર્તા ગણાય. આવાં મનુષ્યોએ મિ. રાનડેના દાખલાનું ખાસ અનુકરણ કરવું જોઇએ. પોતાના નોકરવર્ગ તરફ તેમનું ક્ષમાયુક્ત અને દયાળુ

વર્તન હરેક પ્રકારની સત્તા ધરાવનારા મનુષ્યોએ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તેમનાં પત્ની રમાબાઇના સદ્‌ગુણો અને તેમનું પવિત્ર વર્તન સર્વ સદ્‌ગુણી અને પતિભક્ત સ્ત્રીઓને માટે અનુકરણીય છે. મૃત્યુકાળને લગતા પ્રકરણ પરથી જીવન પર્યંત દેશોન્નતિ માટેઅનેક રીતે કાર્ય કરનાર આ મહા પુરૂષ, 'કામ કરતાં કરતાં મરવાનું' ઇચ્છીને છેવટ સુધી કામ કરતા રહી કેવા નિશ્ચિંતપણે મૃત્યુને શરણ થયા હતા અને સર્વ તરફથી કેવા અસાધારણ માન અને પૂજ્યભાવને પ્રાપ્ત થયા હતા તે જાણી શકાય છે. આ છેલ્લાં બે પ્રકરણમાં તેમના મહત્ત્વના સદ્‌ગુણોના આપવામાં આવેલા સવિસ્તર વિવેચન ઉપરથી માલમ પડે છે કે તેઓ અતિ સદ્‌ગુણી અને દૃષ્ટાંતભૂત વર્તનવાળા મહાન્ પુરૂષ હતા. તેમના લગભગ સઘળા સદ્‌ગુણો અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ જો કોઈ મનુષ્ય તે સઘળાનું એકસામટું અનુકરણ કરવા ધારે તો તેમ ભાગ્યેજ બની શકે. આથી સારગ્રાહી જનોએ અને ઉમંગી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની સ્થિતિને અનુકૂળ અને જરૂરના જણાતા ઉત્તમ ગુણોનું, એક સાથે નહિ તો ક્રમે ક્રમે, બનતે પ્રયત્ને અનુકરણ કરવા ચૂકવું જોઇએ નહિ. તેમ કરવાથી ખરેખર તેઓ પોતાના યત્નના પ્રમાણમાં દેશના કલ્યાણના મહત્કાર્યમાં પોતાનો કંઇક પણ હિસ્સો બજાવી શકશે, અને તે સાથે પોતાની વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ કેટલેક અંશે સાધી શકશે.

આ સઘળા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે, મિ. રાનડે પોતે અનેક સદ્‌ગુણોથી વિભૂષિત અને સંપૂર્ણ સાધુવૃત્તિવાળા પુરૂષ હોઇને, તેમણે **परोपकाराय सताम् विभूतयः।** એ ઉત્તમ નીતિસૂત્રનું સર્વાંશે પાલન કરીને પોતાના જીવન પર્યંત દેશને માટે તેના એક મહાન્ હિતચિંતક અને પુનરુદ્ધારક તરીકે અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે; અને તેમ કરીને 'તેઓ ઘણાજ ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિવાળા પુરૂષ હોઈ આગળ જતાં સ્વાભાવિક રીતે વિચાર અને વર્તનમાં તેમના દેશના નેતા થશે'

રાખતા હતા. તેમની રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિના વર્ણન ઉપરથી તેઓ એક મોટા અને રાજ્યભક્ત સરકારી નોકર હોઈ, સરકારને વારંવાર અરજ કરીને અને સૂક્ષ્મ તપાસ વડે ઉપયોગી બાતમીઓ આપીને તથા અન્ય કેટલીક રીતે પોતાના દેશી ભાઇઓનું હિત અને ઉન્નતિ કરવા કેવું મથન કરતા હતા, અને તે સાથે તેઓ કેવા વિવેક અને વિચારવંતપણાથી કામ કરતા હતા તેનું કંઇક દિગ્દર્શન થાય છે. વિદ્યાદેવીની વિવિધ પ્રકારની તેમની ઉપાસનાના વર્ણન પરથી માલૂમ પડે છે કે, તેમના જેવો ભારે જંજાળી પુરૂષ પણ પોતાની અનેક જંજાળોમાંથી અવકાશ મેળવી અથાગ ઉદ્યોગ અને વિશાળ બુદ્ધિબળ વડે વિદ્યાવ્યસન રાખીને વિવિધ પ્રકારે સાહિત્યની અને એકંદરે વિદ્યાદેવીની મોટી સેવા બજાવી શકે છે. વળી તેમના મરાઠી ઇતિહાસના અને અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકો અને અન્ય લેખો પરથી દરેક વિષયનું અતિ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી સત્ય શોધી કાઢવાની અને દાખલા દલીલોથી પોતાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવાની તેમની શક્તિનું પણ ભાન થાય છે. તેમની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ પરથી તેમજ તેમની અન્ય સઘળી પ્રવૃત્તિઓ પરથી તેમના અસાધારણ દેશદાઝપણાની, ખંતીલાપણાની અને ઉદ્યોગી જીવનની પૂરતી સાક્ષિની મળે છે. તેમના ગૃહસંસારના વર્ણન પરથી ઓરમાન માતા, અને ઓરમાન ભાઇઓ વગેરે તરફ તેમના અનન્ય પ્રેમ અને કાળજીનું દર્શન થાય છે. કેટલાંક સગાં—એક માબાપથી ઉત્પન્ન થયેલાં—ભાંઈ બ્હેનો વચ્ચે અતિશય સ્વાર્થીપણાને લીધે એવો કુસંપ જોવામાં આવે છે કે, તેઓ એક બીજાનું મુખ જોવા રાજી હોતાં નથી. ખરેખર પોતાના કુટુંબની, જ્ઞાતિની અને છેવટે પોતાના દેશની ઉન્નતિને આ ઘણુંજ વિઘ્નકર્તા ગણાય. આવાં મનુષ્યોએ મિ. રાનડેના દાખલાનું ખાસ અનુકરણ કરવું જોઇએ. પોતાના નોકરવર્ગ તરફ તેમનું ક્ષમાયુક્ત અને દયાળુ

વર્તન હરેક પ્રકારની સત્તા ધરાવનારા મનુષ્યોએ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તેમનાં પત્ની રમાબાઇના સદ્‌ગુણો અને તેમનું પવિત્ર વર્તન સર્વ સદ્‌ગુણી અને પતિભક્ત સ્ત્રીઓને માટે અનુકરણીય છે. મૃત્યુકાળને લગતા પ્રકરણ પરથી જીવન પર્યંત દેશોન્નતિ માટેઅનેક રીતે કાર્ય કરનારઆ મહા પુરૂષ, 'કામ કરતાં કરતાં મરવાનું' ઇચ્છીને છેવટ સુધી કામ કરતા રહી કેવા નિશ્ચિંતપણે મૃત્યુને શરણ થયા હતા અને સર્વ તરફથી કેવા અસાધારણ માન અને પૂજ્યભાવને પ્રાપ્ત થયા હતા તે જાણી શકાય છે. આ છેલ્લાં બે પ્રકરણમાં તેમના મહત્ત્વના સદ્‌ગુણોના આપવામાં આવેલા સવિસ્તર વિવેચન ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેઓ અતિ સદ્‌ગુણી અને દૃષ્ટાંતભૂત વર્તનવાળા મહાન્ પુરૂષ હતા. તેમના લગભગ સઘળા સદ્‌ગુણો અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ જો કોઈ મનુષ્ય તે સઘળાનું એકસામટું અનુકરણ કરવા ધારે તો તેમ ભાગ્યેજ બની શકે. આથી સારગ્રાહી જનોએ અને ઉમંગી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની સ્થિતિને અનુકૂળ અને જરૂરના જણાતા ઉત્તમ ગુણોનું, એક સાથે નહિ તો ક્રમે ક્રમે, બનતે પ્રયત્ને અનુકરણ કરવા ચૂકવું જોઇએ નહિ. તેમ કરવાથી ખરેખર તેઓ પોતાના યત્નના પ્રમાણમાં દેશના કલ્યાણના મહત્કાર્યમાં પોતાનો કંઇક પણ હિસ્સો બજાવી શકશે, અને તે સાથે પોતાની વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ કેટલેક અંશે સાધી શકશે.

આ સઘળા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે, મિ. રાનડે પોતે અનેક સદ્‌ગુણોથી વિભૂષિત અને સંપૂર્ણ સાધુવૃત્તિવાળા પુરૂષ હોઇને, તેમણે **परोपकाराय सताम् विभूतयः** । એ ઉત્તમ નીતિસૂત્રનું સર્વાંશે પાલન કરીને પોતાના જીવન પર્યંત દેશને માટે તેના એક મહાન્ હિતચિંતક અને પુનરુદ્ધારક તરીકે અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે; અને તેમ કરીને 'તેઓ ઘણાજ ઉંચા પ્રકારની બુદ્ધિવાળા પુરૂષ હોઈ આગળ જતાં સ્વાભાવિક રીતે વિચાર અને વર્તનમાં તેમના દેશના નેતા થશે'

એવું તેમના પૂજ્ય શિક્ષાગુરૂ અને આપણા ઇલાકાના એક માજી ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન, સર ઍલેકઝાન્ડર ગ્રાન્ટ સાહેબે તેમની વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં ભાખેલું ભવિષ્ય પૂર્ણ રીતે ખરૂં પાડી બતાવ્યું છે. તેમણે માત્ર પોતાના દેશને માટેજ જીવન ધારણ કર્યું હતું એમ કહીએ તો બિલકુલ ખોટું નથી, કેમકે છેક આરંભથી તેની વિવિધ સેવા બજાવવા રહીને તેમાંજ તેમનું જીવન અવસાન પામ્યું છે. તેમણે આ વિશાળ દેશની પ્રજાને એક સમગ્ર પ્રજા તરીકેનો પોતાનો ધર્મ એટલે પ્રજાત્વ (Nationality) સાચવી રાખવાના તેના કર્તવ્ય સંબંધે સારી રીતે જાગૃત કરી છે, અને એજ તેમની સર્વ સેવાઓના સાર રૂપ સર્વોત્તમ સેવા છે. ઑન. મિ. ગોખલેએ જણાવ્યા પ્રમાણે, 'પોતાની માતૃભૂમિ માટે કાર્ય અને આત્મભોગ' એ તેમના જીવનનું લક્ષ્ય સ્થાન હતું, જે હિંદના દરેક પુત્રે દેશની ઉન્નતિ માટે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તેઓ આપણને સર્વેને, અન્ય સઘળી બાબતો કરતાં, મનુષ્ય માત્ર તરફ સંપૂર્ણ સમાનદૃષ્ટિથી વર્તતા અને અને મનુષ્યની 'મનુષ્ય' તરીકે સ્વાભાવિક મહત્તા સમજતા થયેલા જોવાને ઇચ્છતા. તા. ૧ લી જાન્યુઆરિ ૧૮૯૭ ને રોજ કલકત્તામાં આપેલા ભાષણમાં આ મુદ્દા ઉપર તેમણે જણાવેલા વિચારો સાર્વજનિક હિતના કાર્યમાં ભાગ લેનાર હિંદુસ્થાનના દરેક વતનીએ પોતાની અને સમગ્ર દેશની ઉન્નતિ માટે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવા, એટલે મિ. ગોખલેના શબ્દોમાં કહેતાં, 'પોતાના હૃદયપટ પર કોતરી રાખવા જેવા' છે. તેઓ આ પ્રમાણે બોલ્યા હતાઃ–"આપણા સઘળા પ્રયત્નોનું મૂળ–પ્રેરક કારણ અને ગુપ્ત હેતુ, જે ઘણે પ્રસંગે આપણે સ્પષ્ટ અનુભવી શકતા નથી તે, મનુષ્યના આત્મગૌરવ અને સ્વાતંત્ર્યની વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ ધીમે ધીમે પ્રજાજનોનાં મન ઉપર સત્તા પ્રાપ્ત કરતી જાય છે. તે જીવનની અમુક ભૂમિકાના સંબંધમાં રોકાઈ રહેલી છે

એમ નથી. મનુષ્યના આખા જીવન ઉપર તે સત્તા ધરાવે છે, અને તેને એવું સમજાવે કરે છે કે, વ્યક્તિની શુદ્ધતા અને સામાજિક ન્યાયવૃત્તિને આપણા સઘળા ઉપર સર્વોપરિ હક્કો છે (અર્થાત્ આપણા પ્રત્યેક આચરણથી વ્યક્તિઓની આધ્યાત્મિક અથવા નૈતિક પવિત્રતા જળવાવી જોઇએ, અને જનસમાજ પ્રતિના ન્યાયનો ભંગ ન થવો ન જોઇએ). જો આ બે લક્ષ્ય સ્થાનો પ્રતિ વધારે વખત આંખ આડા કાન કરીએ તો આપણે અધમ પ્રકારના જીવનમાં ઘસડાયા વિના રહીએ નહિ......મનુષ્યને બુદ્ધિનું સ્વાતંત્ર્ય આપીને, તેના કર્તવ્યનું ધોરણ ઉંચા પ્રકારનું કરીને, અને તેની સર્વ શક્તિઓને પરિપૂર્ણપણે ખીલવીને તેના (મનુષ્યના) સર્વાંશને જાગૃત કરવાનો, વિશુદ્ધ કરવાનો, અને વળી તેને પૂર્ણ કલાએ ચઢાવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ પ્રમાણે જાગૃતિને પામ્યા વિના, વિશુદ્ધ બન્યા વિના, અને પૂર્ણ વિકાસ પામ્યા વિના, આપણે જેવા આપણા પૂર્વજો હતા તેવા–મહાન્ કાર્યો કરવાને સરજાયલા અને મહાન્ કાર્યો જેમના હાથે થયાં હતાં એવા–પ્રભુના લાડીલા મનુષ્યોના જેવા બનવાની કદી આશા રાખી શકીશું નહિ. જ્યારે (મનુષ્યજીવનની) આવી ઉચ્ચ ભાવનાથી કાર્યકર્તા પુરૂષ પ્રેરાય છે, ત્યારે કઈ દિશામાં તે ભાવનાનો વેગ વહે છે અથવા કઈ રીતે તે ચરિતાર્થ થવા જાય છે એ કંઈ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન રહેતો નથી (કેમકે તેવી ભાવનાથી પ્રેરાઈ મનુષ્ય પોતે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં પ્રાપ્ત વ્યવહાર ઉત્તમ રીતે બજાવે છે તો તેના કાર્યમાં અને મોટા રાજાના કાર્યમાં, જીવનના પરિણામી ફળના સંબંધમાં, કંઈ ભેદ રહેતો નથી). સ્વાતંત્ર્ય પામેલા મનુષ્યત્વ વડે, ઉછળતી આશા વડે, કર્તવ્યમાંથી ડગાય નહિ એવી શ્રદ્ધા વડે, સર્વની તરફ એકસરખી પદ્ધતિથી વર્તવાને પ્રેરનારી ન્યાયદૃષ્ટિ વડે, આવરણ વિનાની બુદ્ધિ અને પૂર્ણ રીતે સંસ્કાર

પામેલી શક્તિઓ વડે, અને છેવટે, કોઈ રીતે અંકુશમાં નહિ રહેતા પ્રેમ વડે, આમ પુનર્જન્મ પામેલું (ઉપર વર્ણવેલા સર્વાંશી મનુષ્યના સ્વાતંત્ર્યને સમજનારા મનુષ્યોના નીપજવાથી જાગૃતિમાં આવેલું) હિંદુસ્થાન દુનિયાની પ્રજાઓમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. આ આપણું પ્રાપ્તવ્ય (પ્રયત્ન કરીને મેળવવા જેવું) -પદ છે- આ આપણું નિર્દિષ્ટ સ્થાન છે. જેઓ દૂરની દૃષ્ટિમર્યાદામાં તેને જુએ છે (આ ભવિષ્યની સ્થિતિ થશેજ એવું જેઓ પોતાની મનોમય દૃષ્ટિમાં જુએ છે) તેઓ (ભવિષ્યમાં આવનારી તે ઉત્તમ સ્થિતિના જ્ઞાનથી) સુખી છે; જેઓને તે સ્થિતિ સત્વર પ્રકટ થવા માટે ઉદ્યોગો કરવાની અનુકૂળતા મળી છે તેઓ (તે ઉદ્યોગના રસથી) વધારે સુખનો અનુભવ કરે છે; અને જેઓ તે સ્થિતિ પોતાનાં નેત્ર વડે જોવાને અને એવી પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ફરીથી એક વાર ચાલવાને હયાત હશે તેઓ (તે સ્થિતિના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી) સૌથી વધારે સુખી છે."

આ ઉદ્દેશ પ્રમાણે મિ. રાનડે ખરેખર સંપૂર્ણ રીતે વર્તતા હતા એ નિર્વિવાદ છે. અને આમ વર્તતાં પોતાને ભોગવવાં પડતાં અનેક જાતનાં સંકટોને ભવિષ્યની સારી સ્થિતિને માટે તૈયારી રૂપ માનીને તેઓ સંતોષથી ભોગવી લેતા. તેઓ કહેતા હતા કે, "આપણે આપણાં સંકટો ભોગવવાં જોઇએ, પણ તે એટલા માટે નહિ કે તે શાન્તપણે ભોગવવામાં એક જાતની મધુરતા છે, પરંતુ એટલા માટેજ કે તે ભોગવ્યાથી નીપજતાં પરિણામોની મહત્તા સાથે સરખાવતાં તે દુઃખો અને સંકટો નહિ જેવાં છે."

એક 'મહાન્' પુરૂષ થવાને અને કહેવરાવવાને મનુષ્યમાં કેવાં લક્ષણો જોઇએ, તે સંબંધે મિ. રાનડે પ્રસંગોપાત્ત પોતાનાં ભાષણો અને વ્યાખ્યાનોમાં ઉપયોગી સૂચન કરતા રહેતા. આ લક્ષણો દર્શા-

વનારાં તેમનાં કેટલાંક વચનો અત્રે આપવાની આવશ્યકતા છે, જેથી સુજ્ઞ વાંચકને તેઓ પોતે બોધ કરતા હતા તે મુજબ કેટલે અંશે વર્તી શકયા હતા તેનું અનુમાન કરવાનું બની આવે. આ સંબંધમાં તેમનાં મુખ્ય અને ખાસ અગત્યનાં વિચારસૂત્રો નીચે પ્રમાણે હતાંઃ—

હેતુની શુદ્ધતા અને પોતે કરેલા નિશ્ચયને આદરપૂર્વક વળગી રહેવાની ટેવ, 'મહાન્' પુરૂષના ચારિત્ર્યનો પાયો રચવામાં ખરેખર ઘણે દરજ્જે ઉપયોગી ગુણો છે.

મૃત્યુ આ દુનિયાની લાલચોમાંથી મનુષ્યને ખેંચી લે ત્યાંસુધી કોઈ મનુષ્યથી પોતાના વિષે કહી શકાય નહિ, તેમ તેના મિત્રોથી પણ તેના વિષે કહી શકાય નહિ કે, તેના જીવનનો હેતુ તેનાથી પૂર્ણ રીતે સાધી શકાયો છે.

જે મનુષ્ય પોતે પોતાના માર્ગે એકલો વર્ત્યાં કરે, અને જેનાં જાતિદૃષ્ટાંત અને બોધ, અન્ય મનુષ્યોનાં અંતઃકરણો અને બુદ્ધિઓને તેના પોતાના ભાગ રૂપ બનાવવામાં—અર્થાત્ તન્મયતા પ્રકટ કરવામાં—ફાવી શકે નહિ તેને 'મહાન્' પુરૂષ કહી શકાય નહિ.

આપણે પ્રસંગોપાત્ત શુદ્ધ અને ઉમંગી અંતઃકરણવાળા થઇએ ખરા; પરંતુ કાયમની—એક ટેવ તરીકે મેળવેલી—હેતુની શુદ્ધતા અને કર્તવ્યમાં તત્પરતા એ એક એવી બક્ષિસ, મિલ્કત અને ખજાનો છે કે જે આપણામાંના ઘણાને મળી શકતો નથી. જેને દુનિયા 'મહાન્' ગણે છે તેવા કોઈ પુરૂષનું ચરિત્ર જુઓ, અને તમને માલૂમ પડશે કે એવા પુરૂષોમાંના ઘણાકમાં આ લક્ષણો છે.

સત્ય નિષ્ઠા, મહાન્ પ્રેરણાઓ, નૈતિક ધારણાઓ, પ્રીતિ અને સંગતિના પાશથી તે ધારણાઓ અમલમાં લાવવાની સાધનસંપન્નતા—સદ્વર્તનનાં આ લક્ષણો મનુષ્યને 'મહાન્' બનાવે છે, અને જેઓનામાં એ લક્ષણો ઉત્તમ રીતે વિકાસ પાસેલાં હોય છે તેઓ સૌથી

વધારે પવિત્ર મનુષ્યો હોઈ શકે છે...કર્તવ્યમાં આદર, હેતુની સિદ્ધિ અર્થે આતુરતા, પ્રતિભા અથવા નૈસર્ગિક બુદ્ધિ, કલ્પનાશક્તિ, અને તે સઘળા ઉપરાંત લોહચુંબક જેવી આકર્ષક શક્તિ જેને આપણે પ્રાણ-કે આત્મ-વિનિમય કહી શકીએ-આ ગુણો મનુષ્યને 'મહાન્' બનાવી શકે છે.

પરંતુ આપણે પુષ્કળ દોલત અને માલમિલ્કતવાળા હોઇએ કે નહિ, અને દુનિયાની દૃષ્ટિમાં આપણે 'મહાન્' ગણાતા હોઇએ કે નહિ, તોપણ આપણી પોતાની ખરેખરી વસ્તુ તો, આપણને આ જીંદગીમાં જે થોડો અવકાશ મળે છે તેની અંદર આપણી ભવિષ્યની જીંદગી માટે વધારે લાયક બનવામાં અમુક અંશે મળતી ફતેહ છે. આપણે દિન પ્રતિ દિન અને વર્ષ પ્રતિ વર્ષ આપણી ઉન્નતિ આ ધોરણે જોઈ શકીએ ત્યારેજ, હું માનું છું કે, આપણને આપણા કાર્યનો ખરેખરો બદલો જણાશે.

'મહાન્પણા' માં જે જવાબદારી સમાયલી છે તે પોતાના જીવનની છેલ્લી ઘડી પર્યંત પણ પોતે અનુભવમાં ઉતારી-અદા કરી છે, એવું જે માણસ પોતાના કાર્ય વડે દર્શાવી શકતો નથી તે માણસ 'મહાન્' કહી શકાય નહિ.

મિ. રાનડેના ચરિત્રના દરેક નિષ્પક્ષપાતી વાંચકની ખાતરી થઈ હશે કે, તેઓ પોતે સૂચવેલાં મહાન્પણાનાં સર્વ લક્ષણોનું યથાર્થ રીતે અને પૂર્ણ સંભાળપૂર્વક મનન તથા આચરણ કરી પોતાના જીવનના આરંભથી છેક અંતની ઘડી સુધી વર્તતા રહ્યા હતા. માત્ર તેમની હાઇકોર્ટના જડ્જ તરીકેની અતિ યશસ્વી કારકીર્દિને લીધે, અથવા તો માત્ર તેમના અનેક સદ્‌ગુણોને લીધે, તેમના શુભ નામનું વારંવાર આદરપૂર્વક સ્મરણ કરવામાં આવે છે એમ નથી. પરંતુ તે સઘળા સાથે પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિ, કાર્યદક્ષતા, અને ઉત્તમ પ્રકારની કર્તવ્યબુદ્ધિ વડે માત્ર સ્વદેશ-

શક્તિની ઉંડી લાગણીથી દેશોન્નતિ અર્થે, ' યુનાઇટેડ ઇન્ડિયા ' નામનું દેશનું એક નામીચું વર્તમાનપત્ર હાલમાંજ તેના એક લેખમાં તેમના સંબંધમાં જણાવે છે તેમ, તેઓએ દેશના જૂદી જૂદી જાતના લોકોમાં ઐક્ય ઉત્પન્ન કરવાને, સાંસારિક, રાજ્યકીય, ધાર્મિક વગેરે બાબતોમાં તેમની એકસામટી ઉન્નતિ કરવાને, અને ભવિષ્ય તેમજ ભૂત સમયની બાબતોમાં માનુષિક બુદ્ધિ જેટલી ઉંડી ઉતરી શકે તેટલા ઉંડા ઉતરીને ભવિષ્યમાં તેમના (લોકોના) ઉપર આવી પડનારા મહત્ત્વના પ્રશ્નો માટે મનુષ્યોને તૈયાર કરવાને, સમાન ભાવ, સહનશીલતા, હેતુની શુદ્ધતા અને ધારણાની ઉચ્ચતા માટે સતત બોધ કરતા રહી ભાગીરથ પ્રયત્ન કરેલો હોવાથીજ તેઓ આટલા બધા પૂજનીય અને વંદનીય ગણાયા છે; તથા તેમણે બજાવેલી આવી ઉત્તમ પ્રકારની વિવિધ સેવાઓની કદર તરીકે તેમના માટે સર્વ દિશામાંથી એક સાથે નીકળેલા ભિન્ન ભિન્ન પ્રશંસાસૂચક ઉદ્‌ગારોને તેઓ સર્વથા પાત્ર હતા, એમ તેમના આ ચરિત્રવર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે. આ તેમની વિવિધ પ્રકારની સેવાઓના સંબંધમાં, મુંબઇના જાણીતા લોકપ્રિય શહેરી અને ૧૭ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસના પ્રમુખ મિ. દીનશાહ એદલજી વાચ્છાએ મર્હુમ મિ. જસ્ટિસ તેલંગની ૧૦ મી પુણ્યતિથિ (તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૩) ને દિવસે ' હિંદુ યુનિયન કલબ ' સન્મુખ આપેલા ભાષણમાં મિ. રાનડેના મૃત્યુથી દેશને પડેલી ખોટ વિષે ઘણી અસરકારક અને છટાદાર ભાષામાં સંપૂર્ણ પૂજ્યભાવની લાગણી વડે તેમની સર્વ પ્રકારની કારકીર્દિનો અતિ સંક્ષેપમાં ચિતાર દર્શાવનાર જે ઇસારો કર્યો હતો તે અત્રે-પુસ્તકના આ અંત ભાગમાં ખાસ કરીને નોંધવા જેવો છે. તે ગૃહસ્થ બોલ્યા હતા કેઃ—" તે સઘળા કરતાં, નિઃસ્વાર્થી અને નિષ્કલંકી રાનડે,

ચુસ્ત સ્વદેશભક્ત અને નિષ્પક્ષપાતી ઇતિહાસકાર રાનડે, અર્થશાસ્ત્રી રાનડે, હેલનિક-ગ્રીક જુસ્સાથી અને ગ્રીક વિચારોથી ભરપૂર, ગ્રીક પ્રકૃતિથી ઘડાયલા અને પ્રાચીન સૉક્રેટીસનું એકી વખતે આપણને સ્મરણ કરાવતા તત્ત્વજ્ઞાની રાનડે, અને આપણા જમાનાના ઋષિ અથવા મહાત્મા રાનડે, જેમની તરફ સઘળો આર્યાવર્ત આપણા ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવા પૂજ્યભાવ અને પ્રશંસાભાવથી જોતો હતો—એવા મિ. રાનડેના મૃત્યુથી સામ્રાજ્યને એકંદરે 'બીજી અને વધારે મોટી—અરે, કદી ન પૂરાય એવી—જે ખોટ પડી છે તે કોણ ભૂલી શકે તેમ છે?"

હિંદુસ્થાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુકુટમાં સૌથી વધારે પ્રકાશિત રત્ન કહેવાય છે. અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડે હિંદુસ્થાનના મુકુટમાં સૌથી વધારે પ્રકાશિત રત્ન થઈ ગયેલા ગણાય. માનુષિક વિચારની વિવિધ ભૂમિકાઓનો આશ્રય લીધા વગર—તેમાં રમણ કર્યા વગર શાન્ત ન પામતી મર્હુમ માનવંતા મિ. ગ્લૅડસ્ટનના જેવી તેમની અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ; રાજ્યકીય, ધાર્મિક, સામાજિક, અને અર્થશાસ્ત્રને લગતા અથવા માનુષિક ઉદ્યોગની બીજી કોઈ પણ શાખાને લગતા દરેક પ્રશ્નને હાલના સમયમાં અનુપમ ગણાય એવી કુશળતા, સૂક્ષ્મતા અને વિશાળ દૃષ્ટિથી પહોંચી વળે એવું તેમનું અમાનુષિક બુદ્ધિબળ: બુદ્ધિમાનના એક લક્ષણરૂપ ગણાતી અનહદ શ્રમ લેવાની તેમની શક્તિ; ઉપલકીઆ તપાસ અને અપૂર્ણ આંકડાઓ ઉપરથી ઉભી કરેલી મોટી તકરારો અને ઉતાવળે બાંધેલાં અનુમાનોને, મધમાખી જેમ ફૂલમાંથી તેને ઇજા કર્યા વગર મધ ચુશી લે છે (આ ગુણ ઘણાજ થોડા મનુષ્યોમાં માલમ પડે છે) તેની પેરે, તેમને રજુ કરનારાઓની લાગણીને દુખવ્યા વિના તોડી પાડે એવી બુદ્ધિની ઝીણવટ અથવા કૌશલ્ય; અને તે સઘળા કરતાં તેમનું દયાળુ અંતઃકરણ

૨૦૮	૨૨	જેનું જીવન નિયંત્રિત	નિયંત્રિત.
૨૩૧	૧૬–૧૭	હુમલો કર્યો હતો.	હુમલો કર્યો હતો, પરંતુ બચી ગયાં હતાં
૨૩૪	૫	નીમ્યા	નીમ્યા
૨૩૬	૧૩	યત્ન કરીશ	યત્ન કરીશજી
૨૪૧	૧૧	ગયા હતો	ગયો હતો
૨૪૨	૮	દવસે	દિવસે
૨૪૭	૬	હાંકયાજ કરી	હાંકયાજ કરી
૨૫૩	૧૮	વ્યાધિની	વ્યાધિથી
,,	૨૪	પડયા હતા	પડયા હતા
૨૬૨	૫	ये वढें	येवढें
૨૬૪	૧૮	સત્કાર તેવો તેમનો પણ કર્યો હોત	તેવો સત્કાર તેમનો પણ કર્યો હોત
૨૮૮	૨	ગપ્પાંસપ્પાં	ગપ્પાંસપ્પાં
૨૯૫	૮	સર્વ દેશીજ્ઞાનવાળા	સર્વદેશી જ્ઞાનવાળા
૨૯૯	૧૭	મર્યાદાનાં	મર્યાદામાં
૩૦૨	૧૦	તેના જેવી પોતાના	પોતાના
૩૧૨	૮	કે જાણીતો	જાણીતો
૩૧૮	૨૧	હકીકત જ	હકીકત
૩૩૬	૧૮	નરમ પડશે	નરમ પડશે
૩૫૨	૮	એમ હતું	એમ હતું

A FEW OF THE OPINIONS.

(From Sir (Dr.) Bhalchandrarao Krishnarao Bhatavdekar, Knight, L. M., J. P., &c. &c., BOMBAY.)

Biographies of really great and good men have their appointed place in the Literature of a Nation. Besides serving as valueable material to the future Historian of the Land, their purpose is to contribute to the elevation of the people by giving a healthy moral tone to the Society as a result of their laying bare, in their true proportions, the thoughts, the doings, the guiding principles of the subjects of their narrative. Mr. Súryarám Someshwar Desáshrayi of Lunáwádá has taken upon himself to bring out a sketch of the Life of the late Mr. Justice Ranade in in Gujarati. He has been kind enough to send me what is an advance copy of his work and it appears to me that he has succeeded, to a great extent, in his self-appointed task. In an easy, intelligible and impressive language, he puts before the Gujarati-reading Public the principal events of the late Justice Ranade's eventful life in a way that the salient features of his character may not be lost in the thread of the story, but prominently attract the attention of its reader. The arrangement also seems to be well-suited to the purpose in view, in that the several aspects of that great Indian Patriot's many sided, activities—the social, the religious, the intellectual, the political, the economical, the domestic—have each a separate chapter devoted to it. The last two chapters would, especially in this

ળખતા એક વિદ્વાન્ અંગ્રેજ ગૃહસ્થે આપણા એક દેશી ગૃહસ્થ
યથાર્થજ કહ્યું હતું કે, 'એક રાનડે તો દર સૈકામાં એકજ વખ
જન્મે છે.' સર ભાલચંદ્રના ગંભીર શબ્દોમાં કહીએ તો, એમ
તો આખા દેશને, આપણા જમાનાને, અને આવતા જમાનાને પ
ખોટ પડી છે; અને આવી ઉન્નતિ પામેલા જીવનવાળા પુરૂષો અમુ
જમાનામાં ઘણીજ થોડી સંખ્યામાં નીપજે છે, તથા જ્યારે તેઓ મૃ
પામે છે ત્યારે તેમની ખોટ સહેલાઇથી પૂરી શકાતી નથી. એમ છત
ન્યાયમૂર્તિ રાનડે પ્રતિ અગાધ પૂજ્યભાવથી વહોરી લીધેલા આ તેમન
ચરિત્રના લેખનકાર્યની પૂર્ણાહુતિના સમયે લેખિનીને વિરામ આપત
આપણે ખરા અંતઃકરણથી પ્રભુ પાસે માત્ર એટલુંજ ઇચ્છીશું અ
યાચીશું કે, તેની કૃપાથી, દેશમાં સર્વત્ર શાન્તિ અને દરેક પ્રકારન
ઉન્નતિને એક સાથે ચહાનાર મરહુમ માનવંતા **મહાત્મા રાનડે** જેવ
બીજા અનેક **રાનડે** આપણી પવિત્ર **આર્યભૂમિમાં** જન્મ ધરે, અ
નામદાર **બ્રિટિશ** સરકારના શિતળ છત્ર નીચે રહી તેની તરફથ
મળતા કેળવણીઆદિના લાભો લઇ તે વડે તેઓ આર્ય પ્રજાને
અનેક પ્રકારે ઉત્કર્ષ કરો, અને તેને તેની પ્રાચીન ઉન્નત સ્થિતિમાં
લાવી મૂકવાને તથા અન્ય પ્રજાઓની તુલનામાં તેને અતિ ઉચ્ચ
સ્થાન અપાવવાને શક્તિમાન થાઓ. તથાસ્તુ !!!

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૨	૧૦	આત્મશ્લાધાદિક	આત્મશ્લાધાદિક
૨૫	૧૧	દર્શાવેલા રિપોર્ટના અભિપ્રાય	દર્શાવેલા અભિપ્રાય
૪૭	૯	પોતાની રાજ્યના	પોતાના રાજ્યના
૫૪	૧૦	તે તેમના	તેમના
૫૫	૧૧	નહિ કરવા	નહિ થવા દેવા
૬૨	૨	સ્થિતમાં	સ્થિતિમાં
૬૫	૩	તે તે ભાગ્યેજ	તે ભાગ્યેજ
	૨૨	રક્ત	રક્તને
૭૩	૮	પુનર્લલગ્ન	પુનર્લગ્ન
૭૫	૯	એવા	એવો
૭૬	૯	વિચારવાવાળા	વિચારવાળા
૭૭	૧૮	યુનિવાસિટિની	યુનિવર્સિટિની
૮૦	૧૯	સ્થિતિત્યંતર	સ્થિત્યંતર
૮૪	૨૪	કશશે	શકશે
૯૬	૨૦	બહુ શ્રુતપણાનો	બહુશ્રુતપણાનો
૧૦૭	૨૩	ધપ્પતનો	વપ્પતનો
૧૨૧	૭	એકસરપણા	એકસરખાપણા
૧૪૩	૭	નહોતું	નહોતું
૧૫૪	૧૪	માર મતલબ	મારી મતલબ
૧૫૬	૭	છેરહસ્ય શામાં રહેલું	રહસ્ય શામાં રહેલું છે
૧૬૮	૫	યત	યતાં
૨૦૩	૯	બાતુઓનો	બાજુઓનો
૨૦૮	૧૧	મજૂરીન	મજૂરીના

respect, repay a careful perusal as they tend to marsha before the mind of the reader the various qualities of hea and heart that so rarely combine to form the greatnes such as that of the late Justice Ranade. When it is born in mind that the work does not pretend to be anything more than a sketch, Mr. Deváshrayi must be congratulated upon the successful termination of his labours; and it i. hoped that some Morley may ere long arise and with the aid of works such as these and other available material, confer upon the Indians the lasting boon of presenting to them a comlete and exhanstive Life of this veritable नररत्न of Modern India.

Girgaon, (Bombay)
30-10-1905.
BHALCHANDRA KRISHNA.

(From **Narmadashankar Devashankar Mehta, Esq., B. A**, Bhou Dàji Prizeman (1894), Sújnà Gokúlji Zàlà Vedànta Prizeman (1894 & 1899), and Magistrate of The First Class, Borsad, Kaira District.)

I have great pleasure in expressing my opinion on the sketch of Mr. Ranade's life written by Mr. Súryarám Someshwar Deváshrayi in Gujarati. I have perused the whole of the MS, and revised a portion thereof, especially the chapter on Mr. Ranade's views on religion. The book is mainly based on Mr. Mánkar's work in two volumes in English, and although Mr. Súryaràm does not claim originality, his adaptation is so skilful that the book appears as *if* it were an original attempt. He has besides drawn upon a va-

riety ofsonrces from which a harmonious whole is produced.

The simpliciy of style in which, nobler thoughts and ideals are clothed, the delicate handling of vexed social problems in a fair manner, and the presentation of the vivid personality of the hero throughout the book while treating of a variety of subjects—e. g. social, religious, economical, political &c—are some of the conspicuous features of the book, which will give it a high rank in the Gujarati biographical literature. The book deserves to be in the hand of every boy studying in the higher standards of Gujarati Schools, and I trust that the book-committee will have no hesitation in approving it as a prize-book.

Ahmedabad, 5th September 1905. } N. D. MEHTA.

(From Rao Bahadur Lalshankar Umiashankar Travadi, Late Judge of the Court of Small Causes, Ahmedabad and Hon. Secretary, Gujarat Vernacular Society of Ahmedabad.)

I have had great pleasure in perusing an advance copy of the Gujarati work styled "the Life and Life-work of the late Mr Justice Mahadev Govind Ranade" by Mr Sûryarám Someshwar Devâshrayee. The author appears to have spared no pains in making his work as valuable as those in English and Marathi on the subject. The style is simple and idiomatic. The Life of the great man is so full of instructions that I recommend to all its careful study.

Ahmedabad, 4th December 1905. } LALSHANKAR UMIASHANKAR.

આ પુસ્તક વિષે કેટલાક નામાંકિત વિદ્વાનોના અભિપ્રાય.

——(૦)——

સુપ્રસિદ્ધ સર ભાલચંદ્રરાવ કૃષ્ણરાવ, નાઈટ્, એલ્. એમ., જે. પી. વગેરે, એઓના અંગ્રેજી અભિપ્રાયનું ભાષાંતરઃ—

વાસ્તવિક રીતે મહાન્ અને સદાચરણી પુરૂષોનાં ચરિત્રો માટે અમુક પ્રજાના સાહિત્યમાં યોગ્ય સ્થાન નક્કી થયેલું હોય છે. દેશના ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને કિમતી સાધન પૂરૂં પાડવા ઉપરાંત, તેવા ગ્રંથોમાં તેમની વાર્તાના વિષય–નિરૂપ્ય–ના વિચારો, કાર્યો, અને તેમના વર્તનનાં મુખ્ય ધોરણોના, તેમના યોગ્ય પ્રમાણમાં, થતા સ્પષ્ટીકરણના પરિણામ તરીકે સમાજને મળતા સતેજ નૈતિક બળથી, તે ગ્રંથો લોકની ઉન્નતિમાં સહાયભૂત થઈ પડે છે. લુણાવાડાના મિ. સૂર્યરામ સોમેશ્વર-દેવાશ્રયીએ મહૂમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર બહાર પાડવાનું પોતાને માથે લીધું છે. તેમણે તેમના ગ્રંથની આગળથી તૈયાર કરાવેલી (કાચી) નકલ મને મોકલી આપવા મહેરબાની કરી છે, અને મને માલુમ પડે છે કે તેઓ પોતાના માટે નક્કી કરેલા કાર્યમાં ઘણે અંશે ફતેહમંદ થયા છે. સરળ, સમજાય તેવી, અને અસરકારક ભાષામાં મિ. રાનડેના ભવ્ય પ્રસંગોથી ભરપૂર ચરિત્રના મુખ્ય બનાવો તેઓ ગુર્જર વાંચકવર્ગની સન્મુખ એવી રીતે રજુ કરે છે કે, તેમના (નિરૂપ્યના) વર્તનનાં મુખ્ય લક્ષણો વાર્તાના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય નહિ, પરંતુ તેનાં વાંચકનું ધ્યાન ખાસ કરીને આકર્ષી શકે. ગ્રંથની રચના પણ ધારેલા હેતુને બરાબર અનુસરતી છે એમ એ ઉપરથી જણાય છે કે, તે મહાન ભારતવાસી દેશભક્તની વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ—સાંસારિક, ધાર્મિક,

રાજ્યકીય, આર્થિક, અને ગૃહસંસારને લગતી–દરેકને માટે જૂદું પ્રકરણ યોજવામાં આવ્યું છે. ખાસ કરીને આ બાબતમાં, છેલ્લાં બે પ્રકરણ સંભાળપૂર્વક વાંચ્યાથી ઘણો લાભ થાય તેમ છે, કેમકે તે પ્રકરણો મિ. રાનડેના જેવી મહત્તાને ઘડવાને જે મગજના અને હૃદયના વિવિધ ગુણો કોઈ વિરલ વ્યક્તિમાંજ એકત્ર થાય છે તે ગુણોનો વાંચકના મન સમક્ષ આબેહુબ ચિતાર ખડો કરતાં જણાય છે. આ ગ્રંથ સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર ઉપરાંત કોઈ રીતે વિશેષતા ધરાવવાનું ડોળ કરતો નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં, **મિ. દેવાશ્રયીને તેમના પરિશ્રમના આવેલા સફળ પરિણામને માટે ધન્યવાદ આપવો** જ જોઇએ; અને આશા રાખવામાં આવે છે કે કોઈ મોર્લી* લાંબા સમય પહેલાં જાગશે, અને આવા ગ્રંથોની અને બીજા મળી શકે તેવા સાહિત્યની સહાય વડે અર્વાચીન **ભારતવર્ષના** આ ખરેખરા **નરરત્નનું** સંપૂર્ણ અને સવિસ્તર જીવનચરિત્ર **ભારતવાસીઓ** સમક્ષ રજુ કરી તેમના ઉપર કાયમનું વરદાન બક્ષશે.

ગીરગામ, (મુંબઇ)
તા. ૩૧–૧૦–૦૫.

ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ.

રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, બી. એ., ભાઉ દાજી પ્રાઇઝમેન (૧૮૯૪), સુરત ગોકુળજી ઝાલા વેદાન્ત પ્રાઇઝમેન (૧૮૯૪ અને ૧૮૯૯), અને ફર્સ્ટ કલાસ મેજીસ્ટ્રેટ, બોરસદ–જીલ્લે ખેડા, એમના અભિપ્રાયનું ભાષાંતરઃ—

---

* મર્હુમ મિ. ગ્લૅડસ્ટનના મોટા જીવનચરિત્રનો વિદ્વાન લેખક.

મિ. સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયીએ ગુજરાતીમાં લખેલા મિ. રાનડેના જીવનચરિત્રના પુસ્તક વિષે મારો અભિપ્રાય દર્શાવતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. હું આખું હસ્તલિખિત પુસ્તક સંભાળથી તપાસી ગયો છું, અને તેમાંના કેટલાંક ભાગનું–અને ખાસ કરીને મિ૦ રાનડેના ધર્મસંબંધી વિચારોના પ્રકરણનું મેં સંશોધન કર્યું છે. તે પુસ્તક મિ૦ માનકરના બે વિભાગમાં બહાર પડેલા અંગ્રેજી ગ્રંથ ઉપરથી યોજવામાં આવ્યું છે, અને જો કે મિ૦ સૂર્યરામ નૂતનતાનો દાવો કરતા નથી, તોપણ તેમણે કરેલું અનુકરણ એવું ચતુરાઇભરેલું છે કે તે જાણે અસલ લેખ હોય એમ જણાય છે. વળી તેમણે બીજા કેટલાક આધારોની સહાય લીધી છે, જે પરથી એક આખું સુંદર પુસ્તક યોજવામાં આવ્યું છે.

ઉમદા વિચારો અને ભાવનાઓ દર્શાવવામાં વાપરેલી ભાષાની સરળતા, ચર્ચાએ ચઢેલા સાંસારિક પ્રશ્નોનું નિષ્પક્ષપાતવૃત્તિથી નાજુક રીતે કરેલું વિવેચન, અને સાંસારિક, ધાર્મિક, આર્થિક, રાજ્યકીય વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો વિષે વિવેચન આપતાં આખા પુસ્તકની અંદર નિરૂપ્યની આબેહુબ વ્યક્તિનું નિરૂપણ–એ પુસ્તકનાં કેટલાંક મુખ્ય લક્ષણો છે, જે તેને ગુજરાતી ભાષાના ચારિત્ર્યના ગ્રંથોના સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપશે. ગુજરાતી શાળાઓનાં ઉપલાં ધોરણોમાં અભ્યાસ કરતા દરેક બાળકના હાથમાં એ પુસ્તક મુકાવા યોગ્ય છે, અને મારી ખાતરી છે કે, બૂક-કમિટી તેને 'ઇનામ'ના પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવામાં કંઈ આચકો ખાશે નહિ.

અમદાવાદ.
તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૫. } ન. દે. મહેતા

રા૦ બ૦ લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી, અમદાવાદની સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના માજી જજ્જ, અને ત્યાંની જાણીતી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિના ઑન. સેક્રેટાર લખે છે કે:—

મિ. સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયીએ રચેલા " ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું જીવનચરિત્ર " નામના ગ્રંથની આગળથી તૈયાર કરાવેલી નકલ વાંચી અને ઘણો આનંદ થયો છે. તે વિષયનાં અંગ્રેજી અને મરાઠી પુસ્તકોના જેવુંજ પોતાનું પુસ્તક કિમતી બનાવવાને ગ્રંથકર્તાએ શ્રમ લેવામાં કાંઈ પણ કચાશ રાખી નથી એમ જણાય . ભાષા સરલ અને મર્મબોધક છે. તે મહાન્ પુરૂષનું ચરિત્ર એટલા બધા બોધથી ભરપૂર છે કે, **તેનું સંભાળપૂર્વક અધ્યયન કરવાની** **હું સર્વને ભલામણ કરૂં છું.**

અમદાવાદ. તા. ૨૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૫.	**લાલશંકર ઉમિયાશંકર.**

અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર અને 'સુદર્શન' તથા 'વસંત'ના વિદ્વાન્ તંત્રી **રા. રા. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ એમ્. એ., એલ્. એલ્. બી.,** એઓનો અભિપ્રાયઃ—

મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનું જીવનચરિત્ર. મિ૦ માન ના અંગ્રેજી પુસ્તકને આધારે રચાએલું આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેવો અગત્યનો વધારો છે એ જણાવવા માટે એટલુંજ કહેલું બસ છે કે એનો વિષય–મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે છે. પુસ્તકની ભાષા સરળ અને શુદ્ધ છે, અને નિરૂપણ રસિક છે. **દરેક કુટુમ્બ– જેને દેશનું હિત સર્વાંગે સમજવાની ઇચ્છા છે-તેણે આ પુસ્તક રાખવું જોઇએ.**

અમદાવાદ, તા. ૧૪-૧૧-૦૫.	લિ૦ **આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.**

રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, બી. એ. એલ. એલ્ બી. નો અભિપ્રાય.

અમદાવાદ.
તા. ૧૭ ડીસેમ્બર ૧૯૦૫.

રા. રા. સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયીએ રચેલું "મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર" હું જોઈ ગયો છું. એ પુસ્તક બહુ સારી રીતે લખાયેલું છે. એ મહાપુરૂષની જીંદગાનીનો તથા તેમણે કરેલાં મહાન કાર્યોનો હેવાલ બહુ અસરકારક રીતે એ પુસ્તકમાં વર્ણવ્યો છે તથા તેમના ગુણોનું અવલોકન પણ કુશળતાથી કર્યું છે. ભાષા સાદી અને સ્પષ્ટતાવાળી છે.

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં

મુંબઇ. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની બુકસેલર્સ અને પબ્લિશર્સ કાલબાદેવીરોડ.

" મોતીલાલ મગનલાલ શાહ બુકસેલર. કાલબાદેવીરોડ. ઝવેરબાગ પાસે

અમદાવાદ. " " રીચીરોડ.

" મણિલાલ દોલતરામ પટેલ. બુકસેલર, રીચીરોડ.

લુણાવાડા. ગ્રંથકર્તા પાસેથી